

DOLGOZATOK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF-TUDOMÁNYEGYETEM ARCHAEOLOGIAI INTÉZETÉBŐL
SZERKESZTI BUDAY ÁRPÁD

ARBEITEN

DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS
DER KÖN. UNG. FRANZ-JOSEF UNIVERSITÄT
IN SZEGED (UNGARN)
REDIGIERT VON ÁRPÁD BUDAY

TRAVAUX

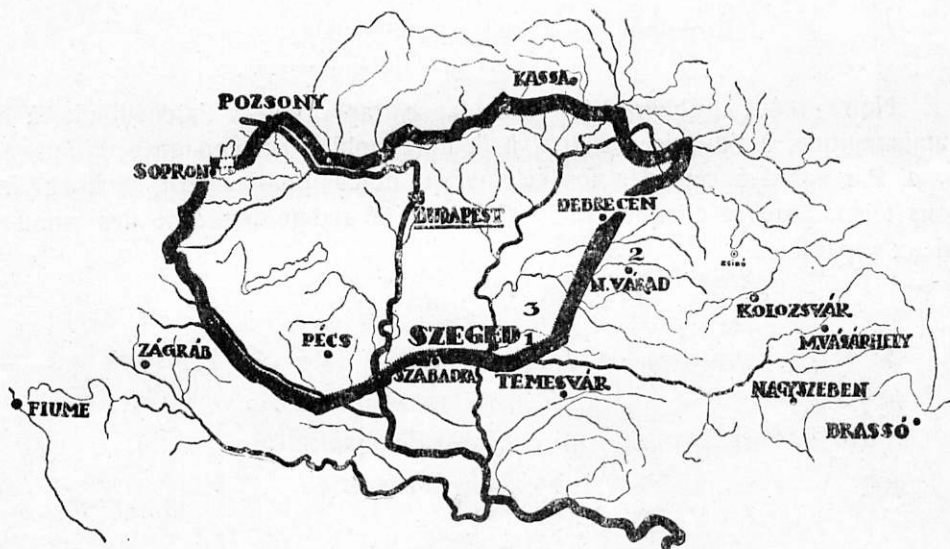
DE L'INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE
DE L'UNIVERSITÉ FRANÇOIS-JOSEPH
à SZEGED (HONGRIE)
REDIGÉES PAR ÁRPÁD BUDAY

VI

1930

1-2

Karte Ungarns mit den im Hefte vorkommenden Fundorten.
Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyekkel.
Carte de la Hongrie avec les lieux de trouvailles publiés dans ces numeros.

1 Lebő. 2 Ottomány. 3 Hódmezővásárhely (Kökénydomb).

SZEGED 1930.

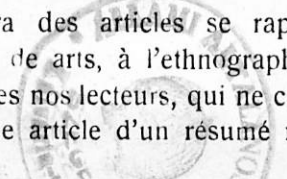
Verlag des Instituts — AZ INTÉZET KIADÁSA — Edition de l'Institut
PREIS 10 RM — ÁRA 12 PENGŐ — PRIX 12 FRCS SUISSES

A *Dolgozatok* régészeti, érmészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú cikkeket közöl, lehetőleg bőséges illusztrációkkal. Programja tehát ugyanaz, mint egyetemünk Kolozsvárott léte alatt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárával közös hasonló című folyóiraté volt.

A szaktársaknak csereviszony létesítését bizalommal ajánljuk fel. Az erre vonatkozó megkeresések az egyetem archaeologiai intézete címére, Szeged, Szukováthy-tér 1. intézendők.

Unsere Zeitschrift bringt Abhandlungen und Artikel archaeologischen, numismatischen, kunstgeschichtlichen und ethnographischen Inhaltes, mit reichlichen Illustrationen. Mit Rücksicht auf jene, die die ungarische Sprache nicht verstehen, bringen wir wenigstens die abgekürzten Inhalt sämtlicher Abhandlungen und Artikel in deutscher Sprache.

Notre revue publiera des articles se rapportant à l'archéologie, à la numismatique, à l'histoire de arts, à l'ethnographie, accompagnés d'illustrations. Par égard à ceux des nos lecteurs, qui ne comprennent pas le hongrois, nous faisons suivre chaque article d'un résumé rédigé dans une des langues mieux répandues.

INHALT — TARTALOM — TABLE DES MATIERS

Dr. Banner János:	<i>A kökénydombi neolithkori telep</i>	pag.	49 lap.
	Die neolithische Ansiedelung von Kökény-		
	domb	"	107 "
Dr. Buday Árpád:	<i>Ujabb adatok római kori lovasisten ábrá-</i>		
	<i>zolásaink problémájához</i>	"	1 "
	Neuere Daten zu den Problemen der		
	Darstellungen des sogenannten Rei-		
	tergottes	"	26 "
Móra Ferenc:	<i>Ismeretlen típusú edény Lebőről</i>	"	159 "
	Ein Gefäß unbekannten Typs von Lebő	"	161 "
Dr. Roska Márton:	<i>Ásatások az ottományi Várhegyen és</i>		
	<i>Földvárban</i>	"	163 "
	Grabungen am Várhegy und Földvár		
	von Ottomány	"	172 "
Dr. Cs. Sebestyén Károly:	<i>Rejtélyes csontok népvándorlás-</i>		
	<i>kori sírokban</i>	"	178 "
	Rätselhafte Beinplatten in Gräbern der		
	Völkerwanderungszeit	"	205 "

Literatur — IRODALOM — Litterature.

Dr. Banner János:	<i>Benda László: A Magyar Alföld őstörténete II. rész</i>	pag. 223 lap.
Dr. Bálint Alajos:	<i>Tompá Ferenc: A szalagdiszes agyagművesség kulturája</i>	
	<i>Magyarországon</i>	221 „
„	<i>Magyarország régészeti irodalma 1929-ben</i>	236 „
Párducz Mihály:	<i>Benda László: A Magyar Alföld őstörténete I. rész</i>	226 „
	*	
	<i>1930. december 21-ig hozzánk érkezett cserepéldányok</i>	241 „
	<i>Die bis 31. December 1930. eingegangenen Tauschexemplare</i>	241 „
	*	
— : †	<i>Krecsmárik Endre</i>	245 „

A kiadásért **dr. Buday Árpád** egyetemi ny. r. tanár, igazgató, felelős.

ÚJABB ADATOK RÓMAIKORI LOVASISTEN ÁBRÁZOLÁSAINK PROBLÉMÁIHOZ.

Az *u. n. thrák lovasisten problémája* címen e folyóirat hasábjain¹⁾ közölt tanulmányomban és a vele kapcsolatban kifejtett vitában²⁾ mind világosabban kidomborodott az a tény, hogy az egy lovasos ábrázolások nem valamely helyi vagy — amint mondták — épen thrák nemzeti vallásos felfogás megnyilvánulásai, hanem a keletkezésük idején általános vallásos áramlatoknak egyik dialektusát képviselik. Nem maradt kétségben az a tény sem, hogy ezeknek az ábrázolásoknak kialakulására a klasszikus görög síremlékeken kívül, melyek kiindulásul szolgáltak, egész sor korukbeli másféle vallásos emlék is hatással volt; különösen a melékjelenetek miatt lehetett ezt határozottan állítanunk.

Újabban ismeretessé vált emlékek nyomatékosan támogatják ezt az állításunkat, s legalább arra nézve adnak újabb támpontokat, hogy a *síremlékeken előforduló egylovas ábrázolások* milyen értelmezésben szerepelnek azokon?

Másik újabb leletünk, a dieburgi Mithras-oltárkép, viszont azt bizonyítja, hogy a lovas-ábrázolások még a Mithras-ábrázolásokra is hatással voltak.

Ami ismét csak amellet szól, hogy itt nem valami helyi, vagy (thrák) nemzeti kultusz emlékeivel van dolgunk, hanem sokkal általánosabb jelentőségűekkel.

Ezeket a tétéleket kívánjuk az alábbiakban részletesebben kifejteni.

¹⁾ II. (1926) évf. 1. s köv. l.

²⁾ III. (1927) pag. 130., V. (1929) pag. 1. s köv.

I.

Az u. n. halotti lakoma és az egylovasos ábrázolások összefüggése.

Fennebb hivatkozott tanulmányomban említés történt arról, hogy a lovas ábrázolások síremlékeken is előfordulnak, még pedig úgy szarkofágusokon, mint sztéléken. Mindkét fajta síremlékeken találjuk a lovast oly módon, mintha címerpajzs volna. Mindkettőre a szófiai Nemzeti Múzeumban találunk példát,³⁾ továbbá a sztambuli múzeumban, melynek egyik, ilyen emlékét közöltem is.⁴⁾ A most szóban forgó esetekben — véleményem szerint — kétségtelenül olyan rendeltetésük van ezeknek az ábrázolásoknak, mint az Orpheus-hívókkal a sírba tett „halotti útlevéleknek“.⁵⁾

Nem igen lehet más a jelentése a lovas jelenlétének olyan esetekben sem, amikor sírsztélén az arckép-csoportozat fölött van a lovas, egészen külön mezőben. Ilyen van a szófiai múzeumban.⁶⁾ Olyan esetekben viszont, mikor az egyetlen nevet tartalmazó síremléken — felül vagy alól — van a lovas, nem lehet kétséges, hogy — a klasszikus görög síremlékek példájára — a heroizált halottnak ábrázolásával van dolgunk, a nélkül, hogy arcképszerű hűséggel való ábrázolásra gondolhatnánk. Ilyenkor mindig okunk van sajnálni azt, hogy nincs módunkban pontos chronologiai rendbe állítanunk az emlékeket, s így nem ítéltjük meg azt, hogy a formai fejlődésnek vajjon megfelel-e az időrend is? Ámbár természetesen gondolnunk kell arra is, hogy az emlékek különböző eredetűek, s könnyen lehetséges, hogy amikor egyik helyen már eljutottak a formai fejlődés következő fokára, más helyen még kitartottak az előző mellett. Tudjuk, hogy éppen a halotti kultuszban milyen nagy a konzervativizmus egyesek részéről, míg mások milyen mohón csatlakoznak minden újításhoz. Kivált a szellemi reformációk olyan mozgalmas idején, mint amelyből emlékeink származnak.

A formai fejlődés tehát ez: Kiinduló pont a klasszikus ábrázolási mód, ahol t. i. a halottat lovasnak, azaz herosnak ábrázolják. A fejlődés csúcspontja pedig az, amikor a lovasábrázolás többé-kevésbé önállóan — pl. címerpajzsként — kerül a síremlékre úgy, mint nálunk a kereszt. Közben alaposan megváltozik a lovas ábrázolás jelentése. Amíg kezdetben a heroizált halottat jelenti, most már azt a Megváltó herost, akinek a halott hívói közé tartozván, oka van biztosra vennie a túlvilági boldogságot. A kiindulási pont és a végpont *szelleme* közt igen nagy a különbség. A

³⁾ Filow, Bogdan D.: *L'art antique en Bulgarie*. 1925. pag. 41. fig. 30. és pag 46. fig. 35.

⁴⁾ I. h. 42. kép, szöveg 41. lap.

⁵⁾ Lásd második (Dolgozatok, IV. 1928.) tanulmányom 87. l.

⁶⁾ Bull. Bulgar. (1921—22), 249. lap, 150. kép.

szerves összefüggés azonban kétségtelen, miután az alábbiak szerint sikerült megállapítanunk a fejlődés egyik igen fontos közbeeső fokozatát.

A közbeeső fokozatot azok az emlékek képviselik, melyeken *a lovas-ábrázolás az u. n. halotti lakoma ábrázolásával együtt szokott előfordulni*. Hivatkoztam alaptanulmányomban is említettem egy párat (27. lap), anélkül azonban, hogy alaposabban foglalkoznom velük módomban lett volna. Akkor nem volt semmi okunk és jogunk arra, hogy a két ábrázolás közt, melyek külön — elhatárolt — mezőben vannak, — hogy úgy mondjuk — drámai (a mystériumok dromenája) összefüggést tételezzünk fel. Azóta azonban megjelent V. Pârvan-nak az ismertetése két Histriában talált, s a Kr. u. 100—238. évek közé eső időből származó síremlékről, melyek egyike élesen rávilágít az összefüggésre.⁷⁾ Ha ezt a két emléket formailag beosztjuk az eddig ismertek közé, a következő sorozatot nyerjük:

1. Első helyre kívánczik az a histriai lelet, melyet Pârvan közölt először.⁸⁾ Az eredetileg igen nagy síremléknek csak a felső, ábrázolós része maradt meg, a nyilván feliratos alsó rész elveszett. Az ábrázolások két mezőben vannak elhelyezve. *Fenn* a vágató lovas kiterjesztett karokkal, igen megrongálódottan. Előtte fa, rajta kígyóval; mögötte rózsaféle virág (Pârvan szerint „solaris jelkép, vagy pedig plasztikus utalás a Rosalia nevű nagy halotti ünnepre“) és egy meg nem határozható tömeg, melyet Pârvan a Nap mellképének mond, s amely meglepően hasonlít a dunapentelei eredetű, *Deo Dobratin*nak szentelt emléken a lovas előtt lévő, szintén meghatározatlan tömegre.⁹⁾ A *most ismertetett jelenet alatt*, élesen körülhatárolt és mélyített mezőben a halotti lakoma jelenete: egy férfi a klinén ledülve jobbában szalagos koszorút tart; baljában is van valami, de nem vehető ki (ryhton?). A kliné előtt megterített asztalka. Mellette a férfi lábánál, karosszéken gyászoló női alak ül, lábait zsámolyan pihentetve. A kliné két végénél kicsiny szolgáló alakok. (1. kép.)

2. Lényegileg, tartalom és beosztás tekintetében megegyezik ezzel

Fig. 1. kép.

⁷⁾ *Dacia*, Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. II. (1925) 230—1. lap, 48. kép, 28. sz. és 235. lap, 31. sz., 53. kép.

⁸⁾ *Dacia*, II. (1925) 31. sz. 235. l., 53. kép (és 236. lap, 54. kép).

⁹⁾ Dolgozatok II. (1926) pag. 21., 15. kép.

egy bulgáriai Omorovo- (pref. Čirpan)-ból származó síremlék a szófiai nemzeti múzeumban, melyet Aurelios Moukianos palestratiotes sírja fölé emeltek.¹⁰⁾ Az ábrázolások itt is két mezőben vannak elhelyezve. A *felső* mezőben a vágatató lovas, felemelt jobbal; a ló alatt vele vágatató vadkan. A lovas előtt a gyakori női, mögötte a szintén gyakori gyermek alak, a ló farkát fogva: tehát a vágatásból megérkezett lovas. Az *alatta levő mezőben* az ismert halotti lakoma-jelenet: a klinén két férfi alak fekszik; egyik kétségtelenül, de talán a másik is, koszorút tart a jobb kezében; a kliné egyik végénél női alak ül karosszékből, s egy szolgaféle valamit átad neki. A kliné előtt terített háromlábú asztalka, melyre egy szolga még rak valamit. (2. kép.)

Fig. 2. kép.

Fig. 3. kép.

Szintén hatalmas sírkő felső része, melynek oldalai is szenvedtek, mikor (238. után) felhasználták a városfalak újjáépítésénél. Feliratos részéből csak annyi maradt, amennyiből megállapítható, hogy egy Valerius Iusti(nus?) nevű ember síremléke volt. Az *ábrázolásokos részen világosan látszik a halotti lakoma, melyre megérkezik a lovas*. A klinén három férfi alak könyököl, kik közül az egyik kétségtelenül koszorút tart a lovas felé,

¹⁰⁾ Dobruszky, Arch. Izvestija, I. (1907) pag. 126. fig. 103. nr. 176.

¹¹⁾ I. h. 230. lap, 48. kép, 28. sz.

kit az asztalka mellett álló *puer* is koszorúval fogad. Az asztalka mögött, karosszékekben női alak elmosódott vonalai. (3. kép.)

4. Negyediknek álljon itt a már általam leírt,¹²⁾ s a kolozsvári múzeumban őrzött, szintén töredékes és nagyon kezdetleges művű síremlék. Ezen az ábrázolások szintén két mezőben vannak elhelyezve. *Fenn* a halotti lakoma; a rakott asztalka körül négyen vannak; a két szélső karosszéken ül, tehát (a fentiek szerint) nő, a két közbelsőről nem állapítható meg, hogy klinén feküsznek-e (ami azonban felsőtesttartásukat tekintve valószínű) valószínűleg férfiak. Az *alsó mezőben* a lovas, kezében cipóval közeledik, ill. megérkezett egy velünk szemben álló, jobbában dárdájára támaszkodó, baljában bőségszarút tartó férfialakhoz. A felirat számára fenntartott mezőnek csak kis része van meg, írásnak nyoma sincs rajta. Nem lehetetlen, hogy raktári áruból származó darabbal van dolgunk. (4. kép.)

Fig. 4. kép.

Az alsó mezőben levővel rokon ábrázolás van egy saradzsai (Bulgária) kővön,¹³⁾ s más ezekhez hasonlókon, melyekről annak idején részletesen szóltam.¹⁴⁾

Ez a négy változata van a halotti lakomával kapcsolatos lovasisten-ábrázolásoknak, s ez a négy tulajdonképpen csak három típus, mert hiszen az 1—2. alattiak, lényegileg azonosak.

Viszont, ha nincs is rajta a halotti lakoma ábrázolása, mégis csak ide kívánczik egy várnai és egy kocsulári emlék.

5. A *várnain*¹⁵⁾ egy karosszéken ülő női alak előtt áll a lovas, előre nyújtott kézzel; mögötte a *puer*. A lovas Dionysios, Protagoros fia; a nő

¹²⁾ Dolgozatok II. (1926) 27. lap, 20. kép.

¹³⁾ Kalinka, i. m. Sp. 232—33, nr. 289, fig. 90.

¹⁴⁾ Dolgozatok, II. (1926) pag. 13. b) csoport, fig. 8 s köv.

¹⁵⁾ E. Kalinka, *Antike Denkmäler in Bulgarien*. Sp. 233—4., nr. 291., fig. 92.

a felesége, akit később szintén odatemettek, mint a felirat utólagosan vésett részéből megállapítható. (5. kép.)

6. Végül a maga nemében egyedül álló *kocsulári*¹⁶⁾ emléken, a vágató lovas alatt oroszlán marcangol egy szarvast; a lovas előtt oszlop, vagy fa, törzsére csavarodó kígyóval, mögötte lefelé fordított fákllyára támaszkodó, szárnyas genius. (6. kép.)

Tárgyalásunk kiindulópontjául a 3. alatti emléket használjuk, mint amely azt mutatja, hogy a síremlékeken együtt szereplő halotti lakoma és lovasisten ábrázolások nem véletlenül kerülnek egymás mellé, mint esetleg különböző vallásos felfogások csupán külsőleg egymás mellé helyezett részlet-ábrázolásai, hanem a kettő között szerves, belső kapcsolat van. És pedig ugyanaz a kapcsolat, mint amelyet a dioskurok ábrázolásának arról a módjáról alapítottunk meg, ahol a két lovas a levegőben egymásután vágatva, Niké vezetésével igyekeznek az alattuk levő ábrázolás szerint őket theoxeniára váró hívők közé.¹⁷⁾ (7. kép.)

A most szóban forgó histriai

emléken levő ábrázolás tehát — ezen analógia szerint — nem jelent sem többet, sem kevesebbet, mint azt, hogy *a halott, mint hős, megjelenik az ő emlékezetére rendezett lakomán, ott örömmel és tisztességgel fogadják, mint az a koszorút tartó férfiú és a puer viselkedéséből nyilvánvaló. Ez az ábrázolás tehát kétségtelenül bizonyítja, hogy a hellénisztikus lovasisten ábrázolások a klasszikus görög síremlékek hős ábrázolásaiban gyökereznek.*

¹⁶⁾ Kalinka, i. m. Sp. 253., nr. 288., fig. 89.

¹⁷⁾ Dolgozatok, IV. (1928) 7. lap, 3. kép, melyet itt megismétlünk. (7. kép.)

Fig. 5. kép.

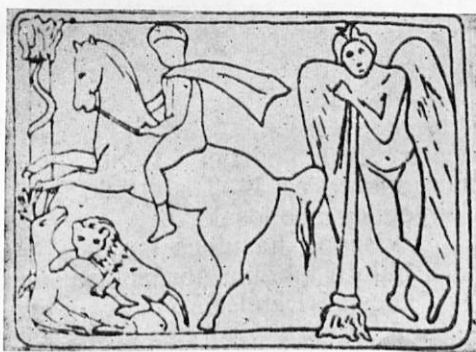

Fig. 6. kép.

Lényegileg teljesen egyezik ezzel az 5. sz. *alatti várnai* síremlék, melyen a halotti lakomán résztvevő társaság helyett, egyetlen — karosszékben ülő — női alak fogadja a herost. Az eredeti felirat *Διονύσιος Πρωταγόρου | χαίρει* volt, melyhez csak később írták hozzá a feleségére vonatkozó részt. Világos ebből, hogy a hőroszt fogadó nő annak életében a felesége volt. Férfi hozzátartozója nem lévén a halottnak, másfelől pedig a nők az asztalnál nem klinén, hanem karosszékben ülnek, — ez az ábrázolás teljesen azonos jelentésű az előzőkkel: a feleség fogadja a heroizált halott férj ünnepélyes látogatását.

Végül a lovasisten ábrázolásoknak a síremlékekkel való szoros kapcsolatát mutatja a 6. *alatt látható kocsulári emléken* a lefelé fordított fáklýára támaszkodó szárnyas génusz. Ugyanezen a képen azonban ott találjuk azt a jelenetet is, mikor a hős vadászoroszlánja a szarvast marcangolja. Kétségtelen, hogy ez a vadász-oroszlán keleti (minden valószínűség szerint egyiptomi) elem az ábrázoláson; ugyanazt jelenti, mint a klasszikus görög síremlékeken a heroizált halott, illetőleg az u. n. thrák lovas-isten fogadalmi ábrázolásain a lovas vadászata az alvilági szellemeket képviselő állatokra.

Az elmondottak alapján — azt hiszem — két biztos következtetést vonhatunk le, u. m.:

- a) a lovasábrázolások a klasszikus görög síremlékek egyik típusos ábrázolási módjában gyökereznek, még bedig abban, ahol a halottat lovas hőrosznak ábrázolják;
- b) a 3. és 5. ábrázolásokon a heroizált halott jelenik meg övéi között, illetőleg előtt, a tiszteletére rendezett lakomán. Ezeknek az ábrázolásoknak tehát *misztériumos jellege van*.

Ha valaki az elmondottak után is kétségbe vonná ezeknek a halotti lakoma-ábrázolásoknak misztériumos jellegét, bizonyára lemond minden

Fig. 7. kép.

kétkedésről annak a síremléknek a látásán (8. kép), mely legutóbb került elő Alsókosályon, Dáciában,¹⁸⁾ s amelynek közlését csak a napokban vettem kézhez E. Panaitescu prof. úrtól.¹⁹⁾ A rendkívül érdekes emléken az ábrázolások két mezőben vannak elhelyezve. A felső — keskenyebb és sérült — mezőben két genius szőlőgirlandot tart, s ezen két páva ül, egymással szemben. A baloldali genius mellett a sarokban ökörfej, talán szőlőtő alatt, esetleg egy szatir lábainál; az emlék sérült, s — legalább a képen — mindkettő feltehető.

Fig. 8. kép.

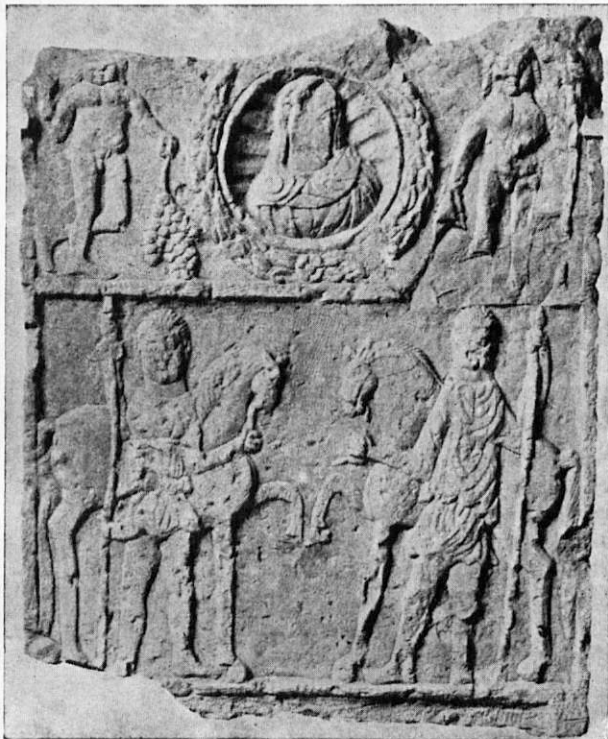

Fig. 9. kép.

Ezzel az ábrázolással közeli rokonságot tart egy másik, a kolozsvári múzeumban őrzött, ismeretlen erdélyi lelőhelyről származó síremlék, melyet annak idején közöltem,²⁰⁾ s képét itt megismétlem (9. kép). Itt a geniusok fáklyát tartanak: az egyik felfelé, a másik lefelé fordítva; amannak balkezeiben szőlőfürt van, ami jelentésében ugyanannyi, mint alsó-ko-

¹⁸⁾ V. ö. CIL. III. pagg. 165., 1013. és 1376.

¹⁹⁾ Em. Panaitescu: *Castrul roman dela Căsești din cercetările nouă* (1929). Különlenyomat az „Anuarul” Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania pe anul 1929. Cluj 1930.

²⁰⁾ Dolgozatok — Arbeiten — Travaux, IV. (1928) pag. 9. fig. 5.

sályi girland. Kettőjük közt, cserkoszorús kerettel övezett fülkében, — nyilvánvalóan a halott — mellképe. Ilyen cserkoszorút szokott tartani karmai közt vagy csőrében Jupiter sasa, kétségtelenül szyriai hatás alatt;²¹⁾ katonai emlékeken ugyanaz a sas úgy tartja a koszorút, hogy maga belékerül. Ugyanezt a koszorút szokták nyújtani a római császárok apotheozisát ábrázoló emlékeken, de ezeken a halotti lakoma-ábrázolásokon is a vendégségbe érkező lovasnak. Lényegében tehát nem más az, mint a Niké diadalát kifejező győzelmi koszorú, ez alkalommal a *halál felett nyert diadal jelképe*. Minthogy pedig a szóban forgó kolozsvári emléken az alsó mezőben az épen megérkezett dioskurok ábrázolatnak, nyilvánvaló, hogy ők azok, kiknek köszönheti a medaillonban ábrázolt a maga halhatatlanságát. Az ábrázolás mystériumos jelentősége mindenképen kétségtelen. Nem kétséges az sem, hogy a — nyilván szyriai befolyásra — medaillonban levő mellkép, a halottnak (egykor mystének) isteni jellegű képe.²²⁾

Ugyanesak bizonyos a mystériumos jelleg a Panaitescu úr által most közölt alsókosálvi ábrázoláson. De ott sem a felső mezőben levő ábrázolás miatt, ámbár a két genius, a szőlőgirland kétségtelenül a túlvilági életre utalnak; a két pávának síremlékeken való hasonló jelentőségéről más alkalommal szóltam részletesen.²³⁾ Kifejezetten mystériumos vonatkozású azonban az alsó mezőben látható ábrázolás. Itt a klinén fekvő férj és mellette karoszéken ülő, gyászruhás felesége várják — közösen tartott koszorúval — a lovast, mint azt most már, a Pârvan által közölt histriai emlékek alapján tudjuk. Ennek a megjelenésnek mystériumos vonatkozását bizonyítja az a három alak, akik a kliné mögött egy-egy függönyt tartanak. Panaitescu úr „kevésbé szokásosnak és nehezen megmagyarázhatónak” mondja ezt a jelenséget.²⁴⁾ A magam részéről egyetlen rokonát ismerem

Fig. 10. kép.

²¹⁾ Cumont, Études syriennes (Paris, 1917), pag. 35. s. köv.

²²⁾ Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen (1926), pag. 229.

²³⁾ (Kolozsvári) Dolgozatok — Travaux, 1916 (VII) pag. 44.

²⁴⁾ I. m. 17—18. ll.

ennek az ábrázolásnak: a bulgáriai Arčarból származik egy mélyített domborúmű töredéke, melyet annak idején az u. n. thrák lovasemlékek második (két lovasos) csoportjában ismerttettem.²⁵⁾ Ennek alsó sávjában központi helyet foglal el az az ábrázolás, mely ezzel rokon. Akkor kifejtettem azt is, hogy a szóban forgó emlékeknek ezen a helyén a mystériumok dromenáira vonatkozó ábrázolások vannak. Ez az ábrázolás pedig nyilvánvalóan a mystériumoknak azzal a jelenetével van kapcsolatban, amikor a mysté „*meqlátja*” a megváltó-istent. A halotti kultusszal kapcsolatban hasonlólt jelentenek a Papyrus Rhind I. következő helyei: „... ha éveid eltelnek, tisztelni fogod azokat, akik nyugalomra tértek”,

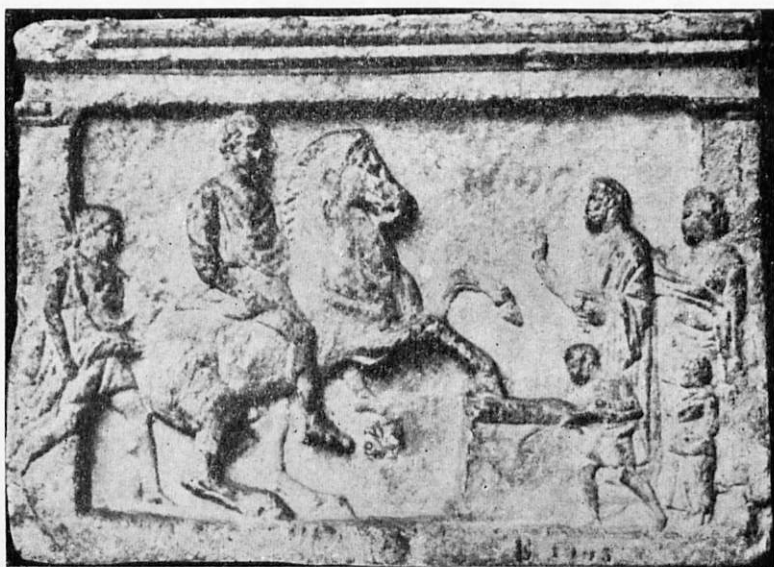

Fig. 11. kép.

vagy másik változat szerint: „miután éveid elteltek *lát*ni fogod a nyugalomra térteket”. Apuleiustól tudjuk, hogy a dromenában szerepel az alvilág meglátogatása és a halottak tisztelete, s a hivatkozott papyrus ezt megerősíti.²⁶⁾

Most az alsókosályi kő szóban forgó ábrázolása viszont ezeknek a halotti lakomáknak mystériumos jelentését emeli ki.

Az elmondottak és a 7. alatt közölt emlék analógiája alapján, joggal mondhatjuk azt, hogy az 1. és 2. alattiakon, ahol a lovas a halotti lakomajelenet fölött van, erre a lakomára vágat. Egészen biztos ez az 1. alatti

²⁵⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, 1928 (IV). pag. 32. és 72., 29. kép.

²⁶⁾ Reitzenstein, i. m. pag. 220—221.

histriai emléken. A lovas előtt levő, törzsére csavarodott kígyós fa azonban meggondolásra int; azt jelentheti, hogy a felső mezőben levő ábrázolás önmagában lezárt, az alatta levővel nem történeti, hanem csak szellemi összefüggésben áll. Vagyis azt, hogy itt nem annyira a heroizált halotton van a hangsúly, hanem a heroson. S ha valaki azt mondaná, hogy a lovas előtti kígyós fa nem a jelenet lezártságát jelenti, hanem csak a heros ilyen (t. i. Megváltó) jellegét akarja hangsúlyozni, tehát semmi akadálya annak a felfogásnak, hogy a lakomára siet, — igaza lehet. S ha igaza van, akkor ez a histriai emlék jól kiegészíti a másikat, mellyel együtt tehát önálló csoportot alkotnak.

Fig 12. kép.

Mert a második helyen idézett Moukianos-féle emlék semmi kétséget sem hagy fenn a két ábrázolásnak különállása tekintetében; ott a lovas kétségtelenül nem a lakomára érkezik épenúgy, mint a negyedik helyen idézett kolozsvári emléken, ahol a lovas a jelenet alatt van, vagy az itt bemutatott 10. számú képen, ahol a felső mezőben levő lovas alatt egy férfi és egy nő mellképe van. Az utóbbi emlék Bulgáriában, Nevrokop környékén került napfényre. Felirata:²⁷⁾

ΠΥΡΡΟΣ ΒΡΑΧΟΥ ΔΑΜΑΡΙΩΝΙ ΚΑΙ ΑΚΟΥΤΑ . . .
 CYMBIΩ ΑΥΤΟΥ ΜΝΗΜΗC ΧΑΡΙΝ

²⁷⁾ Bulletin de l'Inst. arch. Bulgare, 1921—22. fig. 150., Sp. 250—51.

Ezek szerint tehát az emléket egy Pyrrhos, Brasos fia, nevű férfi emeltette egy házaspárnak, s nyilván ezt a házaspárt szemlélteti a két mellkép. A felettük levő lovas ábrázolás tehát semmiesetre sem a heroizált halott, hanem az az Üdvözítő hérosz, akit már bevezetésül említettünk, mint a síremlék tympanonjában, illetőleg szarkofáguson szereplőt; az, amelyről annak idején Seure úrral egyetértően megállapítottuk, hogy: „peut orner les temples et les tombeaux”.²⁸⁾ *Ez az a hérosz, kinek védelme alatt (sub tutela) éltek ebben a földi életben, s akinek pártfogása alatt (sub auspiciis) biztosítva volt a benne hívőnek a túlvilági boldogság.* Legbiztosabban akkor, ha annak mysztériumaiban sikerült vele egyesülnie a hívőnek.

Ennek az üdvözítő herosznek a theoxénián való megjelenését is szokták ábrázolni, még pedig a megérkezése pillanatában. Hirtelenében a bécsi Este-gyűjtemény egyik fogadalmi tábláját (Lelt. szám 1993.) mutatom be (11. kép), mint amelyen ez a jelenet a maga teljességében van ábrázolva. Véleményem szerint ez a jelentése az u. n. thrák-lovasisten ábrázolások közül mindazoknak, melyeken — a főcsoport alakjai közti terekben, de még inkább a melléksávokban — a mysztériumokra utaló ábrázolások vannak.

Fig. 13. kép.

ábrázolásától, az egyiptomi eredetű halotti-lakoma és a dioskur-ábrázolások hatása alatt elvezet — a felsorolt állomásokon át — azokhoz a mysztériumi vonatkozású ábrázolásokhoz, melyeket — tévesen — az u. n. thrák lovasisten ábrázolásainak szoktak mondani.

*

Az egy-lovasos ábrázolások formai fejlődésében — legalább ez idő szerint — a legfejlettebb fokot képviseli a bécsi Este-gyűjteménynek egy másik (Lelt. sz. 1997.) darabja (12. kép), melyen a lovas és környezete fölött a két sarokban a nap és a hold mellképei is ott vannak, az utóbbi mellett egy négy ágú csillaggal. Ezzel közel rokon az a razgradi bronzlap, melyet Kazarow közöl.²⁹⁾ Ezen már gazdagabb a környezet ábrázolása (13. kép). A hold mellképe alatt két kis mélvített kör van. A lovas jobb-
jában bőségszarú; mögötte madár (galamb?), előtte kakas; a ló felemelt

²⁸⁾ Dolgozatok, IV. (1929) pag. 13.

²⁹⁾ Arch. Anz. 1922. p. 186. fig. 1.

első lába alatt égő oltár, s ehhez kötve (?) egy bika, melyre az előtte álló ember kétélű bárdal sújt le. A ló hasa alatt kos. (?) A két utóbbi emlék, a mindkettőn meglévő nap és hold mellképek, s különösen az utóbbin levő mellékjelenetek révén kétségtelenül misztériumos vonatkozású, s különösen az utolsó, szellemi rokonságot mutat a két-lovasos ábrázolásokhoz, melyekről megállapítottuk, hogy a kabiروkkal összeolvadt dioskur-misztériumok, emlékei.³⁰⁾

Ugyanezek az emlékek, ilyen magyarázattal, nagy mértékben elősegítik egy másik problémának sikeres megoldását, amint alább következik.

II.

A dieburgi Mithras-oltárkép.

Dieburgban egy a Kr. u. III. sz. elején épült, s a század derekán szándékosan feldúlt és lerombolt Mithras-szentély romjai közt minden eddig ismerttől eltérő, oltárképül szolgált domborúműves táblát találtak. A szentélyt, s annak emlékeit Prof. Dr. Fr. Behn ismertette,¹⁾ s ehhez az ismertetéshez fűzöm alábbi mondandóimat.

Az oltárképnek legfeltűnőbb sajátossága az, hogy a hasonló rendeltetésű ábrázolásokról eddig elmaradhatatlannak hitt bikaölő jelenet merőben hiányzik róla, még a mellékábrázolások közül is. Holott — ami, ha nem is épen példátlan, de elég ritka eset — a táblának mindkét oldalán van ábrázolás. A tábla u. i. úgy volt felfüggesztve, hogy tetszés szerint egyszer az egyik, máskor a másik oldalán levő ábrázolás legyen látható.

A rombolás alkalmával minden jel szerint az az ábrázolás volt elől, amelynek képét itt megismételjük. (*1. kép.*) Amint látjuk, *a bikaölő Mithras helyén vágtatva nyilazó lovas van, három kutyától követve.* A lovas fején biztosan megállapíthatóan phrygiai sipka volt, s így nem kétséges, hogy Mithrasszal van dolgunk, amit a feliratos rész (D · I · M) és a mellékábrázolások is megerősítenek.

A részletek tekintetében csak néhány vonást teszünk szóvá, mint amelyekre további okoskodásunk rendjén szükségünk lesz, vagy amelyek magyarázata tekintetében nem értünk egyet Prof. Behn előadásával. *A ló fejénél fa van.* Kétségtelenül csak technikai hibából látszik úgy, mintha a ló lába alól nőne ki. Rokon lovas-ábrázolásokon a fa ezen a helyen, rajta kígyóval, tövénél oltárral, az oltár mellett valami vadállattal (itt Behn szerint esetleg nyúl volna) — általánosan előfordul.

³⁰⁾ Dolgozatok 1928 (IV). 88. lap. Ezek után igen fontos feladatunkká lett a halotti lakma-ábrázolások eredeti jelentésének pontos megállapítása, majd e jelentés átalakulásának és a heros-ábrázolásokkal való kapcsolatának lépésről-lépésre való kimutatása. A törekvés eredményesnek ígérkezik, s nemsokára sorra kerítjük.

¹⁾ Das Mithrasheiligtum zu Dieburg. — Römisch-germanische Forschungen, Bd. I, 1928.

A ló lábai alatt alaktalan talapzatok vannak, mondja Prof. Behn. Véleményem szerint csupán a (különösen hátsó) lábak ügyetlen kifaragásáról van szó. Vagy még inkább nem is erről, hanem arról, hogy a kőfaragó itt nem lovat, hanem oroszlánt akart faragni; mert, hogy az állat „egészen oroszlános“, nem szenved kétséget. Ha ez a megfigyelésünk igaz, akkor még biztosabb az, hogy Mithrasszal van dolgunk; az oroszlán u. i., mint a tűz jelképe, állandóan ott van Mithras környezetében.²⁾ Az, hogy Mithras ráül a maga állatára, egyáltalában nem meglepő, mert a vele hasonló jelentésű keleti istenségek is rákerülnek az elefántra, tévére, Mercurius a kosra, Jupiter a bikára stb.; másfelől van olyan Mithras-ábrázolásunk is, ahol a bika egészen teveszerű. (Cumont, Textes et mon. II. pag. 314., nr. 197., fig. 173.)

Fig. 1. kép.

alak — egy Palermóban őrzött, áttört művű, nagyon magas domborúmű.³⁾ A fáklyatartók tehát eredetileg önálló szobrok voltak, melyeket a falra illesztett, vagy a földön elhelyezett, többé-kevésbé díszes talapzatra állítottak. Ilyen, a falra függesztett, díszesebb talapzatról (etagère) lehet szó itt is.

Mindez azonban mellékes; a legfőbb és egyetlen lényeges probléma az, hogy a bikaölő Mithras helyét ez az — esetleg oroszlánon — vágatató nyilas foglalta el.

A megfejtéshez a másik oldal ábrázolása segít hozzá. (2. kép.) Ezen

A lovas előtt és mögött álló dadophorai fáklyáikat mindketten felfelé tartják. Nem épen példátlan eset, mint az sem, hogy mindketten lefelé fordítják azt; amarra négy, emerre egy példát ismerek Mithras- emléken. Később megkísérlem a magyarázatát.

A két dadophoros — Behn szerint — egy-egy kráteren áll. Azt hiszem, hogy ebben téved. Arra gondolok u. i., hogy ezek a domborúműves Mithras-táblák úgy értelmezendők, mint kerek szobrok csoportjának utánzatai. Ezt bizonyítja egy egész sor, többé-kevésbé jófentartású, a bikaölő Mithrast ábrázoló szoborcsoportozat, leginkább Rómából és környékéről és — mint átmeneti

²⁾ Roscher, Myth. Lex. II. Sp. 3050.

³⁾ Cumont, Textes et Monuments, etc. II. pag. 202. nr. 17, fig. 27; pag. 210. nr. 28, fig. 37; pag. 211. nr. 30, fig. 39; pag. 222. nr. 56, fig. 52 etc.; pag. 270. fig. 112.

az oldalon a főjelenet köralakú keretbe foglalt, mely keretbe D · S · I · M · ajánlás van vésvé. A képnek tehát az első lapon levő ábrázolással való szoros kapcsolata nyilvánvaló.

Minket ez alkalommal a főjelenet érdekel, mert a mellékjelenetek eléggé ismereteseek különféle mithraisztikus ábrázolásokból.

A főjelenet Behn szerint templom, felfogásom szerint inkább Helios palotája előtt játszódik le. Sőt, bizonyos egyiptomi ábrázolási módokra hivatkozva, merném állítani, hogy benn a palotában. Eszembe jutnak u. i. azok az egyiptomi emlékeken előforduló felvonulási jelenetek, ahol szolgasereg edényekben mindenféle áldozati holmit visz, az edény peremén pedig ábrázolva van, hogy mi van bennük.⁴⁾ Minden okunk megvan annak feltevésére, hogy ennek a jelenetnek ábrázolója is csak a szemléző kedvéért helyez mindent a palota elé, holott a trónus minden valószínűséggel a palotában volt, tehát ott volt a környezet is, kivéve a lovakat és a velük bajlódókat.

A jelenet részletezésével nem szükséges itten foglalkoznunk. Elég annyit tudnunk, hogy a *Phaëton-mythos* egyik részletének az ábrázolásával van dolgunk. Azzal, amely így foglalható össze:

Phaëton, Helios fia, megúnván játékkocsiját, addig könyörög atyjának, míg az — nagy aggodalmak között — megengedi, hogy az ő (az atya) égi kocsiját hajtsa. A fiút azonban nagy örömeben elragadja a hev, túl magasra száll az égen, mire Zeus villámától találva nemcsak lezuhan, de estében lángba borítja a világot. Az egyik változat szerint Zeus a tűz eloltása után Phaëtont csillag képében az égre helyezi, ahol tovább él. Van olyan változat, mely szerint Helios lenszínű (tehát fehér) lovon követi fiát.

Ez, amit itt elmondtam csak a mag, mely körül azonban az idők folyamán Hesiodostól Ovidiusig, ill. az ő nyomán irókig, rendkívül sok és gazdag színezetű réteg keletkezett, melyek elemzése, összehasonlítása gazdag irodalomnak szolgáltatott anyagot. A lényegét azonban, bár túlegyszerűen — mert egyes részletekkel nem számolva — Robert foglalta össze, így: „A napisten minden este lebukik nyugaton, ilyenkor fényben ég a menyboltozat, mintha tűz akarná elemészteni a világot. Csupán

Fig. 2. kép.

⁴⁾ Dr. Roeder, Die Mastaba des Uhemka, etc. 12 tábla, 16 lap.

arra volt szükség, hogy ezt a rendszeresen megismétlődő jelenséget egyszer megtörtént eseménynek fogják fel, s Helios-Phaëtont hőrosznak, a napisten fiának tegyék meg, — s készen volt a mythos.⁵⁾

Ha ez a magyarázat a mythos egyes részleteit nem is világítja meg, kedves nekem, mert már az u. n. thrak lovasistenség emlékeivel kapcsolatosan amellett foglaltam állást, hogy mindezeket az ábrázolásokat csak a hellénisztikus hőroszok mythosai és azok ábrázolásai helyes megértésével fejthetjük meg. — A mythosok azonban sohasem befolyásolatlanok, egyszínűek, legkevésbé azok abban a korban, melyből emlékeink származnak. Látni fogjuk, hogy ezt az emléket is csak úgy értjük meg teljesen, ha Mithrast és Phaëtont lényegükben azonosaknak tekintjük, illetőleg tudomásul vesszük, hogy az emlék készítője azonosnak tekintette. Ebben nem állott magára, mert van adat arra, hogy Mithrast *Ἀσφύριος Φαέτων*nak (assy Phaëtonnak) nevezték.⁶⁾

Az összezavarást, vagy azonosítást formailag elősegítette az, hogy mindkettő fiatal istenség, s mindketten az eget járják. Rangban is körülbelül megegyeznek. Phaëton u. i. miután lezuhant atyja kocsiával, nem halt meg véglegesen, hanem csillag képében az égen nyert örök lakást, hol mint hajnalcillag — megelőzi atyját, amint az egy Párizsban őrzött Mithras-emléken — de más emlékeken is — látható a bal felső sarokban.⁷⁾ Másfelől Mithras sem volt mindig olyan előkelő szerepkör betöltője, mint később, itt Európában. Az Avestában *nem* a nap, a hold, vagy a csillagok, *hanem* ezek segítségével — ezer füllel és tízezer szemmel — őrökdi a világ felett. Hivatalát Ahura-Mazda, a legfőbb isten megbízásából gyakorolja, aki magasan a csillagok fölött trónol, olyan messze a naptól, mint aménnyire van ez a földtől. Az uralkodásban hat elsőrendű szellem támogatja. Elkeseredett ellenfele — mint tudjuk — Ahriman, a sötétség ura, kivel állandó harcban áll. A harcot — a főisten megbízásából — *Mithras vezeti, ki a másodrendű égi szellemek közt a legelőkelőbb,* s az égi seregek vezére. Ezen a réven lesz az Achaimenida perzsa királyok korában, kik védőjükként tisztelték, a királyi *hadak istene*. Mivel a római hadseregben szolgáló keleti katonák révén terjedt el a kultusza nálunk, rendesen ezt a hadiisten jellegét szokták hangsúlyozni. *Holott keleti eredetű hívei előtt épen olyan fontos volt üdvözítő, megváltó jellege,* Mithras u. i. az igazak lelkének védője is, azokkal a gonosz szellemekkel szemben, akik az igazakat is a pokolra akarják juttatni. Azt pedig, hogy ki az igaz, könnyű tudnia, mert ő az elnöke annak a törvényszéknek, melynek kedvező ítélete nélkül nem lehet átjutni az örökéletre vezető nagy veszélyes hídon. Ez a második jellege domborodik ki mystériumaiban.

Mithras tehát épenúgy hőrosz, mint Phaëton.

⁵⁾ Roscher III. 2. köt. 220. 1. hasáb 35 s köv. sorok.

⁶⁾ Roscher II. 2. Sp. 3050. Z. 10., 12. köv.

⁷⁾ Cumont, i. m. II. pag. 192. fig. 18.

A Phaëtonnal való azonosításnak az emlékeken is látjuk bizonyos jeleit, ill. az emlékeken is vannak olyan ábrázolások, amelyek az össze-zavarást, vagy azonosítást előmozdíthatták. Egyet-kettőt már láttunk. De van más is. A bikaölös Mithras-ábrázolások mellék-képei közt gyakori az a jelenet, ahol két alak vágat kétfogatú kocsin. A világosabb ábrázolásokon azt is meglehet állapítani, hogy a kocsi vezetője a napisten, Helios, aki — mialatt egyik kezével a gyeplőt fogja és a korbácsot tartja — a másikkal egy ifjút segít a kocsira. Ez az ifjú, mivel napistenről van szó, nyilván Phaëton. Minthogy azonban Mithras-emléken fordul elő, a Mithras-mythos egyik részletének szemléltetéseként, kétségtelenül Mithraszal azonosított Phaëtonnal van dolgunk.

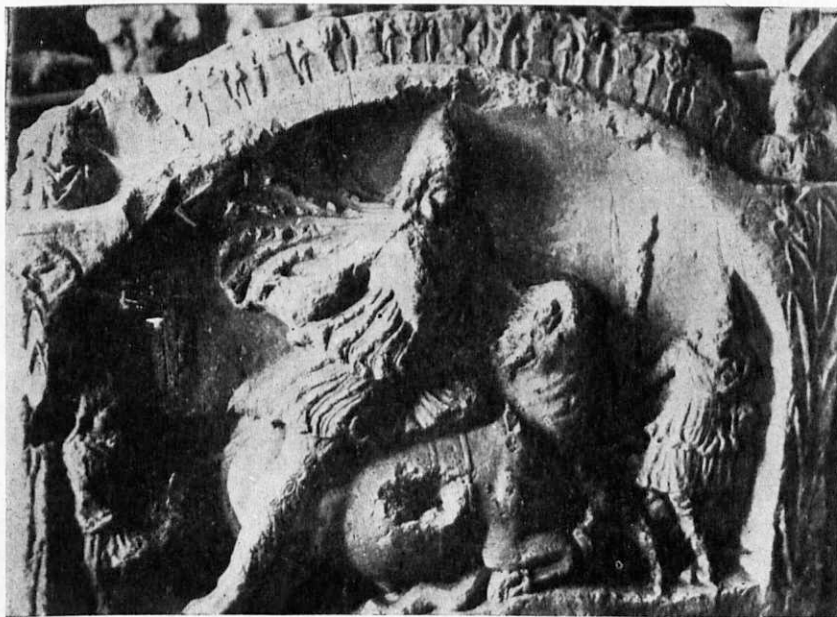

Fig. 3. kép.

De van a Mithras-Phaëton, ill. Zeus-Helios azonosításnak olyan emléke, melyről a kérdéssel eddig foglalkozó szakemberek nem vettek tudomást, legalább is nem látom ennek nyomát, holott nagyon fontos, mert amikor a Mithras-Phaëton azonosításról tesz bizonyosságot, ugyanakkor a Helios-Zeus azonosítást is megszemélyesíti. Az én figyelmemet két gyulafehérvári Mithras-emlék terelte ebbe az irányba. Van u. i. többek közt a gyulafehérvári múzeumban két Mithras-emlék, főhelyén a bikaölös jelenet ábrázolásával. Az egyiket Cumont is közli,⁸⁾ de közlésének van egy

⁸⁾ Cumont, i. m. II. pag. 311. nr. 193. fig. 169.

alapvető hiányossága: nincs rajta az a rúdszerű tárgy, mely a kép bal-felső sarkában levő napisten mellképétől kiindulva, áttöri a barlang boltozatát, s egészen a bikaölő Mithras lebegő chlamysáig ér. A fényképen — az árnyékolás kedvezőtlen volta miatt — kevésbé világos, de a rajz, mely minden befolyásolásom nélkül készült, nagyon élénken szemlélteti még azt a törést is, amit a barlangboltozat belső oldalán okozott. (3—3a. kép.)

A másik, kisebb és tudtommal eddig nem is közölt — emlékről csak egy részletrajz áll rendelkezésemre. (4. kép.) Megállapítható, hogy a napisten fejét övező sugárkoszorú egyik sugara nagyobb, mint a többi, s ez a nagyobb sugár egyenesen a bikaölőnek irányul. Hasonló, két emlék van még Itáliában, mégpedig az egyik Rómában, s a másik Nápolyban.⁹⁾

Nyilvánvaló ezekben az ábrázolásokban a Phaëthon-mythosnak arra a részletére való emlékezés, hogy Zeus a túl magasra merészkedett Phaëthont villámával agyonsújtotta. A bikaölőt most Helios pusztítja el, nyilvánvalóan akkor, mikor a III. sz.

Fig. 3a. kép.

első felében — vagyis a dieburgi szentély korában — Juppiter helyett Sol Invictus néven a római birodalom legfőbb istenségének a rangjára emeltetik, ugyanakkor — természetesen — felvéve Juppiter összes tulajdonságait és jogait. A bikaölő Mithrasnak az oltárkép főhelyéről való eltűnése, s helyette a Phaëthon jellegű nyilas lovasnak a kerülése tehát a római birodalom régi területein végbement vallásos imperium-változással kapcsolatos.

Az utolsó kétséget is sikerül eloszlatnunk akkor, ha be tudjuk bizonyítani, hogy a Mithras-ábrázol-

ásnak egyik felső sarkában szereplő napisten, tehát az, akinek gyilkoló sugara a gyulafehérvári emlékeken és társaikon szerepel. — csakugyan Helios. A kétkedés nem látszik túlságosan jogosultnak: alig lehet valaki, aki első látásra el ne hinné nekünk, hogy itt csakugyan Helios-Sol istenséggel van dolgunk. Azonban a dioskur-kabir-mystériumok emlékeinek ismertetése kapcsán láttuk, hogy azokon néha két napisten is ábrázoltatik.¹⁰⁾

Cumont viszont épen a Mithras-mystériumokban állapítja meg két — egy iráni és egy sémita — napisten szerepét.¹¹⁾ Mi, amikor határozottan állítjuk, hogy a gyulafehérvári emlékeken ábrázolt cselekedet végre-

⁹⁾ Cumont, i. m. II. pag. 198. nr. 14., fig. 24. és pag. 252., fig. 87. nr. 96.

¹⁰⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, IV. (1928), 65. lap.

¹¹⁾ Cumont, Die Mysterien des Mithra, pag. 109.

hajtója nem „*valamelyik*“ napisten, hanem épen Helios-Sol Invictus, hivatkozhatunk a római Villa Doria Pamphili Casinojának falába illesztett és több más Mithras- emlékre, amelynek bal felső sarkában — vagyis a hosszú sugaras fejek helyén — Helios-Sol vágtat négyes fogatán.¹²⁾ De épúgy hivatkozhatnánk a már látott párizsi emlékre, valamint ennek a Capitóliumi múzeumban, és a szentpétervári Eremitageban őrzött társára,¹³⁾ melyeken a fogat előtt ifjú — nyilván Phaëthon — halad lobogó fáklával.

Igaza van tehát Behnnek, mikor azt hiszi, hogy a dieburgi Mithras-oltárkép előlapjának eddig magában álló ábrázolásában különítele, de rokon vallásos elemek összeegyeztetéséről van szó. Azt hiszem, hogy az elmondottakban sikerült világosan rámutatnom ezekre az elemekre, amint-hogy nem kétséges a változás lefo-lyása és annak oka sem.

De az elmondottakból csak az világos, hogy a bikaölő Mithras helyett miért került más, Phaëthon jellegű ábrázolás. — Magyarázatra szorúl még két kérdés, amelyek azonban szorosan összetartoznak; nevezetesen az, hogy: a) *miért lovas alakjában került oda, holott a Phaëthonnak való azonosítás ezt nem okvetetlenül követeli* meg; s amire Behn még nagyobb súlyt helyez — b) *miért nyílazó vadász jellegű a lovas?*

Behn amikor azt keresi, hogy mely ábrázolási módok érvényesülhettek a jelen esetben, — a kizárási módszert alkalmazza. Közben azonban bizonyos, — félreismerhetetlen

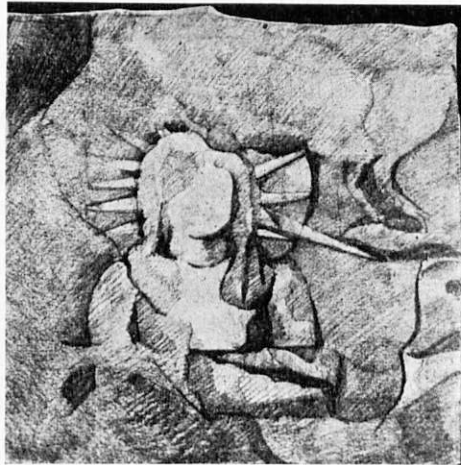

Fig. 4. kép.

— önkénnyel jár el, amiből világosan kitűnik, hogy véleményét bizonyos pontig előre megalkotta, mégha ez annyira szándéktalanúl történt is, hogy ő maga talán nem is tud róla. A kizárásokban azonban ez a tudat alatt lap-pangó előzetes vélemény szemmelláthatólag befolyásolta. Csak így ért-hető meg, hogy a pontusi — Kr. u. III. sz. eleji — autonomus érmeken lévő lovas ábrázolásokat¹⁴⁾ egyszerűen mellőzendőnek állítja, mert, — mint mondja — azok mögött Men rejtőzik. Ezt a rejtőzést, vagy összeegye-deést már Cumont megállapította, azonban nem akadályozta meg abban, hogy a Mithrasra vonatkozó emlékek sorozatába felvegye; s hogy helye-sen tette, az is bizonyítja, hogy ugyancsak abból a korszakból származó, ugyanolyan érmeken a bikaölő Mithras ábrázolása is előfordul.

¹²⁾ Cumont, Textes et monum. II. pag. 217. nr. 44. fig. 48.

¹³⁾ Cumont, i. m. II. tab. I. nr. 6. és pag. 192. fig. 18. nr. 5.

¹⁴⁾ Cumont, i. m. II. pag. 190. fig. 12—16.

Mi — amint ki fog derülni — egész másként véljük megoldandónak a dieburgi lovaskép rejtélyét, mint Prof. Behn. Az ő helyében azonban éppen nem hagynók figyelmen kívül a Men-re vonatkozó ábrázolásokat, mert Mennek, mint holdistennek a bikával, vagy ökörrel, sőt lóval való kapcsolata közismert; ismerjük olyan ábrázolását, hol az a lába alatt hever, máskor az istenség azon áll, ill. lovagol.¹⁵⁾ Hasonló helyzetekben Mithras is szerepel a bikaölös ábrázolást övező mellékképeken. A formai összefüggések tehát kétségtelenek. Alapjuk kétségtelenül jelentésbeli rokonság vagy azonosság, melynek részletei azonban még kiderítendőek.

Hasonlóképen nem jöhet számításba — szerinte — az u. n. thrák lovasistenség. Ezzel az állítással nehezen egyeztethető össze az a tény, hogy viszont a neuhenheimi Mithraeum közelében talált és Cumont sorozatába is felvett lovas ábrázolást, Mithrasnak ítéli, s képét is közli.¹⁶⁾

Helyesen hivatkozik arra, hogy a bikaölő Mithrast ábrázoló domborúművek emlékcsoportjaiban gyakori Mithras lovon, s ezzel kapcsolatosan arra, hogy az Avestában is van szó arról, hogy Mithras fehér lovon ül. De arról már nem emlékezik meg, hogy a földön hasaló bikán állva is látható Mithras egy római domborúművön,¹⁷⁾ úgy, mint a babiloniai, assyr és hettita istenségek szoktak állataikon állani, sem a bikaölő Mithras-ábrázolások mellékképei közül nem említi azokat, hol Mithras úgy áll a bikán, mint Juppiter Dolichenus, ill. úgy ül rajta, mint a lovon szokás. Amivel kapcsolatosan meg kell említenünk, hogy amikor bikán ül, a mellék-ábrázolások sorozatában, akkor lovon ülve nem szerepel azokon. Ami azt a következtetést engedi meg, hogy ezek az ábrázolási módok *bizonyos formai egymásutánt jelentenek*, s Mithras a kocsiról előbb a bika hátára állott, aztán arra ült, végül lóra került. *Mint ilyen juthatott a mellékábrázolások közül a főhelyre.* Ugyanakkor azonban a bikával végkép szakít, amennyiben a dieburgi emlék mellékábrázolásain sem azon állva, sem ülve, sem azt ölje elő nem fordul, csupán az a jelenet, mikor azt — hátsó lábainál fogva — cipeli.

Behnnek ez a feledékenysége egészen jól megérthető, mert az ő szeme előtt — mint a továbbiakból kitűnik, — már ott lebeg (még ha nem is teljes határozottsággal) az ő kedves magyarázata. Amíg u. i. elismeri, nemcsak azt, hogy Mithras már az Avestában szerepel lovasként, hanem azt is, hogy a kisázsiai és szíriai napisteneket szokták lovasoknak ábrázolni, ezt fűzi hozzá: „Mindezzel azonban nincs megmagyarázva a vadász jelleg, mely pedig a kutyák révén nagyon hangsúlyozott, s a Mithras-ábrázolásokban eddig merőben új vonás”.

Azzal a Cumont-féle magyarázattal, hogy az előkelő perzsák épúgy vadászni szoktak, mint előttük az assyr, s utánuk a szasszanida királyok, — nincs megelégedve. Bizonyos, hogy — legalább így odavetve — az összefüggés nagyon lazának látszik. Viszont azonban ha meggondoljuk, hogy

¹⁵⁾ Roscher, Myth. Lexikon, II. 2. Sp. 2687. s köv.

¹⁶⁾ Behn i. m. 10. lap, 7. kép.

¹⁷⁾ Cumont i. m. fig. 51. pag. 221.

Mithras az Achaimenida perzsa királyok fővédnöke, s a hellénisztikus királyok egyaránt ápolták görög kapcsolataikat és az Achaimenidáktól való származásuk tanát,¹⁸⁾ de legfőképpen nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a hellénisztikus felfogás szerint a király hősosz, sőt szótér, megváltó,¹⁹⁾ — az egyezés nem véletlennek, hanem természetesnek tűnik fel.

Nekünk azonban nem is kell olyan messzire mennünk, mert hiszen Mithras a bikaölös ábrázolások mellékjelenetei között nemcsak mint gyalogos nyilas szerepel gyakran, hanem lovas nyilasként is, s mint ilyen került a főhelyre. Az osterburkeni idézett mellékképen vele van a fegyverhordozója, s a harci oroszlánja is, pontosan úgy, ahogy az egyiptomi fáraók épen elég gyakran szerepelnek. Miért kellene tehát kizártnak tartanunk azt, hogy a dieburgi oltárkép főhelyén látható lovas nyilazó Mithras mellé a perzsa királyok vadászatait ábrázoló domborművekről vették át a kutyákat? Nem ez volna az első, sem az egyetlen eset arra, hogy a képzőművészetben már megszokott elemet, az eredetitől esetleg nagyon eltérő jelentéssel, az új eszmekörben felhasználják.

Behn az említett kizárásokat azzal indokolja, hogy Mithras mindennütt a belföldi napistennel asszimilálódik, azt olvasztja magába. Tehát hasonló folyamatot tételez fel germán földön is. És ebben a feltételezésben nem akadályozza őt az sem, hogy az általa is „Mithras mögött rejtőzőnek” állított Men nem nap-, hanem holdisten.

Feltevése támogatására hivatkozik arra, hogy épen az Odenwald vidékén ma is él a „vad vadász” (wilder Jäger) alakja, mint az ó-germán Wodan, a világosság és az ég istenének hypostasisa. Ezek szerint ő a dieburgi nyilazó lovas Mithras ábrázolásában az u. n. Juppiter-, vagy Gigas-oszlopok lándzsás lovasával rokon istenséget, annak egyik változatát látja. A magunk részéről annyit szívesen elismerünk, hogy a két ábrázolás *szelleme* minden bizonnyal rokon. Ez egészen jól beleillik a mi — alább kifejtendő — magyarázatunkba is. De nem illik bele a Behn eszmenetébe, aki a dieburgi Mithras-lovas vadász jellegét nagyon kiélezi a maga kizárásos módszerének alkalmazásában. Mert a Juppiter-(Gigas)-oszlopok főalakja nem lovon ül, hanem kocsin vágat, tehát nem vadász, aki erdei vadat űz, hanem kifejezetten harcos, aki eltiporja ellenfelét. Az odenwaldi wilder Jägernek nem tudom van-e ábrázolása? Emlegetésére eszembe jut a Rhodopé erdőségeiben a Kr. u. III. sz. elején, de tán már régebben is tisztelt Rhésos-király, aki szintén ilyen vadász, s akinek jelentőségét nem régen vitattuk meg G. Seure úrral.²⁰⁾ Ahogy nincs semmi különös abban, hogy a Rhodopé vidékén volt egy Rhésos királynak nevezett lovas-vadász, épúgy elhihető az, hogy az Odenwald vidékén is volt egy ilyen, akit ma wilder Jägernek neveznek. Csak ott kezd bonyolódni a kérdés, amikor Behn azt mondja, hogy ez a wilder Jäger nem más, mint Wodan hypostasisa, tehát lényegileg ugyanaz, mint a Juppiter-(Gigas)-oszlo-

¹⁸⁾ Cumont, *Mysterien des Mithra*, pag. 13.

¹⁹⁾ Kaerst, *Gesch. d. Hellenismus*, pag. 337. s köv.

²⁰⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, V. (1929) I. s a köv. II.

pok kocsin harcoló alakja. Mert, ha a kétféle ábrázolás egy lényeket takar — ami utóvégre nem tekinthető merőben kizártnak, — mindenesetre magyarázatot kíván az, hogy ugyanabban a római korban, ugyanazon a majnai területen, ugyanazt a lényeket (Wodan) — miért kellett kétféleképpen ábrázolni? Nem lehetetlen, hogy van a dolognak magyarázata, s a Juppiter oszlopok harcosa időben megelőzi a wilder Jäger képzetének kialakulását, tehát itt ugyanaz történt, ami a Mithras-ábrázolásoknál, hogy t. i. az új kiszorította a régit, vagy Mithras példájára ez a Wodan-jellegű istenség a harci kocsiroló került a lóra. Mi, akik most nem foglalkozunk a Wodan-kérdéssel, természetesen nem felelhetünk erre. Csak arra kívánunk rámutatni, hogy a dieburgi Mithras-ábrázolással való olyan kapcsolata, mint Behn feltételezi, erős ellentmondásokra jogosít. — Mi mindenesetre másként kívánjuk a dieburgi ábrázolást megmagyarázni.

Kiindulási pontunk az, hogy mindazok a vallások, amelyek emlékei e kérdésekkel kapcsolatban szóba jöhetnek, a hellénizmus érzelmek és gondolatvilágának teremtményei. Természetes tehát, hogy bár kifejezőmódjukban felhasználják az öröklött — még pedig igen nagy területről öröklött — formákat, azokat a maguk lelkének tartalmával töltik meg. Ennek a léleknek legjellemzőbb vonása minden téren *az egyetemességre való törekvés*. Nemcsak politikai tekintetben igyekeznek minél nagyobb területeket egyesíteni egy uralom alatt, hanem a legkülönbözőbb fajú népek gondolkodás módját, életének minden megnyilvánulását *közös alap-tényezőkre hozni törekszenek*. Ebből világos, hogy az egyes eszmekörök nagyjában azonos, vagy legalább rokon tényezőinek *új megjelenési formáját* a legerősebb összetevő határozza meg; de a többiek, az általános szempontjából gyengébbek, sem pusztulnak el nyomtalanul, hanem, mint az általánosnak helyi színezői jelentkeznek, s a maguk területén sokszor igen alaposan befolyásolják az általános megjelenési formát. Különösen áll ez vallási téren, hol a konzervativizmus minden időkben igen nagy, s a régi külsőt az alapgondolat lényeges változásakor is megtartják. A terület, melyen a szóban lévő művelődési folyamat megindult, N. Sándor birodalmának ázsiai fele. De folyton nagyobbodott. Nyugat felé terjedését előmozdította Róma hatalmának egysége, mely minden anyagi és szellemi mozgalom korlátait eltüntette az Atlanti-óceántól az Eufráteszig, sőt azon túl is. Másfelől — legalább bizonyos fokig — a tartalmi fejlődés irányát is meghatározta, miután maga is felvette a görög műveltséget.

A hellénizmus gondolatvilágának legjellemzőbb vonásául említettem egyetemességre való törekvés vallásos téren *az istenek új hierarchiájának megteremtésében nyilvánult. Lesz egy teremtmény, öröktől fogva meglévő (aeternus) főisten, kitől származik minden, s kinek teremtményei az összes többi istenségek*. Azokon a területeken, hol a hellénisztikus műveltségben a görög (római) elem az uralkodó, ez a főisten Zeus (Juppiter); másfelé az addigi főisten; olyan módon, hogy görög (római) vonatkozásban Zeus (Juppiter) cognoment kap. Gyakori ez különösen a keleti napisten változatoknál, melyeket a görögök általában Helios (Sol) néven

egyesítenek. Görög szempontból egy istenségnek és épen Zeusnak a többi fölé emelése, tulajdonképen csak hangsúly kérdése volt. Hiszen Zeus kezdetől fogva amolyan patriarchális király az olymposiak között, s ezt a jellegét megtartotta akkor is, mikor a görög földön a köztársasági államforma az uralkodó. Most a királyság intézményének újra felvirágzása idején, csak hangsúlyozottabbá lesz az elsősége azzal, hogy az összes többi istenek tulajdonságait kifejezetten egyesíti magában; ábrázolásokon a melléje tett attribútumok jelzik ezt.

Más, — nem görög műveltségű — területeken, ahol a helyi főisten-ség nem Zeussal, hanem valamely más görög istennel (Apollon, Hermes, Herakles) mutat nagyobb egyezést, az ábrázolások számára ezt használták fel, vagy pedig (Sabasios, Priapos stb.), a maga ősi barbáros alakjában él tovább, de felveszi az összes többi istenségek görög felfogás szerinti attribútumait, elsősorban Zeus skeptronját, sasát, villámcsöváját. *Ezek közül a nem görög eredetű istenségek közül a keleti napisten a görög Helios (Sol) alakjában a III. században az egész hellénisztikus területen uralkodó helyzetbe kerül, s ez a tény egyik alappillére a dieburgi Mithras emlék magyarázatának.*

Másik pillérét a hellénisztikus hérosz-ábrázolásban kell keresnünk. Ez a társaság u. i. a fő és öröktől való (aeternus) isten-eszmény kialakulásával párhuzamosan, természetesen megnövekedett. A hatáskörükben többé-kevésbé, tehát rangjukban mindenestre lefokozott összes teremtettenek *hérosszá lettek.* De ez az új hérosz-typus több, mint a régi általában; míg u. i. a régiben az emberi vonások voltak a túlnyomóak, ebben az isteni elem az uralkodó. Épen azért közéjük emeltetnek a régi héroszok közül is a nagyobb tiszteletben részesülők, elsősorban a gyógyvító erejűek, mint akik az embert testi szenvedéseiktől megváltják, s ezzel boldogságát előmozdítják. A hellénizmusban érvényesülő keleti elemek hatása alatt ez a gyógyítás rendre-rendre *a lélek bajainak megszüntetésére vívódik át,* s míg a testi gyógyítás továbbra is megmarad azok tulajdonságául, akik azt előbb is gyakorolták, a lélek betegségeinek megszüntetése az összes többi héroszok tulajdonságaként szerepel, a szerint, hogy területenként melyikük iránt nagyobb a bizalom. *Ezek,* mivel közelebb vannak az emberekhez, mert közvetlenül segítenek rajtuk, s mint a teremtettenél közbenjárók — a bajban levő emberek előtt általánosabb, *mindennapibb tisztelet tárgyai, mint maga a teremtetten nagy isten.* Az az irányzat, mely a héroszokat elsősorban a lélek orvosaként fogja fel, kétségtelenül a keleti vallásokból ered, s céljai nem ebből, hanem a halál után következő másvilágból valók. A hellénisztikus vallásokban ennek következtében a túlvilági élet s az ott remélt boldogság elnyerésének szempontjai az uralkodók. Mindenki ott remél kárpótlást az e világon elmaradt boldogság mennyiségért.

A görögség hitében ősidők óta megvan a túlvilági élet reménysége; bizonyos vonatkozásban a halottakat héroszoknak tartják, s úgy is ábrázolják őket. *De új a halálból feltámadott hérosz (a szótér) gondolata, aki*

bűnei következményeitől váltja meg a hívő embert. — Héroszokká lesznek a hellénisztikus királyok, mint akiknek bölcsességétől, jóságától és főleg vitézségétől függ milliók jóléte és boldogsága; ezért hérosz, s mint ilyennek a jelzője „szótér“. Ez a jelleg és jelző azóta illeti meg őket, hogy az oázisi Ammon-szentély főpapja ezekkel a szavakkal fogadta Nagy Sándort: „Üdvözlégy Zeus fia!“ s ezzel megadta a felhatalmazást, hogy amint Zeus egyedül uralkodik a világon, úgy ő legyen az egyetlen király a földön. Itt van a kezdete, a hellénisztikus királyok, majd római császárok istenként való tiszteletének. *A hérosz jelleg forrása itt az, hogy Sándor Zeusnak a fia. De ugyancsak a főistennek a fiai a többi héroszok is;* úgy azok, akikről ez régebben tudott volt, mint azok, akik teremtetten istenekből lettek.

Mármost egy lépéssel tovább menve állapítsuk meg, hogy azok a különböző Baálok, akik a hellénisztikus istenek közt szerepet játszanak, ha nem kivétel nélkül, túlnyomólag napistenek, vagyis olyan természetűek, hogy a görögök Heliosszal, a rómaiak Sollal azonosították. Helios (Sol) eredetileg másodrendű istenség volt. De ezzel az azonosítással egyszerre az élre került; ha Heliogabalusnak nem is sikerült a maga emesai napistenét a római birodalom főisteneként elismertetnie (218-ban), bizonyos, hogy mint ilyet tisztelték, s Dunapentelén már 214-ben áldoztak neki ezen a címen, félszázad mulva pedig Aurelianusnak mégis csak sikerült Sol Invictust hivatalosan a birodalom főistenévé tennie. *A dieburgi emlék szempontjából fontos ennek megállapítása,* mert ebben az időben lett az addig napistenként tisztelt Mithras bikaölőből nyilazó lovassá és herosszá. Ami kétségtelenül lefokozást jelent, de valójában semmi igazságtalanság sem történt vele, mert hiszen ő eredetileg, otthon is csak másodrangú istenség volt, sőt a fő, teremtetten istennel szemben harmadrangú, — s csak a római birodalomba került földie révén lett olyan előkelővé. De ez az előkelőség is inkább látszat volt, mely látszatot az táplált, hogy mint misztériumos, megváltó istenség, hívői részéről közvetlenebb, népszerűbb tisztelet tárgya volt, mint a főisten. (Ha pl. valaki pogány létére a mi vallási életünk külső megnyilvánulásait látja, természetesen hiheti azt, hogy a keresztények legfőbb istene Jézus Krisztus; holott — ugyebár — tévedne.)

Azt, hogy mimódon lett Mithrasból hellénisztikus hérosz — láttuk. S ámbár a dieburgi oltárkép mindkét lapján ott van a D. I. M., illetve a D. S. I. M. ajánlás, kétségtelen, hogy ez a Mithras egészen más, mint a régi. Annak gazdája, főistene u. i. Ahura-Mazda-Zeus-Juppiter, aki több és nagyobb a Nappál-Helios-Sol-nál, s tőle olyan messze magasságban trónol, mint a nap a földtől. Az új főisten, a Juppiter helyét elfoglaló Invictus Sol elpusztítja a régi Mithrast s helyébe tette azt, aki inkább az ő fiának Phaëthonnak felel meg. Ez azonban mindenképen igazi, görög értelemben vett hérosz, s azért lovon szokás ábrázolni. A dolog annál könnyebben ment, mert hiszen az eredeti Mithrast is szokták a mellékepeken lovas nyilasnak ábrázolni. Semmi meglepő sincs abban, ha ebből

— a nyilván az ellenség ellen vonuló — nyilas lovasból a főhelyen nyilas vadász lett. A gonosz szellem — épen a hellénisztikus felfogás szerint — állatalakot ölt; a hellénisztikus Horus pl. krokodilussal harcol stb. . . . Megtaláljuk a vadász-hérosz ábrázolást talán épen ilyen átvitt értelemben (Herakles, Theseus stb. tetteire való emlékezéssel) az V. sz.-beli attikai síremlékeken is.

Amikor pedig elérkeztünk ide, egyszerre az u. n. thrák-lovasisten ábrázolások egyik típusával közös forrást találtunk, vagyis sikerült megjelölnünk azt az alaptényezőt, melyből az összes hellénisztikus harcos és vadász-ábrázolások megmagyarázhatók.

Ezek után kimondhatjuk a végső következtetést; *Mithras azért került a lovas nyilas vadász alakjában a dieburgi oltárkép főhelyére, mert — a Phaëthonnal való azonosítás révén, eredeti lényének némi megváltozásával, hellénisztikus hérosszá lett.* A változás azért lett a III. sz. első felében időszerűvé, mert ekkor lett a birodalom főistenévé Helios-Sol Invictus az új Mithras új atyja.

*

Befejezésül mutassunk reá a halotti lakomán, ill. a szeretetvendégségeken megjelenő heroizált halott, illetőleg a dioszkurok ábrázolási módjára. A dieburgi oltárképen hasonló módon jelenik meg Mithras a maga hívói között. Abból a tényből, hogy a rombolók a kétoldal ábrázolásai közül épen ezt találták elől, joggal lehet következtetni, hogy a szertartások kezdetén a másik kép volt előre fordítva, míg ez az ábrázolás a szertartások nyilvánvalóan befejező mozzanatát jelentő szeretetvendégség alkalmával jelezte a hívőknek, hogy közéjük érkezett, velük van Mithras, a Megváltó.

Szeged, 1930. május.

Dr. Buday Árpád.

NEUERE DATEN ZU DEN PROBLEMEN DER DARSTELLUNGEN DES SOGENANNTEN REITERGOTTES.

Aus meiner in dieser Zeitschrift unter dem Titel *das Problem des sog. thrakischen Reiters* veröffentlichten Abhandlung¹⁾ und aus der dadurch eingeleiteten Diskussion²⁾ hat sich die Tatsache ergeben, dass die Darstellungen mit einem Reiter nicht der Ausdruck irgend einer örtlichen, oder — wie man behauptet hatte — der der thrakisch national-religiösen Auffassung sind, sondern dass sie einen Dialekt der zur Zeit ihres Ursprungs allgemeinen religiösen Strömung vertreten. Es hat sich auch als zweifellos erwiesen, dass auf die Ausbildung dieser Darstellungen ausser den griechischen klassischen Grabdenkmälern, die den Ausgangspunkt bildeten, auch eine ganze Reihe anderartiger religiöser Denkmäler derselben Zeit von Einfluss waren; das konnten wir besonders auf Grund der Nebenszenen ganz entschieden behaupten.

Diese unsere Behauptung wird durch die neuerdings bekannt gewordenen Funde nachdrücklich unterstützt; letztere bieten wenigstens dafür neue Stützpunkte, in welchem Sinne die Rolle der auf den Grabdenkmälern vorkommenden Darstellungen mit einem Reiter aufzufassen sei.

Der andere neue Fund — ein Altarbild von Dieburg — zeugt aber daran, dass die Reiter-Darstellungen auch auf die Mithras-Darstellungen Einfluss ausgeübt hatten. Daraus folgt wieder, dass wir hier nicht mit den Denkmälern eines örtlichen, oder (thrakisch) nationalen Kultes zu tun haben, sondern mit solchen von viel allgemeinerer Bedeutung.

Im weiteren wollen wir diese Thesen ausführlicher besprechen.

¹⁾ Jg. II. (1926) S. 1. u. f.

²⁾ Jg. III. (1927) pag. 130.; Jg. V. (1929) pag. 1. u. f.

I.

Der Zusammenhang zwischen den sog. Totenmahl-Darstellungen und den Darstellungen mit einem Reiter.

In meiner oben angeführten Abhandlung wurde dessen Erwähnung getan, dass die Reiter-Abbildungen auch an Grabdenkmälern vorkommen, usw. ebenso an Sarkophagen wie an Stelen. An den Denkmälern beider Art treffen wir den Reiter usw. in einer Weise als ob er ein Wappenschild wäre. Für Beide fanden wir im National-Museum zu Sophia Beispiele,³⁾ dann im Museum zu Stambul; ein derartiges Denkmal des letzteren habe ich auch veröffentlicht.⁴⁾ Meiner Auffassung nach haben diese Darstellungen in den gegenwärtig fraglichen Fällen die gleiche Rolle, wie die den Orpheus-Anhängern ins Grab gelegte „Pässe“.⁵⁾

Einen anderen Sinn kann die Anwesenheit des Reiters auch in den Fällen nicht haben, wo an der Grabstelle der Reiter sich oberhalb der Porträtgruppe befindet, in einem völlig abgesonderten Felde. Ein solches Denkmal ist in dem Museum zu Sophia.⁶⁾ In Fällen aber, wo der Reiter an dem nur einen Namen enthaltenden Grabdenkmal oben oder unten ist, muss es ganz zweifellos erscheinen, dass wir hier — nach Art und Weise der klassisch-griechischen Grabdenkmäler — mit einem heroisierten Toten zu tun haben, ohne an eine porträttreue Darstellung denken zu können. In solchen Fällen haben wir guten Grund zu bedauern, dass es uns nicht möglich ist die Denkmäler in eine chronologische Reihenfolge einreihen zu können, und so nicht imstande sind es zu beurteilen, ob der formalen Entwicklung die Zeitfolge entspreche. Wir müssen zwar natürlich auch daran denken, dass die Denkmäler verschiedenen Ursprungs sind, und so ist es leicht möglich, dass, als man an dem einen Orte schon die nächste Stufe der formalen Entwicklung erreicht hatte, an einem anderen Orte man noch an der früheren festhielt. Wir wissen doch wie gross bei einzelnen der Konservatismus gerade in bezug auf den Totenkult ist, während andere sich schnell an das Neue anschliessen. Besonders zur bewegten Zeit der geistigen Reformationen, aus der unsere Denkmäler stammen.

Die formale Entwicklung besteht also im folgenden: Ausgangspunkt ist die klassische Darstellungsart, wo man nämlich den Toten als Reiter bzw. Heros darstellt. Der Gipfelpunkt der Entwicklung besteht darin, dass die Reiter-Darstellung mehr oder weniger selbständig — z. B. als Wappenschild — an das Grabdenkmal kommt, wie bei uns z. B. das Kreuz.

³⁾ Filow, Bogdan D.: *L'art antique en Bulgarie*. 1925. pag. 41. Fig. 30. u. pag. 46. Fig. 35.

⁴⁾ *Dolg.* — *Arbeiten*, II. Fig. 41., Text S. 41.

⁵⁾ S. meine zweite Abhandlung *Dolg.* — *Arbeiten* IV. (1928). S. 87.

⁶⁾ *Bull. Bulgar* (1921—22) S. 249, Fig. 150.

Unterdessen verändert sich der Sinn der Reiter-Darstellung aufs gründlichste. Während sie am Anfange den heroisierten Toten bedeutet, stellt sie jetzt den Erlöser-Heros dar, dessen Anhänger der Tote gewesen, und so auf das jenseitige Glück zu hoffen berechtigt ist. Zwischen dem Geiste des Ausgangs- und Endpunktes ist der Unterschied sehr gross. Der organische Zusammenhang ist aber ganz zweifellos, da es uns in den Folgenden gelungen ist eine wichtige Zwischenstufe der Entwicklung festzustellen.

Die Zwischenstufe vertreten jene Denkmäler, an denen die Reiter-Darstellung samt der Darstellung des Totenmahles vorzukommen pflegt. In der erwähnten grundlegenden Abhandlung führte ich (S. 27.) einige auch an ohne mich mit ihnen eingehender beschäftigen zu können. Damals haben wir dazu weder Grund noch Recht gehabt zwischen den beiden Darstellungen, die sich je in einem besonderen — abgegrenzten — Felde befinden einen sozusagen dramatischen Zusammenhang anzunehmen (die Dromena der Mysterien). Seitdem ist aber die Besprechung v. *Pârvan* von zwei in Histria gefundenen und aus den Jahren zwischen 100—238 stammenden Denkmälern erschienen. Das eine von ihnen wirft ein grelles Licht auf den Zusammenhang.⁷⁾ Reichen wir diese Denkmäler formal in die Folge der bisher bekannten ein, so ergibt sich als folgende Nacheinander:

1. Den ersten Platz behauptet der Fund von Histria, den zuerst *Pârvan* veröffentlicht hat.⁸⁾ Von dem ursprünglich sehr grossen Denkmal ist nur der obere mit Darstellungen versehene Teil auf uns geblieben, der untere — offenkundig Aufschriften enthaltende — Teil ist verloren gegangen. — Die Darstellungen sind in Zwei Feldern untergebracht. Oben ein galoppierender Reiter mit ausgestreckten Armen; sehr beschädigt. Vor ihm ein Baum mit einer Schlange darauf; hinter ihm eine rosenartige Blume (nach *Pârvan*: „elle pourrait être un signe solaire aussi bien que l'allusion plastique à la grande fêtes des morts, les *Rosalia*“) und eine unbestimmbare Masse, die *Pârvan* als das Büstenbild der Sonne deutet und die einer ebenfalls unbestimmbaren Masse vor dem Reiter auf dem von Dunapentele stammenden und *Deo Dobrati* geweihten Denkmal überraschend ähnlich ist.⁹⁾

Unter der jetzt beschriebenen Szene, in einem scharf umrissenen vertieften Feld ist die Szene des Totenmahles: ein Mann auf der Kliné liegend hält in seiner Rechten einen Kranz mit Bändern; auch in seiner Linken hat er etwas, was aber nicht klar zu bestimmen ist (Rhyton?). Vor der Kliné ein gedeckter Tisch. Daneben sitzt am Fusse des Mannes in einem Armstuhle eine trauernde Weibergestalt, mit ihren Füßen auf

⁷⁾ Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumélie II. (1925) S. 230—1. fig. 48. Nr. 28. u. S. 235. Nr. 31. fig. 53.

⁸⁾ Dacia. II. (1925) S. 235. Nr. 31. fig. 53. (u. S. 236. fig. 54.)

⁹⁾ Dolgozatok — Arbeiten II. (1929) S. 21. fig. 15.

einen Schemel ruhend. An beiden Enden der Kliné kleine Dienergestalten. (Fig. 1.)

2. Im wesentlichen (in Hinsicht auf Inhalt und Einteilung) stimmt mit dieser ein aus dem bulgarischen Omorovo (pref. Čirpan) stammendes Denkmal im National-Museum zu Sophia überein, das über dem Grabe des *Aurelios Moukianos palestratiotes* errichtet worden ist.¹⁰⁾ Die Darstellungen sind auch hier in zwei Feldern. An dem oberen Felde ein galoppierender Reiter mit erhobener Rechten, unter dem Pferde ein mit ihm rennender Eber. Vor dem Reiter das öfter vorkommende Weib, hinter ihm das gleichfalls öfter vorkommende Kind, den Schweif des Pferdes haltend; also ein vom Galoppieren ankommender Reiter. Am Felde unter ihm die bekannte Totenmahlszene; auf der Kliné ruhen zwei Männergestalten, der eine hält zweifellos einen Kranz in der rechten Hand, vielleicht auch der andere. An einem Ende der Kliné sitzt in einem Armstuhl eine Frauengestalt und eine Gestalt von Dienerart übergibt ihr etwas. Vor der Kliné ein gedeckter Tisch mit drei Füßen, den ein Diener noch etwas legt. (Fig. 2.)

3. Sehr wichtig ist das Denkmal an dritter Stelle gleichfalls aus Histria, ebenfalls von Pârvan mitgeteilt.¹¹⁾ Es ist ebenfalls der obere Teil eines mächtigen Grabsteines; auch die Seiten desselben sind beschädigt worden, als man ihn (nach 238) beim Neubau der Stadtmauern benützt hatte. Aus seinem mit Inschrift versehenen Teile kann man soviel feststellen, dass es das Grabdenkmal eines Menschen namens *Valerius Justinus* (-na??) gewesen ist. An dem oberen Teile ist das Totenmahl zu welchem der Reiter ankommt, dargestellt. Auf der Kliné liegen drei Männergestalten auf den Ellbogen gestützt, von denen der eine zweifellos einen Kranz dem Reiter entgegenhält, den auch der neben dem Tischlein stehende *puer* mit einem Kranz empfängt. Hinter dem Tischlein in einem Lehnstuhle die verschwommenen Linien einer Weibergestalt. (Fig. 3.)

4. Als viertes möge hier das schon von mir beschriebene,¹²⁾ in dem Museum zu Kolozsvár vorhandene und sehr primitiv ausgeführte Denkmal stehen. Hier sind die Darstellungen ebenfalls in zwei Feldern. Oben das Totenmahl; um den gedeckten Tisch sind vier Gestalten; die zwei an beiden seiten sitzen in Armstühlen, sind also nach den Obengesagten Weiber. Von den beiden mittleren ist es nicht feststellbar ob sie auf einer Kliné liegen (was nach der Haltung des Oberkörpers wahrscheinlich ist)? Sie sind wahrscheinlich Männer. In dem unteren Felde: der Reiter mit einem Laib in der Hand nähert sich, bzw. geht einer uns gegenüber stehenden mit ihrer Rechten sich auf eine Lanze stützenden, in seiner Linken ein Füllhorn haltenden Männergestalt entgegen. Das Feld für die Inschriften ist nur in einem kleinen Teile erhalten; es ist keine Spur von Schrift

¹⁰⁾ Dobruszky, Arch. Izvestija, I. (1907) pag. 126. 103. Nr. 176.

¹¹⁾ A. a. O. S. 230. fig. Nr. 28.

¹²⁾ Dolg. — Arbeiten II. (1926) S. 27. fig. 20.

darauf. Es ist nicht unmöglich dass wir mit einem aus Lagerwaren stammenden Stücke zu tun haben. (Fig. 4.)

Eine der im unteren Felde sich befindlichen verwandte Darstellung haben wir auf einem Steine aus Saradzsa (Bulgarien)¹³⁾ und auf anderen ihnen ähnlichen, von denen ich derzeit ausführlich berichtet hatte.¹⁴⁾

Die mit dem Totenmahl in Verbindung stehenden Reiter-Darstellungen weisen diese vier Variationen auf, die aber eigentlich drei Typen vertreten, da die unter 1. und 2. wesentlich gleich sind.

Dagegen gehören ein Denkmal aus Várna und eins aus Kocsulár auch hieher, obwohl auf ihnen die Darstellung des Totenmahles fehlt.

5. Auf dem von Várna¹⁵⁾ steht der Reiter mit vorwärtsgestreckten Händen vor einer Weibergestalt im Lehnstuhl; hinter ihm der *puer*. Der Reiter ist *Dionysios* der Sohn des *Protagoros*; das Weib seine Frau, die später auch dort begraben wurde, wie das aus dem nachträglich gemeinsamem Teile der Aufschrift festzustellen ist. (Fig. 5.)

6. Endlich das in seiner Art alleinstehende Denkmal von Kocsulár.¹⁶⁾ Unter dem galoppierenden Reiter zerfleischt ein Löwe einen Hirsch; vor dem Reiter ist eine Säule oder ein Baum mit einer sich darauf windenden Schlange; hinter ihm ein sich auf eine nach unten gerichtete Fackel stützender Genius. (Fig. 6.)

Zum Ausgangspunkt unserer Darstellung wählen wir das Denkmal Nr. 3. Dieses zeigt nämlich dass die an den Denkmälern nebeneinander vorkommenden Darstellungen des Totenmahles und des Reiters nicht zufällig neben einander geordnet sind, als bloss äusserlich aneinandergereihte Detailabbildungen verschiedener religiöser Auffassungen, sondern dass zwischen beiden ein innerer organischer Zusammenhang besteht. Uzw. derselbe Zusammenhang, den wir von jener Art der Dioskuren-Darstellung festgestellt hatten, wo die zwei Reiter in der Luft nacheinander galoppierend unter der Führung Nikés zu den, laut unter ihnen stehender Darstellung, sie zur theoxenie erwartenden Anhängern eilen.¹⁷⁾ (Fig. 7.)

Die sich auf dem erwähnten Denkmal von Histria befindliche Darstellung bedeutet also — nach dieser Analogie — nichts weniger, aber auch nichts mehr, als dass der Tote als Heros an dem zu seinem Andenken veranstalteten Mahle erscheint und dort — wie das aus dem Benehmen des Kranz haltenden Mannes und des *puer* zu entnehmen ist — mit Freude und in Ehren empfangen wird. Diese Darstellung liefert also den unzweifelhaften Beweis, dass die hellenistischen Reitergott-Darstel-

¹³⁾ Kalinka, a. a. o. Sp. 232—233. Nr. 289. Fig. 90.

¹⁴⁾ Dolgozatok — Arbeiten II. (1926); pag. 13. Gruppe b.)

¹⁵⁾ E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien. Sp. 233—4., Nr. 291. Fig. 92.

¹⁶⁾ Zit. Werk v. Kalinka, Sp. 253. Nr. 288., Fig. 89.

¹⁷⁾ Dolgozatok — Arbeiten IV. (1928) S. 7. Fig. 3; die hier (Fig. 7.) wiederholt abgedruckt ist.

lungen in den Heros-Darstellungen der klassischen griechischen Grabdenkmäler ihren Ursprung haben.

Wesentlich stimmt mit diesem das Denkmal von Várna unter Nr. 5. — wo der Heros statt von der am Mahle teilnehmenden Gesellschaft von einer einzigen, in einem Lehnstuhl sitzenden Weibergestalt empfangen wird — gänzlich überein. Die ursprüngliche Aufschrift war *Διονύσιος Πρωταγόρου* | *χαίρει*, an der der sich auf seine Frau bezügliche Teil erst später hinzugefügt worden war. Da der Tote keinen männlichen Angehörigen gehabt hatte, da aber anderseits die Frauen beim Tische nicht auf einer Kliné sondern im Lehnstuhle sitzen, so bedeutet diese Darstellung der früheren ganz gleich: die Gattin empfängt feierlich den Besuch des heroisierten toten Gatten.

Den engen Zusammenhang der Reitergott-Darstellungen mit den Grabdenkmälern zeigt endlich der auf dem Denkmal von Kocsulár sichtbare auf eine nach unten gerichtete Fackel stützende beflügelte Genius. Auf demselben Bilde finden wir aber auch die Szene, wo der Jagdlöwe des Heros den Hirsch zerfleischt. Zweifellos ist dieser Jagdlöwe ein orientales (aller Wahrscheinlichkeit nach ein egyptisches) Element auf dem Denkmal; es bedeutet dasselbe, was auf den klassisch-griechischen Grabdenkmälern die Jagd des heroisierten Toten, bzw. auf den Motiv-Darstellungen des thrakischen Reitergottes die des Reiters auf die die Geister der Unterwelt darstellenden Tiere.

Aus den Obengesagten können wir zwei — meines Erachtens — ganz bestimmte Schlüsse ziehen, usw.:

- a) Die Reiter-Darstellungen haben ihren Ursprung in einer typischen Darstellungsart der klassisch-griechischen Grabdenkmäler, usw. in derselben, wo der Tote als Heros dargestellt wird;
- b) Auf den Darstellungen 3 und 5 erscheint der heroisierte Tote unter den Seinigen, bzw. vor ihnen, beim zu seinen Ehren veranstalteten Mahle. Diese Darstellungen haben also einen mysterischen Charakter.

Sollte jemand auch nach den Ausgeführten der mysterischen Charakter dieser Totenmahl-Darstellungen bezweifeln, so entsagt er ganz gewiss jedem Zweifel, wenn er das Grabdenkmal sieht, das zuletzt in Alsókosály¹⁸⁾ in Dacien zum Vorschein gekommen ist (Fig. 8.), und dessen Veröffentlichung ich in den letzten Tagen vom H. Prof. E. Panaitescu zur Hand bekommen habe.¹⁹⁾ An dem äusserst interessanten Denkmale sind die Darstellungen in zwei Feldern angebracht. In dem oberen, schmaleren, verletzten Felde halten zwei Genien eine Weintraubengirlande und darauf sitzen einander gegenüber zwei Pfauen. Neben dem Genius auf der rechten

¹⁸⁾ Cf. CIL. III. pagg. 165., 1013., 1376.

¹⁹⁾ Em. Panaitescu, *Castrul roman dela Căței* din cercetările nouă (1929). Sonderabdruck aus d. „Anuarul“ Comisiunii Monumentelor Istorice pentru Transilvania pe anul 1929. — Cluj, 1930.

Seite ist ein Ochsenkopf, vielleicht unter einen Weinstock oder bei den Füßen eines Satyrs; das Denkmal ist verletzt und — wenigstens auf dem Bilde — sind beide möglich.

Mit dieser Darstellung ist ein anderes im Museum zu Kolozsvár aufbewahrtes, — von einem unbekannten Fundorte in Siebenbürgen stammendes, — in naher Verwandtschaft, das ich derzeit veröffentlichte, und dessen Bild ich hier wiederhole.²⁰⁾ (Fig. 9.) Hier halten die Geinen je eine Fackel, der eine nach oben, der andere nach unten gekehrt; jener hat eine Weintraube in seiner Linken, welche denselben Sinn hat wie die Girlande von Alsókosály. Zwischen beiden in einer mit einem Eichenkranz umgebenen Nische die Büste — offenkundig — des Toten. Einen solchen Eichenkranz pflegt in seinen Klauen oder in seinem Schnabel der Adler Jupiters, zweifellos unter syrischem Einflusse zu halten;²¹⁾ an militärischen Denkmälern hält derselbe Adler den Kranz in der Weise, dass er selbst hineinkommt. Derselbe Kranz pflegt hingereicht werden an Denkmälern, welche die Apotheose der römischen Kaiser darstellen und derselbe wird auch an den Todesmahldarstellungen dem zum Gastmahle ankommenden Reiter gereicht. In seinem Wesen ist er also nichts anderes als ein den Sieg der Niké ausdrückender Siegeskranz. Bei dieser Gelegenheit das Symbol der Überwindung des Todes. Da aber auf dem erwähnten Denkmal von Kolozsvár auf dem unteren Felde gerade die angekommenen Dioskuren dargestellt sind, so ist es ganz gewiss, dass sie es sind, denen an dem Medaillon dargestellte seine Unsterblichkeit verdankt. Die mysteriumartige Bedeutung der Darstellung ist unter allen Umständen zweifellos. Es ist auch das ganz zweifellos, dass — offenkundig nach syrischen Einflusse — die im Medaillon befindliche Büste das Bild des Toten (des ehem. mysté) von göttlichem Charakter ist.²²⁾

Ganz bestimmt ist auch der mysterische Charakter auf der vom H. Panaitescu publizierten Darstellung von Alsókosály. Aber auch dort nicht wegen der Darstellung auf dem oberen Felde, obwohl die zwei Genien und die Weintraubengirlande zweifellos auf das jenseitige Leben hinweisen. Von der Bedeutung der zwei Pfauen an Grabdenkmälern habe ich bei einer anderen Gelegenheit ausführlich gesprochen.²³⁾

Von ausgesprochen mysterischen Charakter ist aber die Darstellung auf dem unteren Felde. Hier erwarten der auf der Kliné liegende Gatte und seine neben ihm, auf dem Lehntuhle sitzende, in Trauer gekleidete Frau — mit dem gemeinsam gehaltenen Kranze — den Reiter, wie wir das jetzt auf Grund der durch H. Pârvan publizierten Denkmäler von Histria wissen. Die mysterischen Beziehungen dieser Erscheinung beweisen nur die drei Gestalten die hinter der Kliné je einen Vorhang halten. Herr Pa-

²⁰⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, IV. (1928) pag. 9. fig. 5.

²¹⁾ Cumont, Études Syriennes (Paris, 1917) pag. 35. ff.

²²⁾ Reitzenstein, Die hellenistischen Mysterienreligionen (1926), pag. 229.

²³⁾ Dolgozatok — Travaux, (Kolozsvár) 1916 (VII) pag. 99.

naitescu erklärt diese Erscheinung als „minder gewohnt und schwer erklärbar“.²⁴⁾ Ich meinerseits kenne eine einzige Verwandte dieser Darstellung: aus dem bulgarischen Arčar stammt das Bruchstück eines vertieften Reliefs das ich derzeit in der zweiten Gruppe (G. mit zwei Reitern) der sog. thrakischen Reiterdenkmäler besprochen habe.²⁵⁾ In der unteren Streifen desselben befindet sich die Darstellung die damit verwandt ist. Damals setzte ich auch auseinander, dass an diesem Platze der erwähnten Denkmäler sich Darstellungen befinden, die sich auf die Dromena der Mysterien beziehen. Diese Darstellung ist aber offenkundig mit jener Szene der Mysterien im Zusammenhange wo der *mysté seinen Erlöser erblickt*“. Ähnliches melden in Zusammenhange mit dem Totenkult die folgenden Stellen des Papyrus Rhind I.: „... du verehrst die, welche zur Ruhe gegangen sind, nachdem deine Jahre vorübergegangen sind“; oder nach einer anderen Variante: „... du siehst die zur Ruhe gegangenen, nachdem deine Jahre vorübergegangen sind“. Von Apuleius wissen wir, dass in der Dromena der Besuch der Unterwelt und die Verehrung der Toten eine Rolle spielt; das bekräftigt der angeführte Papyrus.²⁶⁾ Anderseits betont die erwähnte Darstellung des Steines von Alsókosály den mysterischen Sinn dieser Totenmahle.

Auf Grund unserer Ausführungen und der Analogie des unter 7. angeführten Denkmals können wir also mit Recht behaupten, dass auf denen unter 1. und 2., wo der Tote oberhalb der Mahl-Szene ist, dieser zum Mahle galoppiert. Am wahrscheinlichsten ist das auf dem Denkmal von Histria unter Nr. 1. Der vor dem Reiter stehende Baum mit der Schlange mahnt aber zur Vorsicht; er kann auch bedeuten, dass die Darstellung in ersten Felde in sich abgeschlossen ist, mit der unter ihr stehenden keinen dramatischen sondern nur einen geistigen Zusammenhang aufweist. Dass hier nämlich nicht so sehr der heroisierte Tote betont ist sondern der Heros. Wenn denn jemand behaupten sollte, dass der Baum mit der Schlange nicht Abgeschlossenheit bedeutet, sondern nur diesen (nämlich den erlösenden) Charakter des Heros betonen will, dass also die Auffassung, dass zum Mahle eilt auf keine Schwierigkeiten stösst — so kann er recht haben. Und wenn er recht hat, so ergänzt dieser Fund von Histria sehr gut den anderen, samt welchem er also eine selbstständige Gruppe bildet. Das an zweiter Stelle angeführte Moukianos-Denkmal lässt nämlich keinen Zweifel in Hinsicht auf die Sonderstellung der zwei Darstellungen übrig; dort kommt der Reiter zweifellos nicht zum Mahle an, ebenso wie auf dem an 4. Stelle angeführten Denkmal von Kolozsvár, wo der Reiter unter der Szene ist, oder auf dem hier stehenden *Bilde Nr. 10.*, wo unter dem Reiter auf dem oberen Felde die Büsten eines Mannes und einer Frau sich befinden.

²⁴⁾ A. a. o. pag. 17—18.

²⁵⁾ Arb. — Dolg. — Tr. 1928 (IV) Fig. 29., pag. 72.

²⁶⁾ Reitzenstein, a. a. o. pag. 220—221.

den. Das letzte Denkmal kam in Bulgarien in der Gegend von Nevrokop zum Vorschein. Seine Aufschrift lautet:²⁷⁾

ΠΥΡΡΟΣ ΒΡΑΣΟΥ ΕΠΕΦΑΙΩΝΙ ΚΑΙ ΑΚΟΥΤΑ ...
 CYMBIΩ ΑΥΤΟΥ ΜΝΗΜΗC ΧΑΡΙΝ

Darnach wurde also das Denkmal von einem Manne Namens Pyrrhos, der Sohn Brasos einem Ehepaare errichtet, und die zwei Büsten Stellen offenkundig das Ehepaar dar. Der oberhalb ihrer befindliche Reiter ist also keinesfalls der heroisierte Tote, sondern der Erlöser-Heros, dessen wir in den einleitenden Sätzen als den in Tympanon des Grabdenkmals bzw. auf dem Sarkophag vorkommenden Erwähnung getan haben; derselbe von dem wir derzeit im Einklange mit dem Herrn Seure festgestellt haben, dass er „peut orner les temples et les tombeaux“.²⁸⁾ Es ist derselbe Heros, unter dessen Schutze (sub tutela) man während dieses irdischen Lebens gelebt hatte, und durch dessen Gönnerschaft (sub auspiciis) den an ihm Glaubenden das jenseitige Glück gesichert gewesen war. Am sichersten dann, wenn es den Anhänger gelungen ist sich mit ihm in dessen Mysterien zu vereinigen.

Es pflegte auch die Erscheinung dieses Heros an der Theoxenie dargestellt werden, usw. im Momente seiner Ankunft. Ich führe hier eine Votivtafel der Este-Sammlung von Wien an (Inv. Nr. 1993; Fig. 11.) auf welcher diese Szene vollständig dargestellt ist. *Meiner Ansicht nach haben alle Darstellungen des Reitergottes, an denen zwischen den Gestalten der Hauptgruppe, noch mehr in den oberen und unteren Streifen auf die Mysterien hinweisende Darstellungen sind, denselben Sinn.*

Die von weiland Pârvan mitgeteilten zwei Denkmäler von Histria ergeben also diejenige Vermittlungsstufe, die uns von der Reiter-Herosdarstellung der klassisch-griechischen Grabdenkmäler, — unter dem Einflusse der ägyptischen Totenmahldarstellungen und der Dioskuren-Darstellungen, durch die aufgezählten Zwischenstationen hindurch, — hinführen zu den Darstellungen mit Hinweisung auf die Mysterien, die — irrtümlicherweise — als die Darstellungen des sog. thrakischen Reitergottes bezeichnet worden sind.

In der formalen Entwicklung der Darstellungen mit einem Reiter vertritt — wenigstens gegenwärtig — die am meisten entwickelte Stufe ein anderes Stück der Wiener Este-Sammlung (Inv. Nr. 1997. Fig. 12.), an welchem oberhalb des Reiters und seiner Umgebung sich auch die Büsten der Sonne und des Mondes befinden, neben letzterer ein vierzackiger Stern. Diesem am nächsten verwandt ist die bronzene Tafel von Razgrad, (Fig. 13.) die von Kazarow mitgeteilt wird.²⁹⁾ Hier ist die Darstellung der Umgebung schon reicher. In der Rechten des Reiters ist ein Füllhorn

²⁷⁾ Bulletin de l'Inst. arch. Bulgare, 1921—22. Fig. 150. Sp. 250—51.

²⁸⁾ Dolgozatok — Arbeiten IV. (1929) pag. 13.

²⁹⁾ Arch. Anz. 1922. pag. 186. Fig. 1.

hinter ihm ein Vogel (Tauben?), vor ihm ein Hahn; unter dem erhobenen Vorderfusse des Pferdes ein brennender Altar, und daran ein Stier gebunden (?) auf den ein vor ihm stehender Mann mit einer zwei schneidigen Axt niederschlägt. Unter dem Bauche des Pferdes ein Widder (?).

Die zwei letzteren Darstellungen sind durch die an beiden befindlichen Sonne- und Mondbüsten und besonders durch die an der letzten sichtbaren Nebenszenen ganz entschieden mit Bezug auf die Mysterien, und besonders die letzte zeigt Verwandtschaft mit den Darstellungen mit zwei Reitern, von denen wir behauptet hatten, dass sie Denkmäler der mit den Kabiren verschmolzenen Dioskur-Mysterien sind.³⁰⁾

Dieselben Denkmäler mit solcher Erklärung fördern die Lösung eines anderen Problemes, wie es unten folgt.

II.

Das Mithras-Altarbild von Dieburg.

In Dieburg wurde unter den Ruinen eines am Anfange des III. Jhds. gebauten, und in der Mitte des Jhds. willkürlich zerstörten Mithras-Heiligtumes eine von allen bisher bekannten abweichende, als Altarbild dienende Relieftafel aufgefunden. Das Heiligtum und dessen Denkmäler sind von *Prof. Dr. Fr. Behn* besprochen worden,¹⁾ und an diese Besprechung knüpfte ich die folgenden Ausführungen.

Die auffallendste Eigenschaft des Altarbildes besteht darin, dass die an Darstellungen ähnlicher Bestimmung bisher als unausbleiblich aufgefasste Stiertötungs-Szene hier gänzlich weggeblieben ist, sogar an den Nebendarstellungen fehlt sie. Trotzdem, dass hier — was wenn auch gerade nicht beispieillos ist, aber doch sehr selten vorkommt — an beiden Seiten der Tafel Abbildungen sind. Die Tafel war nämlich so aufgehängt, dass nach Belieben bald die Darstellung auf der einen, bald die anderen Seite sichtbar sein könne.

Bei dem Zerstören war allem Anscheine nach diejenige Darstellung vorne deren Abbildung wir hier wiederholen (*Fig. 1.*). Wie wir sehen ist an der Stelle des stiertötenden Mithras ein galoppierend mit Pfeilen schießender Reiter, gefolgt von drei Hunden. Auf dem Kopfe des Reiters war ganz bestimmt eine phrygische Mütze und so ist es unzweifelhaft,

³⁰⁾ Dolgozatok — Arbeiten, 1928 (IV.) S. 88. Darnach wurde es zu einer wichtigen Aufgabe die pünktliche Feststellung der ursprünglichen Bedeutung der Totenmahl-Darstellungen, dann aber der Nachweis der schrittweisen Veränderung dieser Bedeutung im Zusammenhange mit den Heroen-Darstellungen. Wir hoffen, dass unser diesbezügliches Bestreben nicht erfolglos sein wird.

¹⁾ Das Mithrasheiligtum zu Dieburg. — Römisch-germanische Forschungen Bd. I. 1928

dass wir mit Mithras zu tun haben, was auch die Inschrift (*D. I. M.*) und die Nebendarstellungen bestätigen.

Was die Details anbelangt, so besprechen wir davon nur einige Züge, solche, deren wir im Laufe unserer Beweisführung nötig haben, oder in der Erklärung derer wir mit dem Vortrag des Herrn Prof. Behn nicht einverstanden sind. Beim Kopfe des Pferdes ist ein Baum. Zweifellos scheint es nur infolge eines technischen Fehlers so, als ob er unter dem Fusse des Pferdes herauswüchse. An verwandten Reiter-Darstellungen kommt der Baum im allgemeinen auf dieser Stelle vor, darauf eine Schlange, an seinem Fusse ein Altar, neben Altar irgend ein wildes Tier (hier wäre nach Behn eventuell ein Hase).

Unter den Füßen des Pferdes sind ungeformte Sockel, sagt Prof. Behn. Meiner Ansicht nach ist hier nur von der ungeschickten Ausführung der (besonders hinteren) Füße die Rede. Oder noch mehr davon, dass der Steinmetz hier kein Pferd, sondern einen Löwen hatte darstellen wollen, denn dass das Tier hier „ganz löwenartig“ ist, untersteht keinem Zweifel. Ist diese unsere Beobachtung richtig, so ist es noch sicherer, dass wir hier mit Mithras zu tun haben; der Löwe ist nämlich als Symbol des Feuers ständig in der Begleitung des Mithras aufzufinden.²⁾ Der Umstand, dass Mithras auf sein Tier aufsitzt, ist überhaupt nicht überraschend, denn die orientalischen Gottheiten mit ähnlicher Bedeutung sitzen auch auf den Elefanten, auf das Kamel, Mercurius auf den Widder, Jupiter auf den Stier usw. auf; anderseits haben wir auch solche Mithras-Darstellungen, wo der Stier ganz kamelenartig ist.³⁾

Beide dadophoroi halten ihre Fackeln nach oben. Der Fall ist gar nicht beispieillos, ebenso wie auch der nicht, dass beide dieselbe nach unten kehren; für jenen kennen wir auf den Mithras-Denkmälern vier Beispiele, für diesen eins. Später will ich versuchen diesen Umstand zu erklären.

Die beiden dadophoroi stehen — nach Behn — je auf einem Kráter. Ich glaube, das ist ein Irrtum. Ich denke nämlich daran, dass diese Mithras-Reliefs als Nachahmungen von Gruppen runder Statuen aufzufassen sind. Das beweist eine ganze Reihe gut erhaltener, den Stiertötenden Mithras darstellender Statuengruppen, am meisten von Rom und seiner Umgebung und — als Übergangsform — ein in Palermo befindliches durchbrochenes sehr hohes Relief.⁴⁾ Die Fackelträger waren also ursprünglich selbstständige Statuen, die auf an die Wand befestigte oder auf den Boden gesetzte mehr oder weniger geschmückte Postamente gestellt worden sind. Von solchen an die Wand gehängten, geschmückten, Sockel kann auch hier die Rede sein.

All das ist aber nebensächlich; das wichtigste und einzig wesentliche

²⁾ Roscher, Myth. Lexikon, Bd. II. Sp. 3050.

³⁾ Cumont, Textes et mon. II. pag. 314. Nr. 197. Fig. 173.

⁴⁾ Cumont, I. et M.: II. pag. 202, nr. 17., Fig. 27.; pag. 210. nr. 28., Fig. 37.; — pag. 211. nr. 30., Fig. 39.; — pag. 222. nr. 56., Fig. 52. etc.; pag. 270. Fig. 112.

Problem besteht darin, dass die Stelle des stiertötenden Mithras dieser eventuell auf einem Löwen galoppierende Bogenschütze eingenommen hatte.

Zur Lösung verhilft uns die Darstellung auf der anderen Seite. (*Fig. 2.*) An dieser Seite ist die Hauptszene in einen kreisförmigen Rahmen gefasst, in welchen die Widmung *D·S·I·M·* steht. Der enge Zusammenhang des Bildes mit der Darstellung auf der ersten Seite ist also offenkundig.

Uns interessiert jetzt die Hauptszene, denn die Nebenszenen sind aus den verschiedenen mithraistischen Darstellungen genügend bekannt.

Die Hauptszene spielt sich nach Behn vor einer Kirche, meiner Auffassung nach richtiger vor dem Palaste des Helios ab. Indem ich auf gewisse ägyptische Darstellungen hinweise, möchte ich sogar behaupten dass der Schauplatz das Innere des Palastes ist. Es fallen mir nämlich jene auf ägyptischen Denkmälern vorkommende Aufzugsszene ein, wo eine Dienerschar in Gefässen allerhand Opfergeräte trägt. Am Rande der Gefässe ist es dann dargestellt, was sie enthalten.⁵⁾ Wir haben allen Grund anzunehmen, dass auch der Darsteller dieser Szene, nur um des Betrachters willen alles vor den Palast verlegt, obwohl der Thron aller Wahrscheinlichkeit nach in dem Palaste war, es war also auch die Umgebung daselbst, mit Ausnahme der Pferde und der sich mit ihnen plagenden.

Es ist nicht nötig uns hier mit den Einzelheiten der Szene zu beschäftigen. Es genügt zu wissen, dass wir hier mit der Darstellung eines Details des Phaëton-Mythos zu tun haben. Der Mythos kann folgendermassen zusammengefasst werden:

Nachdem Phaëton, der Sohn des Helios seines Spielwagens überdrüssig worden ist, fleht er seinen Vater solange an, bis dieser — unter grossen Sorgen — ihm erlaubt seinen (des Vaters) Himmelswagen zu fahren. Der Junge wird aber in seiner grossen Freude von seiner Glut hingerissen, fliegt zu hoch am Himmel, worauf er durch die Blitze des Zeus getroffen nicht nur niederstürzt, sondern auch im Fallen die Welt in Brand steckt. Nach einer Variation versetzt Zeus den Phaëton nach dem Auslöschen des Feuers als Stern an den Himmel, wo er weiter lebt. Es gibt auch eine Variante, nach welcher Helios auf einem leinfarbenen (also weissen) Pferde seinem Sohne nachfolgt.

Das hier Erzählte bildet nur den Kern, um welchen aber im Laufe der Zeit von Hesiodos bis Ovid bzw. bis nach denen, die ihn benützten überaus viele und reich ausgebildete Abarten entstanden sind, deren Analyse und Vergleich einer reichen Literatur den Stoff geliefert haben. Das Wesentliche aber, obwohl sehr einfach — da er mit einzelnen Details nicht rechnet — fasste Robert folgendermassen zusammen: Der Sonnengott fällt jeden Abend im Westen hinab, und dann brennt das Himmelgewölbe

⁵⁾ Dr. Roeder, Die Mastaba des Uhemka, etc. Taf. 12. S. 16.

in einem Lichte als ob die Welt vom Feuer verzehrt werden sollte. In dem Momente, wo diese sich ordnungsgemäss wiederholende Erscheinung als ein einmal geschehenes Ereignis und Helios-Phaëton als der Sohn des Sonnengottes aufgefasst worden war, war der Mythos fertig.⁶⁾

Wenn auch diese Erklärung die einzelnen Teile des Mythos unaufgeklärt lässt, so ist sie mir doch lieb, denn schon im Zusammenhange mit den Denkmälern des thrakischen Reitergottes habe ich den Standpunkt vertreten, dass alle diese Darstellungen nur mit Hilfe der Mythen der hellenistischen Heroen und durch das richtige Verstehen ihrer Darstellungen zu lösen sind. Die Mythen sind aber nie unbeeinflusst und einförmig, am wenigsten in der Epoche, aus welcher unsere Denkmäler stammen. Wir werden sehen, dass auch dieses Denkmal nur dann vollständig verstanden werden kann, wenn wir Mithras und Phaëton in ihrem Wesen als identisch betrachten, bzw. zur Kenntnis nehmen, dass sie der Verfertiger des Denkmals als solche betrachtet hatte. In dieser Auffassung hat er nicht allein gestanden, denn wir haben Belege dafür, dass Mithras als Ἀσσυρίος Φαέτων (assyrischer Phaëton) genannt worden war.⁷⁾

Die Verwechslung oder Identifizierung war formal dadurch begünstigt worden, dass beide junge Gottheiten sind und beide am Himmel umhergehen. Auch im Range sind sie beinahe gleich. Phaëton ist nämlich, nachdem er mit den Wagen seines Vaters abgestürzt war, nicht endgültig gestorben, sondern erhielt in der Gestalt eines Sternes einen ewigen Wohnort am Himmel, wo er als Morgenstern seinem Vater vorangeht; wie das in einem in Paris aufbewahrten Mithras-Denkmal, aber auch an anderen Denkmälern in der linken oberen Ecke zu sehen ist.⁸⁾ Andererseits hatte auch Mithras nicht immer einen so vernehmen Wirkungskreis erfüllt als später hier in Europa. In der Avesta ist er weder die Sonne noch der Mond oder die Sterne, sondern bewacht er mit ihrer Hilfe — mit tausend Ohren und zehntausend Augen — die Welt. Sein Amt übt er im Auftrage des Ahura-Mazda, des höchsten Gottes aus, der hoch über die Sterne thront, so weit von der Sonne, wie weit diese von der Erde ist. Im Herrschen wird er von sechs Geistern ersten Ranges unterstützt. Sein erbitterter Gegner ist — wie wir wissen — Ahriman, der Herr der Finsternis, mit dem er im ständigen Kriege steht. Der Kampf wird — im Auftrage des Hauptgottes — von Mithras geführt, der unter den himmlischen Geistern zweiten Ranges der vornehmste, und der Führer der himmlischen Scharen ist. So wird er im Zeitalter der Achaimeniden, die ihn als ihren Beschützer verehrt hatten, der Gott der königlichen Heere. Da sein Kult bei uns durch die im römischen Heere dienenden Soldaten Ostens sich verbreitet hatte, pflegte man gewöhnlich diesen seinen Heeresgott-Charakter zu betonen. *Trotzdem dass vor seinen Anhängern östlichen Ursprungs sein Heiland-*

⁶⁾ Roscher, o. c.: Bd. III. 2. Sp. 201. Z. 35. ff.

⁷⁾ Roschen, o. c. Bd. II. 2. Sp. 3050. Z. 10. ff.

⁸⁾ Cumont, T. et M., pag. 192., Fig. 18.

Erlöser-Charakter ebenso wichtig gewesen war. Mithras ist nämlich auch der Verteidiger der Seelen der Gerechten, jenen bösen Geistern gegenüber, die auch die Gerechten zur Hölle fahren wollen. Wer aber der Gerechte ist, dass kann er leicht erfahren, denn er ist der Vorsitzende jenes Gerichtes ohne dessen günstiges Urteil man über die zum ewigen Leben führenden sehr gefährlichen Brücke nicht hinüber kann. Dieser zweite Charakter tritt in seinen Mysterien hervor.

Mithras ist also ebenso ein Heros wie Phaëton.

Gewisse Merkmale der Gleichsetzung mit Phaëton sehen wir auch an den Denkmälern; es sind nämlich an den Denkmälern Darstellungen die die Verwechslung oder Identifizierung haben begünstigen können. Einige haben wir schon gesehen. Es gibt aber auch andere. Unter den Nebensbildern der stiertötenden Mithras-Darstellungen kommt die Szene sehr oft vor, wo zwei Gestalten auf einem zweispännigen Wagen fahren. An klareren Darstellungen ist es auch feststellbar, dass der Lenker des Wagens der Sonnengott — Helios — ist, der — während er mit einer Hand die Zügel hält und die Peitsche schwingt — mit der anderen einem Jüngling auf den Wagen hilft. Dieser Jüngling muss, da von einem Sonnengott die Rede ist, offenkundig Phaëton sein. Da er aber an einem Mithras-Denkmal, als Veranschaulichung eines Teiles des Mithras-Mythos vorkommt, so haben wir unzweifelhaft mit dem mit Mithras identifizierten Phaëton zu tun.

Die Identifizierung von Mithras-Phaëton, bzw. Zeus-Helios kommt aber an Denkmälern vor, von denen die sich bisher mit der Frage beschäftigenden Fachmänner keine Kenntnis genommen haben. Ich wenigstens sehe keine Spur davon, obwohl sie sehr wichtig sind, denn indem sie von der Gleichsetzung Mithras-Phaëton Zeugnis ablegen, personifizieren sie gleichfalls die Identifizierung Helios-Zeus. Meine Aufmerksamkeit wurde durch zwei Denkmäler in diese Richtung gelenkt. Es befinden sich nämlich unter anderen in dem Museum zu Gyulafehérvár zwei Mithras-Denkmäler, auf der Hauptstelle mit der Darstellung der Stiertötungsszene. Das eine wird auch von Cumont mitgeteilt;⁹⁾ seine Mitteilung hat aber einen Mangel: es fehlt daran jener stangenartige Gegenstand, der von der Sonnengott-Büste in der linken oberen Ecke des Bildes ausgehend, das Gewölbe der Höhle durchbricht und ganz zur schwebenden Chlamys des stiertötenden Mithras reicht. Auf dem Fotografie ist das — wegen der ungünstigen Schattierung — weniger klar, aber die Zeichnung, die ohne jede Beeinflussung entstanden ist veranschaulicht sogar den Bruch überaus klar, der dadurch auf der inneren Seite des Höhlengewölbes verursacht worden war. (*Fig. 3—3a.*)

Von dem anderen, kleineren, meines Wissens bisher noch nicht veröffentlichten Denkmal steht mir nur eine Detailzeichnung zur Verfügung.

⁹⁾ Cumont, T. et M. II. pag. 311., nr. 193., Fig. 169.

Man kann daran feststellen, dass der eine Strahl des das Haupt des Sonnengottes umgebenden Strahlenkranzes grösser ist als die übrigen, und dieser grössere Strahl richtet sich direkt gegen den Stiertöter. Zwei ähnliche Denkmäler befinden sich in Italien, bzw. eins in Rom, das andere in Neapel.¹⁰⁾

In diesen Darstellungen ist die Erinnerung an jenen Abschnitt des Phaëton-Mythos offenkundig, wo Zeus den sich zu hoch wagenden Phaëton mit seinem Blitze zu Tode schmettert. Den Stiertöter vernichtet jetzt Helios, zweifellos dann, als er in der ersten Hälfte des III. Jhds. — also im Zeitalter des Heiligtumes von Dieburg — statt Jupiter mit dem Namen Sol Invictus zum höchsten Gott des römischen Reiches erhoben wird, indem er — natürlich — sämtliche Eigenschaften und Rechte Jupiters aufnimmt. Der Umstand also, dass Mithras von dem Hauptplatze des Altarbildes verschwindet und statt seiner der Bogenschützer-Reiter mit dem Phaëton-Charakter hinkommt, ist mit dem in den Himmelsgegenden des römischen Reiches eingetretenen religiösen Imperium-Wechsel in Zusammenhänge.

Es gelingt uns auch den letzten Zweifel zu benehmen, wenn wir zu beweisen imstande sind, dass der in einer oberen Ecke der Mithras-Darstellung vorkommende Sonnengott also der, dessen mörderische Strahlen auch an den Denkmälern von Gyulafehérvár und ihren Genossen eine Rolle spielen, wirklich Helios ist. Der Zweifel scheint nicht besonders berechtigt zu sein: es kann nur sehr Wenige geben, denen auf den ersten Blick nicht glaubhaft gemacht werden könnte, dass wir hier wirklich mit der Gottheit Helios-Sol zu tun haben. Wir haben aber in Zusammenhänge mit der Besprechung der Dioskur-Kabirischen Denkmäler gesehen, dass auf ihnen bisweilen auch zwei Sonnengötter dargestellt werden.¹¹⁾ Cumont hat aber gerade in den Mithras-Mysterien die Rolle zweier — eines iranischen und eines semitischen — Reitergötter festgestellt.¹²⁾ Wenn wir mit Bestimmtheit behaupten, dass der Vollstrecker der am Denkmal von Gyulafehérvár dargestellten Tat nicht „irgendein“ Sonnengott, sondern gerade Helios-Sol Invictus ist, so können wir uns auf das in die Wand des Casino Pamphili der römischen Villa Doria eingefügte Denkmal und auf andere Denkmäler berufen, in deren linken inneren Ecke — also an Stelle der langen, umstrahlten Häupter — Helios-Sol auf seinem Viergespann fährt.¹³⁾ Aber ebenso könnten wir uns auf das schon gesehene Denkmal von Paris, oder auf ein in der Eremitage zu Sankt-Petersburg sich befindliches berufen, an denen vor dem Gespann ein Jüngling — offenkundig Phaëton — mit flammender Fackel schreitet.¹⁴⁾

¹⁰⁾ Cumont, o. c., II. pag. 198., nr. 14., Fig. 24. und pag. 252., Fig. 87., nr. 96.

¹¹⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, IV. (1928) pag. 65.

¹²⁾ Cumont, Die Mysterien des Mithra, pag. 109.

¹³⁾ Cumont, T. et M. II. pag. 217., nr. 44., Fig. 48.

¹⁴⁾ Cumont, T. et M. II. Taf. I. nr. 6. und pag. 192., Fig. 18., nr. 5.

Behn hat also recht, wenn er glaubt, dass in der bisher alleinstehenden Darstellung an der Vorderseite des Altarbildes zu Dieburg von einer Vereinigung verschiedener aber verwandter Elemente die Rede ist. Ich glaube in den Gesagten ist es mir gelungen auf diese Elemente klar hinzuweisen, wie auch der Hergang und Grund der Veränderung ganz unzweifelhaft ist.

Aus den Vorhergesagten ist aber nur soviel klar, warum an die Stelle des stiertötenden Mithras eine andere Darstellung von Phaëton-Charakter gekommen ist. Erklärungsbedürftig sind noch zwei Fragen, die aber eng zusammengehören, uzw. *a)* warum er in der Gestalt eines Reiters hingekommen ist, wo doch die Identifizierung mit Phaëton es nicht unbedingt erfordert; und — worauf Behn ein noch grösseres Gewicht legt — *b)* warum der Reiter einen Bogenschütz-Charakter hat?

Bei der Frage danach, welche Darstellungsarten im gegenwärtigen Falle zur Geltung gelangen konnten, wendet Behn die Methode der Ausschliessung an. Inzwischen aber geht er mit einer gewissen — unverkennbaren — Willkür vor, voraus ganz klar ersichtlich ist, dass er seine Ansicht schon im vorhinein ausgebildet hat, wenn das auch so sehr ohne Absicht geschehen ist, dass er selbst vielleicht nicht davon weiss. In den Ausschliessungen wurde er aber durch diese im Unbewussten verborgene vorgefasste Meinung offensichtlich beeinflusst. Nur so ist es nämlich zu verstehen, dass er behauptet, die Reiter-Darstellungen, die sich auf den pontischen autonomen Münzen aus dem III. Jhdt. nach Chr. befinden¹⁵⁾ können einfach ausser Acht gelassen werden, denn — wie er sagt — hinter ihnen Mén steckt. Dieses Verborgensein oder diese Vermischung hat schon Cumont festgestellt, was ihn aber nicht gehindert hat, diese in die Reihe der auf Mithras bezüglichen Denkmäler aufzunehmen; und dass er darin recht hatte, das beweist der Umstand, dass auf ganz gleichen Münzen aus derselben Zeitalter auch die Darstellung des stiertötenden Mithras vorkommt.

Wie es sich herausstellen wird, glauben wir das Rätsel des Reiterbildes von Dieburg auf eine gänzlich andere Weise lösen zu können als Prof. Behn. In seiner Stelle würden wir aber die sich auf Mén beziehenden Darstellungen nicht ausser acht lassen, denn der Zusammenhang Méns als Mondgott mit dem Stier oder Ochsen, ja sogar mit dem Pferde ist allgemein bekannt; wir kennen solche Darstellungen, wo eins von diesen unter seinen Füßen liegt, an anderen steht, bzw. reitet er auf ihnen.¹⁶⁾

In ähnlichen Stellungen kommt auch Mithras auf den die Steirtöter-Szenen darstellenden Nebenbildern vor. Die formalen Zusammenhänge sind also ganz unzweifelhaft. Ihr Grund ist offenkundig entweder Bedeutungsverwandschaft oder Identität, deren Einzelheiten aber noch aufzuklären sind.

¹⁵⁾ Cumont, T. et M., II. pag. 190., Fig. 12—16.

¹⁶⁾ Roscher, o. c. Bd. II. 2. Sp. 2687.

In ähnlicher Weise kann — seiner Ansicht nach — die sog. thrakische Reitergottheit nicht in Betracht kommen. Mit dieser Behauptung kann sehr schwer die Tatsache in Einklang gebracht werden, dass er dagegen die in der Nähe des Mithraeum von Neuenheim gefundene und auch in die Reihe des Cumont aufgenommene Reiter-Darstellung als Mithras beurteilt und auch ihr Bild mitteilt.¹⁷⁾

Er bezieht sich ganz richtig darauf, dass auch in den Denkmalgruppen der Reliefs, die den stiertötenden Mithras darstellen, Mithras oft auf dem Pferde vorkommt, und damit im Zusammenhange, dass auch in der Avesta erwähnt wird, Mithras sitze auf einem Pferde. Dessen gedenkt er aber garnicht, dass an einem römischen Relief Mithras auch auf einem Bauche liegenden Stier stehend zu sehen ist,¹⁸⁾ ebenso wie die babylonischen, assyrischen und hettitischen Gottheiten auf ihren Tieren zu stehen pflegen. Er erwähnt auch diejenigen von den Nebenbildern des stiertötenden Mithras nicht, wo dieser so auf dem Stier steht, wie Jupiter Dolichenus, oder so sitzt, wie man auf einem Pferde zu sitzen pflegt. Im Zusammenhange damit muss es erwähnt werden, wenn er, in der Reihe der Nebendarstellungen auf dem Stier sitzt, dann kommt er dort auf dem Pferde sitzend nicht vor. Das berechtigt uns zur Annahme, dass diese Darstellungsweisen ein gewisses formales Nacheinander bedeuten, dass nämlich Mithras zuerst vom dem Wagen sich auf den Rücken des Stiers gestellt hatte, dann darauf aufgesessen, und endlich aufs Pferd gekommen war. Als solcher war er von den Nebendarstellungen auf den Hauptplatz gelangt. Zur selben Zeit bricht er aber mit dem Stiere, in dem er an der Darstellung von Dieburg weder darauf stehend noch sitzend, oder denselben tötend vorkommt, sondern nur die Szene dargestellt ist wo er ihn, bei dessen hinteren Füßen packend trägt.

Diese Vergesslichkeit Behms ist sehr leicht zu verstehen, denn vor seinen Augen schwebt (wenn auch nicht mit voller Bestimmtheit) — wie es sich aus den Folgenden ergibt — seine liebgewonnene Erklärung. Er erkennt nämlich nicht nur das an, dass Mithras schon in der Avesta als Reiter vorkommt, sondern auch das dass man, die Sonnengötter von Kleinasien und Syrien als Reiter Darzustellen gepflegt hatte, fügt aber folgendes hinzu: „Dadurch ist aber der Jäger-Charakter nicht erklärt, obwohl dieser ein durch die Hunde sehr betonter und an den Mithras-Darstellungen ein bisher gänzlich neuer Zug ist“. Mit der Erklärung von Cumont, dass die vornehmen Perser gerade so zu jagen gepflegt hatten, wie vor ihnen die assyrischen und nach ihnen die Sassaniden-Könige, ist er nicht zufrieden. Es ist ja ganz gewiss, so hingeworfen, scheint der Zusammenhang sehr lose zu sein. Wenn wir aber überlegen, dass Mithras der Hauptprotektor der persischen Achaimeniden-Könige ist, und dass die

¹⁷⁾ Behn, o. c. pag. 10., Fig. 7.

¹⁸⁾ Cumont, T. et M. Fig. 51., pag. 221.

hellenistischen Könige ebenso ihre griechischen Beziehungen, wie auch die Lehre von ihrer Abstammung von den Achaimeniden gepflegt hatten,¹⁹⁾ und wenn wir besonders nicht ausser acht lassen, dass nach hellenistischer Auffassung der König Heros, ja sogar Sotér = Erlöser ist, so erscheint diese Übereinstimmung keine zufällige, sondern eine ganz natürliche zu sein.²⁰⁾

So weit müssen wir aber gar nicht gehen, denn Mithras kommt ja in den Nebenszenen der Stiertöter-Darstellungen nicht nur als Fussgänger-Bogenschiütze, sondern sehr oft auch als berittener vor, und als solcher nimmt er endlich den Hauptplatz ein. Auf dem von Behn auch mitgeteilten Nebenbilde von Osterburken sind auch sein Waffenträger und auch sein Kriegslöwe neben ihm, ganz so wie die ägyptischen Pharaos sehr oft vorkommen. Warum sollte also als ausgeschlossen betrachtet werden, dass die Hunde neben den auf dem Hauptplatze des Altarbildes von Dieburg sichtbaren berittenen pfeilschiessenden Mithras von den Reliefs übernommen worden waren, welche die Jagden der persischen Könige darstellten? Das wäre weder der erste, noch der einzige Fall in welchem ein in der bildenden Kunst schon bekanntes Element mit einer von der ursprünglichen eventuell sehr verschiedenen Bedeutung angewendet wird.

Behn begründet die erwähnten Ausschlüssungen damit, dass sich Mithras überall mit den einheimischen Sonnen-Göttern assimiliert, diese in sich verschmilzt. Er nimmt also einen ähnlichen Vorgang auch auf germanischen Boden an. Und in diese Annahme wird er auch dadurch nicht gehindert, dass der durch ihn als „hinter Mithras verborgen“ bezeichnete Mén kein Sonnen-, sondern ein Mondgott ist.

Zur Unterstützung seiner Annahme beruft er sich darauf, dass gerade in der Gegend des Odenwaldes auch heute noch die Gestalt des „wild-ten Jägers“ lebt, als die Hypostase des altgermanischen Wodan, des Licht- und Himmelgottes. Darnach sieht er in der Darstellung des pfeilschiessenden Reiter-Mithras von Dieburg eine dem Lanzenreiter der Jupiter- oder Gigantensäulen verwandte Gottheit, eine Variante derselben. Was uns anbelangt so erkennen wir soviel sehr gerne an, dass der Geist der beiden Darstellungen allerdings verwandte Züge aufweist. Es passt ganz gut in unsere — unten auszuführende — Erklärung hinein. Es passt aber garnicht in den Gedankengang Behns hinein, der den Jäger-Charakter des Mithras, des Reiter-Jägers in der Anwendung seiner Ausschlussmethode stark zuspitzt. Denn die Hauptgestalt der Jupiter-(Giganten)-Säulen sitzt nicht auf einem Pferde, sondern fährt auf einem Wagen, ist also kein Jäger, der einem Wilde nachjagt, sondern ein Krieger der seinen Gegner zu Boden tritt. Ich weiss nicht-, ob eine Abbildung des wilden Jägers zu Odenwald überhaupt vorhanden ist. Bei seiner Erwähnung

¹⁹⁾ Cumont, *Myst. d. Mithra*, pag. 13.

²⁰⁾ Kaerst, *Geschichte des Hellenismus*, pag. 337. ff.

fällt mir der in den Wäldern des Rhodopé am Anfange des III. Jhds., oder auch noch früher verehrter König Rhésos, der auch ein solcher Jäger ist, und dessen Bedeutung wir unlängst mit dem Herrn G. Seure besprochen haben.²¹⁾ Wie es gar nichts besonderes darin liegt, dass in der Gegend von Rhodopé ein König Rhésos genannter Reiterjäger existiert hatte, ebenso ist es ganz glaubhaft, dass es auch in der Gegend des Odenwaldes einen solchen gegeben hatte, der heute der wilde Jäger genannt wird. Die Frage beginnt nur da verwickelt zu werden, wo Behn behauptet, dass dieser wilde Jäger kein anderer als die Hypostase Wodans ist, im Wesen derselbe als die auf dem Wagen kämpfende Gestalt der Jupiter-(Giganten)-Säulen. Wenn nämlich beide Darstellungen im wesentlichen dasselbe bedeuten — was schliesslich und endlich gar nicht ausgeschlossen ist — so erfordert allerdings der Umstand eine Erklärung, warum in denselben römischen Zeitalter, auf demselben Maingebiet derselbe Sinn zweifach ausgedrückt werden musste? Es ist gar nicht unmöglich, dass die Sache eine Erklärung hat, und dass der Krieger der Jupitersäulen der Entwicklung der Vorstellung vom wilden Jäger vorangeht, und so sich der Fall mit dem Mithras-Darstellungen wiederholt hatte das Neue hätte das Alte verdrängt, oder nach dem Muster des Mithras wäre die Gottheit mit dem Wodan-Charakter vom Kriegswagen auf das Pferd bekommen. Wir, die uns jetzt nicht mit der Wodan-Frage beschäftigen, können natürlich diese Frage nicht beantworten. Wir wollten nur darauf hinweisen, dass sein Zusammenhang mit der Mithras-Darstellung zu Dieburg, so wie ihn Behn annimmt, auf starke Widersprüche stösst. Wir wollen die Darstellung zu Dieburg allerdings anders erklären.

Wir gehen davon aus, dass all diese Religionen, deren Denkmäler im Zusammenhange mit dieser Frage in Betracht kommen können, Erzeugnisse der hellenistischen Gefühls- und Gedankenwelt sind. Es ist also ganz natürlich, dass sie, obwohl in ihrer Ausdrucksweise die ererbten — usw. die aus einem grossen Gebiete ererbten — Formen benützen, dies aber mit dem Gehalte ihrer Seele erfüllen. Der charaktersistischste Zug dieser Seele ist das Streben nach Universalität. Man strebt nicht nur in politischer Hinsicht darnach je grössere Gebiete unter einer Herrschaft zu vereinigen, sondern auch darnach die Denkart und Lebensweise der Völker von verschiedenster Gattung auf gemeinsame Grundfaktoren zu bringen. Es ist also klar, dass die neue Erscheinungsform der im grossen und ganzen identischen oder wenigstens verwandten Faktoren der einzelnen Ideenkreise durch die stärkste Komponente bestimmt wird: es verschwinden aber auch die übrigen, die vom Gesichtspunkte des Allgemeinen aus schwächeren nicht spurlos, sondern sie erscheinen als der örtliche Einschlag des Allgemeinen und beeinflussen auf ihrem Gebiete oft sehr bedeutend die Erscheinungsform desselben. Das gilt besonders auf religiö-

²¹⁾ Arbeiten — Dolgozatok — Travaux, V. (1929).

sem Gebiete, wo der Konservatismus zu jeder Zeit gross ist und das alte Äussere auch bei wesentlicher Veränderung des Grundgedankens beibehalten wird. Das Gebiet, auf welchem der erwähnte Bildungsvorgang einsetzt ist die asiatische Hälfte des Reiches von Alexander dem Grossen. Dieses ist aber immer grösser geworden. Seine Ausbreitung nach Westen ist durch die Einheit der Macht Roms gefördert worden, die die Schranken einer jeden materiellen oder geistigen Bewegung vom Atlantischen Ozean bis zum Euphrat oder noch darüber hinaus beseitigt hatte. Anderseits bestimmte es aber auch — wenigstens bis zu einem gewissen Grade — die Richtung der inhaltlichen Entwicklung, nachdem es auch selbst die griechische Bildung angeeignet hatte.

Das als der charakteristischste Zug der hellenistischen Gedankenwelt angeführte Streben nach Universalität äussert sich auf religiösen Gebieten in der Schaffung einer neuen Hierarchie der Götter. Es erscheint ein *schaffender, von der Ewigkeit her existierender* (aeternus) Hauptgott, von welchem alles her stammt, und dessen Geschöpfe die übrigen Gottheiten sind. Auf den Gebieten, wo in der hellenistischen Bildung das griechische (römische) Element das herrschende ist, ist dieser Hauptgott Zeus (Juppiter), anderwärts der bisherige Hauptgott; in der Weise, dass Zeus in griechischer (römischer) Beziehung ein cognomen bekommt. Sehr oft kommt das bei der Sonnengott-Variationen des Ostens vor, die die Griechen im allgemeinen unter dem Namen Helios (Sol) vereinigen.

Von griechischem Gesichtspunkte aus war diese Erhebung einer Gottheit und gerade die des Zeus über die anderen eigentlich nur einen Frage der Betonung. Zeus ist ja vom Anfange an eine Art patriarchaler König unter den Olympiern, und diesen Charakter hat er auch zur Zeit behalten, als auf griechischem Gebiete die republikanische Staatsform herrscht. Jetzt, wo das Königtum wieder zum Herrschen gelangt, wird seine (des Zeus) Priorität nur stärker betont dadurch dass er die Eigenschaften aller übrigen Götter ausgesprochen in sich vereinigt. An den Darstellungen kommt das durch die ihm beigelegten Attributen zum Ausdruck.

Auf anderen Gebieten von nicht griechischer Bildung, wo die örtliche Hauptgotttheit nicht mit Zeus, sondern mit einem anderen griechischen Gotte (Apollon, Hermes, Herakles etc.) grössere Übereinstimmungen aufweist, wurde für die Darstellungen dieser (Apollon, Hermes, Herakles, etc.) benützt, oder aber lebt er (Sabasios, Priapos usw.) in seiner uralten barbaren Gestalt weiter, nimmt aber die Attributen griechischer Auffassung aller übrigen Götter in sich auf, in erster Reihe das Skeptron, die Blitzfakel des Zeus. Unter diesen Gottheiten nicht griechischen Ursprungs *gelangt der orientalische Sonnengott in der Gestalt des griechischen Helios (Sol) im III. Jhd. auf dem ganzen hellenistischen Gebiete zur vorwiegenden Herrschaft* und diese Tatsache ist der Grundpfeiler für die Erklärung des Mithras-Denkmal zu Dieburg.

Der andere Pfeiler ist *in der hellenistischen Heros-Darstellung zu*

suchen. Diese Gesellschaft hatte sich nämlich parallel mit der Ausbildung der ewigen (aeternus) Gottesidee natürlich vermehrt. Sämtliche in ihrem Wirkungskreise mehr oder weniger, in ihren Range also allerdings degradierten geschaffenen Götter waren zu Heroen geworden. Dieser neue Heroentyp ist aber mehr als im allgemeinen der alte. Während nämlich im alten die menschlichen Züge vorherrschend gewesen waren, sind hier die göttlichen die herrschenden. Und gerade darum werden unter sie von den älteren Heroen auch die höher verehrten erhoben, in erster Reihe die mit Heilkraft ausgerüsteten, die den Menschen von seinen körperlichen Leiden erlösen und dadurch seine Seligkeit fördern. Unter dem Einfluss der im Hellenismus sich geltend machenden orientalischen Elemente wird diese Heilung allmählich auf die der Übel der Seele übertragen und während die körperliche Heilung auch weiter als die Eigenschaft derer aufgefasst wird, die sie früher ausgeübt haben, wird die Hilfe bei den Krankheiten der Seele allen übrigen Heroen zugeschrieben, je nach dem, wer auf den einzelnen Gebieten mehr Zutrauen genießt. Diese sind, da sie den Menschen — weil sie ihnen näher stehen, — unmittelbar helfen, und da sie vor dem erschaffenden Schöpfer-Gotte Fürsprecher sind, für die Menschen in Not Gegenstand einer allgemeineren tag-täglicheren Verehrung, als der grosse Schöpfer-Gott selbst. Die Richtung, welche die Heroen in erster Reihe als Seelenärzte auffasst, entspringt unzweifelhaft den orientalischen Religionen und ihre Ziele beziehen sich nicht auf die diesseitige sondern auf die dem Tode folgende jenseitige Welt. In den hellenistischen Religionen sind demzufolge die Gesichtspunkte des jenseitigen Lebens und die Gewinnung der dort gehofften Seligkeit die herrschenden. Jeder hofft für die auf dieser Welt ausgebliebenen Glücksquantität dort auf einen Schadenersatz.

Nun. Der Glauben des Griechentums enthält seit uralten Zeiten die Hoffnungen auf das jenseitige Leben; in gewisser Beziehung werden die Toten für Heroen gehalten und auch so dargestellt. Neu ist aber der Gedanke des vom Tode auferstandenen Heros (des Sotér) der den gläubigen Menschen von den Folgen seiner Sünden erlöst. Zu Heroen werden die hellenistischen Könige, da von ihrer Weisheit, Güte und Tapferkeit das Glück von Millionen abhängt; sie sind Heroen mit dem Beinamen „Sotér“. Dieser Charakter kommt ihnen seitdem zu, als der Oberpriester des Ammon-Heiligtumes der Oase Alexander den Grossen mit den Worten empfangen hatte: „Heil Dir Sohn des Zeus!“ und damit die Ermächtigung erteilte, wie auch Zeus allein die Welt beherrscht, der alleinige König der Welt zu sein. Hier ist der Ursprung dessen, dass die hellenistischen Könige und später die römischen Kaiser als Götter verehrt worden sind. Die Quelle des Heroen-Charakters besteht darin, dass Alexander der Grosse der Sohn des Zeus ist. *Es sind aber auch die übrigen Heroen die Söhne des Hauptgottes*; ebenso jene, von denen man es früher gewusst hatte, wie auch diejenigen, die aus geschaffenen Göttern geworden sind.

Damit wir nun um einen Schritt weitergehen, soll jetzt festgestellt werden, dass die verschiedenen Baale, die unter den hellenistischen Göttern eine Rolle spielen, wenn auch nicht ohne Ausnahme, aber in überwiegender Zahl Sonnengötter, also von einer Natur sind, nach welcher sie von den Griechen mit Helios, von den Römern mit Sol identifiziert werden konnten. Helios (Sol) war ursprünglich eine Gottheit zweiten Ranges. Durch diese Identifizierung hatte er aber sofort den ersten Platz eingenommen. Wenn es auch dem Heliogabalus nicht gelungen war seinen Sonnengott von Emesa als Hauptgott des römischen Reiches (im Jahre 228) anerkennen zu lassen, so ist es sicher dass er als solcher verehrt worden war und dass man ihm in 214 in Dunapentele unter diesem Titel Opfer dargebracht hatte; nach einem halben Jahrhundert aber ist es dem Aurelianus doch gelungen ihn als Sol Invictus offiziell zum Hauptgott des römischen Reiches erheben zu lassen.

Von dem Gesichtspunkte des Denkmals zu Dieburg aus ist die Feststellung dieser Tatsache wichtig, denn um diese Zeit ist aus dem bisher als Sonnengott verehrten Mithras-Stiertöter pfeilschiessender Reiter und Heros geworden. Das bedeutet allersings eine Degradation, aber in der Wirklichkeit ist ihm keine Ungerechtigkeit widerfahren, den er war ja ursprünglich, auch zu Hause nur eine Gottheit zweiten Ranges, sogar, was die Hauptsache ist, dem Schöpfer-Gotte gegenüber ein Gott dritten Ranges, und nur durch seine ins römische Reich gelangte Landsleute ist er so vornehm geworden. Aber diese Vornehmheit war mehr ein Schein gewesen, der dadurch genährt worden war, dass er als eine Erlöser-Gottheit mit Mysterien durch seine Anhänger unmittelbarer und volkstümlicher verehrt worden war als der Hauptgott. (Wenn z. B. jemand als Heide die äusseren Erscheinungsformen unseres religiösen Lebens sieht, so kann es sehr leicht des Glaubens sein, als ob der Hauptgott der Christen Jesus Christus wäre; und er wäre — natürlich — in Irrtum.)

Wir haben gesehen, wie aus Mithras ein hellenistischer Heros geworden ist. Zwar befindet sich an beider Seiten des Altarbildes die Widmung D · I · M · bzw. D · S · I · M., so ist es doch unzweifelhaft, dass dieser Mithras ein ganz anderer ist als der alte. Der Herr, der Hauptgott des ersteren ist nämlich Ahura-Mazda-Zeus-Jupiter, der mehr und grösser ist als der den Platz des Jupiters einnehmende Sonne-Helios-Sol, und von ihm in einer Entfernung thront, die der der Sonne von der Erde entspricht. *Der neue Hauptgott, Invictus Sol vernichtet den alten Mithras und setzt an seine Stelle denjenigen der seinem Sohne Phaëton mehr entspricht. Dieser ist aber ein rechter, in griechischem Sinne genommener Heros, und deswegen pflegt man ihn auf einem Pferde darzustellen.* Die Sache war um so leichter denn man hatte ja auch den ursprünglichen Mithras an den Nebenbildern als Reiter-Bogenschützen darzustellen gepflegt. Es ist gar nicht überraschend, wenn aus diesem — offenkundig gegen den Feind ziehenden — Bogenschützen-Reiter auf dem Hauptplatze ein pfeilschies-

sender Jäger geworden ist. Der böse Geist hat — gerade nach der hellenistischen Auffassung — Tiergestalt; der hellenistische Horus kämpft z. B. mit Krokodilen. Diese Jäger-Heros-Darstellung finden wir auch, vielleicht gerade in dieser übertragene Bedeutung (mit der Erinnerung an die Taten des Herakles, des Theseus) auch an attischen Grabdenkmälern aus dem V. Jhd.

Hierher angelangt, fanden wir auf einmal eine mit den Darstellungen eines Typs des thrakischen Reitergottes gemeinsame Quelle, es ist uns nämlich gelungen den grundlegenden Faktor zu bezeichnen aus welchem sämtliche Krieger- und Jäger-Darstellungen erklärt werden können.

Demnach kann unsere letzte Folgerung ausgesprochen werden: Mithras gelangte in der Gestalt der Bogenschützen-Reiter-Jägers auf den Hauptplatz des Altarbildes von Dieburg, denn durch die Identifizierung mit Phaëton ist aus ihm durch Veränderung seines ursprünglichen Wesens ein hellenistischer Heros geworden. Diese Veränderung ist in der ersten Hälfte des III. Jhds. zeitgemäss geworden, denn um diese Zeit war Helios-Sol Invictus — der neue Vater des neuen Mithras — der Hauptgott des Reiches geworden.

*

Zum Schlusse soll auf die Darstellungsart der bei dem Totenmahle bzw. am Liebesgastmahl erscheinenden heroisierten Toten, bzw. des Dioskuren hingewiesen werden. An dem Altarbilde zu Dieburg erscheint Mithras auf ähnliche Weise unter seinen Anhängern. Aus der Tatsache, dass die Zerstörer aus den Darstellungen an beiden Seiten gerade diese als die vorne befindliche aufgefunden haben, kann man mit gutem Recht den Schluss ziehen, dass am Beginne der Zeremonien das andere Bild nach vorne gekehrt gewesen war, während diese Darstellung offenkundig bei der Gelegenheit des den abschliessenden Moment der Zeremonien bedeutende Liebesgastmahls den Gläubigern die Tatsache verkündete, dass unter ihnen Mithras, der Erlöser erscheinen ist und bei ihnen weilt.

Dr. Á. Buday.

a leltár szerint - 1933
nem kell leltárral szembe

A KÖKÉNYDOMBI NEOLITHKORI TELEP.

(I—XL. tábla.)

I. Hódmezővásárhely város főjegyzője, Endrey Béla úr 1928 nyarán azzal a kéréssel fordult intézetünkhöz, hogy a régészeti osztállyal kibővítendő városi múzeum részére ásatásokat végezzünk a város határában. Minthogy egyrészt a város célja az volt, hogy az ásatások anyaga szakszerűen legyen feltárva, másrészt a tudományos feldolgozás és publikálás joga, megegyezésünk szerint intézetünket illeti, dr. Buday Árpád egyetemi tanár úr a kérést teljesíthetőnek találta s miután a számbavehető lelő helyeket e sorok írójával együtt két alkalommal is bejárta, az ásatások kapcsán felmerülő összes eshetőségekre megegyezést kötött s az ásatások előkészítésével és vezetésével alólirottat bízta meg.

Az együttes kiszállások alkalmával csak a köztudomás szerint is ismert helyeket jártuk be, amelyek között a Tatársánc, a téglagyári népvándorlaskori temető s a tiszai csatorna melletti bronzkorinak látszó telep érdemelnek említést. Mivel azonban a Tatársánc felásása igen nagy költséget jelentett volna, a másik két helyen pedig az ásatásokat nehezen legyőzhető akadályok gátolták volna, újabb lelőhelyeket kellett felkutatni.

Minthogy a helybeli református gimnáziumnak már évtizedek óta van régiség gyűjteménye, amelynek legtöbb tárgya a város területéről származik, a lelőhelyek számbavételénél a gyűjtemény leltárának pontos feljegyzéseit vettük figyelembe s így számos lelőhelyet sikerült megállapítani.

A feljegyzések szerint legérdekesebbnek látszott annak a lelőhelynek felkutatása, amelynek anyaga zavartalan neolith telepre engedett következtetést s amelynek területe a térkép tanúsága szerint is az őskori településre legalkalmasabbnak látszott.

Ez a hely a kopáncsi állomástól hat kilométerre, a 10-ik dűlőúton közelíthető meg. A lelőhely a *Kökénydombon* fekszik, amely a dűlőút végéfelé, a Hódtavi-csatornától mintegy fél kilométer távolságra, a térszínből erősen kiemelkedik. (1. kép.) Kopáncs felől jöve az emelkedés annyira csekély, hogy a dombot alig lehet észrevenni. Ez az északnyugati rész csaknem teljesen beolvad a környező magasabb fekvésű földekbe. Északról, keletről és délről azonban feltűnően erősen emelkedik ki a mellette lévő Kődök-ér medréből. (2. kép.) Az ér elnevezése tekinteté-

ben a kintlakó emberek közt eltérés van. Vannak, akik Hármascsupó nevet emlegetnek, amely Bodnár Béla dr. alapos tanulmánya szerint¹⁾ is a Kökénydomb alatt folyt. Az a megállapítás azonban, amelyet e tanulmány a hajózást illetően a Kódók-érre vonatkoztat, a kintlakók elbeszélése szerint a Kökénydomb alatt lévő érre vonatkozik s így a két név kérdése még tisztázásra szorul.

Bármint álljon is azonban a dolog, elég egy pillantást vetni a Bodnár-féle térkép megfelelő részletére (3. kép), azonnal tisztán áll előttünk az a terep, amely az őskori embert ezen a védett területen megtelepedésre csábította. A széles, halban gazdag erek, füves térségek, nagykiterjedésű ná-

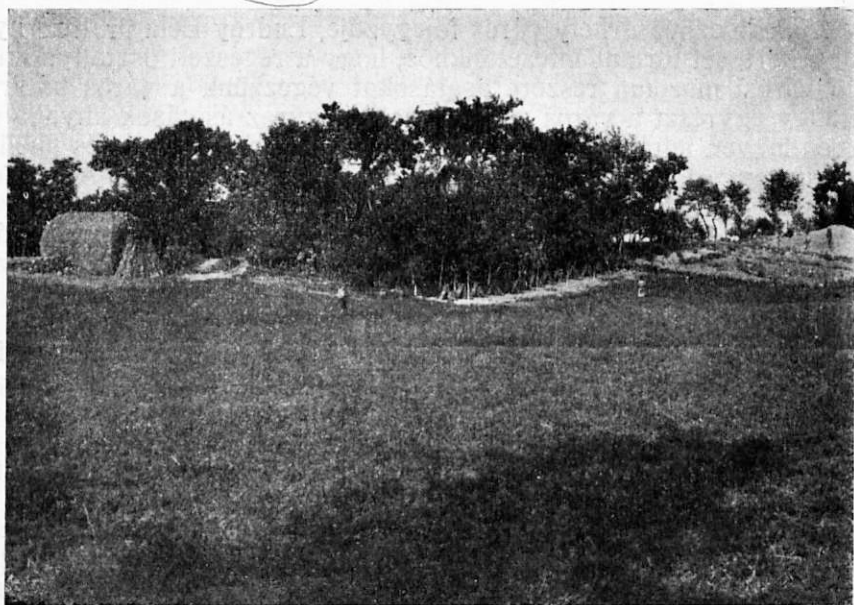

Fig. 1. kép.

dasok, a legmagasabb vízállás alkalmával is szárazon maradó kiemelkedő helyek, biztos megélhetést nyújtottak az idetévedt embernek, aki már a neolithikumban birtokába is vette ezt a területet.

A tanyai birtokosok bemondása szerint mintegy 15 holdnyi lehet az a terület, amelyen szétszórta megtalálhatók a település nyomai. Természetesen a település nem összefüggő. Vannak azonban egyes helyek, ahol nagyobb területen összefüggést lehet találni. Igaz, hogy ezt a tanyai települések is erősen megzavarták s így sok helyen, különösen az ér partján a még megtalálható egyes nyomokból csak feltételezhető.

¹⁾ Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza. Föld és Ember 1928. 185. l.

A május 5-iki terepszemle teljes eredménnyel járt. A Kökénydomb legmagasabb pontján lévő Kapocsi Mihály, Kapocsi Sándor és Kovács Sándorné-féle tanyákon mindenütt megtaláltuk azokat az edénytöredékeket, amelyek kétségtelenné tették, hogy az egész területen tiszta neolitikus emlékekkel lesz dolgunk. A hatalmas nádlenyomatos sártapaszkok pedig előre jelezték, hogy nem szétdőlt sírok anyagából kerültek a felszínre, hanem településből.

A leletek legnagyobb része Kapocsi Mihály tanyájából való, aki földjének magasan fekvő részét éveken át 20–60 cm mélységig lehordta s ez alkalommal elérte azt a mélységet is, amelyben a későbbi ásatások alkalmával az őskori lakásokat találtuk.

Erről a területről valók azok a szórványos leletek, amelyek nagyjából az egész telep anyagával azonosak. A töredékek közt különféle edény és tál darabok vannak, kőbalta és őrlőkövekkel egyetemben. Az edények nagysága igen változatos. A töredékek tanúsága szerint egészen kisméretűektől, a lehető legnagyobb méretig sokféle nagyság előfordul. A bütök és szalagfülek nagy változatban találhatók.

A bütök fülek 1–3 osztásúak (I. tábla 6, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 19.). A szalagfülek közt (I. tábla 16, 18, 21.) egy vastagfalú edényhez tartozó érdemel figyelmet, amelynek felső része újjbenyomásokkal, a bütökfülek módjára van tagolva. (I. tábla 21.)

A töredékek közt nagyszámmal található a díszített darabok. A díszítést egyenes vonalak és koncentrikusan elhelyezett körök alkotják. A vonalak részint párhuzamosan (I. tábla 2, 3, 13.), részint keresztirányban (I. tábla 7.), részint cikk-cakkosan (I. tábla 4.) haladnak. A kereszt irányban haladó, egymást metsző vonalak által határolt négyszög alakú terület köze, rövid párhuzamos vonalakkal van kitöltve (I. tábla 7.), ami párhuzamosan haladó vonalak között is előfordul (I. tábla 2.) s a tordosi edé-

Fig. 2. kép.

körbefutó, bemélyedő vonalak díszítették, amit a legnagyobb hasasodás megmaradt részén látható vonalak igazolni látszanak. Lehet azonban, hogy ezek a vonalak csak a felső és alsó részeket választották el egymástól.

A felső rész díszítése tagolt. A nyak és az alatta lévő rész különbözik egymástól. A nyak díszítése egy körbefutó bemélyített vonallal kezdődik. Ez alatt van a mező határa, amely négy részre van osztva. A két szembenfekvő nagyobb rész meander szalagokkal van díszítve, a két kisebb, amelyeken a fül is van, ferdén haladó szalagokkal. A mezőket egymástól és az alatta fekvő résztől két bemélyedő párhuzamossal határolt szalag választja el. A nyak alatti rész is négy részre van tagolva. Ezek azonban nem esnek egybe a nyak négyes tagolásával. Mindegyik mező a fentiek módjára van határolva s belseje meanderekkel van díszítve. A két-két szemben fekvő rész díszítése nagyjából megegyezik.

A töredék magassága 13, széjátmérője 9, legnagyobb hasasodása 17·8 cm. Anyaga finoman iszapolt, igen jól égett, vöröses színű. Valószínűnek látszik, hogy az erős égetés után a telep elpusztulásakor még egyszer tűzbe került.

Az összegyűjtött és részben fennebb ismertetett neolithikus anyag döntötte el azt a kérdést, hogy hol kezdjük meg az ásatásokat. Minthogy a három tulajdonos mindegyikével sikerült megállapodni s valamennyien készségesen bocsátották a területet rendelkezésre, minden kártérítési igény nélkül, az ásatásokat augusztus 5-én megkezdtük s megszakítás nélkül dolgozva, szeptember 7-én fejeztük be.

Az ásatásoknak egyik célja a hallgatóság gyakorlati kiképzése lévén e sorok írójának vezetése mellett dr. Bálint Alajos egyetemi gyakornokok kívül Párducz Mihály kari hallgató három hétig, Schupiter Elemér kari hallgató két hétig, Erdei László intézeti demonstrator egy hétig vett részt a munkában. A munka folyama alatt dr. Buday Árpád egyet. tanár két ízben, dr. Márton Lajos és dr. Tompa Ferenc egy ízben tekintették meg a munkálatokat. Endrey Béla városi főjegyző, mindenben segítségünkre lévén, hálára kötelezte intézetünket.

Bár a kiásott régészeti anyag — a szórványos leleteken kívül — a vásárhelyi múzeum tulajdona, mégis kötelességünknek tartjuk, hogy a földtulajdonos, Kapocsi Sándornak, Kapocsi Mihálynak és özv. Kovács Sándornénak megértő támogatásukért az intézet nevében is köszönetet mondjunk.

II. Az ásatást augusztus 5-én reggel kezdtük meg özv. Kovács Sándorné földjén, amelynek közvetlenül a dülő úttal érintkező része ezidő szerint a Kökénydomb legmagasabb pontja. A dülőút másik oldalán Kapocsi Mihály földje van, aki mint már fennebb is említettük, évek óta hordta a földet a domb oldalából, az ér mélyebben fekvő részébe.

Próbaárkunkat K.-Ny. irányban a halom legmagasabb pontján húztuk, egy méter szélességben, 25 méter hosszan. Az árok a dülőúttól, a tanya agyagos gödréig húzódott. A fektetés iránya olyan volt, hogy az

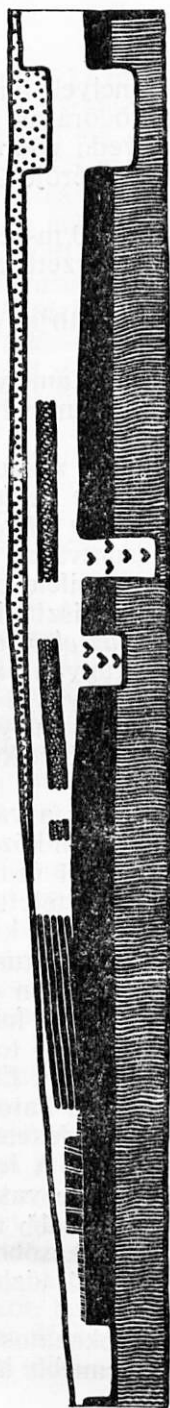
árok egyik vége a dűlőúton át, az erősen lankásodó érpartra, a másik a másfél méter mélységig nyitott agyagos gödörre támaszkodott. Az egyik oldalon feltételezhető, a másikon kétségtelenül megállapítható volt, hogy a kulturréteg tovább nem terjedhet. A gödörben egyik oldalon sem lehetett a legkisebb cserépdarabot sem találni, s a tulajdonos bemondása is igazolta, hogy a gödör ásása alkalmával e részen semmit sem találtak. Ez annyival is inkább feltűnő volt, mert közvetlen a terület közelében, ahonnan egy ásonyomnyi földet a tanyaudvar feltöltésére elhordtak, a cserepek és kötöredékek igen nagy mennyiségben bukkantak elő. Ezekből valók azok a pengék és balták is, amelyeket hátrább (XL. tábla.) bemutatunk.

Az árok keresztmetszete a következő képet mutatta. (4. kép 2.) A dűlőúttól a legmagasabb pont felé 5·74-ig a humuszcseréteg teljesen hiányzott. (Meg kell jegyezni, hogy a humuszcseréteg, amelynek átlagos vastagsága 25 cm volt, sehol sem volt egészen tiszta. Igen sok csont, cserép és kötöredék volt benne, ami könnyen megmagyarázható, mert az alatta fekvő kulturrétegbe leszántó ekevas, a kulturréteg anyagát szántás közben belekeverte.) A hiányzás csak azzal magyarázható, hogy a felső réteget az erősen lejtő területről az eső víz lemosta. Ezen a részen tehát már az első ásonyom is a kulturrétegbe mélyedett. 5·74-től 21 m-ig a humuszcseréteg megtartotta a 25 cm átlagos vastagságát. Innen kezdve fokozatosan vastagodott. 25 m-nél elérte az egy méter vastagságot, amelyet a már említett agyagos gödörben is figyelemmel kísérhettünk.

A humusz alatti kulturréteg vastagsága 2·54 m-ig és 3·28-tól 6 m-ig szintén 25 cm vastag volt. 2·54-től 3·28 m-ig egy 74 cm széles kerek gödör foglalt helyet, amely erősen belemélyedett a háborítatlan fekete földbe. Oldalfalai szabálytalanok voltak. A gödör lefelé fokozatosan keskenyedett s legnagyobb mélységét 3 m-nél érte el, ahol 83 cm mélységre sülyedt a fölszín alá. A gödör anyaga teljesen egyező volt a kulturréteg többi részének anyagával.

4·32 m-nél vékony égett földréteg kezdődött, amely fokozatosan vastagodva 6 m-nél 25 cm-es vastagsággal hirtelen megszűnt. Alakja szabálytalan volt, s mintegy félméternyi szélességben terjedt el s belső széle felé vékonyodott. Valószínű, hogy a 25 cm-es vastag rész után is volt folytatása, de ezt a közvetlen mellette ásott gödör tönkretette. Végző pontjának első része az itt már meglévő humusz alatt 50 cm mélységben volt.

A 6-ik m-től kezdve a kulturréteg erősen megvastagodott. 8 m-ig átlagosan 50 cm vastag lett. Ezt a megvastagodást a 6 m-ig terjedő rész eddig mért vastagsága és a 7·27-től 7·70-ig terjedő rész vastagságának méreteiből lehetett megállapítani. Az égett földréteg után ugyanis körívesen lefelé haladó gödör kezdődött, amely 6·50 m-nél már 75 cm mélyre, 7 m-nél pedig 1 m alá nyúlt le. A gödör méretei a fennebb leírt gödör mintájára fokozatosan szűkültek. A másik szélét 7·27 m-nél találtuk meg. Ennek a gödörnek anyagában a cserepeken és csontokon kívül már égett föld-

vízcsapda tűzhely hamutréteg lapasztöredék

zavartalan hímusz kulturéteg zavartalan fekete föld sárga föld

Fig. 4. kép.

darabokat, tűzhely tapasztási töredékeket is találtunk, amelyek mellett szóltak, hogy a már említett égett földréteg darabjai a gödörásás alkalomával kerülhettek ide. 7-70 m-től 8 m-ig keskeny, bemélyedő gödröt találtunk, amely a felszíntől számítva 1-40 m-re nyúlt le. Átmérője 25 cm volt. Legnagyobb mélységét 7-78 m-nél érte el.

8 m-től 10 m-ig a kulturréteg fokozatosan vastagodott. 10 m-nél már 63 cm vastag volt. Itt egy újabb hirtelen bemélyedés következett, amely csak 14 cm széles és 25 cm mély volt.

11 m-ig a kulturréteg 75 cm-re vastagodott. 10-30-tól 10-90 cm-ig 25 cm vastag, többször tapasztott kerek tűzhely volt.

11-12 m-től 12 m-ig gömbölyű fenekű gödröt találtunk, amely 12-5 m-nél a felszín alá 1-37 m-re nyúlt le. 12-12-nél egy újabb 12 cm-es lyukat találtunk, amely 25 cm mélyen fúródott a szűz földbe.

E lyuk alatt, a felszíntől 175 cm mélységben háborítatlan zsugorított csontvázat találtunk. *Ezt a halottat kétségtelenül még abban az időben temették el, amikor a telepnek ez a része, a magasabb rétegben fekvő kulturrétegektől zavartalan volt.* Bizonyítja ezt az, hogy a csontvázat háborítatlan fekete földben találtuk s a sírban lévő földben semmiféle cserép nem volt. Az egész előre meg nem határozható sír üreget tiszta fekete föld töltötte ki. *A temetés abban az időben történt, amikor az első települési nyomok, a szűz föld nivójában keletkeztek.* Hogy csakugyan az első település nyomokkal egykorú, azt a mélység is bizonyítja. A váz a szűzföld alatt 75 cm-re feküdt, ami a későbbben talált sírok átlagos mélységének is megfelel. A 14—16 év közti csontváz minden melléklet nélkül, K. felé irányított fejjel bal oldalán feküdt, enyhén zsugorítva.

12-25 m-nél a kulturréteg már 85 cm-re vastagodott. Ezt a vastagságot 14 m-ig megtartotta. A legnagyobb vastagságot 14 és 16 m közt érte el, ahol 1 m volt. Innen kezdve fokozatosan vékonyabb lett. 21 m-nél 80 cm-re sülyedt. Ezen a ponton kezdődött a fennebb már ismertetett vastagabb humusz réteg, amelynek alsó határával párhuzamosan a kulturréteg alatti szűzföld is mindinkább lankásodott s 23 m-nél a kulturréteg már az eddig sehol sem mutatkozó sárgafölddel került közvetlen érintkezésbe. Ezen a részen a kulturréteg átlag 75 cm vastag volt s fokozatosan keskenyedve 25 m-nél véget is ért. A 12-25 m-től 25 m-ig terjedő szakaszon a szűzföld meglehetősen simán lejtő felületet mutatott. Ebbe a síma felületbe 13, 14 és 15-70 m-nél, 15—20 cm-es bemélyedés hatolt.

Szelvényünk keleti végén a durva rögökben morzsalódó fekete föld 55 cm vastag volt. Ez alatt közvetlenül sárgaföld következett. A fekete föld legnagyobb vastagságát 3-50 m-nél érte el, ahol 80 cm-re vastagodott. Ez a magasság lehetett az eredeti talajszíntnek legmagasabb része, amely úgylátszik párhuzamosan haladt az ér partjával. (A későbbi árkokban ezen a ponton találtuk az első településből származó tűzhelyeket is.)

Ettől kezdve a réteg fokozatosan keskenyedett. A fokozatosságot mindenütt nem lehetett figyelemmel kísérni, mert mint fennebb láttuk,

6 m-től 7·77 m-ig ebbe mélyedt be az a lankásan haladó gödör, amely a pontos méretezést lehetetlenné tette. 7·77 m-től 13·50 m-ig az átlagos vastagság 75 cm volt. Innen kezdve fokozatosan csökkent s 20 m-nél már 50 cm volt. 23 m-nél teljesen megszűnt.

A sárgaföldet a szelvény keleti végénél 80, 13 m-nél 178, 23 m-nél 132 cm mélyen találtuk. *Feltűnő volt, hogy amíg a fekete szűzföld, tehát az eredeti felszín legmagasabb pontját 3—4 m közt, addig a mai felszín legmagasabb pontját 12—15 m közt találtuk. Ezt — mint egy később előkerült tűzhely körül talált többszörös hamuréteg keletkezéséből megállapítottuk — csak azzal magyarázhatjuk, hogy az első települők tűzhelyei, csapdái a szűzföld legmagasabb pontján voltak, a hulladékot pedig nem a vízbe dobták, hanem a lankásodó belső oldalra, amelyet apránként egészen feltöltöttek s a későbbi település alkalmával, mint már magasabb helyet vettek igénybe. A későbben megtalált lakások is ezt tanúsítják.*

A próba árok azt mutatta, hogy a telepnek ezen a részén csak egy települési szintet lehet felvenni, amely a tűzhelyek és égett rétegek tanúsága szerint közvetlen a szűzföldön volt. Az árok tehát kronológiai sorrendet egyáltalában nem adott. Az előkerült kerámiai anyag — bár a technika és díszítés tekintetében igen nagy különbségeket mutat, egymással keverten, egyazon mélységben fekszik. Csak egyetlen helyen, a 13—14 m közt találtunk egy edénytöredéket (kb. 50 cm mélységben), amelynek anyaga, technikája és díszítése a bronzkorra mutat. (XV. tábla 2.) Egyéb zavaró körülmény egyáltalában nem fordult elő. A többi anyag tiszta neolithikus volt. Ennek az egy darabnak magyarázatát is megtaláltuk később, amikor a telep temetőjét keresve, a lentebb még ismertetendő három sírt feltártuk.

III. Az első teleprészt a próbaárok folytatásában tártuk fel, még pedig az északi oldalon. Ennek az iránynak a választását indokolta egyrészt az, hogy errefelé esett a legmagasabb pont, másrészt az, hogy a déli oldalon a fennebb ismertetett kulturréteg már sokkal vékonyabb volt s egy kissé távolabb eső kutató árok néhány — szórványosan előforduló — cseréptől eltekintve, semmi eredményt nem hozott. Sem tárgyakat, sem jelenségeket nem lehetett megfigyelni.

Meg kell itt emlékezni az ásatás módszeréről is, amelyet a feltárás különböző részein megfigyelhető jelenségekhez kellett alkalmazni. A hosszsan elnyúló árkokkal nem lehetett mindenütt egyformán dolgozni, mert a jelenségeket vízszintes helyzetükben is meg kellett figyelni. Éppen ezért néha igen széles területet kellett feltárnunk, ami azonban nem akadályozott meg abban, hogy a jelenségek által elhatárolt rétegek anyagát egészen külön kezeljük. Ott, ahol a hosszsan nyúló árkokkal célt értünk, azt alkalmaztuk.

A próbaárok keleti végétől két m távolságra ástuk azt a 2 m széles árkot, amely déli végével a próbaárokra, északival a dűlőútra támaszkodott. Hossza az ér felől 4·5, a halom felől 6·5 m volt. A próbaárok közelében mintegy 50 cm-es kulturréteget találtunk, amely már azért is feltűnő

volt, mert a próbaárokknak ezen a részén a réteg csak felényi vastagságú volt. Ez a réteg, 25 cm távolságra lefelé erősen megvastagodott, s mint kitünt, 2,65 m átmérőjű kerek gödörbe ment át. (4. kép 1.)

A gödör egy méter mélységben, a sárgaföld nivójában ért feneket. Anyaga megegyezett a felette lévő kulturréteg anyagával. Közvetlen a gödör mellett szabálytalan formában elhelyezkedett vékony hamuréteget találtunk. Szélessége 75—150 cm között váltakozott. Egyik széle az árok belső része felé szabálytalan körvonallal végződött, a másik kettő az árok szélein túl nyúlt. A hamu közvetlenül a fekete földön volt. (5. kép.)

A második árok közvetlen az előbbi mellett, amazzal párhuzamosan húzódott 3 m. szélességben. Hosszabbik oldala 9, rövidebbik 6,50 m volt. A próbaárok első égett rétegéhez csatlakozott. Teljes összefüggés a kettő között azonban nem volt. A tüzes réteg szélességében sárgával kevert feketeföld körvonalai bontakoztak ki. Ez a sárgaföldes réteg, amely 70 cm mélységben közvetlenül a feketeföldön feküdt, 4 m hosszúságban terült el. Észak felé mindinkább elkeskenyült. Déli vége 1,85; északi 1,10 m.

Ezen a sárgaföld rétegen, a próbaárkoktól 45 cm-re a sárgaföld nyugati szélétől 1,20 m-re 80×65 cm átmérőjű ovális tűzhelyet találtunk, (5. kép T. 1.) amelyen 10 cm vastagságú hamuréteg volt. A tűzhely kissé teknősen mélyedt be s rajta a hamun kívül semmi sem volt. (A tűzhelyet in situ felvettük.)

Ennek a tűzhelynek északkeleti végétől 20 cm-re egy szabálytalan alakú hosszúkás, hasonló szerkezetű tűzhelyet találtunk 60×25 cm átmérőkkel. Ez is egészen üres volt. Ezek a tűzhelyek közvetlen a sárgaföldön feküdtek.

A sárgaföldréteg északi végétől 65 cm távolságra a rétegen keresztül feküdt egy 1,60 m hosszú 1,35 m széles háromszor tapasztott tűzhely, amely nyugat felé menedékesen emelkedett. A legfelső réteg a fölszín alatt 25 cm-re volt. Vastagsága 3 cm. Alatta 6 cm vastag steril réteg volt. A második réteg 2,50 cm vastag volt. Alatta 10 cm-es steril réteg következett. A harmadik réteg 2 cm vastag volt s alatta ismét 6 cm-es steril réteg feküdt. Csak ez alatt következett a sárgaföld, amely alatt közvetlenül fekete föld feküdt. Ennek a tűzhelynek minden letapasztott rétegében cserepeket és csontokat találtunk. Hamu azonban nem volt. A hamurétegeket közvetlenül a tűzhely mellett, északnyugat felé találtuk meg, cseréprétekkel megszakitva ötszörös rétegeződésben. Mivel itt a rétegeket igen jól meg lehetett egymástól különböztetni, a következő három árokban a feltárásnál 1 m széles árkokkal pontosan rétegek szerint haladtunk.

A próbaárokkkal keresztben haladó harmadik árok tehát 4 m széles volt. (5. kép P. 1.) Az árkokkal érintkező résznél egy 75×145 cm méretű hosszúkás égett földréteg feküdt, amely egy részével az előbbi árokba is átnyúlt. A tűzhelytől észak felé 20 cm-re 60 cm mélységben 6 cm vastag hamuréteg volt, amelynek alsórésze egy vegyes, sárga- és feketefölddel telt gödörre támaszkodott. A gödör, illetőleg a hamuréteg 75 cm széles-

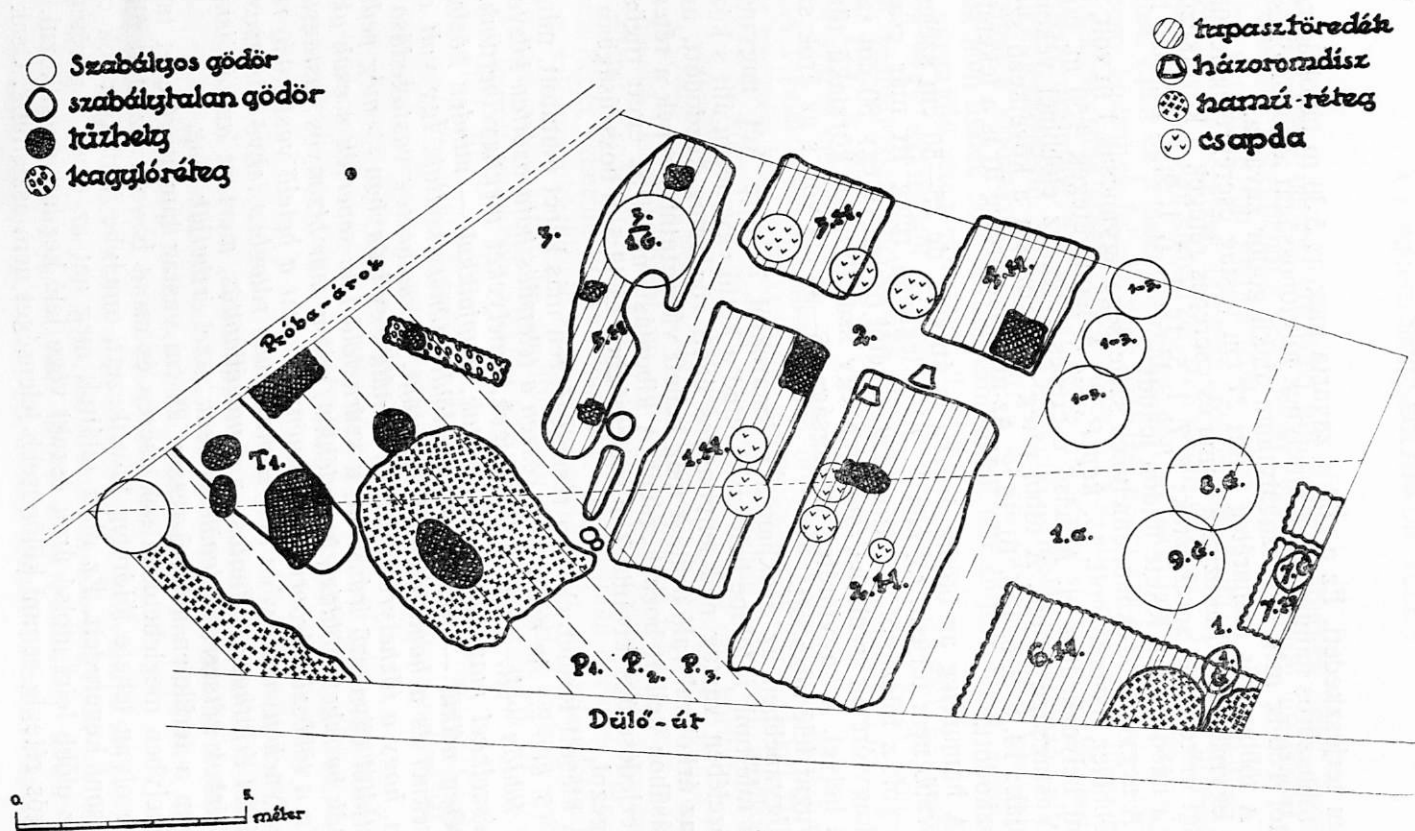

Fig. 5. kép.

ségben terjeszkedett. Ez a gödör zavarta meg az 5·30 m távolságban húzódó többszörös hamuréteget, amelynek folytonosságát a gödörtől északra 2·75-től 4·50-ig még egy szabálytalan alakú gödör zavarta.

A többszörös hamuréteg fölött 27 cm vastag cserépréteg feküdt. Ez alatt, egymással váltakozva a hamu és cserépes rétegek a következő vastagsági méretekkel sorakoztak: 2, 7, 1, 5, 12, 1, 7, 1, 9, 2. Az alsó hamuréteg a háborítatlan fekete földön feküdt.

A negyedik árokban, amelynek szélessége ugyancsak 1 m volt, a kép az előbbihez hasonló volt. (5. kép P. 2.) A hamurétegek 4·50 m. hosszúságban helyezkedtek el. A felső cserépes réteg az előbbinél vékonyabb volt. Vastagsága 12 cm. A többi réteg váltakozását a következő számok mutatják: 14, 8, 2, 6, 1, 5, 10, 12, 2. Az alsó hamuréteg itt is a feketeföldre támaszkodott.

A hamuréteg az ötödik árokba is átnyúlt, de 25—50 cm szélességénél tovább nem terjedt. (5. kép P. 3.) A legfelső réteg itt már csak 10 cm-re volt a fölszíntől. Az árok déli végétől 65 cm-re egy 50 cm szélességű kagylóréteg nyúlt be, amelyen egy szabálytalan kör alakú tűzhely foglalt helyet. A kagylóréteg vastagsága 25—40 cm volt s az árok szélén túl, nyugat felé húzódott.

Ugyanebben az árokban a próbaárokotól 7 m-re két nagyméretű edényt találtunk a földbe helyezve. Mind a kettő egyenesen állt s közvetlen közelében vastag nád lenyomatos égett rög réteg kezdődött, amely miatt az árkokkal való ásatást meg kellett változtatni s ennek a rétegnek kibontásához kellett hozzákezdeni. A kibontást, mivel az égett rögös réteg kiterjedése úgy kívánta 7 m szélességben és 11·5 m hosszúságban kellett végezni.

A kiásott területnek ez a része egészen más képet mutatott, mint az eddigi. (5. kép 2.) Az eddig leírt részen a település határozottan közvetlen a szűz földön volt. Azok a jelenségek, amelyeket megfigyelhettünk, ha felső részeikkel magasabbra is nyúltak, alapjaikkal — minden közbeeső kulturréteg nélkül — mindig a szűz földre támaszkodtak. Így volt ez a tűzhelyeknél és a hamurétegnél egyaránt. A hamuréteg vastagodása azt mutatja, hogy a tűzhelyről a hamut mindig egy irányban — még pedig a víz partjától ellenkező irányban, a szárazföld felé seprték s csak akkor borították be fekete földdel, hulladékkal, mikor már bizonyos vastagságot ért. Ez a többszöri leborítás eredményezte azt a befelé vastagodó réteget, amelynek nyugati vége már a magasabb rétegben fekvő sártapaszos településsel érintkezett. Fontos ez a megállapítás, mert az azután ismeretendő árkok kétszeres települését csak ezzel érthetjük meg.

Ezen a területen a felső részen 25 cm vastag humuszréteget találtunk, amelyben meglehetősen sok cserép és csont is volt. Ez alatt újabb 25 cm-re olyan fekete földréteg következett, amelybe feltűnően sok cserép és csont keveredett. Ez alatt találtuk meg azt az égett rög réteget, amely az előbb leírt utolsó árok északi vége felé kezdett mutatkozni. Az égett rögös rétegig semmi különösebb jelenséget nem észleltünk. Csak az

volt feltűnő, hogy mennél közelebb jutottunk a réteghez, annál kevesebb volt a cserép s közvetlenül a réteg felett csaknem teljesen megszűnt s helyenként sárgaföld folt mutatkozott.

50 cm mélységben, az egész árokban mindenütt megtaláltuk az égett röögöket, amelyek egy síkban teljesen kitöltötték ezt a 7×11.5 m átmérőjű területet. Épen ez a nagykiterjedés volt az oka, hogy az egész területet egyszerre bontottuk fel. Az árok széleinél véget ért a réteg kiterjedése. A gondos kitakarítás után a réteg égett rögből álló omladékai, négy különálló részre oszlottak, amelyeket egész határozottsággal meg lehetett egymástól különböztetni. Valamennyi nagyobb törmelékek halmaza volt, amelyek mint a kibontásnál kítűnt, átlag 30 cm vastagságban borították az alattuk lévő újabb, cserepekkal, csontokkal telt kulturréteget, amelyet vékony sárgaföld réteg választott el tőlük.

A négy, egymástól jól elválasztható törmelék csomó, különböző területű, szabálytalan négyszöges formában helyezkedett el. A legnagyobb 3.40×7.25 , a legkisebb 2.45×2.70 , a két közbeeső 2.75×6.10 és 2.70×3.00 m méretű volt.

A törmelékeket kisebb-nagyobb távolság választotta el egymástól. A két nagyobb közt $0.75-1$, a két kisebb közt $1.75-1.90$, a két kisebb és két nagyobb közt $1.10-1.20$ m szélességű szabad hely volt, amelynek az alja a törmelékek aljával egyszintben sárgafölddel volt borítva.

A röögök gondos kiemelésekor a legnagyobb rom (első kunyhó 1. H.) alatt heverő kisebb-nagyobb méretű edények közt találtuk egy nagy méretű edény töredékét, amelynek domborművű díszítéséből egy szarvasagancs képét vehettük ki. Az edényhez tartozó többi darabok hiányoztak. Ugyancsak innen került elő az a nagyméretű lapos, meanderidokkal díszített trapéz alakú tárgy is, amellyel már külön foglalkoztunk s amelyet az ott kifejtett indokolás alapján házorom dísznek tartunk. (Dolgozatok, V. 115—131. II.)

A mellette való törmelékek (második kunyhó 2. H.) alól egy díszített csörgő került elő, számos edénytöredékekkel együtt, amelyekről később még részletesen fogunk beszámolni.

A harmadik kunyhó (3. H.) törmelékei közül nagymennyiségű hálonehezék került napvilágra, amelyeket egy csomóban találtunk az egyik sarokban.

A negyedik kunyhóból (4. H.) edénytöredékek kerültek elő.

A három elsőben tüzelésnyomokat is találtunk, amelyekről nem lehetett határozottan megállapítani, hogy már a házakhoz tartoztak-e, vagy pedig a sárgafölddel való feltöltés után, szabadon tüzeltek-e rajtok? A falakhoz való közelség ez utóbbi mellett szól.

A romok eltakarítása után szabálytalan körvonalú sárgaföldréteget találtunk, amely a négy omladék szerint kisebb-nagyobb távolságokkal, szigorúan elkülönült egymástól. Ebben a sárgaföldben kisebb-nagyobb bemélyedések voltak ugyan, de ezeknek a mérete erősen túlhaladta a cö-

löplyukak méreteit s mélységük sem felelt meg annak a célnak. 8—10 cm bemélyedésük volt, átmérőjük pedig a 20—40 cm-t is meghaladta.

Álló cölöpöknek nyomát sem találtuk, pedig az első és második kunyhóban erősen üszkösödött, vízszintesen fekvő fadarab több helyen is előfordult.

Az első kunyhó nyugati végénél, a törmelékeken kívül még egy oromdíz töredéket találtunk, amely azonban nem volt eredeti helyén.

A 4—5 cm vastag sárgaföldréteg alatt 30—40 cm vastag kulturréteg következett, amely már közvetlenül a háborítatlan fekete földdel érintkezett. Ennek a rétegnek keletkezése a többszörös hamuréteg keletkezésével kétségtelenül összefüggésben van s ugyanazon az eredeti szinten fekszik, mint az előbb már ismertetett tűzhelyek. Kétségtelen tehát, hogy a felgyülemlett hulladékréteget ledöngölve sárgafölddel takarták be s erre építették az itt nagy vonalakban ismertetett kunyhókat.

A törmelékek közelében hulladékgödröket nem találtunk. Találtunk azonban nyolc olyan gödröt, amelyeknek körvonalai csak a fekete szűzföld nivójában kezdtek kibontakozni s mélyen behatoltak a feketeföld alatt következő természetes sárgaföld rétegbe is. Kezdetük a mai fölszín alatt 125—160 cm mélységben volt. Kétségtelen tehát, hogy ezeknek a gödröknek a fennebb ismertetett házakhoz semmi köze sem volt. Inkább lehet őket a már többször is említett, feketeföldön fekvő, tűzhelyek települési korával kapcsolatba hozni.

A legnagyobb kunyhó omladéakai alatt három ilyen gödröt találtunk. Valamennyi 125 cm mélyen kezdődött. A legkisebbnek átmérője 60, mélysége 30 cm. A másik kettő 80 cm átmérőjű és 80, illetőleg 150 cm mélységű volt.

A második kunyhó alatt két gödröt találtunk. Az egyik átmérője 105, a másiké 85, mélysége 80, illetőleg 135 cm volt. E két kunyhó alatti gödrök két sorjával helyezkedtek el. Az egyikben három, a másikban két gödör foglalt helyet.

A másik három a két kisebb kunyhó elhelyezkedésének megfelelően szintén egy sorban foglalt helyet. Valamennyi 160 cm. mélységben kezdődött. Itt ugyanis a feketeföld már ebben a nivóban van. Erről a lankásodásról már a próbaárok szelvényénél volt szó. A két egymás mellett fekvő gödör mélysége 60, a harmadiké 70 cm volt.

A gödrök nem hulladékgödrök. Feltűnő volt, hogy míg a feketeföld felett felhalmozódott kulturrétegben a cserép és csont igen nagy mennyiségben volt található, ezeket a gödröket összeálló feketeföld töltötte ki, amelyben semmiféle kulturnyomot nem észlelhettünk. A feketeföld annyira összeállott, hogy valósággal azt a látszatot keltette, mintha a betemetés után ledöngölték volna. Nincs tehát semmi összefüggése még csak a közvetlen felette lévő réteggel sem.

A gödrök közvetlen egymásmelletti helyzete, aránylag szűk nyílása s (a két első nem számítva) tekintélyes mélysége azt gyaníttatják, hogy ezek a gödrök a vízrejáró vadak elejtésére szolgáló csapda gyanánt szol-

gáltak. Ezt a feltevést megerősíti az a körülmény, hogy a telep hulladécai közt igen sok nemes vad csontját találtuk, amelyek közt az őz nagyszámú agancsával van képviselve. Az agancsok közt egyáltalában nem találtunk olyanokat, amelyekről azt lehetne megállapítani, hogy hullatottak volnának. A koponyacsont megfelelő töredéke mindenkor rajta van az agancstövön. Az elejtésnek természetesen más módja is volt, de a leg egyszerűbb és legkevésbé fáradtságos mégis csak a csapdába kergetés volt, amelyre itt a víz partján igen jó alkalom kínálkozott. *Ezek a csapdák kétségtelenül még akkor lehettek használatban, amikor a telepnek ez a része emberi lakás céljaira nem szolgált.*

A csapdák, a szűzföldön fekvő tűzhelyek és a magasabban fekvő kunyhók keletkezése közt tehát nagyobb időbeli különbségnek kell lenni, amit a kulturréteg vastagsága is bizonyít. Hogy azonban más kultúrát felmutató hosszú időre gondolni nem lehet, azt a különböző szintekből előkerülő keramikus anyag egyöntetűsége is igazolja. A magunk részéről úgy képzeljük, hogy amikor a területnek északabbra fekvő részei már sűrűbben betelepültek, ezek a részek még szabadon állottak. Csak amikor már ott nem volt hely, került a sor a törmelékekkel feltöltött részek betelepítésére, ami természetesen, csak a hulladékok betakarítása után történhetett. Hogy ez valóban így lehetett, azt a későbbben ismertetendő telephely részek is igazolják, ahol a kunyhókat hordott sárgaföld rétegre, a szűzföldre építették.

E terület feltárása után, minthogy az árok szélében vastag égett rögök mutatkoztak, azt a részt tártuk fel, amely az ötödik árok, az előbb ismertetett széles árok és a próbaárok közt feküdt. (5. kép 3.) Ennek a szabálytalan területnek a próbaárokkaal érintkező részén 1·50 m-nyi pásztaban semmiféle jelenséget nem észlelhettünk, az itt is 40—50 cm vastag kulturrétegen kívül. Az ötödik árokkal érintkező részhn megtaláltuk annak a kagylórétegen a folytatását, amely 80 cm mélységben, 50 cm szélesen és 3 m hosszúságban ide is áthúzódott. Az ott talált tűzhelynek egy kis része 120 cm mélységben itt is folytatódott. Ez a nívó ebben az árokban a háborítatlan feketeföld felső részének felelt meg. A többi jelenséget a négy kunyhó omladékaít tartalmazó széles árok mellett elterülő 2·5 m széles és 9 m hosszú részen találtuk.

Közvetlen a második kunyhó törmelékei mellett, fél méter távolságban, 30 cm mélyen, 1·60 m hosszán, 50 cm szélességben szórványosan álló törmelékréteget találtunk, amely átvezetett a töle 25 cm-re kezdődő teljesen szabálytalan alakú újabb törmelékhalmazhoz.

Ennek a törmeléknek (ötödik kunyhó 5. H.) legnagyobb hosszúsága 7·60 m, legnagyobb szélessége 2·50 m, elkeskenyedő része 1·25. Az omladékok épen úgy döltek egymásba, mint a fennebb ismertetett kunyhóknál. Az elkeskenyedő részeknél pedig meg lehetett állapítani, hogy a látszólag bevérgzetlenül heverő rögök már bolygatva voltak. Ezt a tényt az is megerősítette, hogy a feltöltésre szolgáló sárgaföld réteget az eredeti 2·50—3 m szélességben, erősen bolygatott állapotban itt is megtaláltuk.

Semmi ok sincs tehát arra, hogy ezt is ne kunyhó omladékainak tekintsük. Megerősít bennünket ebben a megállapításban az is, hogy a romok közt mindenütt ugyanolyan cseréptöredékeket találtunk, mint a többi kunyhóknál.

A hulladékokat takaró sárgaföld alatt itt is meg volt a már ismertett vastagságú kulturréteg, amely alatt a fekete szűzföldet a felszíntől 120 cm mélységben találtuk meg. Ez a 120 cm-es átlagos mélység az egész árokban mindenütt meg volt. Ezen feküdt az a három tűzhely, amely 50×50 cm méretű, szabálytalan négyszög alakú volt. Mind a három az ötödik kunyhó romjai alatt volt, de azzal összefüggésben nem állott.

Épen úgy nem tartozott a kunyhóhoz az a két gödör sem, amelyeknek kezdete szintén 120 cm mélységben volt. A kisebbik, az előző árokban leírt gödrökkel egy vonalban volt s 60 cm-re mélyedt a fekete, illetőleg sárgaföldbe. Átmérője 50 cm volt s bár fenekéig csont és cserép töredékekkel volt kitöltve, ugyanolyan rendeltetésűnek tartjuk, mint az előbbi házak alatti gödröket.

Más rendeltetése lehetett annak a nagy gödörnek, amely teljes terjedelmével a kunyhó omladékai alatt feküdt. (5. kép 3/1. G.) Ez is a fekete-föld nivójában kezdődött s a sárgaföldbe is benyúlt 70 cm-nyi mélységben. Átmérője a 2 m-t is meghaladta. Ebben a gödörben csak elvéve találtunk cserepeket és csontokat az egyébként keményen összeálló fekete-földben. Az a körülmény, hogy a gödör két méternél szélesebb volt s csak 70 cm mély, kizárja azt a lehetőséget, hogy ez is csapda lett volna. Nagyon bizonytalan lett volna a használhatósága, mert a beleesett kisebb vad, könnyen ki is ugorhatott volna belőle. Rendeltetését másban kell keresnünk.

Említettem volt már úgy az utolsó, mint az előző négy kunyhó omladékainak tárgyalásánál, hogy valamennyit aránylag vékony sárgaföldrétegen találtuk. Ezt a sárgaföldet csak az eredeti helyéről bányászhatta ki a telep lakója. Bár a sárgaföldig keskenyszájú üregekkel is eljuthatott, mégis könnyebben hozzáférhetett egy szélesebb szájú üreg segítségével. Minthogy úgy ezeket a gödröket, mint a sárgaföld alapot más helyeken is megtaláltuk, úgy gondoljuk, helyes úton járunk, ha ezeket a nagyméretű gödröket a sárgaföld kibányászásához szükséges gödröknek tekintjük.

Itt van a helye, hogy a betemetett gödrökről is szóljunk. *Feltűnő volt, mint az utolsó gödörnél is láttuk, hogy a betemetett gödröket nem hulladékokkal, hanem feketefölddel töltötték meg s ezt keményre ledöngölték. Ennek a magyarázatát megtalálhatjuk abban, hogy a hulladékokkal feltöltött gödrök idővel megsüppedtek s ezt már a telep lakója is tapasztalhatta. Így, hogy az építendő háznak szilárd alapot adjon, azon a területen, ahova a házat építeni akarta, minden gödröt keményen ledöngölve töltött ki. Csak ez magyarázhatja meg, hogy a házak alatt talált gödrökben hulladékot vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon elvéve találtunk.*

Az utolsó árkot ezen a területen a hatodik ároktól északra, annak teljes hosszúságában 8 méter szélességben húztuk. (5. kép 1. és 1a.) Ebben az árokban találtuk meg a hatodik és hetedik kunyhó omladékait. Mivel azonban a hatodik kunyhó a dűlőút alá, a hetedik pedig fákkal is beültetett füves térre vezetett át, ahol a tulajdonos nem engedte meg a munkát, ezeknek csak keskeny részeit tárhattuk fel.

Ezeknek az újabb kunyhóknak omladécai úgy fekvésük, mint vastagságuk és tartalmuk tekintetében teljesen megegyeztek az eddig ismertettekkel. Feltűnő volt, hogy közvetlenül a feltöltött sárgaföld réteg alatt, mintegy 95 cm mélységben két, egymástól elkülönülő hamuréteget találtunk, amelyeknek vastagsága 10 cm volt. A hamu erősen keveredett volt feketefölddel s a ledöngölés nyomai mindegyiken meglátszottak. Ezzel a réteggel egyszintben kezdődött az a 2·25 m átmérőjű gödör (5. kép 9. G.), amelynek mélysége 105 cm-re nyúlt le. Ez is tele volt hamuval és cseréppel. Egy részét egy vastag cserépréteg takarta el, amely a gödörrel együtt, kétségtelenül a két hamufolttal egyidejűleg keletkezhetett.

A közvetlen mellette lévő hasonló átmérőjű gödör (5. kép 8. G.) 85 cm. mélyen kezdődött s 2·35 m-re nyúlt le. Ez a gödör már kétségtelenül a kunyhókkal egyidős s a sárgaföld termelésén kívül mint hulladékgödör is szerephez jutott. Ugyanez a rendeltetése volt annak a kissé távolabb fekvő, három egymás melletti gödörnek is (5. kép 1—3.), amelyek szintén ebben a magasságban kezdődtek, átmérőjük 1·50, 1·10, 1·80 m, mélységük 2·50, 2·30 és 2·30 volt.

A törmelékek alatti szabálytalan gödrök már az itt 135 cm mélyen lévő, szűzföldön kezdődtek s az első települési szinthez tartoztak. Az egyik (5. kép 1. G.) 80×105 , a másik (5. kép 7. G.) 75×105 cm átmérőjű, az előbbi 70, az utóbbi 105 cm mélyre nyúlik a sárgaföldbe. Kevés hulladék volt bennük, keményre döngölt feketefölddel együtt.

A kunyhók omladékától, a szűz feketeföldig terjedő rész épen úgy, mint az eddigi árokban cseréppel, csonttal teli kulturréteggel volt feltöltve. Ebben az árokban az volt az eltérés, hogy míg az előzőekben csak két szintet lehetett megkülönböztetni, addig itt három települési nivå volt, *de épen úgy egyezett az anyaga mindegyiknek, mint az eddigieknek*. Nem lehetett tehát sehol eltérő anyagot találni.

Az ismertetett területrészen a további kísérletezés eredménytelen volt. A próbaároktól délre és nyugatra húzott árok az bizonyították, hogy a telep ebben az irányban nem terjed. Ennek a megállapításánál a tulajdonos által ásott sárgaföldes gödör is segítségünkre volt. Ez a körülmény egyáltalában nem volt meglepő, mert az ér mellett partszerűen emelkedő magaslat a felásott legmagasabb ponttól észak felé húzódott. Ezen a területen azonban részint az út, részint egy közbeeső tanyaépület s a már lehordott terület miatt nem lehetett dolgozni. Munkánkat tehát a tanyaépület után következő, eddig háborítatlan területen kellett folytatni.

IV. Mielőtt azonban a munkát itt megkezdettük volna, kísérletet tettünk a tulajdonos bemondata alapján a temető megkeresésére. A kísérlet

eredménnyel is járt, mert a tanya mögött, egy akácfával sűrűn beültetett részen sikerült a temető négy sírját feltárni. Sajnos ezek is nagyon rosszkarban voltak s a sűrű fák közt a dolgozás lehetetlen volt. A beültetett területen kívül pedig már nem voltak sírok.

Előre kell bocsájtanunk, hogy a sírokban csak minden melléklet nélküli csontvázakat találtunk. A sírok felett sok neolithikus cserép volt, de találtunk olyan kisméretű, egy-két füles edényeket is, amelyek az őszentiváni bronzkori telepet és temetőt jellemzik. Hogy ezek eredetileg a sír anyagához tartoztak-e, nem lehetett megállapítani.

1. sír. Egészen sajátzerűen zsugorított csontváz. A váz a fejtől a térdig egyenes vonalban volt elhelyezve. Alsó lábszárai azonban erősen be voltak hajlítva. A medence a farcsonttal felfelé feküdt. A hátgerinc is felfelé fordult. Karcsontjai erősen össze voltak húzva. Jobb karja a mell alatt volt. Bal keze az arc előtt feküdt. Dacára ennek a különös helyzetnek, arca oldalt nézett, s az egész csontváz jobb oldalán feküdt. A sírgödör annyira keskeny (56 cm) volt, hogy a lábújjak a sír oldalán valóssággal felakadtak. A sír fenéke sem volt vízszintes. A fej és a láb fekvése közt 15 cm különbség volt. A nyújtózás iránya K.-Ny. A fej K.-en volt; az arc É.-ra nézett. A fej 70, a láb 85 cm mélyen feküdt. Teljes hossza 147, zsugorított hossza 110 cm.

2. sír. Az első sírtól D.-re 1.50 m-re. Irányítása és fekvése amazéval teljesen megegyezett. A csak nagyon hiányosan meglévő vastag csontok tanúsága szerint férfi csontváz, amelynek olyan kevés része maradt meg, hogy a méreteket megállapítani nem lehetett. Zsugorítása rendkívül erős. A térdek erősen előre ugrottak s az alsó és felső lábszárak teljesen párhuzamosak. A töredékekben teljesen meglévő lábszárcsontok helyzete és töredezése a temetéssel egyidejű összetörésre mutat. Mint Hillebrand Jenő dr. tanulmányai megállapították, valószínűleg a hullamerevség beállta után történt, nagyon erőszakos zsugorítással van dolgunk. Bizonyítja ezt az is, hogy a fák gyökereitől nem háborgatott helyen is ismételten találkoztunk ezzel a jelenséggel. Azonban itt is megállapítható, hogy a töredezést nem a fagyökök okozták. Ez a rész nem volt háborgatva. 60 cm mélyen feküdt.

3. sír. A második sírtól D. felé 2 m távolságra, 50 cm mélyen, az előbbiekkal azonos fekvésű és irányítású csontváz. Méreteit megállapítani nem lehetett, de a vékony csontok azt bizonyítják, hogy gyermek csontvázal volt dolgunk. A csontok túlnyomó része hiányzott.

4. sír. A második sírtól Ny. felé 30 cm-re. Irányítása és fekvése az előbbiekével teljesen azonos. Méreteiből megállapíthatólag férfi csontváz, amelynek a medencéje hiányzott. Teljes hossza 172, zsugorítva 120 cm. Mélysége 65 cm. Fenntartása ennek is nagyon rossz.

Bár a töredékekben és nagyon mállekonyan meglévő állkapocs a telepen talált csontvázéval egyezőnek látszott, mellékletek hiánya és a bronzkori edénytöredékek miatt a sírok korát határozottan megállapítani nem lehetett.

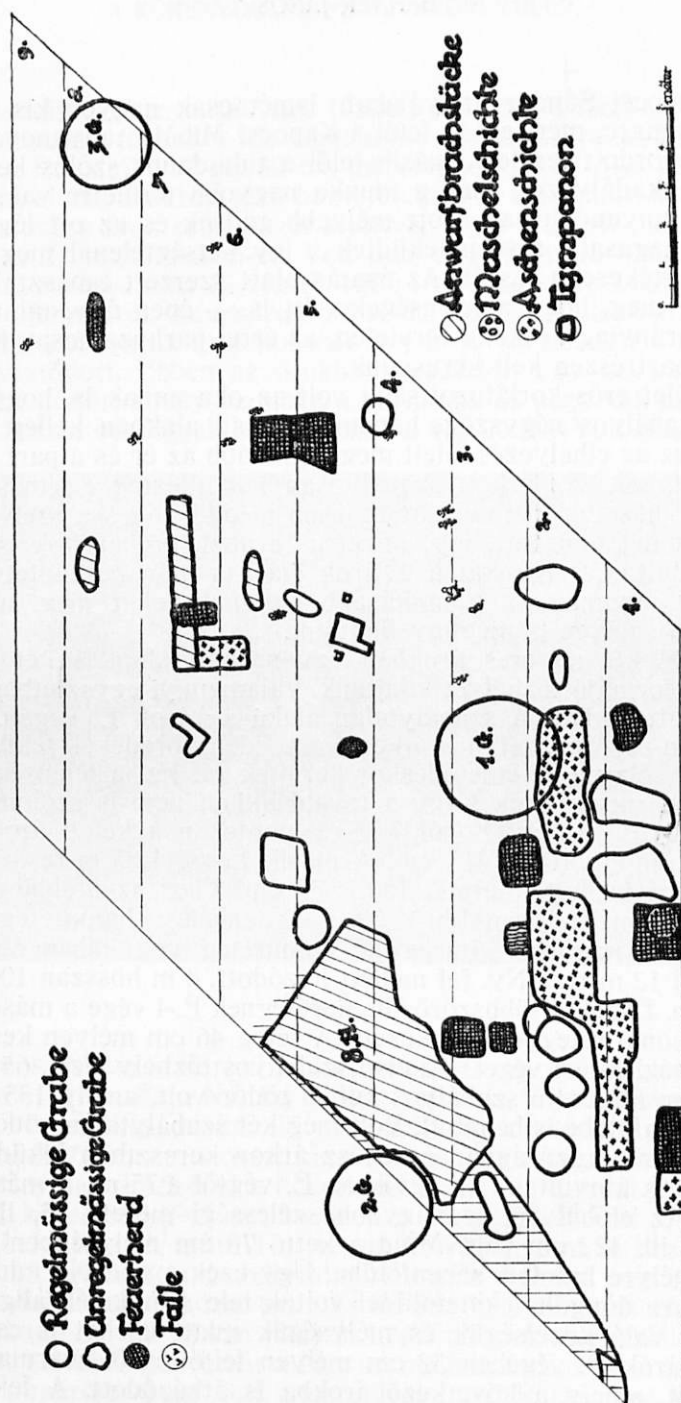

Fig. 6. kép.

V. Kapocsi Sándor tanyájában ismét csak nagyon kis hely állott rendelkezésünkre, mert egyik felől a Kapocsi Mihály tanyaúdvára es már régebben lehordott területe, másik felől a tulajdonos szőlős kertje és tanyaúdvára akadályozott meg a munka nagyobb területre való kiterjesztésében. A tanyaúdvárban ásott mélyebb gödrök és az ott lévő épületek épen a legmagasabb részen feküdtek s így kétségtelenül megbolygatták a telep legértékesebb részét. Az ásatás alatt szerzett tapasztalataink arról győzték meg, hogy a jelenségeket itt is — épen úgy, mint az előbbi tanyában, aránylag keskeny területen, az érrel párhuzamosan haladó legmagasabb partrészen kell keresnünk.

A terület erős korlátozottsága volt az oka annak is, hogy az árkokat nem szabályos négyszög, hanem romboid alakban kellett ásatni (6. kép), mert ez az elhelyezés felelt meg leginkább az ér és a part által eleve kijelölt iránynak. Az árkok szabályosan következtek egymás után. Az utolsó árok második métere már teljesen meddő volt s a szelvény is háborítatlan földet mutatott. Így, mivel a további, próbaárkok is ugyanezt a képet mutatták, a munkát a 9. árok kiásása után beszüntettük. Ez az utolsó árok ugyanannak a lankásabb oldalnak felelt meg, amelyet az előbbi ásatási helyen is megfigyelhettünk.

Az első két méteres árokban egy szabálytalan és két szabályos, négyszöges formájú tűzhelyet találtunk. Valamennyi egyszintben 32 cm-re a fölszín alatt feküdt. A szabálytalan alakú az árok É. végétől 3, keleti szélétől fél m-re. Mérete 120×70 cm volt. Edénytöredékek feküdtek rajta, amelyek látszólag a betemetődéskor kerültek rá. Ezt a jelenséget minden tűzhely felett megtaláltuk s így a továbbiakban nem is szólunk róla. Az egyik szabályos tűzhely É.-ről 7·75-re, pontosan a keleti árokszél mellett feküdt. Mérete 100×125 cm. A másik É.-ről 12·5 m-re szintén pontosan a K. fal mellett. Méretei 150×50 cm. Ehez az utóbbihoz D. felől ugyanabban a mélységben 100×53 cm kiterjedésű hamuréteg csatlakozott. Még egy nagyobb kiterjedésű hamuréteg volt ebben az árokban, amely É.-ről 12 m-re a Ny. fal mellett húzódott, 4 m hosszan 100×75 cm szélességben. Ennek a többszörös hamurétegnek É.-i vége a második árokban lévő hasonló réteggel érintkezett. A réteg 46 cm mélyen kezdődött és 59 cm mélységben ért véget. Az első szabályos tűzhely alatt, 65 cm mélységben 89 cm átmérőjű szabályos kerek gödör volt, amely 135 cm mélységben a sárgaföldbe is behatolt. Volt még két szabálytalan gödör is, amelyek két méter hosszúságban az egész árkon keresztben feküdtek, sőt a következőbe is átnyúltak. Az egyik az É. végtől 4·75-re, a másik 6·50-re kezdődött. Az előbbi két legnagyobb szélességi mérete 85, ill. 105, az utóbbié 100, ill. 122 cm volt. Mind a kettő 70 cm mélységben kezdődött és 189 cm mélyre hatolt a sárgaföldbe. Úgy ezek a gödrök, mint az előbbiek keményre döngölt feketefölddel voltak tele s hulladék alig volt bennük. Vízhez való közelségük és mélységük miatt ezeket is csapdáknak tartjuk. Az árok D. végében 32 cm mélyen feltöltésből származó sárgaföld folt volt, amely a következő árokba is áthúzódott. A fekete szűzföldet ebben az árokban 74 cm mélységben találtuk meg.

A második árokban csak egy tűzhely volt, az is nagyobb részével a harmadik árokban feküdt s ide csak mintegy 25 cm-re nyúlt be; az É. végtől 8·5, a K. faltól 1·75-re, 32 cm mélységben feküdt. Az a hamuréteg, amelynek az előbbi árokban levő hamuréteggel is volt kapcsolata ebben az árokban, az egész árok szélességét kitöltve, véget ért. A D. faltól 25 cm-re kezdődött az É. végtől 8·5 m-re. Volt még egy nagyobb hamufolt, amely a K. faltól 25·50 cm-re, az É. végtől 4·50 m-re kezdődött. Legnagyobb méretei $3·5 \times 1·50$ m volt. Az a sárgaföld réteg, amely az előző árok D. végében kezdődött, ebben az árokban már két m-re szélesedett s még mindig tovább folytatódott. Ebben az árokban kezdődött egy nagyméretű, szabályos alakú gödör, amely azonban a harmadik és negyedik árokba is átnyúlt s így majd ott fogjuk ismertetni. (6. kép 1. G.) Volt még egy telje-

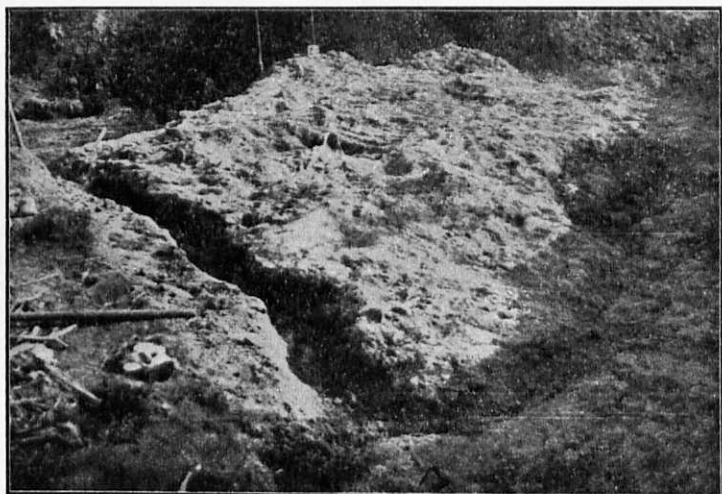

Fig. 7. kép.

sen szabályos, 95 cm átmérőjű gödör, amely 43 cm mélységben kezdődött s 2·07 m-re nyúlt le. Ez a Ny. fal mellett volt a D. végtől 4 m távolságban. Az egyik, hosszúkás alakú 35 cm mélyen kezdődött az É. végtől 1·5, a K. faltól 75 cm-re. Hosszúsága 1·75 m, szélessége 66—100 cm közt váltakozott. Nyugati végével a következő árokba is átment. Mélysége 159 cm volt. A közelében lévő ugyanebben a mélységben volt s ugyanolyan mélyre is haladt; a K. faltól 1 m-re, az É. végtől 3 m-re kezdődött. Mérete 100×55 cm. Alakja szabálytalan ellipszis formájú volt. A többi gödrök a hamufoltokon túl közel egymás mellett helyezkedtek el. A két egymásba szakadó 32, ill. 35 cm mélyen kezdődött. A nagyobbik a K. faltól 75 cm-re, a kisebbik közvetlen a Ny. fal mellett, az É. végtől 12 m-re. A kisebbiknek átmérője 90 cm volt, a nagyobbiké 102×125 cm. Mélységük a

fekete szűzföldig hatolt, amely ebben az árokban 91 cm mélységben volt. Ettől a gödörtől D.-re 25 cm-re volt az utolsó szabálytalan gödör, amely 86×104 cm átmérővel 69 cm mélyen kezdődött s 106 cm-ig hatolt le a sárgaföldbe.

A harmadik árokban négy tűzhely volt. Az É. véghez legközelebb eső már a második árokban is mutatkozott. Az É. végtől 8·5 m-re kezdődött. Méretei $1\cdot25 \times 95$ cm. Alakja hosszúkás négyszög. A második árokban leírt hamufolttól csak 20 cm választotta el. Ettől a tűzhelytől 1 m távolságra D. felé 60 cm széles és hosszú, szabályos tűzhely feküdt, szintén 32 cm mélységben. A harmadik tűzhely ez utóbbitól 150 cm-re D. felé volt. Nagysága amazéval megegyezett, de 50 cm mélységben feküdt. Ettől a tűzhelytől Ny. felé 20 cm távolságra 80×100 cm méretű újabb tűzhelyet találtunk, amely 25 cm mélységben feküdt. Nagyobb része ebben az árokban volt, de kb. egynegyed része a következő árokba is átnyúlt. A D. végén lévő sárgaföld réteg 2·50 m-re szélesedett ki, de egyrészt már nagyméretű agyagtapaszt töredékek borították, amelyek a Ny. fal mellett, a D. fal közelében 3·50 m távolságra kiugrottak. Az égett rögöket nem távolítottuk el, mert teljesen ki akartuk bontani a fellette való részeket, hogy a már előbb is kipróbált módon tárhassuk fel az egész kunyhót. (Erről a munkáról teljes részletességgel hátrább külön fogunk beszélni.) A sárgaföld alatt egy eredetileg kerek gödörből keletkezett, szabálytalan gödröt találtunk, amelynek kerek része 75 cm átmérőjű volt, hosszúsága pedig 1·50 m. Mélysége 180 cm volt s az egész feketefölddel volt kitöltve. Semmiféle lelet nem volt benne.

Legnagyobb részével ebben az árokban volt az a nagyméretű gödör, amelyről már a második ároknál is megemlékeztem. A gödör még ebben az árokban sem ért véget, mintegy 50 cm-re átnyúlt a negyedik árokba is. Középpontja az É. végtől 7·15 m-re volt. Csaknem szabályos kör alakú volt. Átmérője: 300×320 cm. Mélysége az 1 m mélyen lévő szűzföld alá 1·70 m-re lenyúlt. Kétségtelen, hogy ennek a gödörnek sárgaföld anyagából töltötték fel az ezen árokban már mutatkozó kunyhó alapját. A gödör tele volt cserép- és csonthulladékokkal.

Ebben az árokban hat sírt is találtunk. Közülök egy épen az árok Ny. szélén volt, négy pedig a másik árokba nyúlt át.

Az első az É. végtől 6·25 m-re közvetlenül a nyugati fal mellett feküdt. A második az É. végtől 4 m-re, a Ny. faltól 1·50 m-re. A harmadik és negyedik, különböző mélységben, É.-től 4·50 m-re közvetlen a nyugati fal mellett; az ötödik az É. végtől 2·50, a hatodik 2 m-re nagyobb részével a másik árokba átnyúlva feküdt. Az egyes sírok részletes leírását külön fogjuk tárgyalni.

A negyedik árokban, a már az előzőben is ismertetett gödörön, kunyhóomladékon, tűzhelyen és sírokon kívül egy gödör és egy csontváz volt. A gödör az É. végtől 1·50 m-re a Ny. fal mellett volt, mintegy harmadrészével az ötödik árokba átnyúlva. A 110 cm mélységben lévő szűzföld alá még 44 cm-re hatolt be. Átmérője 70 cm volt. A sír pontosan a gödör D.-i oldalán feküdt. A ház omladéka 6 m-re szélesedett ki.

Az ötödik árokba érte el legnagyobb kiterjedését a kunyhóomladék, amely a következő árokba már csak egy m-re nyúlt be. Közvetlen mellette, a D. végtől 4 m-re fekvő központtal 106×85 cm átmérőjű, szabálytalan gödör volt, amely 68 cm mélységben kezdődött és 235 cm mélyen nyúlt be a sárgaföldbe. E gödörtől É.-ra fél méter távolságra szabálytalan alakú négyszögletes gödör következett 118×138 cm mérettel. Szintén 68 cm mélyen kezdődött és 212 cm-re nyúlt a sárgaföldbe. Ennek a gödörnek csak egy negyedrésze volt ebben az árokban, háromnegyedrésze a hatodik árokba esett. Ugyancsak a Ny. fal vágta ketté azt a 125×65 cm-es méretű, szabálytalan ellipszis alakú gödröt, amely az itt

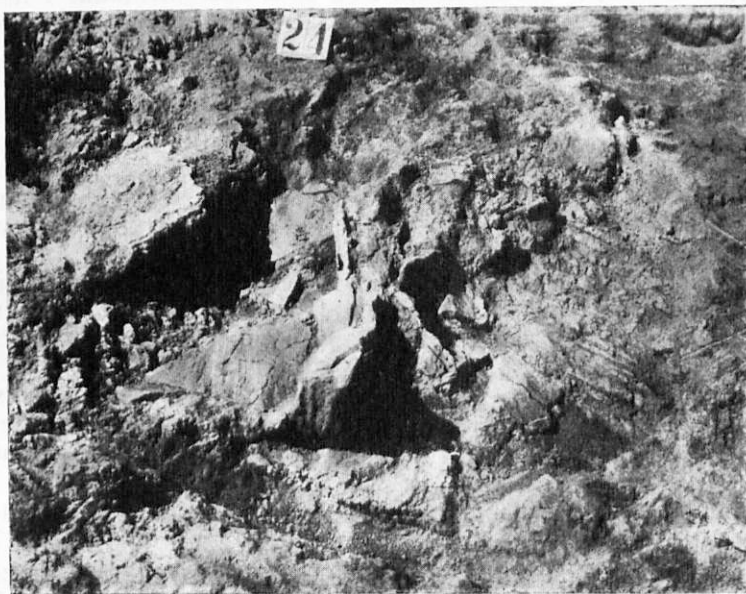

Fig. 8. kép.

már 1.40 m mélységben lévő szűzföld alá még 80 cm-re lenyúlt. A gödör az É. végtől 8 m távolságra volt. Tőle keletre fél méter távolságra találunk egy 70×80 cm átmérőjű gödröt, amelynek egyik sarka mellett 40×68 cm-es kinyúló rész volt. A gödör 2.35 m mélyre nyúlt le s két oldalán két szabályos négyszöges gödör helyezkedett el. Mind a három 25 cm mélyen kezdődött. A két kicsi azonban csak 50 cm-re nyúlt le s 30×35 cm méretű volt.

Két tűzhely is volt az árokban. Az egyik az É. végtől 3.25 m-re a Ny. fal mellett feküdt, de folytatása a következő árokba is átnyúlt. Az ebbe az árokba eső rész szabálytalan négyszög alakú volt, amelynek magassága 1 m, alapja 1.30 m volt s 47 cm mélyen feküdt. A másik tűzhely köz-

vetlenül a feketeföldön volt. Mérete: 65×50 . Tőle 1·50 m-re egy megbolygatott sírt (8. sír) találtunk.

A hatodik árokban véget ért a kunyhóomladék. Ide nyúlt át a már ismertetett négyszögletes gödör, a hosszúkás ellipszis alakú gödör és a tűzhely egyik része. Ez a rész 1×1 m méretű szabályos négyszög alakú volt. Ezeken kívül az É. végtől 8 m-re, az árok közepén 1·25 m hosszan, félméter szélesen fekvő tapasztöredékeket találtunk 60 cm mélységben. 10·5 m-re a Ny. fal mellett 75×75 cm mérettel hamuréteg kezdődött, amely a következő árokba is átment.

Öt sír is volt ebben az árokban, és pedig a kilencedik 9, a tizedik 6, a tizenegyedik 4·25, a tizenkettedik 3·50 és a tizenharmadik 1 m-re az É. végtől; a 10., 12. és 13. közvetlen a Ny. fal mellett feküdt, de a két utóbbi már a következő árokba is átnyúlt. A 9. a K. faltól félméterre, a 11. 1 m-re volt.

A hetedik árokba nyúlt át s még egy félméter hosszú volt az a hamuréteg, amelyről már az előbbi ároknál szóltunk. Ez a hamuréteg közvetlenül csatlakozott egy félméter széles, 4 m hosszú tapasztöredék rétegéhez, amelynek azonban folytatása és további összefüggése nem volt. A töredékek itt is 60 cm mélyen feküdtek. A töredék réteg D.-i végétől 1 m-re félméter széles, 1 m hosszú tűzhely feküdt a réteg fölött.

Az árok D. végétől 5 m-re, a K. faltól 40 cm-re szabálytalan alakú gödör volt, amelynek egyik nyúlványa 1 m, másik 75 cm hosszú. Mélysége 2·50 m. Az árok É. végén egy nagyméretű gödör kezdődött, amely nagyobb részével a következő árokba is átnyúlt.

A nyolcadik árokban ez a szabályos gödör az egész árok szélességét átfogta. A gödör teljesen szabályos köralakú volt. Átmérője 2·10 m, mélysége 2·80. A legszebb keramikus anyag nagyobb része ebből a gödörből került elő.

Az É. végtől 5·15 m-re, a K. faltól 1 m-re, 1·35 m hosszú, 30 cm széles tűzhely feküdt 80 cm mélységben. Az É. végtől 11 m-re, a K. faltól 1·35 m-re, 50 cm szélességben, 1·25 m hosszúságban minden összefüggés nélküli tapasztöredékeket találtunk. Ugyancsak itt találtuk a 14. sírt is az É. végtől 7·5 m-re, pontosan a K. fal mellett.

A kilencedik árok csak 1·25 m széles volt. Ebben az árokban csak egy sírt (15.) találtunk, az É. végtől 8·5 m-re, a K. faltól 1 m-re. Úgy az árok alján, mint a szelvény falán meglátszott, hogy a földet itt már nem háborgatták. Az eddigi árkokkal szemben alig-alig mutatkozott a cserép és csont töredék s innen kezdve a föld felszíne is menedékes volt. Az eddigi árkokkal keresztben húzott kutatóárkok sem hoztak semmi eredményt, ezért e részben az ásatást tovább nem folytattuk.

Vissza kell most térnünk a nyolcadik kunyhó romjainak felbontására. Mint az árkok leírásánál láttuk, ennek a kunyhónak omladéka a 2—5 árok D. végén feküdtek. Alakja, még annyira sem volt szabályos négyszög, mint az előző telep részen leírt omladéka. A négyszögforma azonban megállapítható volt. Az omladék átlagos szélessége 3·30 méter,

hosszúsága 4·10 m. A Dk.-i végén azonban 5·5 m-re kinyúlt. (7. kép.) Ez a kinyúló rész azonban, mint a teljes kibontáskor megállapítható volt, már kívül esett azon a részen, amely a rajta fekvő edények és töredékek tanúsága szerint — kétségtelenül a ház padozatához tartozott.

A romok kibontását a pontos körülhatárolás és felmérés után, a körülbelül középreeső legmagasabb ponton kezdtük. A már előzőleg felbontott omladékok kibontása elég tapasztalatot adott ehhez a munkához. Dacára a pontos megfigyelésnek, még mindig nem voltunk egészen biztosak az összeomlott kunyhók szerkezetét és a nagyméretű díszített töredékek rendeltetését illetően.

Épen úgy, mint az előzőeknél, itt is meg lehetett állapítani, hogy a

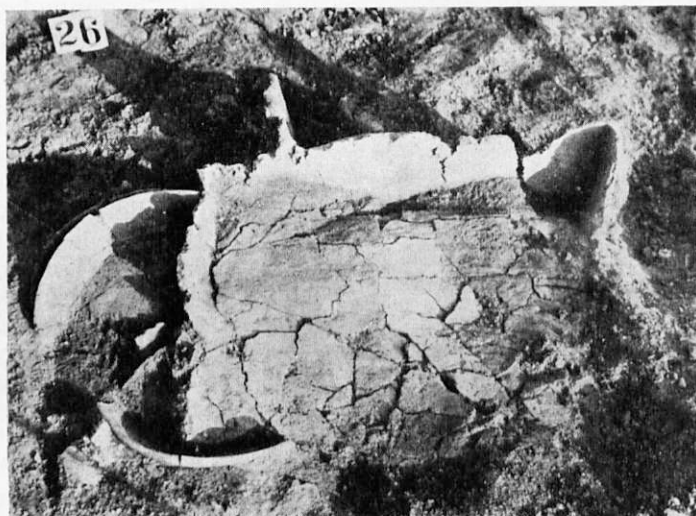

Fig. 9. kép.

tapasztöredékeknek túlnyomó nagyrésze, a vessző és nád lenyomatokkal, durva gerendanyomokkal lefelé feküdt. A kunyhó tehát itt is befelé rogyott s úgy temette maga alá a kunyhó padozatán lévő edényeket.

A felbontás munkáját nagyon megkönnyítette az, hogy a legvastagabb réteg első rögeinek levétele után, egy szögletes edényszeglet töredékének egy részlete bontakozott ki, amely a további munkában irányításul szolgált. (8. kép.) Ennek az edénynek teljes kibontása után elértük (9. kép) azt a szintet, amely kétségtelenül a kunyhó padozatául szolgált. Ezen a szinten egymáshoz közel feküdtek az edények. (10. kép.) Ez vezetett bennünket a további részek kibontásánál is.

De dacára a legnagyobb elővigyázatnak, simán maradt padozat részletet csak nagyon kis töredékekben sikerült találni. Ezek is nagyobbára kiégték s erősen összetöredezett állapotban kerültek elő. (11. kép.) Annyi

azonban mégis megmaradt belőlük, hogy ezeknek és az eredeti helyen megmaradt edényeknek segítségével ellenőrizni tudtuk azt, hogy a bontásnál a kunyhó padozatán járunk. Kiegészük pedig felvilágosítást adott azokról a tűzhelyeknek vélt égett földfoltokról, amelyeket az előző házak bontásánál találtunk. A szint irányítása mellett kibontott edények és padozattöredékek tanúsága szerint a kunyhó mérete 3×4 m volt. Ezen a méreten belül találtuk meg a kunyhó felszereléséhez tartozó tárgyakat.

Fig. 10. kép.

A leletek tanúsága szerint a ház hossziránya K.-Ny.-i irányítású volt. A bejárata K. felől volt. Középen peremmel körülvett (12. kép) tűzhely foglalt helyet, amely mellett a földön feküdtek a különböző edények. A bejáratnál szemben nagyméretű gabonatarító edény állott, a nyugati fal mellett, amelynek fenekét az eredeti helyen megtaláltuk, a hozzátartozó díszített töredékekkel együtt, (13. kép.) Ezen a nagy edényen kívül tálak, talpcsöves edények, bütököfüles nagyobb méretű edények is tartoztak a ház leltárához. Sok figyelmet érdemel az a négyszögletes edény, amelyről még az edények részletes leírásánál szólni fogunk.

Karó helyeket ebben a házban sem találtunk s így szerkezetét ennek is olyanak tartjuk, mint ahogy azt már fennebb hivatkozott dolgozatunkban leírtuk.

VI. Láttuk a telep leírásánál, hogy az előkerült 15 sír minden rendszer nélkül helyezkedett el. Külön temető tehát ezen a részen nem volt, de azt sem lehet határozottan állítani, hogy a temetés magán a telepen történt volna. Sem a sírok, sem a tűzhelyek ezen a részen nem különülnek el tökéletesen. Általában szegények a sírok s leginkább csak ékszereket találtunk bennök. Egyetlen egy sír volt csupán, amelyikben kőszerszámot, apró köpengéket és egy, melyben edényeket találtunk. Edénytöredék három sírban volt. Néhány sír háborgatva is volt.

1. sír. Jobb oldalán fekvő férfi csontváz. Irányítása Ny.-Ény.—K.-Dk. Feje Ny.-Ény.-on volt, arca É.-ra nézett. Szabályosan volt zsugorítva. Kezei a melle előtt feküdtek. Teljes hossza 159, zsugorítva 110 cm. A csontváz fenntartása jó, de a koponya teljesen szétmállott, csak az alsó és felső fogsor volt megmenthető a hozzá tartozó csontokkal együtt. 60 cm mélységben volt. Feje mögött kőbalta és egy nagy darab szarukő. Jobb karján gyöngykarperec, nyakán gyöngynyakék, amelynek szemei közt néhány farkasfog is volt. A feje tetején és a homlok körül néhány kétlyukú gomb volt. A nyak alól három apró szarukő penge került elő.

A pengék nagysága 3—4 cm. A szarukőnek csak egyik oldaláról pat-

Fig. 11. kép.

tintottak pengéket, a többi érintetlen. Nagysága 6.5×7 cm. Vastagsága 2.8 cm. (XL. tábla 24.)

A kőbalta kaptafa formájú. Alsó része lapos, felsőrésze gömbölyű. Éle szabályos. 13 cm hosszú, 2.8 cm széles. Színe szürke, anyaga diabasfeleség. (XL. tábla 4.)

A gyöngyök, néhány hosszúkás, szegletes példánytól eltekintve hengeres formájúak. A gombok kerek síma felületűek; alsó oldaluk szögösen összehajló s ez a rész van átfúrva, minek következtében kétlyukúnak látszik. Valószínűleg valami szövetféléhez lehetett varrva s azzal helyezték a fejre. Úgy a gyöngyök, mint a gombok anyagán határozottan megállapítható, hogy valami vastagabb kagylóból készültek. (III. tábla 8, 9, 10.)

2. *sír.* Baloldalán fekvő női csontváz. Irányítása K.-Dk.-Ny.-Ény. Feje K.-Dk.-en volt. Arca Dny.-ra nézett. Zsugorítása annyira erős volt, hogy sarka a combcsont felső részét érte. A lábszárak teljesen párhuzamosak voltak. Jobb kezének ujjai az arcot érintették. A másik kéz valamivel hátrább volt. A hengeres csontok kivételével a többiek nagyon rossz állapotban voltak. A koponya is erősen mállott volt. Teljes hossza 145, zsugorítva 78 cm. Nyakán az előbbi sírban talált nyakékhez hasonló kagylógyöngyök. Mélysége 60 cm.

3. *sír.* Erősen bolygatott sír. Csak a koponyája volt eredeti helyén, amit az alatta lévő okker festékből lehetett megállapítani. A koponya állásából ítélve az első sír csontvázával azonos módon fekhett, jobb olda-

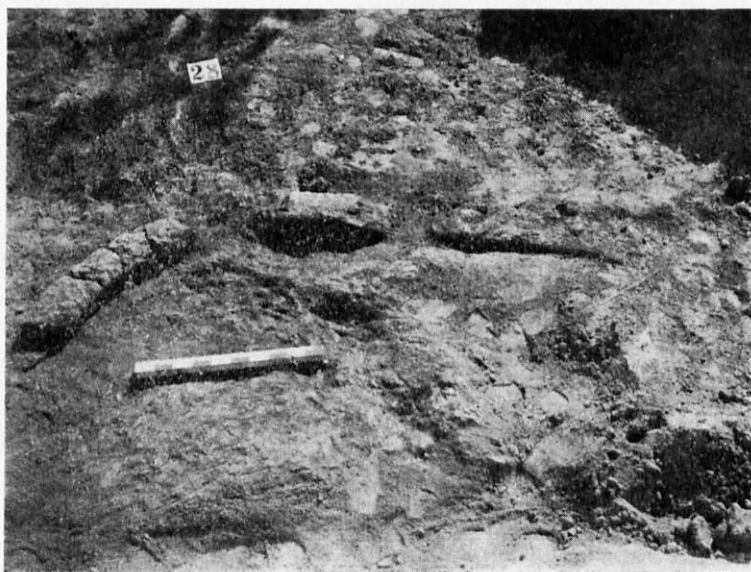

Fig. 12. kép.

lán Ny.-Ény.-D.-Dk. irányításban. Nyaka körül, szintén eredeti helyzetben találtuk meg a kisebb és nagyobb kagylógyöngyszemekből, hosszúkás szegletes darabokból és farkasfogakból álló nyakéket. A talán eredeti helyén lévő jobb kar alsó csuklóján kagylóból készült gyöngykarperec volt. A kissé lefelé fekvő arcon, de főleg a homlok és koponya első része táján rátapadt vörös festés nyomai látszottak. A koponya mellől 2·8 cm hosszú, 0·5 cm széles szarukő penge került elő. A sír bolygatása későbbi időből származik. Mélysége 45 cm.

4. *sír.* Pontosan az előbbi sír alatt feküdt 70 cm mélységben. Baloldalán nyugodott erősen zsugorított helvzetben. A csontváz hosszúságából következtetve nő lehetett. Teljes hossza 152, zsugorítva 80 cm. Irá-

nyítása K.-Ny. Feje K.-en volt; arca D.-re nézett. Feltűnő volt, hogy még karsontjai teljesen épek voltak, erősen zsugorított lábszárcsontjai, különösen a két alsó, darabokra törtek. Ennek a magyarázatát nem lehet a reá húzott föld súlyában megtalálni. Feltétlenül erőszakos összetöréssel van dolgunk. (14. kép.)

A zsugorítás kérdéséről írt dolgozatomban (Dolgozatok, III. 39. és 103. ll.) említettem volt, hogy a zsugorítást még a hullamerevség beállta előtt el kellett végezni. Ha ezt elmulasztották, már sokkal nagyobb erőszakot kellett alkalmazni. Talán ez alkalommal törhettek össze a csontok. Hillebrand Jenő dr. figyelmeztetett arra, hogy ilyen esetek a primitív emberek temetkezésénél is előfordulnak.

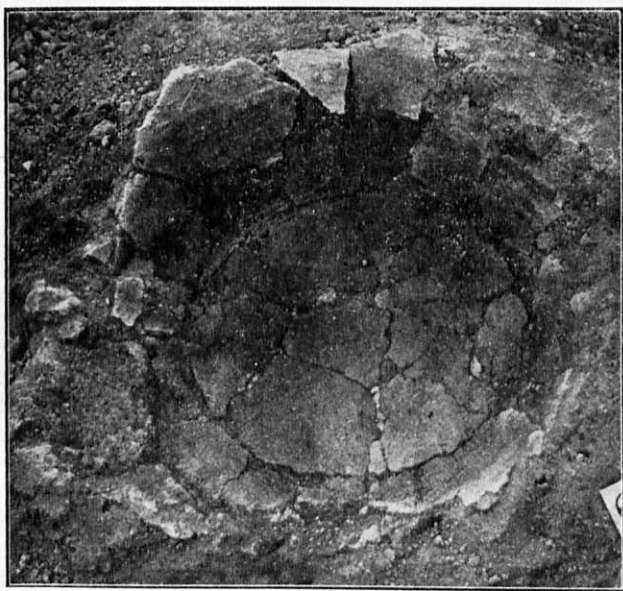

Fig. 13. kép.

A halott nyakán és jobb keze csuklóján itt is megtaláltuk a kagylóból készült gyöngyöket. A csuklóján lévő két sorral voltak elhelyezve. A nyakéket néhány farkasfog tarkította. A gyöngyök közt találtunk néhány olyan keményen összeálló darabot, amelyben még az eredeti, belből készült fonal is benne volt. Ezek a darabok sajátságosan záródtak. (III. tábla 7.) Az egymásután sorakozó gyöngyszemeket két, oldalával egymásmellé helyezett gyöngyszem zárta le s a gyöngysoron végighúzó fonal ezen a két gyöngyszemen úgy ment keresztül, hogy az összeérő szemeket szorosán összekötve, újra visszamehetett az egymásután sorakozó gyöngyszemek nyílásába. Úgy látszik tehát, hogy a gyöngysor két vége szab-

don állott s csak összeakasztással zárult a nyak, vagy kéz köré. Ezek a gyöngyszemek felényi nagyságúak voltak, mint az eddig tárgyaltak.

A halott bal kezének mutató, középső és gyűrűs ujján a második újjpercet hármass csontgyűrű kapcsolta össze. (III. tábla 2.) A gyűrű olyan, mint amilyeneket Móra Ferenc a csókai Kremenýákon igen nagy számmal talált. (Dolgozatok I. 22. l.) A gyűrű kidolgozása nagyon finom.

Fig. 14. kép.

Móra megállapítása szerint (U. ott 24. l.) e gyűrűk újjgyűrűk gyanánt szolgáltak s bennök a fémgyűrűk elődeit kell látnunk. Ezt a megállapítását a mi leletünk is támogatja. Az a körülmény, hogy itt női sírban találtuk s még hozzá a bal kézen, valóban ellentmond annak, hogy ifjesztők lettek volna, amit itt is kizár ugyanaz a tény, amely a csókai leleteknél is megállapítható, hogy t. i. éppen úgy mint ott, itt se találjuk nyomát annak, hogy a kopáncsi ősemlék a nyilat használta volna. Hogy ezeket a gyűrűket a telepen készítették, annak bizonyítékát egy munkába vett csontdarab is igazolja, amelyet a telepen szórványos leletként megtaláltunk. Vörös festéket ebben a sírban is találtunk.

5. sír. Egy méter mélységben fekvő gyermek csontváza. Jobb oldalán feküdt D.-Dk.-Ny.-Ény.-i irányítással. Feje D.-Dk.-en volt; arca Ék.-re nézett. Szabályosan zsugorított helyzetben volt. Nyakán és jobb csuklóján kagylógyöngy, bal

felső karján a könyök felett tridachna kagylóból készült karperec volt. (III. tábla 5.)

6. sír. Teljesen össze-vissza dobált csontváz, amelyet a föld tulajdonosa bolygatott meg. Melléklete eredetileg sem volt.

7. sír. Annyira bolygatott, hogy egyetlen csontot sem találtunk eredeti helyén. Sem fekvését, sem irányítását nem lehetett megállapítani. Mellékletei sértetlenül megvoltak. A nem eredeti helyén lévő bal karon tridachna kagylóból készült karperec volt. (III. tábla 6.) A már ismerte-

tett gyöngyök és gombok ebből a sírból sem hiányoztak. Volt a szétszórt csontok közt egy kettős csontgyűrű is, amely azonban tört állapotban volt s a letört része teljesen szétmállott. (III. tábla 1.) Sajnos, eredeti helyzetét nem figyelhettük meg, de az a körülmény, hogy sírból került elő, kétségtelenné teszi, hogy újjgyűrűvel van dolgunk. Kidolgozása nagyon finom és sokkal vékonyabb, mint az előbbi sírban leírt gyűrűé. Faszén darabkák is voltak a sírban, de hogy ezek egyidejűleg kerültek-e a halott mellé, a bolygatás miatt nem tudtuk megállapítani. A bolygatás a tulajdonos bemondása szerint nem régen történt.

8. sír. 46 cm mélységben hiányos csontvázat találtunk, amelynek csak alsó teste volt meg, de az eredeti helyzetében feküdt. Méreteiből ítélve, férfi csontváz lehetett, amely jobb oldalán feküdt s minden valószínűség szerint az első sírban talált csontváz irányításával megegyező helyzetben volt eltemetve. A csontváz többi része hiányzott s mellékleteknek sem találtuk nyomát.

9. sír. Az egész telepnek és temetőnek legfontosabb sírja, mert mellékletei az edények időrendjébe rendkívül fontos bevilágítással szolgáltak. (15. kép.) A sírban jobb oldalán fekvő férfi csontvázat találtunk. Irányítása K.-Ny. Feje K.-en volt. Arca É.-ra nézett.

Hossza 176, zsugorítva 115 cm. 76 cm mélyen feküdt. A kibontáskor feltűnt, hogy bal kezefeje és a két lábfej hiányzott, pedig a háborgatásnak semmi nyomát nem találtuk. A levágás pontosan az ízületnek megfelelő volt. Ez a megfigyelés kiegészíti Hillebrand Jenőnek a pusztai stávkházai rézkori temetőben lévő 5. és 10. sírokban szerzett tapasztalatait s mint-hogy a zsugorított temetkezésekről írt, fennebb hivatkozott tanulmányunkban a zsugorítás okát a hazajáró halottól való félelemben találtuk, min-

Fig. 15. kép.

den okunk megvan arra, hogy Hillebranddal egyetértve a megcsonkítást is erre az okra vezessük vissza.

A csontváz feje mögött két edényt és egy edénytöredéket találtunk, amelyek kétségtelenül egyidőben kerültek a sírba. A két edény feltétlenül sírmellékletnek tekintendő, a töredék azonban, minden valószínűség szerint, az elföldelés alkalmával véletlenül jutott közvetlen az edények mellé. A két edény és a töredék megmagyarázza azt, hogy a látszólag különböző korú edények, illetőleg cserepek, hogy kerülhettek a telep egyes rétegeiben is egymásmellé. Ha a sírban is együtt találtuk, kétségtelen, hogy egyidejűleg voltak használatban.

Az egyik edény pohár alakú. Enyhén kihajló peremén kisméretű benyomások díszítik. A perem alatt 1 cm-re egymással ellentett oldalon, de nem egészen szimmetrikusan elhelyezve, két felfüggesztésre szolgáló lyuk van, amelyeknek szélei kissé kidudorodnak. Az egyik lyuk alatt 17 mm sáv van, amelynek felső részét négy vízszintes vonal, alsó részét egy elnyúlt X formájú bemélyedés díszíti. Az X alsó szárközeit, a szárakkal párhuzamosan haladó, szögben összefutó vonal tölti ki. A másik lyuk alatti, valamivel szélesebb sáv felső részén, csak egy vízszintes vonal van s így az alatta lévő X is sokkal hosszabb. Az X alsó szárai közti rész üres. (XXX. tábla 5.)

A két sáv az edénykét két mezőre osztja, amelyeket két oldalt és felül négy keretszerűen elhelyezett párhuzamos határol. A mezőnek belső részét újabb két párhuzamos osztja két részre. Ez a terület pedig szabálytalanul elhelyezett vonalakkal és hosszúkás bemélyedésekkel van tagolva. A mintán épen úgy, mint a fennebb említett lyukakon meglátszik, hogy készítőjük nem is törekedett szimmetriára. Anyaga jól iszapolt, igen jól égett, vörösszínű, csak némelyik helyen vannak rajta feketés foltok. Szája 8·2, magassága 7·3, feneke 5·3 cm.

A másik edény minden díszítés nélküli, vékonyfalú, bomba formát utánozó alak. Sem bekarcolásnak, sem kidudorodásnak nincs nyoma rajta. Kis karimájú feneke van. Alsó része félgömbszerűen illeszkedik a hengeres felső részhez. Szája 11, magassága 8·7, kissé bemélyedő feneke 3 cm. Sárgás szürke színű, jól iszapolt, jól égett példány. (XX. tábla 8.)

Az egyidejűleg sírba került töredék igen finom iszapolású szürke színű cserép. A rajta lévő bütyök erősen kiemelkedik 12 mm széles és közepe bemélyed. E sír anyagára a telepen talált edények ismertetésénél mint az egyidejűség legfontosabb bizonyítékára még visszatérünk.

10. sír. 1·10 m mélyen fekvő, jobb oldalán nyugvó férfi csontváz. Irányítása K.-Ny. Feje K.-en volt, arca É.-ra nézett. Erősen zsugorítva volt. Térdei a könyökét érintették. Hossza 178, zsugorítva 114 cm. Melléklete nem volt.

11. sír. 1·10 m mélyen, baloldalán fekvő női csontváz. Irányítása K.-Dk.-Ny.-Ény. Feje K.-Dk.-en volt, arca D.-re nézett. Zsugorítása nagyon erős. Kezei az arc előtt voltak. Hossza 151, zsugorítva 110 cm. Bal-karján gyöngvsor.

12. sír. 1·10 m mélyen, jobb oldalt fekvő férfi csontváz. Irányítása K.-Ny. Feje K.-en, arca É.-on volt. Hossza 172, zsugorítva 103 cm. Meléklete nem volt. A sír in situ a vásárhelyi múzeumban van.

13. sír. 1·10 m mélyen, baloldalán fekvő női csontváz. Irányítása K.-Ny. Feje K.-en, arca D.-en volt. Erősen zsugorított. Kezei erősen felhajlított karokkal az arc előtt fekiidtek. Hossza 145, zsugorítva 94 cm. Meléklete nem volt, de a csontváz felett 10 cm-re a 9. sírban talált díszíetlen edényhez hasonló edény töredéke feküdt, amely kétségtelenül a temetés alkalmával került a sírba.

14. sír. 1·10 m mélyen baloldalán fekvő gyermekcsontváz. Irányítása K.-Ny. Feje K., arca D.-re nézett. A csontváz fenntartása nagyon

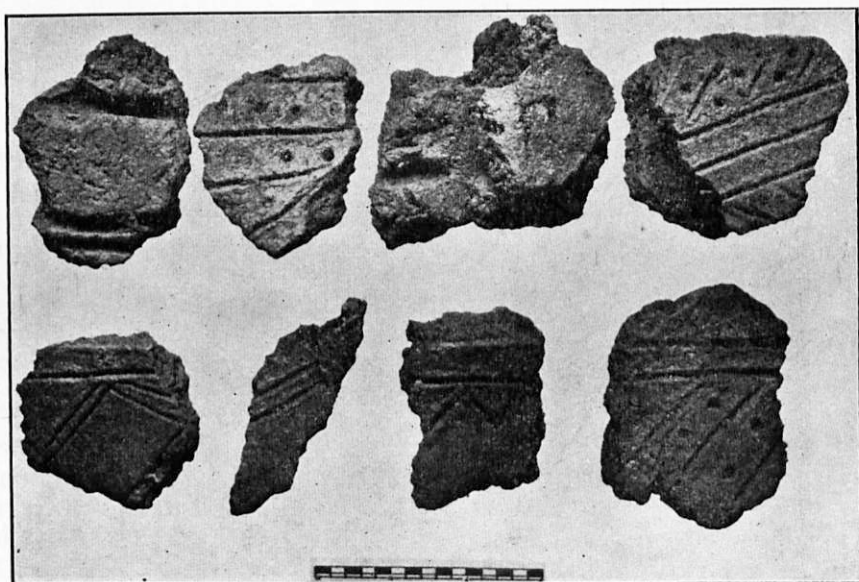

Fig. 16. kép.

rossz volt, úgy hogy csak a hiányosan meglévő csontokból lehetett a fenti adatokat is megállapítani. A sír nagyobb része fel is volt dűlva. A nyak táján, farkas fogakból és kagylógyöngyökből álló nyakdísz volt, amelyben az eddigiéktől eltérően nagy lapos és hosszúkás szegletes formák is voltak. Ugyanitt az előbbi sírban talált edény anyagához hasonló két bütykös edény töredékét találtuk. A csontváznak az a része, amelyen ezt is találtuk, zavartalan helyzetben volt, tehát ez a töredék is egyidejűleg került a sírba.

15. sír. 1·55 m mélyen jobb oldalán nyugvó gyermekcsontváz. Irányítása D.-É. Feje D.-re volt, arca K.-re nézett. Zsugorítása szabályos volt.

Kezei erősen felhajlított karokkal, az arc előtt feküdtek. Melléklete nem volt.

Mint ebből is látható, a 15 sír közül 4 férfi, 2 (csontjai nagyságából következtetve) valószínűleg férfi, 4 nő, 3 gyermek, 2 pedig az erős bolygatás miatt meg nem állapítható felnőtt egyén volt. Az irányítás nem volt egyöntetű, de a férfiak és két (valószínűleg fiú) gyermek a jobb, a nők és a (valószínűleg) leánygyermek baloldalon fektetve nyugodott. Ez a megfigyelés is kiegészíti Hillebrand pusztaitvánházai rézkori sírjánál tett megfigyeléseit, amelyekkel, mint már láttuk, egyéb vonatkozásai is vannak.

Hogy ezeknek a síroknak volt-e összefüggésük a már előbb ismerte-

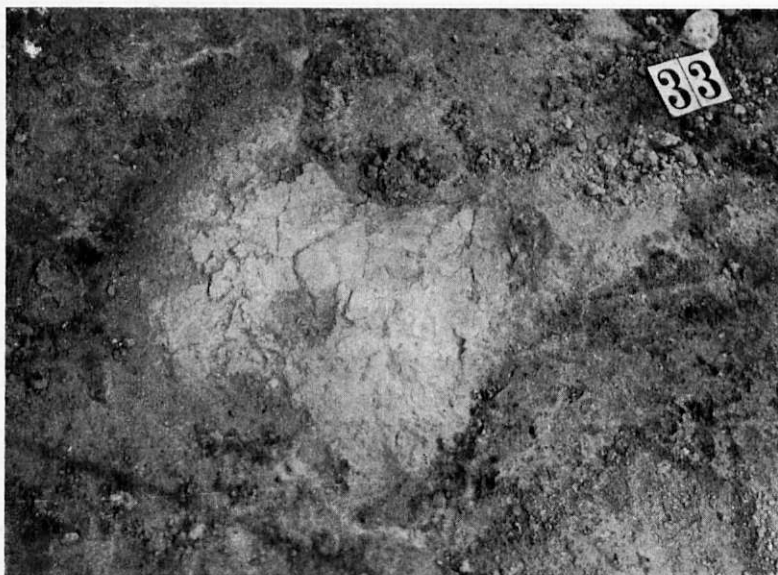

Fig. 17. kép.

tett négy sírral, amazoknak szegénysége s a közelében talált bronzkori edények miatt nem tudtuk megállapítani. A távolság a kettő közt alig több 50 lépésnél.

VII. A Kapocsi tanyában feltárt telep és temető után, mivel közvetlen közelben nem lehetett folytatni a munkát, a tanya különböző részeiben kerestük a folytatást, de három helyen is eredménytelenül. A dűlő út közelében és közvetlen az ér partján húzott kutató árkaikban cserép- és csonttöredékek voltak ugyan, de a szűzföldet 60 cm-re elérve, település nyomait sehol sem találtuk, dacára annak, hogy a felszínen égett agyag-rögök is nagyszámmal feküdtek.

A tanya hátamegett lévő legmagasabb ponton azonban sikerült a település nyomait megtalálni. Ez az újabb hely meghozta a kilencedik kunyhó romjait, amelyek két, eleitől fogva kísértő kérdésre is felvilágosítást adva, hozzá segítettek a kunyhó kérdésének megoldásához is. Az egyik kérdés a nagyméretű, díszített gabonatartó edényeket érintette, a másik a ház oromdíszét, amelyekkel a már fennebb is hivatkozott értekezésemben részletesen foglalkoztam s így ez alkalommal elegendőnek tartom, ha hivatkozom rá.

A kunyhó elhelyezkedése itt más volt, mint az eddigieknél. Amíg a hét első alatt vastag kulturréteg volt s ugyanezt, ha valamivel vékonyabban is, megtaláltuk a nyolcadiknál is, addig itt a kunyhót egyenesen a szűzföldre építették. Épen ez a megfigyelés juttatott arra a gondolatra, hogy az első települések ebben a nivóban történvén, a ledöngölt kulturrétegre történt települést fiatalabbnak tekintsük. Természetesen nem nagy időközre gondolunk, csak ugyanazon kulturán belüli időre. Ezt a leletek is bizonyítják.

A romok felett 30 cm vastag humuszcseréteg volt, amelyben feltűnően kevés volt a cseréptöredék.

A törmelékek vastagsága itt is 30 cm volt. A törmelék keleti oldaláról díszített tapasztöredékek kerültek elő, amelyeknek belső oldalán a nád és vessző lenyomatok is megvoltak. (16. kép.) Ez a lelet igazolta legjobban az első ház területén talált trapéz alakú díszítést, amely valóban a ház falának díszítésére szolgált.

A kunyhó területe $6 \times 4,8$ m volt. Padozatán a nyugati fal mellett egy díszes gabonatartó edényt találtunk. (20., 21. kép.) Ez előtt $2,22$ m-re $1,40 \times 1,15$ m átmérőjű többször tapasztott tűzhely volt (17. kép), amelynek alsó, eredeti alakja szabályos köralakú volt. A tűzhely északnyugati

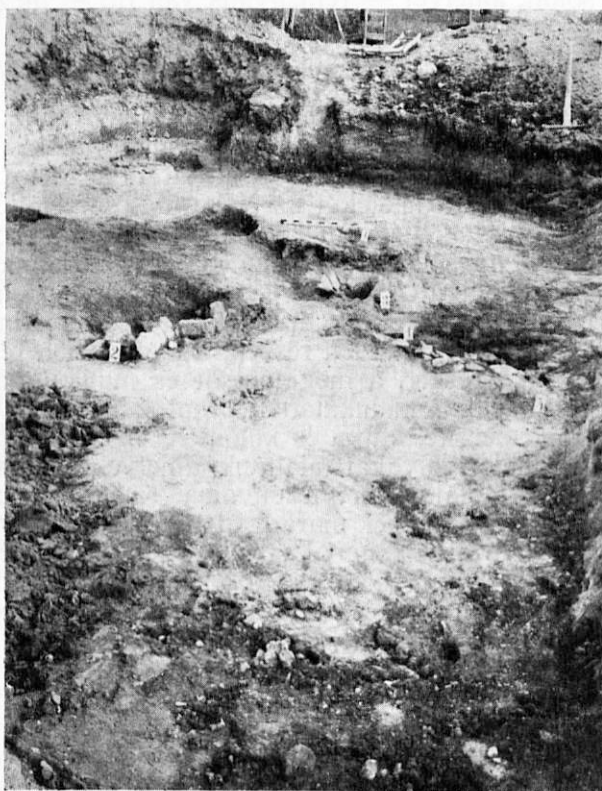

Fig. 18. kép.

oldalán nagyobb méretű edény- és táltöredékek heverték. (18. kép.) A bejárá közelében, a tűzhelytől 3 m távolságra gabonatartó edény töredékeit találtuk. Az alapon kívül a déli oldal mellett nagyobb hulladékgyödör volt, amelyben cseréptöredékek közt egy östulok koponyát találtunk. A szűzföld felett is ledöngölt sárgaföld volt 5—10 cm vastagságban.

Ezzel az árokkal be is kellett fejeznünk a területen végzett kutatásokat, amelyet — reményünk van rá, — még folytatni fogunk.

VIII. Az ásatások eredménye minden tekintetben kielégítő volt. A nagyfontosságú megfigyeléseken kívül, kerámiai, csont- és kőanyagban igen nagy változatosságot mutatott.

Minthogy már fennebb megállapítottuk, hogy — bár a telep egyes részein két település nyomai is kimutathatók — a települések, a 9. sír tanúsága szerint is ugyanabba a kultúrába tartoznak, nem tartjuk szükségesnek, hogy a leleteket az előkerülés sorrendjében, tehát a rétegek szerint ismertessük. Felment bennünket ez alól a mondottakon kívül az a körülmény, hogy épen úgy, mint a 9. sírban, minden egyes árokban, a különböző anyagú és kivitelű keramikusk anyag mindenütt keverten fordult elő. Épen azért az egész anyagot a típusok szerint ismertettük.

A telep minden részén, a legmélyebb résztől az eke által bolygatott legfelső részig, a megmunkált és munkálatlan csontoknak nagy tömege került elő. A munkálatlan csontok között a szarvas, őz, vaddisznó, östulok, kecske, kutya és különféle víziszárnnyasok csontjain kívül nagyméretű halcsigolyákat találtunk, amelyek bepillantást engednek a telep lakójának táplálkozási viszonyaiba. Kiegészíti ezt a kagylók és csigák tömege, amelyeknek maradványai közt megmunkált darabok nem fordulnak elő, kivéve a tengeri kagylóból készült ékszereket.

A megmunkált csontok közt (IV. tábla) lyukasztók, árák, tűk és símitók vannak, kétségtelennek látszik, hogy ezeknek az eszközöknek az edények díszítésénél is szerepük jutott. Azok a finom, bemélyedő vonalak, amelyeket az edény díszítőelemei közt megtaláltunk, csak igen finom kidolgozású eszközökkel készülhettek. Az eszközök közt igen sok a tört darab. Az ép példányok nagysága 6—16 cm közt változik. Néhány ép példányról megállapítható, hogy szárnyas állatnak bütykös csontjából (IV. tábla 29, 30.), néhány pedig kisebb kérődző csontjának bütykös részéből készült. (IV. tábla 15, 23, 25, 27.) Vannak olyanok is, amelyeken bevágások láthatók, aminek nem lehetett tisztán díszítés a rendeltetése (IV. tábla 10.), hanem bizonyára a felfüggesztő zsinór megerősítésére használták (IV. tábla 1, 9.). Néhány darab rendkívül gondosan van kidolgozva s a rajta látható fényes csiszolást, nem lehet kizárólag a használat okozta kopásnak tekinteni. (IV. tábla 17, 18.)

Az árák hegyének köszörülése rendkívül finom. Kövön vagy cserépdarabon ilyen finom csiszolást nem lehetett elérni. Feltétlenül lágyabb anyagot használtak erre a célra. Az anyag, a leletek tanúsága szerint csont volt. Igen nagy számmal kerültek elő ezek a fenőcsontok is, amelyek állati alsó lábszár csontból készültek. A folytonos használat ezeket a csontokat

(V. tábla 1—10.) teljesen elkoptatta; úgy hogy egyik-másik nemcsak teljesen elvékonyodott, hanem el is tört. A legutoljára használt daraboknak egyrészén csak egy oldalon, de legtöbbször mind a négy oldalon látszik a kopás s nem ritka az olyan darab sem, amelyiken a kopás egészen a velőcsatornáig hatolt. A hegyes csontok köszörülése folytán keletkezett karcolás nyomai egyik-másik darabon jól megfigyelhetők.

A csontok alakja és használás módja mindenben megegyezik a csókai Kremenýák (Szeged városi múzeum) és a tiszapolgári Csőszhalom (Bella—Hillebrand: Az őskor embere és kultúrája. 112. l.) ugyan e célt szolgáló alakjaival.

A megmunkált agancsok közt legtöbb figyelmet érdemelnek a szigonyok. Teljesen ép példány egy sem került elő, de a töredékek elég nagy számban voltak a Kovács-féle telep részen. A többi helyen nem találtuk. A szigony is végig kísérte a telep életét a szűzföldre történt településtől kezdve a lakások elpusztulásáig. Megtaláltuk a többszörös rétegezésű hamu legalsó rétegében épen úgy, mint a kunyhók törmelékei között.

E szigonyok töredékei kivétel nélkül mindkét oldalukon szakákkal vannak ellátva. (VI. tábla 1—7.) Ez a kettős elhelyezés egészen a csúcsig megvan. Kivételesen előfordul olyan is (VI. tábla 2.), amelynek a csúcsán csak egy szakája van. Ilyen szigonyok a csókai Kremenýákon is nagyszámmal kerültek elő; köztük néhány teljesen ép darab is volt. Ezek közt is fordultak elő egy szakával kezdődők, egyébként valamennyi két-szakájú volt. (Childe: The Danube in Prehistory. Fig. 17.)

Ezeknek a szigonyoknak kettős osztása van. A hosszabbik rész a tulajdonképeni szigony, amelynek egész hosszában a szakák párhuzamosan vannak elhelyezve. Némelyiknek kidolgozása meglepő szimmetria érzéket mutat. (VI. tábla 6.) Csúcsaik hegyesek.

A rövidebbik részt, a felső, hosszabbik résztól egy, a szakák szélességével egyező, bütyök választja el, amely után pár centiméteres nyúlvány jön a nyélhez erősítés céljából.

A szigonyok mindig egészen laposak s míg egyik oldaluk az agancs külső oldalának természetes rovátkoltságát mutatja, másik oldalukon az agancs belső, porózus szerkezete ismerhető fel. A töredékek hossza 9—18.5 cm közt változik. A legnagyobbnak teljes hosszúsága 20—22 cm lehetett.

Hogy ezeket a szigonyokat úgy halász- mint vadászeszközként használhatták, az kétségtelen. A halászatnak azonban egyéb eszközeit is ismerték.

A negyedik és a nyolcadik kunyhó törmelékei közt, egy csomóban a kiégetett és még kiégetetlen háló nehezekeknek egész tömegét találtuk. Alakjuk és nagyságuk különböző volt. Valamennyin megvolt a felfüggesztésre szolgáló átlukasztás. Nagyjából körte formájúak voltak. Alakjuk azzal a típusal egyezik, amelyeket a vásárhelyi tanyák közt halászkörte néven ismeretnek. A legnagyobb 10.5 cm alapú s 5 cm magas. (VI. tábla 8—12.) Ez a típus volt a leggyakoribb.

Voltak ezenkívül hengeres (VI. tábla 13.) és középen kidudorodó hen-

gerded formájúak is (VI. tábla 15.). Ezeknek hossza 9 cm volt. A hengeres formájúak közt találtunk egyet, amelyen meanderes díszítés volt. A paradicsomalakú nehezeket a telep lakói nem ismerték.

A nyolcadik kunyhó törmelékei mellett lévő nagy gödörből egy egészen sajátos formájú hálonehezék került elő: 14 cm hosszú, 9 cm széles, lapos alakú, amelynek belsejében 2—2,5 cm átmérőjű hengeres nyílás futott végig. Ehez hasonlót nem ismerünk az irodalomból. (VI. tábla 14.)

A nehezekkel együtt kell említenünk azt a néhány orsókarikát is, amely a kunyhók törmelékei között volt. (VII. tábla 5—7.) Alakjuk megszokott. Van köztük egy (VII. tábla 8.), amely tört cserépből készült, de mivel mélyebb helyről került elő és társaságában csak vele egykorú töredékek voltak, korához kétség nem fér. A fonás ismeretét az orsókarikák is bizonyítják.

A szövés ismeretéről azok az edényfenekek tanuskodnak (VII. tábla 9—12.), amelyeken a még égetetlen állapotban belemélyedt gyékényfonás nyomai az égetés után is megmaradtak.

A telep minden részén igen sok füles edénytöredék került elő. A fülek közt a sok bütyökfül mellett sok szalagfül is volt. A bütyökfülek egy része osztás nélküli kerek, vagy hosszúkásan elnyúlt szegletes formájú. (VIII. tábla.) A bütyök nagysága elég nagy változatosságot mutat: 1,5 cm-től 6,5 cm-ig váltakozik. Van közöttük sok, amelyik egészen belesimul az edény oldalába (VIII. tábla 6, 7, 9.), de vannak olyanok is, amelyek erősen kiemelkednek s felsőrészükhöz homorú bemélyedés van. (VIII. tábla 5, 11, 13.) Van néhány olyan is, amelynek felső korongját rövid kerek szár kancsolja az oldalhoz (VIII. 1, 8.). Mint a töredékekből megállapítható a fülek túlnyomó nagyrésze a szájpereemhez közel foglalt helyet az edényeken, de vannak olyanok is, amelyek az edény alsó részéhez tapadtak. (VIII. tábla 6.) Az ilyen fülekkel ellátott edények nagyjából nagyjából méretű, bombaformájú edény volt, de vannak olyanok is, amelyeknek magasra kiemelkedő, hengeres nyaka volt. (VIII. tábla 4.)

A bütyökfülek közt igen sok többszörös volt. 2—5 osztású hosszúkás fülek nemcsak a kisméretű edényeken, de a nagyon vastagfalú, öblös, nagyméretű edényeken is előfordultak. (IX. tábla 7.) A fülek nagysága természetesen az edény nagyságával arányban állott. Ezek a fülek kétféle sorjával is található az edények nyakán és öblösödő középső és alsó részén. A fülek kialakulásában ezeket a többszörös füleket átmenetnek kell tekintenünk a szalagfülek felé.

Ezt a megállapítást néhány nagyméretű, díszített, többszörös bütyökfülön kívül (XXXII. tábla 3, 4.), azok a szalagfülek is tanúsítják, amelyeknek pereme hasonlóan tagolt (X. tábla 2—9.). Ezek a fülek tökéletesen olyanok, mint a rendes szalagfülek, de felső részük egészen a bütyökfülek benyomását kelti.

Vannak köztük olyanok, amelyek már nem középen, hanem két oldalt kapták a díszítő bevágásokat (X. tábla 1.) s olyanok is, amelyek az egyosztású kerek fülek átfűrészből keletkeztek. (X. tábla 10—12.)

Az átfúrt kerek fülek közt figyelmet érdemel az a kúpos fülecske, amelyet egy nagy edény töredékén találtunk (*XI. tábla 2.*) s amelyen az átfúrás csak látszólagos s valószínűleg csak mint díszítő elem került az edényre. Vannak fülek, amelyeknek egyik vagy másik vége díszítés céljából megnyúlt. (*XI. tábla 8—9.*) Némelyiknek felsőrésze le van csapva (*XI. tábla 3.*) s ez a lecsapott felület bemélyedő ponttal és körrel van díszítve (*XI. tábla 1.*). Olyanok is vannak, amelyeknek felsőrésze szabályosan szegletesre van kiképezve. (*XI. tábla 10.*)

A fülek egyrésze ívelt (*XII. tábla 1—3.*), másrésze egyik oldalán hegyes, másikon ívelt (*XII. tábla 8, 12, 13.*), de olyanok is vannak, amelyek egészen szegletesek (*XII. tábla 4, 10, 17, 18.*). Vannak erős szegletben kiugrók (*XII. tábla 9, 14.*) s az erősen hegyesedő kúpos fülek sem tartoznak a ritkaságok közé. (*XII. tábla 5—7.*)

A töredékek közt igen sok lapos táltöredék fordult elő. Nem volt a telepnek egyetlen olyan része sem, ahol ilyen kisebb-nagyobb méretű tálat, vagy annak darabját ne találtuk volna. Ezeken a töredékeken az egyes (*XIII. tábla 2, 6, 10.*) és a többesosztású bütyökfülek épen úgy előfordulnak (*XIII. tábla 4, 8, 9, 11, 12.*), mint a szalagfülek (*XIII. tábla 7.*). A szalagfűl is az edény szájával párhuzamosan foglal helyet s a bütyökfülek közt is ritkán találunk olyat, amely a peremre merőlegesen áll. (*XIII. tábla 1, 3.*)

A töredékekből rekonstruálható legnagyobb tál átmérője 52 cm, a legkisebbé 16 (*XVIII. tábla 4.*), de a gyerekjátékok közt egészen kis méretben is előfordul.

Teljesen összerakható töredéket csak a 8. és 9. kunyhó padozatán találtunk. A 8. kunyhóban talált két tál egészen vörösre égetett, finom iszapolású agyagból készült. Mindegyiknek négy bütyökfűle van. Díszítés nincs rajtuk. (*XIV. tábla 3, 4.*) A nagyobbik 43 cm átmérőjű, 6 cm magas, a kisebbik 36 cm átmérőjű, 6 cm magas.

A töredékekből megállapítható, hogy a tálak között több típus is előfordul. Vannak olyanok, amelyeknek a száj és fenék átmérője közt alig 1—2 cm különbség van, de vannak olyanok is, ahol ez a különbség 6—8 cm-t is kitesz. Ez a méretkülönbség természetesen a tálak profilját lényegesen megváltoztatja s hol magasabb, hol laposabb formát mutat.

A tálakon rendszerint semmi díszítés nincs. Vannak azonban olyanok, amelyeknek a füle a perem síkjából erősen kiemelkedik (*XIII. tábla 3.*) s a kiemelkedéstől kezdve az egész perem köröskörül bemélyedésekkel van díszítve. (*XIII. tábla 10, XVIII. tábla 4.*)

Az eddig ismertett nagyméretű edényekhez tartozó vastagabb töredékeken kívül, az egész telepen mindenütt igen nagymennyiségben találtuk a feltűnően finom iszapolású, fényes feketére símított edénytöredékeket. Ezeknek az edényeknek technikája azt a látszatot keltette, mintha ezek későbbi korból származnának. Minthogy azonban a rajtuk díszítő elemként alkalmazott bütykök durvább edényeken is előfordulnak s mindenütt a többi anyaggal keverten feküdtek, — egyébként bolygatatlan

helyeken is, — semmi okunk sincs rá, hogy ne a többi anyaggal egykoriúaknak tartsuk őket.

Legtöbb kétséget támasztottak azok a finom kivitelű lyukasztott talpcső töredékek (*XV. tábla 14—16.*), amelyek szintén a többi anyaggal együtt kerültek elő. Ezek a talpcsövek a pusztai társulások edényeket juttattak eszünkbe s első gondolatunk az volt, hogy a kora rézkor emlékeinek tartsuk őket. A Tompa Ferenc által kiásott herpályi edények pontosan megállapított kronológiája azonban meggyőzőtt arról, hogy ezeket is neolitikusoknak kell tekintenünk.

A töredékek közt vannak magasabb tál darabjai (*XV. tábla 6.*), függőlegesen álló bütyökfüllel; bombaformájú, de profilált fenekű darabok (*XV. tábla 1, 4, 9, 17.*) kerek bütyökfüllel; gömbölyű alsórészű, nyakas darabok bütyökkel és a nyakon levő kicsi füllel (*XV. tábla 7. és 3.*;) pohár formájú töredék, alsó részén átfúrt kúpos fülekkel (*XV. tábla 10.*); profilált fenekű, befelé álló nyakas darabok bütyökfüllel (*XV. tábla 5.*) s nagyobb edényhez tartozó töredékek egymás mellett álló apró szalagfülekkel. (*XV. tábla 8, 11.*). Az egyik nagyobb és egyik kisebb méretű tál töredékét díszítése alapján későbbinek tartjuk. (*XV. tábla 2, 13.*)

A Kapocsi Sándor-féle tanyán felásott rész második árkában 30 cm mélységből igen sok ilyen finom anyagú töredék került elő. Az anyagból egy kétszájú edénynek felső részét sikerült összeállítani (*XVI. tábla 2.*). A töredék bütyök alatti behajló része lehetővé tette az edény kiegészítését. (*XVI. tábla 1.*) A kiegészítés alsó része a hasonló korú edények mintájára történt s bár mindenben igyekeztünk a pontos utánzásra, mégis ezt a munkát nem tekintjük véglegesnek. Újabb leletek még módosíthatják.

A töredék magassága, a legnagyobb kiöblösödésig, illetőleg a lefelé hajló bütyökig 17·5 cm (a kiegészített teljes magasság 37·5 cm). A legnagyobb hasasodás 25·5 cm. A szájak mérete $9\cdot3 \times 10\cdot5$, illetőleg $8\cdot7 \times 10$ cm. A két nyak a közbeeső osztórész fölött 5, illetőleg 6 cm magas. A két száj belső oldala egymástól 4 cm-re van. A két külső oldal közti távolság 22 cm. A két nyak merőlegesen emelkedik ki a felsőrészből, amelytől bemélyedő vonal választja el. Ezt a bemélyedő vonalat négy pici fül hidalja át. E fülek közzé esik, a legnagyobb hasasodáson lévő, hegyes, lefelé hajló bütyök. Valószínűleg minden két fül közé esett 1—1, összesen 4. A töredéken azonban csak egy van meg.

A két szájat egymástól elválasztó osztórésszel egy síkban két lapos, széles fül nyúlik ki, amelyeknek síma középső részét, két oldalról egy-egy hegyes kiugrás élénkíti.

Az edény alakja arra a csoportra utal, amelyet Márton Lajos ismertetett az *Archaeologiai Értesítő* XXIX. kötetének 154—158. lapjain. Az ott ismertetett szolnoki, tószegi és szekszárdi edényeken kívül a szegedi városi múzeum csókai anyagából, a gyerekjátékok közt, ismerünk hasonló formát. A mi darabunk ebbe a sorrendbe a csókai és tószegi példányok

közé illeszkedik be, bár méreteivel az összes ismert darabokat messze felülmúlja.

Vannak olyan edénytöredékek, amelyeken fül helyett egyszerű átlukasztás van. Egyik ilyen edény a töredék tanúsága szerint talpcsöves volt. (XVII. tábla 2. és XX. tábla 2.) Csak egy kiemelkedő átlukasztott részlet maradt meg belőle, de a töredéken látszik, hogy az ívelt oldalak mindenütt csúcsban végződtek. Valószínűleg négy ilyen átlukasztott csúcs volt rajta. Az ívelt rész magassága 8·5, a csúcsoké 10 cm; a talpcsőnél 4 cm-re keskenyül a tölcsérformájú edény.

Az átlukasztás a többi töredéknél is (XVII. tábla 3, 6.) az edény peremén van. Csak egy kivételt találtunk, ahol az átlukasztás minden valószínűség szerint már tört állapotban történt. (XVII. tábla 1.)

Van egy cserépformájú edénytöredék, amelynek fenekén áthatoló lyuk van. Ezt a lyukat azonban nem utólag fúrták, hanem még a kiégetés előtt került az edény fenekére. (XVII. tábla 13.)

Igen sok szűrőtöredéket találtunk, amelyeknek egyrésze profilált fenekű. Ezeknél a lyukak az edény alján voltak. Az oldalak mindig símák. (XVII. tábla 4, 5, 7, 8, 9, 12, 15—18.)

Olyan edény, amelyen a lyukak egész a peremig felhúzódtak, csak egy volt (XVII. tábla 11.), de ennek félgömb formája volt. A kilyukasztott töredékek közt csak egy tűzborító töredéket találtunk (XVII. tábla 14.).

Teljesen ép szűrőedényt egyet találtunk a nyolcadik kunyhó töredékei közt. Durva kiviteli, de igen jól égetett darab. Magassága 8, szája 11·7, feneke 7 cm. A fenék kissé domború s kilenc szabálytalanul elhelyezett lyuk van rajta.

Mint már fennebb is említettem, az egyosztású vagy osztatlan bütyökfülek részint a peremhez közel, részint az edények domborodó részén helyezkedtek el. Az elhelyezkedés rendszeren egy magasságban történt, de volt eset, amikor az egyik fül a peremhez közel, a másik a legnagyobb öblösödés felett foglalt helyet. Ilyen esetben rendszeren négy fül volt az edényen. A fülek között sokszor zezzugos vonal díszítette, mint azt még későbbben látni fogjuk. Két töredékünk (XVIII. tábla 1, 2.) a füleknek ezt a két magasságban való elhelyezkedését mutatja. Az egyik (1.) pereme bemélyedésekkel volt díszítve.

A lapos tálakon kívül, amelyekről fennebb már szóltunk, magasabb peremű, mélyebb tálakat is ismertek. Egyik ilyen tálnak féltöredéke maradt meg. Pereme alatt bütyökfül van. Magassága 9, szája 12·5, feneke 7 cm. Durva fekete cserép az anyaga. (XVIII. tábla 5.)

A tálak közt volt egy olyan igen finom kiviteli darab, amelynek függőlegesen álló pereme az őszentiváni bronzkori telepen talált tálak alakjával teljesen megegyezett. Vöröses sárga színű és igen jól iszapolt. Magassága 7·25, szája 15·5, felálló pereme 3, feneke 4·25 cm. Négy bütyök volt rajta. (XX. tábla 10.)

Feltűnően sok volt, a finom iszapolású, vékony, szürke színű edény töredéke, amelyek közt füles darabot egyáltalában nem találtunk. A na-

gyobb töredékek közül néhányat mutatunk be. (XVIII. tábla 6—8.) Egy ilyen egész edényt már a sírok anyagánál ismertettünk. (XX. tábla 8.)

Itt még kettőt mutatunk be (XX. tábla 3, 7.), amelyeknek formája az előbbihez képest fejlődést mutat. Míg az előbbi a bükki kultúra edényformáját teljesen megőrizte, természetesen annak művészi díszítése nélkül, addig ezek már más úton haladnak. Az előbbinek töredékeivel még a díszített edények közt is találkozni fogunk.

A kisebbik sötét szürke színű 8·3 cm magas, szája 8·5, öblösödése 9·5, feneke 3·8 cm. Míg az előbbinek bemélyedő feneke van, ezé már profilált. A nagyobbik szürkés sárga színű. Magassága 13, szája 8·3, öblösödése 11·8, feneke 5 cm. Az előbbinél sokkal vékonyabb falai vannak.

Az első kunyhó mellett a 2., 3. pászta határán eredeti álló helyzetben két nagyméretű edényt találtunk. Felső része mindkettőnek meg volt rongálódva s a darabok is hiányoztak.

Az egyik (XIX. tábla 6.) 1—1·5 cm vastag anyagból készült. Jól iszapolt, igen jól égetett. Vöröses színű. Felső része fokozatosan keskenyedik a száj felé. Erősen kihasasodó középső részétől lefelé csonkaképpen megy össze. A nyakon négy füle van, de nem egy magasságban és nem szimmetrikus elhelyezkedésben. Valamennyi osztás nélküli bütyökfül. Öblösödésén szintén négy hasonló fül helyezkedik el. Magassága 60 (egy töredékben lévő peremes rész tanúsága szerint legfeljebb 70 cm lehetett), szája 33, öblösödése 52, feneke 22 cm. Néhány cserépdarabon kívül egy lapos kővő volt benne.

A másik (XIX. tábla 4.) felső része sokkal töredékesebb. A forma az előbbire emlékeztet, de felső részén fülek nincsenek, vagy letörtek. Az alsó részen a fülek jóval a legnagyobb hasasodás alatt helyezkednek el egy magasságban. Anyaga 2·25 cm vastag, durván iszapolt, közepesen égett. Szürkés sárga színű. Csonkán 54 cm magas, öblösödése 44, feneke 22·5 cm. Semmi sem volt benne.

Közelükben, a 3. pászta végén egy hasonló edény töredékét találtuk. Ennek anyaga az utóbbihoz hasonló vastagságú volt, de finomság és égetés tekintetében az előbbire hasonlít. Feltűnő, hogy míg az előbbi kettőn, a külső oldalon a kidolgozás nyomai egyáltalában nem látszanak, ennél a fenékkal párhuzamosan haladó rovátkolás elárulja a készítés nyomait. A rovátkák úgy haladnak rajta, mint a korongon készült edények belső oldalán. Természetesen korong nélkül készült. (XIX. tábla 2.)

Épen úgy, mint az első kunyhó mellett, a nyolcadik mellett is megtaláltuk a nagyméretű, gabonatarató edényt. (A kilencedik mellett is volt, de olyan rossz állapotban, hogy rekonstruálni nem lehetett.) Ez az edény valamennyit felülmúlta méreteivel. A cserép vastagsága 3—3·5 cm volt, ami könnyen érthető az egyébként is hatalmas méretek mellett. Külső része halvány vörösre égett, de a belső rész fekete maradt. Iszapolása, a vastagságot tekintve, feltűnően finom.

Az edénynek felfelé álló magas nyaka van, amelynek átmérője a szájátmérővel megegyezik. A nyak tövén többé-kevésbé szimmetrikus

elhelyezéssel négy fülforma díszítés van. Mind a négy kétosztású, erősen hegyesedő bütyök. A legnagyobb öblösödésnél négy szalagfűl volt (kettő hiányzik), amelynek elhelyezése a bütyökfülek mintájára a fenékkal és szájjal párhuzamos; úgy, hogy a fűl lyuka nem oldalt, hanem lefelé néz. Ezek a fülek a fentebb említett díszítő elemek közé esnek. (XIX. tábla 3.) Magassága 80, nyakmagassága 19, száj és nyak átmérője 39·5, legnagyobb öblösödés 63, fenék 45 cm.

A nyolcadik kunyhó padlóján talált töredékekből két nagy edényt lehetett félig-meddig rekonstruálni. Az egyik az eddigiektől teljesen eltérő forma. Nyaka nincs és a felső rész egészen a pohár formájú edények mintájára van alakítva. Legnagyobb öblösödése a széles szájhoz egészen közel van s a hosszúkás négyszög alakú bütyökfülek a legnagyobb öblösödésen helyezkednek el. Négy füle volt, amelyek a szájtól egyenlő távolságra voltak. (XIX. tábla 1.) Anyaga rendkívül durva iszapolású. Égetése jó, de az anyag nagyon mállékony. Színe vöröses. Magassága 66 cm. Többi mérete, dacára a rekonstrukciónak, pontosan nem állapítható meg.

A másik edény sem hasonlít a többihez. Az egész edény gömbformájú lehetett, de dacára annak, hogy a darabok, a fenék kivételével megvoltak, összeilleszteni nem lehetett. Az egyes darabok tipikus példáit mutatták az égés következtében deformálódott cserepeknek. Olyan nagy elhajlások voltak az egyes darabokon, amelyek az edény formáját teljesen megváltoztatták volna.

Az edények erősen kiemelkedő nyaka volt. A nyak azonban nem éles elhatárolással indult az alatta lévő gömbös részből, hanem enyhe íveléssel. A nyakon négy négyosztású bütyökfűl volt. Ezek közé esett a legnagyobb hasasodáson elhelyezkedő négy hasonló bütyökfűl. Iszapolása rendkívül finom. Égetése igen jó. Színe szürke. Méreteit megállapítani nem lehetett, de arányairól a kép felvilágosítást nyújt. (XIX. tábla 5.)

Ugyancsak ebből a kunyhóból került elő az a nagyobb méretű bombiformájú edény (XX. tábla 16.), amelynek anyaga a fennebb már ismertetett tál (XX. tábla 10.) anyagával egyezik. Igenfinom iszapolású, jól égett, sárgás szürke színű. Feneke kicsit lapított. Két háromosztású bütyökfűl és két kerek, tetején bemélyedő kisebb bütyök van rajta. Valamennyi egy magasságban. Magassága 16·2, szája 21·8, öblösödése 22·5, feneke 6·5 cm.

Ugyanitt találtuk azt a kisebb alakú, gondos kivitelű edényt (XX. tábla 12.), amelynek négy kétosztású bütyökfüle a legnagyobb öblösödésénél helyezkedett el. (Kettő letörött.) Az edénynek rövid, felfelé álló nyaka van és jól profilált feneke. Anyaga közepesen iszapolt, de egészen vörösre égett. Magassága 13·4, szája 14, öblösödése 16, feneke 7 cm.

Egy közepes nagyságú edény is került elő a kunyhó omladékai közül. A több töredékből rekonstruált edény egyes darabjai különböző színűek. Van olyan része, amely sötét vörös, olyan, amely élénk vörös és olyan, amely csaknem egészen fekete. Látszik, hogy töredékek tűz hatásának különböző mértékben voltak kitéve. Az edénynek úgy alsó, mint

felső része csonkakúpos formájú. Közvetlen a perem alatt négy kétosztású, a legnagyobb öblösödésen, a felsők közé eső részen, négy háromosztású bütyökfül van. Magassága 27, szája 24, öblösödése 27, fenéke 12·5 cm. (XX. tábla 17.)

A szórványos leletek közül két kisebb edény érdemel figyelmet. Az egyik (XX. tábla 5.) csak töredékesen maradt meg. Valószínűleg két szalagfüle volt, amelyek az egyenesen álló szájperem alól indultak és áthúzással illeszkedtek az oldalnak közvetlen a legnagyobb öblösödés feletti részéhez. Anyaga finoman iszapolt, jól égetett, szürke színű. Magassága 10·5 cm.

Ugyancsak a szórványos leletek közül való az a kétfülű edényke is (XX. tábla 6.), amelynek kivitele az előbbinél sokkal durvább és kevésbé gondos. Fülei — az előbbi mintájára — a felfelé álló szájperem alól indulnak. Az egész edénynek szabálytalan formája van. Magassága 11, szája 4·4, öblösödése 4·5, fenéke 4·7 cm.

Fedőt és fedő töredéket nagyon keveset találtunk a telepen. A nyolcadik kunyhó romjai közül egy rendkívül durva, igen rossz iszapolású, likacsos anyagból készült, fedő került elő, amelynek közepén kiemelkedő kúpos fogantyúja volt. (VII. tábla 2.) Vastagsága 2 cm. Átmérője 18 cm.

Volt egy kétfülű kisebb méretű fedő is (VII. tábla 1.), amelynek mindkét füle át volt fúrva. Vastagsága 0·80—1·00 cm. Átmérője 10 cm. Jól égetett, finom iszapolású anyagból készült.

A két töredék közül (VII. tábla 3, 4.) a bemélyedő vonalakkal díszített érdemel figyelmet. Egészen vékony, de gondosan kezelt anyagból készült.

Az eddig ismertetett anyag, majdnem kivétel nélkül, díszítés nélküli volt. Került ugyan néhány durvább darab, amelynek peremén tisztán díszítésül szolgáló bevágást találhattunk. De díszítésnek kell tekintenünk a bütyökfülek osztását és a szalagfülek szélein helyet foglaló bevágásokat is. Ezek a szájperemen lévő bevágások legtöbbször fent, a szájon vannak s néha nemcsak bevágásokból, hanem bemélyedő pontokból is állanak. (XXI. tábla 12, 14, 15.) Néha ugyanazokat a bemélyedéseket találjuk a szájperemen, mint a bütyökfüleken. (XXI. tábla 14.) Sokszor előfordul azonban, hogy a díszítés a peremnek oldalról is látható részére, vagy a kihajló szájperemre kerül. (XXI. tábla 10, 11, 13, 16—21.)

Már a bütyökfülek ismertetésénél említettem volt, hogy ha a bütykök úgy vannak elhelyezve, hogy az egyik az edény pereméhez közel, a másik a öblösödés közelében van, e két magasságban lévő bütyköket vonalakkal és bemélyedő díszítésekkel kötik össze. Ezek a díszítő elemek hol egyszerű körömbenyomásokból (XXI. tábla 6, 9.), hol megszakítás nélküli vonalakkal (XXI. tábla 5.), hol megszakított kettős vonalakkal (XXI. tábla 2.), hol két vonal közé helyezett egyes vagy kettős vonalakból állanak. (XXI. tábla 1, 4, 7, 8.) Ezek a díszítések végig kísérik a szalagdíszes kerámiát s leginkább bombaformájú edényeken jelennek meg (Stocky: La Bohème Préhistorique. IX. 1, X. 15. 22, XII. 11. Seger: Keramische

Stielarten der jüngeren Steinzeit Schlesien. 15. l. 48. ábra), de előfordulnak nagyobb méretű nyakas edényeken is (Schranil: Vorgeschichte Böhmens und Mährens XI. 4.). Ez a díszítési mód a tiszai kultúra finomabb kivitelű edényein is igen gyakran ismétlődik.

A durvább edényeknél, a két párhuzamos vonal közt elhelyezett bemélyedésen kívül (XXII. tábla 4.), a peremmel párhuzamosan, egy vagy két sorjában haladó (XXII. tábla 1, 2.), vagy a fül közepétől és két szélétől lefelé irányított (XXII. tábla 3.), vagy a peremen elhelyezett sorból lefelé menő (XXII. tábla 5.), vagy tervszerűtlenül össze-vissza elhelyezett bemélyedő pontokkal (XXII. tábla 8, 9.) is találkozunk. Ugyane fajta edényeknél a sűrűn egymásmellé helyezett, határozott irányban haladó vonalak is gyakoriak. (XXII. tábla 15—17.) Ezek a töredékek a tűzdelt szalagos díszítésre emlékeztetnek s valószínűleg annak első megjelenései e telepen. Hogy ez a párhuzamosokkal határolt, egymásután haladó vonalakkal szaggatott díszítésből (XXII. tábla 14.) fejlődött az aligha vonható két-ségbe.

De nem csak pontokkal, hanem bemélyedő, szabálytalanul elhelyezett, szélesebb vonalakkal is díszítették a durvább edények felületét. (XXII. tábla 7.)

Nagyon vastag edényeken a körülfutó, vastag, kiemelkedésbe nyomott, kör alakú díszítés is előfordul, de ezzel a díszítéssel a képen bemutatott két töredéken kívül (XXII. tábla

10, 11.) csak egy nyakas edénytöredéket találtunk. (19. kép.)

A nyakon körülfutó pontdíszekkel egyidejűleg a meander vonalakból fejlődött, ötletszerűen elhelyezett díszítést is alkalmazták. (XXII. tábla 12, 13.)

A telepet jellemző díszített töredékek túlnyomó része, a meander, meandroid és cikk-cakk vonalakkal van díszítve. (XXIII. tábla 1—12, 15, 16.) Ezek közt van néhány határozottan megállapítható talpcsöves (XXIII. tábla 1—3), néhány poháralakú (XXIII. tábla 5, 6, 10.) és egy szegletes edény (XXIII. tábla 15.) töredéke. A meanderek szélessége az egészen kes-

Fig. 19. kép.

kenytől a 3—4 cm. szélesig váltakozik. Ezeknek az edényeknek színe a húsvöröstől a sárgásszürkéig sok árnyalatot mutat.

Vannak töredékek, amelyek függőlegesen és vízszintesen vonalkázott, váltakozó négyszögekkel a sakktabla mintát juttatják eszünkbe. (XXIII. tábla 13. és 17.) Vannak apró négyszögekkel díszített darabok (XXIII. tábla 22. és 25.), amelyeknél a négyszög területe üres maradt; de vannak olyanok is, amelyeknél a kisebb négyszögek egész sora helyezkedik el a négyszögeken belül, (XXIII. tábla 23, 24, 27.) vagy párhuzamos vonalak (XXIII. tábla 18.), esetleg fül tölti ki a szabadon maradó területet. (XXIII. tábla 26.) Az egyik, ötletszerűen vezetett vonalakkal díszített fekete töredék, (XXIII. tábla 20.) széles szájú táltöredéke lehetett, míg másik kettő (XXIII. tábla 24, 26.) egyenes peremű, alacsony szélű tál töredéke volt. Az egyik négyszögekkel díszített töredék, négyszögletű edény talpa volt. (XXIII. tábla 25., az ábra megfordítva nézendő.) A négyszögeken kívül vonalkázott háromszögek is előfordulnak (XXIII. tábla 19.) a díszítő elemek közt.

Az egyik táblán (XXIV.) azokat a töredékeket mutatjuk be, amelyeknek szaggatott vonalakból összerakott, két párhuzamos közé elhelyezett díszítései, valamint a párhuzamosok közé helyezett pontsorai, a tordosi edények díszítő elemeire a legjobban emlékeztetnek. Ezeknek a mintáknak elemei azonban, melyeket úgy Hubert Schmidt értekezésében (Z. f. E. 1895. 125—135: Siebenbürgische und Bosnische Funde. 4—8., 13., 14. ábra), mint Roska könyvében (Az ősrégészet kézikönyve II. köt. 407., 409., 411. ll.) megtalálunk, már a bükkői kultúra emlékei között is előfordulnak. Ezek a töredékek, néhány kivételével (XXIV. tábla 20, 24—26, 29.), pohár alakú edények darabjai.

Ugyancsak a bükkői kultúra elemeiből alakultak a bemélyedő pontokkal, kettős vagy többes koncentrikus körökkel díszített töredékek elemei is, amelyek az említett motívumokon kívül a fennebb már ismertetett vonalvezetést is egyesítették egy-egy edényen. A bemélyedő körök is megtalálhatók úgy a tordosi, mint a bükkői edényeken. (XXV. tábla 1—38.)

Az eddig felsorolt díszítő elemeket — valóságos mintatáblaként összesítve láthatjuk egy töredékesen megmaradt pohárformájú edényen (XX. tábla 13.), amelynek díszítése feltűnő gonddal készült.

Sokkal kevesebb elemet használt fel a másik két edény (XX. tábla 14. és 15.) készítője, aki ugyanolyan méretű és formájú edényén a legegyszerűbb vonalvezetéssel oldotta meg feladatát. Ezekhez az edényekhez tartoznak azok a töredékek, amelyeket egyik táblánkon (XXVI. tábla 2, 6, 8, 9, 11—16, 18—25, 27.) bemutatunk. Egyik edényünk élénk vörös, a másik sárgás szürke színű. Sokkal több elemmel találkozunk ugyane tábla többi töredékénél, amelyek közt az egyik (XXVI. tábla 17.) egyszerűségével is hat s a sok geometrikus elem közt a naturális ábrázolást legalább is eszünkbe juttatja.

A pohár formájú edényeken, a perem közelében átfúrt kerek bütyök van, amely néha egészen síma (XXVI. tábla 7, XXVII. tábla 18, 21, 25, 26,

27, 28.), de igen sokszor bevágásokkal van díszítve. (XXVII. tábla 2, 6, 24.) Néha szegletesen (XXVII. tábla 3.) és átfúrás nélkül is (XXVII. tábla 4, 10.) előfordul. Eredetét az átfúrás nélküli bütyökben kell keresnünk. (XXVII. tábla 1.) Ilyeneknek kell tekintenünk azokat a finom kivitelű töredékeken lévő darabokat is, amelyek hol szegletes, hol ovális alakban fordulnak elő. (XXVII. tábla 2, 5, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20.)

A talpcsöves töredékeknek a talpcsővel érintkező részén hosszúkas kiemelkedések helyezkednek el, amelyek hosszirányban ketté vannak osztva s keresztirányban többszörösen rovátkoltak. (XXVII. tábla 7, 8.)

Ezek a fogantyúnak tekinthető kidudorodásokon kívül, vannak az edényeken, teljesen indokolatlan helyen, hol az oldalon, hol a fenék közelében, hol a minták közt kisebb-nagyobb kidudorodások (XXV. tábla 1, 26, XXVII. tábla 29—32), amelyek szintén csak díszítésül szolgálhattak. Ezek a bütykök a kronológia szempontjából érdemelnek nagyobb figyelmet.

Két bombaformájú edénytöredéket kell még bemutatni ebben a csoportban (XXVII. tábla 22, 23.), amelyek közül az egyiket átfúrt, a másikon átfúrás nélküli bütyök van. Díszítő motívumai már erős hanyatlást mutatnak.

Az a dekadencia, amelyet Tompa Ferenc a bükki kultúrával szemben a tiszai kultúrában megállapított (Die Bandkeramik in Ungarn 40. l.), nemcsak az előző kultúrával szemben, hanem magában e kultúrában is megállapítható. Az előző kultúrával szemben a motívumok és azok alkalmazásának szegénységében tűnik szembe, de legalább a szebb kivitelre, a gondos kidolgozásra fordít figyelmet. De a dekadencia azoknál a daraboknál tűnik igazán fel, ahol nemcsak a művészi készség, de a kivitelhez szükséges közügyesség is hiányzik. Tipikus példáit látjuk ennek azokon a töredékeken, amelyeknek anyaga rendkívül durvává válik, vonal vezetése bizonytalan s az alkotni vágyás legfeljebb a rosszul sikerült díszítő motívumoknak ízléstelen zsúfolásában nyilvánul meg. (XXVIII. tábla.) Az edényforma ugyan itt is megmaradt, de a kivitel alacsonyabb kultúrájú ember kezére vall.

Természetes, hogy ez a hanyatlás nemcsak a töredékeken, hanem az egész darabokon is meglátszik. Ezenél nemcsak a díszítések durvasága, de az edényforma tökéletlensége is szembetűnő. Elég e tekintetben arra a két példára hivatkozni, amelyekből az egyiket már a sírok anyagánál ismertettük (XXX. tábla 5.) s a közvetlen mellette lévőre (U. ott 4.), amely anyag és kidolgozás tekintetében semmi szín alatt nem a kezdetlegesség, hanem a hanyatlás bélyegét viseli magán. (Magassága 8·75, szája 8·75, fenéke 9·75 cm.)

Az ismertett, bemélyedő vonalakkal díszített poháralakú edényeken és a lapos tálakon kívül, telepünket a talpcsöves edények igen gyakori előfordulása jellemzi. A kisebb-nagyobb méretű talpcsöves edénytöredékeknek egész tömege került elő a telep minden részéből a legfelső szinttől a legalsóig. Köztük úgy díszített, mint díszítetlen példányok vannak.

Alakjuk — a lényeges vonások megtartása mellett — rendkívül különböző.

A díszítetlen példányok közül kettőt mutatunk be. Az egyiknek felső része hiányzik. (XX. tábla 9.) Közepes iszapolású, gyengén égett anyag. 3·5 cm magas talpa van. Az alsó része fordított csonkakúpos s ehhez illeszkedik a szintén csonkakúpos felső rész. A két csonkakúpos rész összeilleszkedésénél lévő legnagyobb öblösödésen négy erősen kiugró bütyök helyezkedett el, valószínűleg szimmetrikusan. Két bütyök azonban hiányzik az edényről (a hozzátartozó darabbal együtt). Felső része is hiányos s így nem lehet megállapítani, hogy simán végződött-e, vagy kiemelkedő nyaka volt? Legnagyobb öblösödése 12·5, talpcsövének átmérője 6·5 cm.

A másik alacsonyabb forma. Talpcsöve harmónikusabban illeszkedik a csonkakúpos alsórészhez. Felsőrésze majdnem merőlegesen, csak kissé befelé hajolva tör felfelé. Kiképzése inkább a tálak formájára emlékeztet. Legnagyobb öblösödésén négy függőlegesen álló bütyökfül helyezkedik el. Anyaga igen finom iszapolású, nagyon jól égett, vörös színű. Magassága 12, szája 13·5, öblösödése 14, fenéke 6·5 cm. (XXIX. tábla 1.)

A díszített töredékek közt, a már fennebb ismertetett darabokon kívül (XXIII. tábla 1—3.) egy igen finom, nagyobb méretű felsőrész töredék (XXIX. tábla 3.) és egy alsórész töredék érdemel említést. (XX. tábla 1.) Az utóbbiról csak annyit lehet megállapítani, hogy bemélyedő vonalakal van díszítve s hogy alsó részének kezdetén bütyök díszítés is volt rajta.

Az utóbbin, a vonaldíszes edényekről már ismert díszítő elemeken kívül, más elemet is találunk. Szokatlan a talpcsöves edényeknél a perem átlukasztása, amit ennél az edénynél megtalálunk. Szokatlan az is, hogy a fennebbi edényeknél ismertetett hosszúra nyúlt, többszörös rovátkolású kiugrás (fogantyú) helyét, itt az edény felső és alsó részén, valószínűleg szimmetrikus elhelyezésben, apró bemélyedő pontokkal tagolt kiugrás díszíti. Az anyag igen finom, vékony, sárgászöld színű. (A zöldes színt valószínűleg a talajtól kapta.)

Az edény alján elhelyezett bütyökdísz más példányokon is megtaláljuk. (XXIX. tábla 2, ill. XX. tábla 11.) Itt azonban az elhelyezése teljesen tervszerűen beleillik a díszítés kompozíciójába. A töredékesen megmaradt részről megállapítható, hogy az edény oldala meanderekkel díszített mezőkre volt felosztva; a mezőket két-két párhuzamos vonallal határolt rész tagolta, amelynek felületét cikk-cakkos vonalak közé elhelyezett rövid párhuzamos vonalak díszítették. Ennek a résznek legalján bemélyedő vonalakkal határolt négyszögben helyezkedett el a bütyök. Az edény finom kidolgozású. 2·5 cm magas talpcsöve valósággal beleolvad a rövid alsórészbe, amelyhez befeléhaladó falú felsőrész csatlakozik. A bütyök közvetlen a két rész érintkezési pontján van. Magassága 12, szája 13, öblösödése 13·8, fenéke 7·3 cm.

A talpcső egészen kisméretű edényeknél is előfordul. (XX. tábla 4.) A kép rekonstrukcióban mutatja be az edénykét. Az eredeti hajlás formá-

kat a kép jobb oldala mutatja. A finom kivitelű edényke rendkívül finom vonalakkal van díszítve s elűt valamennyi eddig ismertetettől.

Az edényke pereme alatt lévő csík, egymásmellé sorakozó pontsorrall van díszítve. Ez alatt egy körbefutó bemélyedő vonal halad, amelyről függőleges vonalak indulnak lefelé; ezek a vonalak az edény felső részének felületét kisebb-nagyobb négyszögekre tagolják. A nagyobb négyszögek cikk-cakk vonalakkal, a kisebbek két soros, függőleges irányba haladó pontsorrall vannak díszítve. A felső rész alsó peremét körbefutó pontsor díszíti. Ez a pontsor a talpcsővel való érintkezési pont felett s a talpcső felső részén is megismétlődik. A három pontsor közt egy szélesebb és egy keskenyebb üres sáv húzódik. A legalsó pontsorról lefele, a talp alsó részén hol egészen a szélen, hol valamivel magasabban, de egymással mindig érintkezve három-három függőleges, párhuzamos vonalka díszíti. Magassága 6, szája 9·6, feneke 5·8 cm.

A díszített töredék közt több olyan darabot találtunk, amelyen koncentrikus körök középpontjában kissé kiemelkedő bütyök volt elhelyezve. (XXV. tábla 6.) A nyolcadik kunyhóban talált, egyik talpcsőves edényen ezt a díszítést is megtaláltuk. (XXIX. tábla 4.) Az edénynek szélesedő talpcsőve van, csonkakúpos formájának felső része enyhén hajló vonalakkal illeszkedik az edény fordított csonkakúpos alsó részéhez. A legnagyobb öblösödésen, szabályosan elosztva, öt bütyök helyezkedik el, amely körül három koncentrikus kör fut. Az ugyancsak csonkakúpos felső rész függőlegesen haladó rövid peremmel zárul. A perem alatt két párhuzamos közé zárt rész függőleges vonalakkal négy kisebb és négy nagyobb négyszögre oszlik. A négy nagyobb három-három pár párhuzamos vonallal van kitöltve. A négy kisebb közül kettő üres, kettőben pedig, szimmetrikus elhelyezkedésben, egy-egy háromosztású vízszintes irányú, átfúrt bütyökhöz van. Az edény finom iszapolású, jól égett, téglavörös színű. Magassága 14, szája 10, öblösödése 13, feneke 6 cm.

Ugyancsak innen került elő egy kezdetlegesebb kivitelű talpas edény, amelyet formája és kezdetlegessége miatt a talpcsőves edények előfutárjának kell tekintenünk. (XXIX. tábla 5.)

Az edénynek vastag talpa van, de ennek csőszerű kiképzése nincs. Alakja teljesen szabálytalan. Felsőrésze is különbözik az eddig ismertetett talpcsőves edényekétől. Talp nélkül a bombaformájú edényekre emlékeztet s még bütykös díszítési módja is megegyezik azokéval. A perem alatt többé-kevésbé szimmetrikusan elhelyezve négy bütyök van, amelyek alatt négy bemélyedő párhuzamos látható. Az edény legnagyobb öblösödésén e fenti négy bütyök közelinek megfelelően négy díszítés nélküli bütyök található. Az edény anyaga gyenge iszapolású, jól égett, vörös sárga színű. Magassága 13·5, szája 9·5, öblösödése 13·5, feneke 6·5 cm.

Bombaformájú edénytöredék igen sok volt a telepen, de teljes edényt, amelyik díszítve is lett volna, csak egyet találtunk. Az edény alakja csak annyiban tér el a rendes bombaformától, amennyiben alsó részén profilált feneket találtunk. (XXX. tábla 6.) Díszítése a perem alól indul ki. Itt két

párhuzamos fut körül, amelyeknek közét párosával haladó párhuzmosok töltik ki. Az átfúrt bütykű fogantyúk ebben a szalagban helyezkednek el. Ez a díszítés ismétlődik a fenék kiindulása előtti alsórészen is s ezen is bütykök vannak, de átfúrás nélkül. Jól iszapolt, jól égett, vöröses színű. Magassága 8, szája 8,5, öblösödése 9, feneke 4 cm.

Volt már szó azokról a nagyméretű, rossz anyagból készült töredékekről, amelyek az egész telepet jellemzik. Ezek a töredékek kivétel nélkül minden ház romjai alól előkerültek. Erősen megzavarta azonban a megfigyelést az, hogy a töredékek meglehetősen szétszórtnak feküdtek s a köztük lévő összefüggést nem lehetett megállapítani. A díszített töredékek közt néhány jellegzetes fület (XXXII. tábla 3, 4.) és fület helyettesítő, stilizált díszítésű fogantyút (XXXV. tábla 7, 8, 9.) is találtunk, sőt voltak olyan töredékdarabok is, amelyen az emberi arc ábrázolását kellett felismerni. (XXXV. tábla 6.)

A fülek különböző méretűek, de valamennyi bütyökfül. Egyrészüik nincs díszítve. A díszített formákon cikk-cakkos vonalvezetésű motívumok vannak, amelyek itt-ott szabálytalan négyszögbe mennek át. A bemutatott (XXXII. tábla 3, 4.) fülek közül a kisebbik 8 cm hosszú, 6 cm magas. Tipikusan illeszkedik bele ez a telepen talált többszörös bütyökfülek csoportjába. A második 14 cm hosszú, 12 cm magas. A középső bütyök alatt át van fúrva. Egyike a legjobb példának, amelyek a karika, illetőleg szalagfülek keletkezését mutatják. Hogy ezek a fülek a bütyökfülekből keletkeztek a telepen talált sok olyan karikafül igazolja, amelyek a bütyökfülek osztását díszítőelemként megtartották. A bemutatott füleknek csak a felső része van díszítve, az alsó, tehát nem látszó rész, teljesen síma.

Figyelmet érdemel az a szintén csak felső részen díszített 7 cm. széles 10,5 cm hosszú fogantyú, amelynek kiugró része ember arcot ábrázol. Töven cikk-cakkba menő vonalak vannak, amelyeknek érintkezésében bemélyedő pont foglal helyet. (XXXV. tábla 6.) A fogantyúk közé sorolandó az a darab is, amely bemélyített vonalak közül emelkedik ki. A kiemelkedés 12 cm hosszú, 2 cm széles kerek száron, 4,5 cm magas, 5 cm széles virágot (?) ábrázol. Valószínű, hogy ez a díszítés szimmetrikus volt, amit egyrészt a képen is látható törés, másrészt az a körülmény is igazol, hogy a töredék közelében egy ellenkező irányba hajló hasonló díszítést találunk. Bár az összetartozás kétségtelennek látszik, összeillesztésük lehetetlen volt. (XXXV. tábla 8, 9.)

Az emberi arcábrázolás csak töredékesen maradt meg, de a két szem, orr és száj ábrázolása, így is jól megfigyelhető. E darab azért is figyelmet érdemel, mert az egész cserép vörös festékekkel van bevonva, a bemélyedő részek pedig fehérre vannak festve. Ez az utóbbi megfigyelés azért fontos, mert határozottan megállapítható, hogy nem mészbetéttel, hanem csak festéssel van dolgunk. A töredék nagysága 10×11 cm. Bár rendeltetése, már az edény elképzelhető nagysága miatt is, mint lejjebb látni fogjuk, egészen más volt, az arc urnáknak korai előfutárját látjuk benne. (XXXV. tábla 5.)

Tompa Ferenc megállapítása szerint, a bükki kulturából kifejlődött tiszai kulturát a szalagdísz mellett a bemélyedő pontok és a kiemelkedő bütykök jellemzik. A kisméretű, finom edényeken telepünkön is megtaláljuk. Igen érdekesen egészíti ki ezt a megfigyelést a nagy edények díszítése is. Úgy a bütykök (XXXII. tábla 2.), mint a pont díszítések előfordulnak (XXXII. tábla 1.) ezeken az edényeken is. A bütykök elhelyezése azonban egészen ötletszerűnek látszik s a többi díszítő motívummal nincs szerves kapcsolatban. A bemélyedő pontok azonban tervszerűen csatlakoznak a bemélyedő vonaldíszek mellé.

A pontokkal díszített töredék valószínűleg ugyanannak az edénynek a darabja, amelyhez a fennebb leírt emberi arc rajza is tartozik. Bizonyítja ezt egyrészt az a körülmény, hogy ugyanabból a hulladékgyűjtőből került elő, másrészt pedig a piros és fehér festés, amelynek alkalmazása az előbbivel azonos.

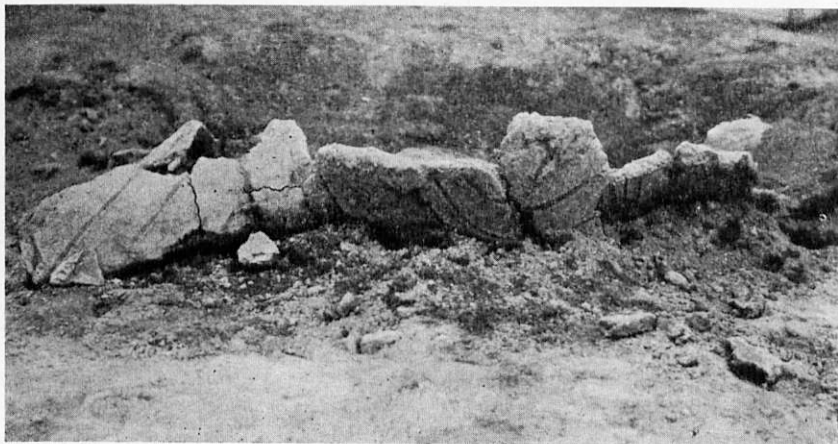

Fig. 20. kép.

A töredék mellett az egyik lakás törmelékei közt összefüggő darabokat is találtunk, amelyek egyik nagyméretű edény fenekét s alsó részét mintegy húsz centiméter magasságban megőrizték. Ennek a töredéknek fenéktátmérője 52 cm volt. (13. kép.) Darabjait ugyan nem tudtuk teljesen kiegészíteni, de mégis ez a töredék volt az első támpont arra, hogy a hengeres hajlású töredékek valóban nagyméretű edények darabjai. Feltűnő volt ezen a darabon, hogy a díszítő elemek nem sűrűn vezetett zezgugos vonalú szalagok, hanem egymástól távolfekvő egyenes vonalak, amelyeknek vonalvezetésében semmiféle szabályosságot nem lehet találni.

Az utolsó lakás felbontása teljes világosságot hozott e töredékek hovatartozása tekintetében. A tűzhely közelében eredeti helyzetében, nagyobb összefüggő darabokban megtaláltuk az edényt, amelynek fekvés-

ben megmért magassága egy méter volt. (20. kép.) Mint a képen is látható, az edénynek egyik oldala a fennebb is említett módon, szabálytalanul vezetett egyes vonalakkal és bemélyedő pontokkal van díszítve. Ezek a vonalak már az edény szájánál elkezdődnek s egész a fenéig tartanak. Egyik kisebb részén (21. kép) azonban szalagdíszek is vannak. A rekonstruálás alkalmával csak az edény nvaki részét sikerült összeilleszteni, amelynek magassága 40, szájátmérője 33 cm. (XXXI. tábla felső kép.)

Az edény első része, a szájától a nyakig, három kisebb, felső és három nagyobb, alsó mezőre van felosztva. A három alsót és a két szélső felsőt szalagdíszes ornamentika tölti ki. Az alsó középső mezőnek szalaghatároló mélyedésében fehér festés nyomai látszanak. A bemélyedések szélessége és alakja ebben az esetben is inkább festés, mint inkrustáció

Fig. 21. kép.

mellett szól. A felső középső részt, a szögesen összehajló vonalak mellett, pontok töltik ki, amelyeknek jelentőségéről már fennebb szólottunk.

A hat mező szélessége 48, magassága 33 cm. Két oldalán egy-egy bemélyedő vonal határolja, alól három párhuzamos vonal. Az alsó három vonal után egyes vonalvezetésű díszítések következnek, amelyek közt a pont ismét szerepet játszik, mint azt fennebb már láttuk.

Az oldalakhoz 8—8 cm-es üres sáv csatlakozik, amelyen minden díszítés nélküli, háromszoros tagolású, bütyökfülek sorakoznak, függőleges elhelyezkedéssel. A fülek nem állnak merőlegesen az edény oldalára, hanem kissé hátrafelé hajolnak. A sáv után következő 50 cm széles mező alsó szélének közepéből hegyesszögben indul két vonal, amelyek egész

az edény pereméig húzódnak. Ez a szögcsár az edény pereméig még kétszer megismétlődik. A központtól a szélekig terjedő részt, a fennebb említett vonalakkal párhuzamosan haladó vonalak töltik ki, amelyek mindenkor az alsó vonalról indulnak. A még rekonstruálatlan részen a vonalak az első oldal módjára helyezkednek el.

Az edény nagy mérete (1 m magas, 50 cm fenekű) már magában is elég volna arra, hogy egy földművelő kulturában élő népnél, rendeltetését megállapítsuk. Gabonatartó edénynek tartjuk, amit az is bizonyít, hogy az egyik töredék cserepeire tapadva égett búzát találtunk. A telepen több nagyméretű edény is előfordult, amelyeknek ugyanaz a rendeltetésük volt. Ezek azonban nem voltak díszítve. A díszítés azonban nem mond ellent, mert az Alföldön a síma gabonatartó ládák mellett ma is megtaláljuk a díszes faragásúakat is. Hogy egy ilyen nagyméretű edényt díszítettek s azt a lakásba beállítva, annak díszítésére is felhasználták, annál az embernél, aki háza falait is ékesítette, valóban nem csodálhatjuk.

A durva anyagból készült díszített edények és töredékek közt legtöbb figyelmet érdemel az az ismeretlen rendeltetésű darab, amelynek rekonstrukcióját bemutatjuk. (*XXXI. tábla alsó kép.*)

Az edény egy alsó, teljesen kerek talpcsőből áll, amelyet utólagosan tapasztottak a négyszögletes felső részhez. A rekonstrukciónál csak ezt a felső részt kellett kiegészíteni, de szerencsére a képen látható alsó rész (a bevágásig) meg volt. A mindkét oldalon meglévő eldolgozott bevágás széle tette lehetővé a rekonstrukciót.

Az edény előlapja és a két kis rövid oldal (s valószínűleg a hátsó rész a hozzátartozó két oldalrészszel együtt) meander vonalakkal van díszítve, úgy, mint az az edény baloldalán igen jól látszik.

A fenéken lyuk nem volt. Gyakorlati rendeltetése nem lehetett: csakis díszedényül szolgálhatott. Anyaga igen rossz iszapolású, de igen jól égett, vörös színű. Magassága 18·7, átmérője 23·5, a két rövid fal hossza 8, fenék átmérője 2·5 cm.

Az utolsó én darab, amelyet a rendkívül gazdag díszített kerámiai anyagból be akarunk mutatni, az a csörgő (*XXXIII. tábla*), amely ezidő szerint, tudunkkal egyedülálló. Az első kunyhó romjai közül került elő, ahol a romok közt alsó részével felfelé húzódott meg. Az óvatos bontás dacára, a kapa ketté vágta, de azért teljes egészében megvan. Magassága 12, öblösödése 8, fenékátmérője 4 cm.

A csörgő állati fejben végződik, amelynek mindkét füle megvan, de az arc része még annaktidején letörött. Elejét az állati fej nyakától az edény hasasodásáig meander vonalak díszítik, amelynek szélei bemélyedő vonalakkal vannak határolva. Ezek a vonalak mészbetétesek. Az alsó rész díszítés nélküli. A két szalagfül elhelyezése többé-kevésbé szimmetrikus.

A hátulsó részen kb. 40, egészen áthatoló lyuk van, amelyet kívülről fúrtak befelé. Belsejében 23 nagyobb és 6 kisebb agyag gömböcske volt. Az átlukasztás mindenesetre, a csörgés hangjának erősítésére szolgált.

A csörgő látszólag két darabból készült. Az alsó rész a belső oldalon elválik a felsőtől s csak a kiégetett gömböcskék behelyezése után illesztették össze, mikor is az összeilleszkedés helyét, annyira elsímitották, hogy kívülről nem is látható.

Mint a képről és a leírásból is látható a csörgő kétségtelenül az idolk csoportjába tartozik, amit az állatfej igazol. Magától vetődik fel a kérdés, vajjon milyen rendeltetése lehetett?

Három megoldásról lehetne beszélni, amelyek közül azonban kettő kétélyeket ébreszthet.

A szegedi tanyák közt szokásban volt, hogy a kisgyerekek nyakába cserép csengettyűt akasztottak. Ennek az volt a rendeltetése, hogyha a kisgyermek a vetésekben eltévedne, a csengő szavára megtalálhassák. A felüggesztésre szolgáló két fül ezt a gondolatot is eszünkbe juttatta. Ennek a lehetőségét azonban a csörgő gyenge hangja s a nagysága kizárják.

Ugyancsak a nagysága zárja ki azt, hogy gyerekjátéknak tekintsük. A súlya sokkal nagyobb, semhogy a kiskezű gyerek játszani tudna vele, bár az állatfejben való végződés a játék lehetőségét nem zárja ki. Véleményem szerint nem minden idolnak lehet misztikus jelentőséget tulajdonítani. Kétségtelen, hogy egyrészüket a gyerekjátékok közé kell sorolnunk.

A harmadik feltevés lehet, hogy vallási jelentőségű lehetett s a gonosz szellemek elűzésében játszhatott szerepet. A három feltevés közül ez utóbbi látszik legvalószínűbbnek.

Az előbb ismertetett csörgő felső rész az idol plasztikához vezet bennünket. Érdekes azonban, hogy a telep eddig felásott részén — bár igen sok lelet tartozik ebbe a csoportba — igazi idolt, ember vagy állatformájú ábrázolást nem találtunk. Lábon álló edények töredékei, lábai, elég nagyszámmal kerültek elő. (XXXIV. tábla 1—4, 8, 10, 12, 14.) Köztük volt több olyan töredék is, amelyn a lábak helyét is meglehetősen állapítani, bár azok letörték. (XXXIV. tábla 9, 13, 15.) Voltak díszített példányok is (XXXIV. tábla 9, 14, 15.) s olyanok is, amelyeken a vonaldíszek a lábakon is előfordultak. (XXXIV. tábla 14.)

Legtöbb figyelmet mindenesetre azok érdemlik, amelyekről az emberi láb formája határozottan megállapítható (XXXIV. tábla 5—7, 11.) Az emberi láb formáját azonban nemcsak az edénytálapokon, hanem a füleken is megtaláljuk. (XXXV. tábla 3.)

Stilizált emberfeiet kell felismernünk azokban az edényfülekben is, amelyek méreteikből ítélve, bizonyára nagyobb edényekhez tartozhattak. (XXXV. tábla 4, 6.) Állati láb és feiformát stilizálnak azok az edényfülek, amelyeket bemutatunk. (XXXV. tábla 12, 15.)

Határozottabban felismerhető az állati fej egy pontokkal díszített töredéken (XXXV. tábla 1.), amelynél a pontok még a fején is megtalálhatók.

Legtöbb figyelmet érdemel a plasztikus edénydíszítések között annak a nagyméretű edénynek a töredéke, amely a második kunyhó töreme-

lékei közül került elő. Sajnos, a legszorgosabb kutatással sem sikerült több darabját megtalálni. A töredék 10–15 mm vastagságából ítélve igen nagyméretű edény lehetett.

A díszítés erősen kidomborodik – kétségtelenül szarvas agancsot ábrázol. Legnagyobb hosszúsága 12 cm. A díszítés vastagsága 1,5 cm. Ezek a méretek elégségesek annak elképzeléséhez, hogy milyen nagy lehetett az egész állat ábrázolása. Ez a töredék azok közé tartozik, amelyeket Krecsmárik Endre behatóan ismertetett, a szarvasi gimnázium régiséggyűjteményében ma is meglévő csépai lelettel kapcsolatosan az Archaeológiai Értesítő 32. évfolyamában.

A domborművű díszítések során kell megemlékeznünk azokról a benyomásokkal tarkított kiemelkedő díszekről, amelyekből néhányat már fennebb bemutattuk. (XXXVI. tábla 14, 16, 18, 22.) Ezek közt a legtöbb figyelmet érdemel az a két töredék, amely kétségtelenül svasztikát ábrázol. (XXXVI. tábla 6, 8.) Az egyiknek csak két szára maradt meg, a másiknak három. De ezt érdekessé teszi az a körülmény, hogy a negyedik szárból edényfület készített az alkotója, amely azonban letört.

Vannak töredékek, amelyeken osztatlan kiemelkedések futnak (XXXVI. tábla 1.), vannak, amelyeket különálló pontok (XXXVI. tábla 4, 5, 9, 13, 17, 19.) s vannak, amelyeket összekapcsolt pontsorok díszítenek (XXXVI. tábla 3, 10, 11, 12.). A kiemelkedések néha bemélyedő lyukakkal vannak díszítve.

A bemélyedő díszítések közt figyelmet érdemel egy nagyobbméretű edényfenék, amelynek belső részén primitív vonalakból alkotott svasztika képe látható. Az eredetileg svasztikának készült raiz felső ágaihoz azonban két újabb ágat raizoltak, ami az emberi alak schematikus ábrázolását juttatja eszünkbe. (XXXVI. tábla 7.)

Ugyancsak ember ábrázolási kísérletet láthatunk azon a töredéken is, amelynek lapossága nagyobbméretű edényt sejtet. (XXXVI. tábla 2.) A töredékből nem lehet megállapítani, hogy a „T” betűszerű emelvény közbülső, három bemélyedő vonalból készült része, hogy végződött. A két szélső rész minden egyes vonala alatt azonban egy-egy pont jelzi a bevégezést. A három vízszintes vonal által alkotott felsőrészen egy páros jelenet van ábrázolva. Az ember (valószínűleg férfi és nő) feje azonban hiányzik.

A különböző méretű edények közt néhány egészen kisméretű edény is előkerült, amelyek kétségtelenül gyermekjátékok voltak. (XXXVII. tábla.) Vannak köztük tálcák, pohárkák, fedők, amelyeknek egyrésze bemélyedő vonalakkal van díszítve.

A telep anyagában az eddig ismertetett kerámiai anyagon kívül a festett edénytöredékek is elég nagyszámmal fordultak elő. Egyszínű és többszínű festéssel egvaránt találkozunk.

Az egyszínű festésnek igen szép példáját mutatják a fennebb már bemutatott talpcsöves edénytöredékek. (XXIII. tábla 1, 3.) Az edény hűsvörös színnel van bevonva. Ez volt az egyetlen darab, ahol az egész edényt

egyszínű festékekkel vonták be. A festés tehát egyáltalán nem igazodott az edény díszítés mintáihoz.

A többi egyszínű festés a minta egyes vonalait követte. Ennek a példáit látjuk azokon az edényeken, ahol egy-egy szabadon maradt szélesebb sáv van pirosra festve s az edény többi része megmaradt az égetés által nyert eredeti színében. (XXX. tábla 2. felső része; XXX. tábla 1. széles sávja; XXXVIII. tábla 4. díszítetlen pereme; 7. ponttal díszített háromszögei; 8. széles sávjai; 10. ponttal díszített széles sávja; 11. alsó széles sávja; 13. háromszöge; 14, 15. és 23. széles sávja; 16. sáv melletti szeglet része; 5. egész alsó része és a 18. négyszögei.)

Ezek között külön kell megemlékezni a XXX. tábla 1. képén ábrázolt edényről, amelynek töredékei ugyanazon gödör különböző mélységeiből kerültek elő. Első látszatra a sávok festése háromszínűnek látszott (vörös, fehér, sárga), de a törések mellett indokolatlanul változó szín azt mutatja, hogy a különbséget kémiai hatásnak kell tulajdonítani.

Fekete alapon is találunk egyszínű piros festést. (XXXVIII. tábla 3.) Ez a töredék a bükki kultúra bombaformájú edényeire emlékeztet, sőt még a mintája is hasonlít az ottani edényeken előforduló geometrikus mintákhoz. Úgy a peremen körül futó sáv, mint a geometrikus minta felülete pirossal van festve.

A polichrom festés emlékeit vagy csupán két színben festve a töredék egész felületén, vagy fekete alakra festve találjuk. Az előbbiből csupán egy töredéket találtunk (XXXVIII. tábla 21.), amelynél a baloldalon látható kettős háromszög és a közénen látható üres sáv sárgára, a pontokkal díszített két rész és a síma alsó szalag vörösre van festve.

A fekete alapon festett töredékek szintén pirossal és sárgával vannak festve. (XXXVIII. tábla 17, 19, 22.) A 17. benvúló háromszöge és a vízszintesen haladó párhuzamosok vörössel, a többi rész sárgával, a 19. pereme és jobboldali alsó háromszöge és baloldali felső ferde négyszöge pirossal, a közbeeső rész sárgával; a 22. függőleges párhuzamos sávjai pirossal, a többiek sárgával vannak festve.

Itt kell megemlékeznünk a már a múlt évben ismertetett házorom díszről is, amelynek szalagjai piros és fehér színnel vannak festve. (II. tábla)

Pseudo-festett edénytöredékek is voltak a telepen. A töredékek rendkívül vékony edényből valók, amelyeknek szürke cserepére a festékrete vékony rétegű sávokban tapadt. (XXXVIII. tábla 2.) A sávok fekete színűek.

Fekete alapon, kiemelkedő fehér festécsíkokban is megtaláljuk egy bombaformájú töredéken (XXXVIII. tábla 1.), amelynek mintája egy bükki bekarcolt mintára emlékeztet (Lessich: A miskolci múzeum ásatásai Borsodon. III. tábla 32.), technikája pedig teljesen azonos egy somodori csöves lábú edény festési technikájával. (Tompai: i. m. XLV. tábla 1.)

A telep kőanyagában őrlő, zúzó és csiszoló kövek (XXXIX. tábla 1–10.) mellett, kisebb-nagyobb kova pengék (XL. tábla 25.) és csiszolt

kőszerszámok fordulnak elő. Feltűnő azonban, hogy az obsidián ezideig teljesen hiányzik.

Az eszközök közt még előfordul a kaptafa forma s az ezek töredékeiből készült nyéllyukas balta. Az utóbbiak kétségtelenül az előbbiek anyagából készültek. Igen szép példányok kerültek elő a hosszúkás, egyik oldalon lapos, másikon ívelt alakú baltából, de sok van a teljesen lapos alakúból is. A fúrás technikáját a telepen is ismerték, amiről a fúrásmag (XL. tábla 21.) is tanuskodhatik, úgy szintén a megkezdett fúrást mutató kalapács is. (XL. tábla 23.)

A kőeszközök anyaga igen nagy változatosságot mutat. Az előforduló kőzeteket három nagy csoportra oszthatjuk. Vannak olyanok, amelyek hazánk területén a teleptől délkeletre és keletre fordulnak elő. Többi előfordulási helyük igen messze van. Csak a Hegyes, Drócsa, Bihar, Erdélyi Érchegység és a Bánáti hegyek kőzetében fordulnak elő, a verrukánó homokkő, a diabás, kvarcféleségek, serpentin, gabró, negmatit, biotitos andesit, bazalt, csillámos vasas homokkő, malachit, jáspis és sericit pala.

Ezekén kívül a Szepes Gömöri hegységben is előfordul a gránit és gneisz; az Erdélyi Érchegység, Tokaji hegy, Bükk és Mátra területén az andesit, opál és rholith.

Fontos a kőzetek megállapítása már csak azért is, mert kitűnik belőle, hogy az andesiten, kvarcféleségeken és homokkővön kívül a kőzetek közt egy sincs, amely a tordosi kőeszközök anyagában előfordulna. Viszont itt tökéletesen hiányoznak azok a kőzetek, amelyek amoda a Szászváros-Piski vidékek kőzeteiből erősen képviselve vannak. A tiszai kultúra embereinek kőzetgyűjtő területe nem ment beljebb, a tordosi emberé nem jött kijebb az Erdélyi Érchegységnél. A kulturák egymásra hatása ezen a területen történhetett.

*

A kopáncs-kökénydombi ásatások jelentősége — Tompa Ferenc minden kérdést felölelő értékes munkájának megjelenése után — főleg abban van, hogy minden tekintetben megerősíti azokat a tudományos eredményeket, amelyek a tiszai-kultúra jellemző sajátosságainak tömör összefoglalását nyújtják.

Mindazok a megállapítások, amelyek a tiszai kultúrának a Balkán és Erdély felé megnyilvánuló hatására vonatkoznak, a kopáncsi telepen talált kőeszközök és a sírokban talált tengeri kagylóból készült ékszerek anyagában újabb bizonyítékokat találtak.

Az edénydíszítések módja, az azokon észlelhető visszaesés telepünkön is éppen úgy megvan, mint a talpcsöves, a poháralakú s a legrégebbi formát képviselő bomba és körteformájú edények s a rajtuk elhelyezkedő butykók és átfúrt fogantyúk.

Mint a telep általános leírásánál láttuk, dacára annak, hogy helyenkint három réteget különböztettünk meg, a különböző rétegek anyaga

csak egy kulturát mutatott, amit a tiszai kultúra eddig feltárt telepein is megfigyelhettek. Telepünkön — akárcsak a Tiszapolgárin — a bemélyedő vonalakkal díszített, a bütykös és a festett keramikai anyag ugyanabból a rétegből került ki.

A temető anyaga csak kiegészíti az eddigi megfigyeléseket. De az eddigi megfigyeléseket megerősítő tényeken és leleteken kívül új eredményekkel is találkozunk.

A díszítés motívumoknak nagyméretű durva kivitelű edényeken való alkalmazása — a csókai telep nagyméretű töredékein kívül — eddig nem ismert jelensége ennek a kultúrának. A kunyhóknak hasonló díszítését pedig eddig sehol se ismerjük.

De ki kell bővítenünk a Tompa által összeállított edényformákat feltehető táblát is. Itt különösen a XV. tábla 3 és 10 töredéke; a XVIII. tábla 5 és 7; a XX. tábla 2, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 16 és 17; a XXI. tábla nagyméretű edényei; a XXIX. tábla 1, 4 és 5; a XXX. tábla 3—6. edényei és a XIV. tábla táljai jönnek figyelembe a kopáncsi anyagból. Nem tekinthetjük általános típusnak sem a kétszájú edényt, sem a csörgőt.

Az ásatás legnagyobb eredménye kétségtelenül a lakás kérdésének tisztázása, amelyről „Adatok a neolithkori lakóház kérdéséhez“ c. értekezésemben e folyóirat 1929. évfolyamában részletesen szólottam.

*

Végezetül őszinte hálával tartozom Dr. Szentpétery Zsigmond egyetemi tanár úrnak, aki a kőanyag meghatározásával, s Buday György jogszigorló úrnak, aki a felhasznált rajzok készítésével támogatták munkámat.

Banner János.

DIE NEOLITHISCHE ANSIEDELUNG VON KÖKÉNYDOMB.

(Tafel I—XL.)

I. Obernotar der Stadt Hódmezővásárhely Herr Béla Endrey ersuchte unser Institut im Sommer des Jahres 1928 zum Zwecke der im städtischen Museum zu errichtenden archäologischen Sektion in der Umgebung der Stadt Grabungen vorzunehmen. Da die Stadt wollte, dass der Stoff der Grabungen einerseits fachmässig aufgedeckt sein soll, andererseits das Recht der wissenschaftlichen Bearbeitung und der Publikation nach unserer Vereinbarung unserem Institute zukam, so fand H. Professor Dr. Buday diese Bitte für billig, und nachdem er mit Verfasser dieser Zeilen die beachtenswerten Fundorte sogar zweimal besichtigt hatte, wurde der Kontrakt mit Berücksichtigung der gelegentlich der Grabungen aufkommenden Eventualitäten mit der Stadt geschlossen und mit der Vorbereitung und Leitung der Arbeiten Unterzeichneter betraut.

Gemeinsam begingen wir nur die allgemein bekannten Fundorte, worunter der sog. Tatársánc, ferner der völkerwanderungszeitliche Friedhof der Ziegelbrennerei und neben dem Tisza-Kanal die bronzealterlich scheinende Ansiedelung verdienen erwähnt zu werden. Da aber das Aufgraben des Tatársánc sehr kostspielig gewesen wäre und in den zwei anderen Fundorten die Grabungen an kaum überwindliche Schwierigkeiten gestossen wären, mussten wir uns nach anderen Fundorten umsehen.

Da das dortige ref. Gymnasium schon seit Jahrzehnten eine archäologische Sammlung besitzt, deren Objekte zumeist aus der Umgebung der Stadt herrühren, haben wir hinsichtlich der Fundorte die pünktlichen Aufzeichnungen des Inventars der Sammlung beachtet, so dass wir mehrere Fundorte feststellen konnten.

Nach den Aufzeichnungen schien das Aufsuchen jenes Fundortes am interessantesten zu sein, dessen Stoff auf ungestörte neolithische Ansiedelung schliessen liess und dessen Terrain auch nach Bezeugung der Landkarte für die urzeitliche Ansiedelung am geeignetesten schien.

Dieser Ort ist von der Kopáncs-Station sechs Kilometer weit auf dem zehnten Ackerweg zugänglich. Der Fundort liegt auf dem *Kökénydomb*, welcher gegen Ende des Ackerweges vom Hódtó-Kanal etwa ein halb Kilometer entfernt stark hervorragte (Fig. 1.). Von Kopáncs aus be-

trachtet ist der Hügel kaum bemerkbar. Dieser nordwestliche Teil fällt fast gänzlich mit den umliegenden höher liegenden Äckern in eine Ebene. Hingegen von Norden, Osten und Süden aus gesehen, ragt derselbe stark aus dem Bette der daneben befindlichen Kődök-Ader hervor (Fig. 2.).

Hinsichtlich der Benennung der Ader sind die Meinungen der draussenwohnenden Bewohner verschieden. Manche sprechen von Hármascurgó welche Ader auch nach der grundlichen Studie von Dr. Béla Bodnár unter dem Kőkénydomb floss.¹⁾ Aber jene Feststellung hinsichtlich der Schifffahrt, welche sich in der Studie auf die Kődök-Ader bezieht, kommt nach der Aussage der Bewohner eigentlich der Kőkény-Ader zu, sonst bedarf die Frage der beiden Benennungen noch der Aufklärung.

Aber wie dem auch sei, es genügt einen Blick auf den betreffenden Teil der Bodnár'schen Landkarte (Fig. 3.) zu werfen, um ganz klar das Terrain vor Augen zu haben, welches den urzeitlichen Menschen zur Ansiedelung hieher lockte. Die breiten, fischreichen Wasseradern, die Grasplätze und weitausgedehnten Röhrichte, die selbst beim höchsten Wasserstande trocken bleibenden hervorragenden Plätze boten dem hieher verirrten Menschen eine sichere Lebensexistenz, so dass er dieselben schon im Neolithikum in Besitz nahm.

Nach der Aussage der Besitzer kann jenes Terrain, auf welchem die Spuren der Ansiedelung zerstreut wahrnehmbar sind, sich auf etwa 15 Joch erstrecken. Die Ansiedelung ist natürlich nicht zusammenhängend. Aber es gibt einzelne Stellen, welche einen Zusammenhang in grösserer Ausdehnung aufweisen. Zwar ist derselbe durch die meierhofartigen Ansiedelungen stark gestört worden, besonders neben den Wasseradern, wo kaum noch einige Spuren davon wahrnehmbar sind.

Unsere Terrain-Besichtigung vom 5. Mai hatte ein vollkommen gutes Resultat:

Am höchsten Uferteile des Kőkénydomb, auf den Grundstücken der Meierhofbesitzer Mihály Kapocsi, Sándor Kapocsi und Frau Sándor Kovács fanden wir überall jene Gefässbruchstücke, welche zweifellos verrieten, dass wir mit reinen neolithischen Monumenten zutun haben werden. Die mächtigen, mit Rohrabdrücken versehenen Tonkleibwerke zeigten schon imvoraus an, dass sie nicht aus dem Stoffe zerstörter Gräber, sondern aus Ansiedelung hervorgegangen sind.

Die Funde stammen grösstenteils vom Meierhof des Mihály Kapocsi, welcher in einigen Jahren den obren Teil seines Grundstückes 20—60 cm tief abgetragen hatte, womit jene Tiefe erreicht werden konnte; in welcher wir die urzeitlichen Wohnungen fanden.

Von diesem Terrain rühren jene sporadischen Funde her, welche im allgemeinen mit dem Stoffe der ganzen Ansiedelung identisch sind. Unter den Bruchstücken kommen verschiedene Gefäss- und Schlüsselstücke,

¹⁾ Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza. Föld és Ember 1928. 185. 1.

Steinbeile und Mahlsteine vor. Die Grösse der Gefässe, ist sehr verschieden. Nach den Bruchstücken geurteilt sind von ganz kleiner Dimension bis zur möglich grössten sehr viele Grössen vertreten. Die Knoten- und Bandhenkel kommen auch in grosser Auswahl vor.

Die Knotenhenkel sind 1—3 teilig (I. Tafel 6, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 19.). Von den Bandhenkeln (I. Tafel 16, 18, 21.) ist besonders ein, zu einem dickwandigen Gefäss gehörender bemerkenswert, dessen oberer Teil durch Fingereindrücke knotenhenkelartig gegliedert ist. (I. Tafel 21.)

Unter den Bruchstücken kommen zahlreiche gezierte Stücke vor. Die Verzierung besteht aus geraden Linien und konzentrischen Kreisen. Die Linien sind teils Parallel- (I. Tafel 2, 3, 13.), teils Querstriche (I. Tafel 7.), teils zick-zackartig (I. Tafel 4.). Die durch die sich kreuzenden Linien gebildete viereckige Fläche ist mit kurzen parallelen Linien ausgefüllt (I. Tafel 7.), was auch bei parallelen Linien vorkommt (I. Tafel 2.) und uns an die Verzierung der Gefässe von Tordos erinnert. Es gibt manche Bruchstücke, wo nur konzentrische Kreise vorkommen (I. Tafel 9.), aber auch solche, wo dieses Ornament mit geraden Linien kombiniert ist (I. Tafel 3, 4.).

Unter diesen Bruchstücken sind jene zwei grobgeschwemmte Stücke aus mit Spreu gemengtem Ton, wo sich die Ziermotive der dünneren Gefässe wiederholen. Die Vertiefungen eines dieser beiden Stücke sind mit einer Kalkschicht ausgefüllt. (I. Tafel 1, 5.). Ob dies ein wirklicher Kalkeinsatz ist, kann man an diesem Stück nicht entscheiden.

Ausser zwei Mahlsteinbruchstücken ist auch ein Steinbeilbruchstück beachtenswert, welches beim Stielloch in zwei gebrochen ist, was anzeigt, dass das Loch durch zweiseitiges Bohren gefertigt worden ist. Auf beiden Seiten sind Spuren von mehreren misslungenen Bohrungsversuchen bemerkbar. Das Beil dürfte ursprünglich leistenförmig, ohne Loch gewesen und nur nach längerem Gebrauch ungeformt worden sein. (I. Tafel 20.)

Endlich haben wir noch das halbe Gefäss zu erwähnen, dessen unterer Teil fehlt und wahrscheinlich nach Art der bombenförmigen Gefässe gefertigt worden ist. Am vorhandenen oberen Teil sind Bandverzierungen. Der am Halse befindliche Henkel ist nicht vertikal, sondern horizontal, wie dies auch beim von Stocky geschilderten Stoffe, in den Tafeln XI. 10, XI. 8, XIX. 17 und XX. 15 vorkommt.²⁾ Der Unterschied ist nur soviel, dass beim unseren Gefässe der Henkel sich unmittelbar am Ausgang des Halses, während bei den obenerwähnten Exemplaren entweder am Bauche, oder unter dem Halse, oder in der Mitte des Halses befindet.

Weil der untere Teil des Gefässes fehlt, kann die Verzierungsart nicht festgestellt werden. Möglich dass die Verzierung spiral-meanderartig war, wie das am von Bumüller geschilderten Exemplare sichtbar ist.³⁾ Oder

²⁾ La Bohême préhistorique. I. Prague. 1929.

³⁾ Leitfaden der Vorgeschichte Europas. Taf. 26., 109., 6.

bestand die Verzierung aus parallelen kreisförmigen eingetieften Linien, was die am Bauche sichtbaren Linien für wahrscheinlich erscheinen lassen. Es ist auch möglich, dass diese Linien nur die oberen und unteren Teile von einander abtrennten.

Die Verzierung des obern Teiles war gegliedert. Der Hals und der darunter befindliche Teil sind voneinander verschieden. Die Verzierung des Halses beginnt mit einer kreisförmigen eingetieften Linie. Darunter befindet sich das Feld, welches in vier Teile eingeteilt ist, deren zwei grössere einander gegenüberliegende mit Meander-Bändern, die zwei kleineren aber, welche auch mit Henkeln versehen sind, mit schief laufenden Bändern geziert sind. Die Felder voneinander und von dem darunter befindlichen Teile sind durch ein Band getrennt, welches von zwei eingetieften Parallelen begrenzt ist. Der unter dem Halse befindliche Teil ist auch in vier Teile gegliedert, welche aber nicht mit der Gliederung des Halses zusammenfallen. Jedes Feld ist nach obenbeschriebener Art begrenzt und innerlich mit Meandern geziert. Die je zwei gegenüberliegenden Teile sind so ziemlich gleich geziert.

Das Bruchstück ist 13 cm hoch, der Mündungsdurchmesser misst 9, die grösste Bauchigkeit 17.8 cm. Sein Stoff ist fein geschwemmter, sehr gut rot gebrannter Ton. Es ist wahrscheinlich, dass es nach dem starken Ausbrennen gelegentlich der Verwüstung der Ansiedlung nocheinmal in Feuer geriet. (XXX. Tafel 3.)

Der gesammelte und einigermassen beschriebene neolithische Stoff entschied die Frage, wo wir die Grabungen beginnen sollen. Nachdem es gelungen war uns mit allen drei genannten Grundbesitzern zu vereinbaren und alle uns bereitwillig das Terrain zur Verfügung gestellt hatten und zwar ohne irgend eine Entschädigung, hatten wir die Grabungen am 5. August begonnen und ohne Unterbrechung arbeitend am 7. September beendigt.

II. Die Grabung begannen wir am 5. August auf dem Grunde der Witwe Sándor Kovács, dessen unmittelbar an den Ackerweg grenzender Teil gegenwärtig der höchste Punkt des Kökénydomb ist. Auf der anderen Seite des Ackerweges befindet sich der Grund des Mihály Kapocsi, welcher, wie wir dessen schon oben erwähnten, schon seit Jahren die Erde vom Hügel in den tieferliegenden Teil des Aders hinab trug.

Unsern Probegraben zogen wir in Ost-Westlicher Richtung am höchsten Teile des Hügels 1 m breit und 25 m lang, und zwar vom stark steilen Aderufer durch den Ackerweg bis zur Tongrube des Meierhofes. Auf der einen Seite konnte man annehmen, auf der andern aber festsetzen, dass die Kulturschichte nicht weiter reichen kann. In der Grube konnte man auf keiner Seite nicht einmal den kleinsten Scherben finden, und auch der Grundbesitzer bestätigte, dass beim Graben der Grube nichts gefunden wurde. Und dies war um so auffallender, da in unmittelbarer Nähe, als man Erde zum Auffüllen des Meierhofes aushub, Scherben und

Beinbruchstücke in grosser Menge zum Vorschein kamen. Daher rührten die Klingen und Beile, welche wir weiter unten schildern wollen.

Den Querschnitt des Grabens veranschaulicht 4. Fig. 2.⁴⁾ Vom Ackerweg in der Richtung des höchsten Punktes bis 5·74 m fehlte die Humusschichte vollends. (Es ist zu bemerken, dass die Humusschichte, deren durchschnittliche Dicke 25 cm war, nirgends ganz rein war. Sie enthielt viele Knochen, Scherben und Steinbruchstücke, was auch leicht erklärlich, ist denn der Stoff der Kulturschichte wurde durch das tiefer gehende Pflugeisen in die Humusschichte ausgehoben). Das Fehlen der Humusschichte ist nur so erklärlich, dass die obere Schichte des sehr steilen Terrains durch das Regenwasser abgetragen wurde. Also hier drang schon der erste Spatenstich in die Kulturschichte. Von 5·74 bis 21 m behielt die Humusschichte ihre durchschnittliche Dicke von 25 cm. Bei 25 cm erreichte sie die Dicke von 1 m, was wir auch in der schon erwähnten Tongrube beobachten konnten.

Die Dicke der unter dem Humus befindlichen Kulturschichte war bis 2·54 m und von 3·28 bis 6 m wieder von 25 cm. Von 2·54 bis 3·28 m befand sich eine 74 cm breite runde Grube, welche stark in die ungestörte schwarze Erde eindrang und deren Seitenwände unregelmässig waren. Die Grube schmälerte sich nach abwärts und erreichte bei 3 m ihre grösste Tiefe von 83 cm. Der Stoff der Grube war mit dem Stoffe des übrigen Teiles der Kulturschichte ganz identisch.

Bei 4·32 m begann eine dünne gebrannte Erdschichte, welche sich stufenweise verdickend bei 6 m und einer Dicke von 25 cm jäh aufhörte. Die Form der Grube war unregelmässig etwa 50 cm breit und sich abwärts schmälern. Wahrscheinlicherweise hatte dieselbe auch nach dem 25 cm dicken Teil eine Fortsetzung, welche aber durch die unmittelbar daneben gegrabene Grube zugrunde gerichtet wurde. Die Grube drang 50 cm tief in den hier schon vorhandenen Humus.

Vom 6-ten Meter verdickte sich die Kulturschichte stark und war beim 8-ten Meter schon 50 cm dick. Diese Verdickung konnte aus der Dicke des bis zum 6-ten Meter reichenden Teiles, ferner aus der Dicke des vom 7·27 Meter bis zum 7·70 Meter reichenden Teiles bestimmt werden. Nach der gebrannten Erdschichte begann nämlich eine nach abwärts kreisbogenartige Grube, welche bei 6·50 m schon 75 cm und bei 7 m aber 1 m tief war. Die Grube schmälerte sich allmählich nach der Art der oben beschriebenen Grube. Ihren andern Rand fanden wir bei 7·27 m. In dieser Grube fanden wir ausser Scherben und Knochen schon auch gebrannte Erdstücke, Herd-Kleibwerke, welche bezeugten, dass die Stücke der schon erwähnten gebrannten Erdschichte gelegentlich des Grabens der Grube

⁴⁾ Die zu den Bildern 4. 5. und 6. gehörenden Zeichenerklärungen findet der Leser auf dem Bilde 6.

hieher geraten konnten. Von 7·70 bis 8 m fanden wir eine schmale, 1·40 m tiefe Grube mit dem Durchmesser von 25 cm.

Von 8 bis 10 m verdickte sich die Kulturschichte bis 63 cm. Da folgte eine neuere jähe Vertiefung, welche nur 14 cm breit und 25 cm tief war. Bis 11 m verdickte sich die Kulturschichte bis auf 75 cm. Von 10·30 bis 10·90 m befand sich ein 25 cm dicker, öfters gekleibter runder Herd.

Von 11·12 bis 12 m befand sich eine Grube mit rundem Boden, welche bei 12·5 m 1·37 m tief war. Bei 12·12 m fanden wir ein neueres 12 cm breites Loch, welches 25 cm tief in die unberührte Erde drang.

Unter diesem Loch fanden wir in einer Tiefe von 175 cm ein ungestörtes hockendes Skelett. *Dieser Tote wurde zweifellos noch in jener Zeit beerdigt, als dieser Teil der Ansiedlung von den höher liegenden Kulturschichten ungestört war.* Denn das Skelett befand sich in der ungestörten schwarzen Erde und im Grabe waren keine Scherben. *Die Beerdigung geschah in jener Zeit, wo die Spuren der ersten Ansiedlung im Niveau der unberührten Erde entstanden sind.* Dass die Beerdigung wahrlich mit den Spuren der ersten Ansiedlung gleichalterig ist, beweist schon auch die Tiefe. Das Skelet lag 75 cm tief, was auch mit der durchschnittlichen Tiefe der später gefundenen Gräber übereinstimmt. Das Skelet ist das eines 14—16 Jahre alten Toten, welcher ohne irgend einer Beigabe mit dem Kopfe nach Osten gerichtet, sanft gekrümmt auf der linken Seite lag.

Bei 12·25 m war die Kulturschichte schon 85 cm dick, welche Dicke sie bis 14 m auch beibehalten hat. Die grösste Dicke, d. i. 1 m erreichte sie zwischen 14 und 16 m. Von da angefangen wurde sie allmählich dünner und sank bei 21 m bis auf 80 cm. Hier begann die oben schon erwähnte dickere Humusschichte, mit deren unteren Grenze parallel auch die unberührte Erde unter der Kulturschichte immer steiler wurde und bei 23 m ist die Kulturschichte mit der bisher nirgends erscheinenden gelben Erde in Berührung gekommen. Hier war die Kulturschichte durchschnittlich 75 cm dick und sich immer schmälern hörte bei 25 m auch ganz auf. Im Abschnitt von 12·25 m bis 25 m hatte die Oberfläche der unberührten Erde eine ziemlich sanfte Neigung. In diese glatte Fläche drang bei 13·14 und 15·70 m je eine Vertiefung von 15—20 cm Breite.

Am östlichen Ende unserer Sektion war die in groben Schollen sich bröckelnde schwarze Erde 55 cm dick. Darunter unmittelbar folgte die gelbe Erde. Die schwarze Erde erreichte bei 3·50 m ihre grösste Dicke und zwar von 80 cm. Dies dürfte auch die Höhe des höchsten Teiles der ursprünglichen Erdoberfläche gewesen sein, welcher sicherlich mit dem Ufer des Aders parallel ging. (In den späteren Gräben fanden wir hier auch die aus der ersten Ansiedlung stammenden Feuerherde).

Von da angefangen schmälerte sich allmählich die Schichte. Die stufenweise Art konnten wir nicht überall beobachten, denn wie wir bereits erwähnten, befand sich hier zwischen 6 und 7·77 m jene Grube, welche das pünktliche Messen unmöglich machte. Von 7·77 bis 13·50 m war die

Dicke durchschnittlich 75 cm. Von da angefangen schmälerte sie sich so, dass sie bei 20 m nur noch 50 cm war und bei 23 m gänzlich aufhörte.

Die gelbe Erde fanden wir am östlichen Ende der Sektion, dann bei 13—23 m respektive in einer Tiefe von 80, 178 und 132 cm. *Es war auffallend, dass wir den höchsten Punkt der schwarzen unberührten Erde, also des ursprünglichen Niveaus zwischen 3—4 m, den höchsten Punkt des gegenwärtigen Niveaus hingegen zwischen 12—15 m fanden. Wie wir aus der mehrfachen Aschenschichte, welche sich um einen später entdeckten Feuerherd bildete, feststellen konnten, können wir uns diese auffallende Erscheinung nur so erklären, wenn wir annehmen, dass sich die Feuerherde und Fallen der ersten Ansiedler auf dem höchsten Punkte der unberührten Erde befanden, die Abfälle aber nicht ins Wasser geworfen wurden, sondern auf die innere abschüssige Seite, welche allmählich ganz aufgefüllt und gelegentlich der spätern Ansiedlung schon als höherer Platz in Anspruch genommen wurde. Auch die später gefundenen Wohnungen bestätigen dies.*

Aus dem Probegraben ergibt sich, *dass in diesem Teil der Ansiedlung man nur ein einziges Ansiedlungs-Niveau annehmen kann, welches nach den Feuerherden und gebrannten Schichten geurteilt unmittelbar auf der unberührten Erde war.* Also hat uns der Graben überhaupt keine kronologische Reihenfolge angegeben. *Der zum Vorschein gekommene keramische Stoff, obwohl hinsichtlich der Technik und der Verzierungen sehr verschieden, lag mit einander vermischt in derselben Tiefe.* Nur an einer einzigen Stelle, zwischen 13 und 14 m fanden wir ein Gefäßbruchstück (etwa 50 cm tief), dessen Stoff, Technik und Verzierung auf das Bronzealter hinweist (XV. Tafel 2.) Der übrige Stoff war rein neolithisch. Auch dieses einzige Stück fand seine Erklärung, als wir später den Friedhof der Ansiedlung suchend die weiter unten zu beschreibenden drei Gräber aufdeckten.

III. Den ersten Teil der Ansiedlung haben wir in der Fortsetzung des Probegrabens, und zwar auf der nördlichen Seite aufgedeckt. Diese Richtung wurde einestheils dadurch angezeigt, dass sich der höchste Punkt in dieser Richtung befand, anderestheils dadurch, dass auf der südlichen Seite die oben geschilderte Kulturschichte schon viel dünner war und der ein wenig weiter gegrabene Forschungsgraben ausser einigen sporadisch vorkommenden Scherben gar kein Resultat ergab. Weder Gegenstände, noch Erscheinungen waren zu beobachten.

Hier müssen wir auch von der Grabungsmethode sprechen, welche an verschiedenen Stellen den verschiedenen beobachteten Erscheinungen angepasst werden musste. Mit langen Gräben konnte man nicht immer arbeiten, weil die Erscheinungen auch in horizontaler Lage beobachtet werden mussten. Eben deswegen mussten wir manchmal sehr in die Breite graben, was uns jedoch nicht hinderte den Stoff der durch die Erschei-

nungen abgegrenzten Schichten ganz abgesondert zu behandeln. Dort, wo die länglichen Gräben zweckdienlich waren, haben wir diese angewandt.

2 m weit vom östlichen Ende des Probegrabens haben wir den 2 m breiten Graben gegraben, welcher sich mit dem südlichen Ende an den Probegraben, mit dem nördlichen Ende an den Ackerweg stützte. Seine Länge von der Wasserader ausgerechnet war 45, vom Hügel 65 m. In der Nähe des Probegrabens fanden wir eine etwa 50 cm dicke Kulturschichte, was auch schon deswegen auffallend war, weil in diesem Teile des Probegrabens die Schichte nur halb so dick war. Diese Schichte verdickte sich einer Entfernung von 25 cm sehr stark und wie es sich herausstellte, übergang sie in eine runde Grube von 2.65 m Durchmesser. (Fig. 4: 1.)

Die Grube war 1 m tief und reichte bis zum Niveau der gelben Erdschichte. Ihr Stoff war mit dem Stoff der darüber befindlichen Kulturschichte identisch. Unmittelbar neben der Grube fanden wir eine dünne Aschenschichte, dessen Breite zwischen 75 und 150 cm variierte. Der eine Rand endigte gegen den innern Teil des Grabens in unregelmässigen Umrissen, die zwei anderen reichten bis über den Graben. Die Asche war unmittelbar auf der schwarzen Erde. (Fig. 5.)

Der zweite Graben zog sich neben dem vorigen parallel in einer Breite von 3 m dahin. Seine längere Seite betrug 9 m, die kürzere 6.50 m und schloss sich der ersten gebrannten Schichte des Probegrabens an. Aber zwischen den Gräben war kein Zusammenhang. In der Breite der gebrannten Schichte erschienen Umrisse der mit gelben Erde gemischten schwarzen Erde: Diese gelbe Schichte, welche 70 cm tief auf der schwarzen lag, war 4 m lang. Gegen Norden schmälerte sie sich immer mehr. Ihr südliches Ende war 1.85 m, das nördliche 1.10 breit.

Auf dieser gelben Erdschichte, vom Probegraben 45 cm, vom westlichen Rand der gelben Schichte 120 m weit fanden wir einen ovalen Feuerherd mit 80.65 cm Durchmesser (T. 1.), auf welchem sich eine 10 cm dicke Aschenschichte befand. Der Feuerherd vertiefte sich ein wenig muldenartig und enthielt nichts ausser Asche (Der Feuerherd wurde in situ ausgehoben).

Vom nordöstlichen Ende dieses Herdes 20 cm weit fanden wir noch einen unregelmässig länglichen Herd von ähnlicher Konstruktion und mit 60×25 cm Durchmessern, welcher auch ganz leer war. Diese Feuerherde lagen unmittelbar auf der gelben Erde.

Vom nördlichen Ende der gelben Erdschichte 65 cm weit lag ein 1.60 m langer und 1.35 m breiter, dreimal gekleibter Feuerherd, welcher gegen Westen sanft ansteigend war. Die oberste Schichte befand sich 25 cm unter dem Niveau. Dieselbe war 3 cm dick. Darunter war eine 6 cm dicke sterile Schichte. Die zweite Schichte war 2.5 cm dick. Darunter folgte eine 10 cm dicke sterile Schichte. Die dritte Schichte war 2 cm dick und darunter wieder eine 6 cm dicke sterile Schichte. Nur dann kam die gelbe Erdschichte und darunter die schwarze Erde. In jeder Klebschichte dieses

Herdes fanden wir Scherben und Knochen, aber Asche war nicht zu sehen. Die Aschenschichten fanden wir neben dem Herde in nordwestlicher Richtung, mit Scherbenschichten unterbrochen in fünffacher Schichtung. Weil hier die Schichten voneinander gut zu unterscheiden waren, schritten wir bei der Aufdeckung der drei folgenden, 1 m breiten Gräben pünktlich nach Schichten vorwärts.

Der dritte mit dem Probegraben querlaufende Graben war also 4 m breit (Fig. 5. P. 1). An jenem Teile welcher an den Graben grenzte, lag ein längliches gebranntes Erdstück von der Dimension 75×145 cm, welches auch in den vorigen Gruben hineinragte. Vom Feuerherd nördlich und 20 cm weit befand sich 60 cm tief eine 6 cm dicke Aschenschichte, deren unterer Teil an eine Grube voll mit gelber und schwarzer Erde grenzte. Die Grube, resp. die Aschenschichte war 75 cm breit. Diese Grube störte die mehrfache Aschenschichte, welche sich in 5-30 m Entfernung dahinzog und deren Kontinuität nördlich von der Grube zwischen 2-75 und 4-50 m wieder eine Grube von unregelmässiger Form störte.

Oberhalb der mehrfachen Aschenschichte lag eine 27 cm dicke Scherbenschichte. Darunter folgten abwechselnd Aschen- und Scherbenschichten von der Dicke: 2, 7, 1, 5, 12, 1, 7, 1, 9, 2 cm. Die unterste Aschenschichte lag auf der ungestörten schwarzen Erde.

Im vierten Graben, ebenfalls von 1 m Breite, war das Bild dem vorigen ganz ähnlich (5. Fig. P. 2). Die Aschenschichten waren 4-50 m lang. Die obere Scherbenschichte war dünner als die vorige und zwar 12 cm dick. Die übrigen Schichten waren abwechselnd von der Dicke: 14, 8, 2, 6, 1, 5, 10, 12, 2 cm. Die unterste Aschenschichte lag auch hier auf der schwarzen Erde.

Die Aschenschichte reichte sogar bis in den fünften Graben hinein, war aber höchstens 25-50 cm breit (5. Fig. P. 3.). Die oberste Schichte war hier nur 10 cm unter der Erdoberfläche. Vom südlichen Ende des Grabens 65 cm weit befand sich eine 50 cm breite Muschelschichte, auf welcher ein unregelmässig runder Feuerherd stand. Die Muschelschichte, war 25-40 cm dick und zog sich bis über den Graben in westlicher Richtung dahin.

In demselben Graben, vom Probegraben 7 m weit, fanden wir zwei grosse Gefässe, welche beide gerade standen und in unmittelbarer Nähe begann eine dicke gebrannte Erdschollenschichte mit Rohreindrücken, aus welchem Grunde wir die Grabung mit Gräben ändern und das Aufdecken dieser Schichte vornehmen mussten. Das Aufdecken geschah der Ausdehnung der gebrannten Schollenschichte gemäss in 7 m Breite und 11-5 m Länge.

Dieser Teil des ausgegrabenen Terrains bot ein ganz anderes Bild, wie das bisherige (5. Fig. 2.). *Auf dem bisher beschriebenen Teile war die Ansiedlung unmittelbar auf der unberührten Erde. Jene Erscheinungen, welche wir beobachten konnten, wenn ihre oberen Teile auch höher ragten,*

jedoch stützten sich mit ihren Grundlagen, ohne jeder dazwischen fallenden Kulturschichte, immer auf unberührten Boden. Dies war der Fall sowohl mit den Feuerherden als auch Aschenschichten. Die Verdickung der Aschenschichte zeigt an, dass man vom Herde die Asche immer nach einer Richtung-, und zwar in der dem Aderufer entgegen gesetzten Richtung gegen das Festland kehrte und erst dann mit schwarzer Erde und Abfällen bedeckte, als sie schon eine gewisse Dicke erreichte. Dieses mehrfache Aufschüssen hatte jene, nach innen immer sich verdickende, Schichte zur Folge, deren westliches Ende schon die in der höheren Schichte befindliche Kleibwerk-Ansiedlung berührte. Diese Festsetzung ist deswegen wichtig, weil die zweifache Ansiedlung der weiter unten zu schildernden Gräben nur dadurch erklärlich ist.

Im obern Teil dieses Terrains fanden wir eine 25 cm dicke Humusschichte, welche ziemlich viele Scherben und Knochen enthielt. Darunter folgte eine neuere schwarze Erdschichte mit auffallend vielen Scherben und Knochen. Unter dieser Schichte fanden wir jene gebrannte Erdschichte, welche gegen das nördliche Ende des vorher beschriebenen letzten Grabens zum Vorschein kam. Bis zur gebrannten Erdschichte haben wir nichts besonderes beobachtet. Nur das war auffallend, dass je näher wir zur Schichte kamen, desto weniger Scherben fanden wir, welche oberhalb der Schichte fast ganz aufhörten, woselbst sich hie und da gelbe Erdflecke zeigten.

In einer Tiefe von 50 cm fanden wir im ganzen Graben überall gebrannte Erdschollen, welche diesen Raum von 7×11.5 cm Durchmesser ganz ausfüllten. Eben wegen dieser grossen Ausdehnung mussten wir das ganze auf einmal aufdecken. Am Rande des Grabens hörte die Schichte auf. Nach sorgfältiger Reinigung konnte man an der gebrannten Schichte ganz gut vier selbstständige Teile unterscheiden. Jeder derselben war je ein Schutthaufen, welche 30 cm dick die mit Scherben und Knochen volle Kulturschichte bedeckten, welche durch eine dünne gelbe Erdschichte von ihnen getrennt wurde.

Die vier von einander gut trennbaren Schutthaufen bildeten unregelmässige Vierecke, deren grösster, kleinster und zwei mittlere resp. von den Dimensionen 3.40×7.25 , 2.45×2.70 , 2.75×6.10 und 2.70×3.00 m waren.

Die Schutte waren mehr oder weniger von einander entfernt. Der Zwischenraum zwischen den zwei grösseren war $0.75-1$, zwischen den zwei kleineren $1.75-1.90$, zwischen den zwei kleineren und zwei grösseren $1.10-1.20$ m breit und mit gelben Erde bedeckt.

Beim sorgfältigen Ausheben der Schollen haben wir unter dem grössten Schutte (Erste Hütte = 1. H.) zwischen Gefässen von verschiedener Dimension das Bruchstück eines grösseren Gefässes gefunden, an dessen reliefartiger Verzierung das Bild eines Hirschgeweihes sichtbar war. Aber die übrigen Teile des Gefässes fehlten. Eben daselbst fanden wir auch den grossen flachen, mit Meandroiden gezierten trapezförmigen

Gegenstand, womit wir uns schon beschäftigten und auf Grund unserer dortigen Beweisführung als eine Hausgiebelzierde betrachten. (Arbeiten Dolgozatok V. S. 115—131.)

Unter dem daneben befindlichen Schutte (zweite Hütte = 2. H.) fanden wir eine gezierte Klapper sammt zahlreichen Gefässbruchstücken, mit welchen wir uns noch später eingehend befassen werden.

Aus dem Schutte der dritten Hütte (3. H.) kamen zahlreiche Netzscherer zum Vorschein, welche wir in einer Ecke in einem Haufen fanden.

Unter dem Schutte der vierten Hütte (4. H.) befinden sich Gefässbruchstücke.

In den drei ersten Fällen fanden wir auch Feuerspuren, von welchen man aber nicht feststellen konnte, ob sie schon zu den Häusern gehörten, oder ob das Feuer erst nach der Auffüllung mit gelber Erde im Freien brannte? Die Nähe zu den Wänden spricht für den letzteren Fall.

Nach dem Wegräumen der Trümmer fanden wir eine gelbe Erdschichte mit unregelmässigen Umrissen, in welcher sich die vier Schutte scharf von einander abtrennten. In dieser gelben Erde waren zwar kleinere und grössere Eintiefungen sichtbar, deren Dimensionen von 20—40 cm, aber die Dimension der Pfähle weit übertrafen und auch ihre Tiefe von 8—10 cm nicht entsprechend war.

Von stehenden Pfählen war keine Spur zu sehen, obwohl sich in der ersten und zweiten Hütte mehrere stark verkohlte Holzstücke in horizontaler Lage befanden.

Am westlichen Ende der ersten Hütte haben wir ausser dem Schutte auch noch das Bruchstück einer Giebelverzierung gefunden, welches aber nicht an seiner ursprünglichen Stelle war.

Unter der 4—5 cm dicken gelben Erdschichte folgte eine 30—40 cm dicke Kulturschichte, welche schon unmittelbar an die ungestörte schwarze Erde grenzte. Die Entstehung dieser Schichte ist zweifellos mit der Entstehung der mehrfachen Aschenschichte im Zusammenhang und sie liegt auf demselben ursprünglichen Niveau, wie die oben schon erwähnten Feuerherde. Somit ist zweifellos, dass man die angesammelte Abfallschichte gestampft mit gelber Erde bedeckte und darauf die erwähnten Hütten baute.

In der Nähe der Schutte fanden wir keine Abfallgruben. Aber dafür fanden wir acht solche Gruben, deren Umrisse nur im Niveau der schwarzen unberührten Erde zum Vorschein kamen und welche tief auch in die folgende gelbe Erde eindringen. Ihre Öffnung befand sich in einer Tiefe von 125—160 cm unter dem heutigen Niveau. Somit ist zweifellos, dass diese Gruben nichts mit den obenerwähnten Hütten zu schaffen hatten. Vielmehr dürfte man dieselben mit dem Ansiedlungsalter der schon erwähnten und auf der schwarzen Erde befindlichen Feuerherde in Zusammenhang bringen.

Unter den Trümmern der grössten Hütte befanden sich drei solche

Gruben, welche sämtlich in einer Tiefe von 125 cm begannen. Der Durchmesser der kleinsten war von 60, die Tiefe von 30 cm. Die zwei anderen hatten je einen Durchmesser von 80 cm und eine Tiefe von 80 resp. 150 cm.

Unter der zweiten Hütte waren zwei Gruben, deren Durchmesser 105 resp. 85 cm, und Tiefe 80 resp. 135 cm waren. Die unter den beiden Hütten entdeckten Gruben lagen in zwei Reihen, nämlich in einer Reihe drei, in der andern zwei.

Die unter den zwei kleineren Hütten befindlichen anderen drei Gruben lagen ebenfalls in einer Reihe, und zwar sämtliche begannen in einer Tiefe von 160 cm. Die schwarze Erde begann hier nämlich schon in diesem Niveau. Von dieser Abschlüssigkeit war schon bei der Sektion des Probegrabens die Rede. Die neben einander befindlichen zwei Gruben waren 60 cm, die dritte 70 cm tief.

Die Gruben sind nicht Abfallgruben. Es war auffallend, dass obwohl die oberhalb der schwarzen Erde befindliche Kulturschichte voll Scherben und Knochen war, die Gruben nur schwarze Erde enthielten, welche durchaus keine Kulturspur verriet. Sie war aber derart fest konsistent, als ob man sie wahrlich abgestampft hätte. Somit hat sie nicht einmal mit der unmittelbar darüber befindlichen Schichte irgend einen Zusammenhang.

Die unmittelbare Nähe der Gruben zu einander, ihre verhältnissmässig enge Öffnung und (die zwei ersten nicht gerechnet) ihre ansehnliche Tiefe lässt vermuten, dass diese Gruben für die zur Tränke eilenden Wilden zur Falle dienten. Diese Annahme wird durch den Umstand bekräftigt dass wir zwischen den Abfällen Knochen von sehr vielen edlen Wilden fanden, worunter auch das Reh mit zahlreichen Geweihen vertreten ist. Unter den Geweihen fanden wir durchaus keine solche, von welchen festgestellt werden könnte, dass sie abgeworfen worden wären, weil der entsprechende Bruch des Schedelbeines an jedem Stück wahrnehmbar ist. Natürlich wurden auch andere Erlegungsarten angewendet, aber die einfachste und weniger mühsamste Art war doch die Erlegung durch Falle, wozu sich hier am Ufer des Wassers eine sehr gute Gelegenheit bot. *Diese Fallen wurden zweifellos noch dann gebraucht, als dieser Teil der Ansiedlung noch nicht bewohnt war.*

Zwischen der Entstehung der Fallen, der auf unberührtem Boden liegenden Feuerherden und der höher liegenden Hütten musste also ein grösserer Zeitunterschied sein, was auch durch die Dicke der Kulturschichte bestätigt wird. Doch dürfen wir nicht an einen für eine andere Kultur erforderlichen langen Zeitraum denken, denn der aus den verschiedenen Niveaus zum Vorschein gekommene keramische Stoff ist überall identisch. Wir denken uns die Sache so, dass als die nördlichen Teile des Terrains schon dichter angesiedelt waren, diese Teile noch frei standen. Nur als dort schon kein Platz mehr war, ist die Reihe an jene mit Schutt aufgefüllten Teile gekommen, was natürlich nur nach dem Zu-

decken der Abfälle geschehen-konnte. Dass dies wahrlich so geschehen sein dürfte, beweisen uns auch jene später zu schildernden Teile der Ansiedlung, wo die Hütten auf die gelbe unberührte Erde gebaut wurden.

Nach dem Aufdecken dieses Terrains haben wir aus dem Grunde, weil an Rande des Grabens sich gebrannte dicke Schollen zeigten, jenen Teil aufgedeckt, welcher zwischen dem fünften Graben, dem vorher geschilderten breiten Graben und dem Probegraben lag. (5. Fig. 3.). In jenem Teile dieses unregelmässigen Terrains, welcher an den Probegraben grenzt, haben wir in einem 1·50 m breiten Streifen ausser der auch hier 40—50 cm dicken Kulturschichte nichts beobachtet. In dem Teile, welcher den fünften Graben berührt, fanden wir die Fortsetzung jener Muschelschichte, welche sich 80 cm tief, 50 cm breit und 3 m lang auch hier dahinzog. Ein kleiner Teil des dort gefundenen Feuerherdes war auch hier in einer Tiefe von 120 cm sichtbar. Dieses Niveau entsprach in diesem Graben dem obern Teile der ungestörten schwarzen Erde. Die übrigen Erscheinungen beobachteten wir im 2·5 m breiten und 9 m langen Teile, welcher an den breiten, die Schutte der vier Hütten enthaltenden Graben grenzt.

Unmittelbar neben dem Schutte der zweiten Hütte fanden wir 50 cm weit, eine 30 cm tiefe, 1·60 cm lange und 50 cm breite Schuttschichte, welche zu einem 25 cm weit beginnenden neuern Schutthaufen von unregelmässiger Form führte.

Die grösste Länge dieses Schuttes (fünfte Hütte = 5. H) war 7·60 m, grösste Breite 2·50 m, der schmale Teil 1·25 m. Die Schutte stürzten auch hier ebenso auf einander, wie bei den oben geschilderten Hütten. An den schmalen Teilen konnte man feststellen, dass die Erdschollen schon gestört waren. Diese Tatsache wurde auch dadurch bestätigt, dass wir die zur Auffüllung dienende gelbe Erdschichte in der ursprünglichen Breite von 2·50—3 m in stark gestörten Zustande auch hier vorfanden. Wir können also auch dies als Schutt einer Hütte betrachten, und zwar umso mehr, da wir zwischen den Ruinen überall eben solche Scherben fanden, wie das bei den übrigen Hütten der Fall war.

Unter der gelben Schichte, welche die Abfälle deckte, war auch hier jene Kulturschichte von erwähnter Dicke vorhanden, unter welcher wir 120 cm tief die schwarze unberührte Erde fanden. Diese 120 cm Tiefe war durchschnittlich im ganzen Graben überall vorhanden. Hier lagen drei Feuerherde von 50×50 cm Grösse und von unregelmässiger viereckiger Form. Alle drei befanden sich unter den Trümmern der fünften Hütte, jedoch in keinem Zusammenhange mit derselben.

Ebenso gehörten auch jene zwei Gruben nicht zum Hause deren Anfang ebenfalls in einer Tiefe von 120 cm war. Die kleinere war mit den im vorigen Graben beschriebenen Gruben in einer Linie und drang 60 cm tief in die schwarze, resp. gelbe Erde.

Ihr Durchmesser war 50 cm und obwohl sie ganz mit Knochen und

Scherben voll war, hatte sie nach unserer Meinung dieselbe Bestimmung, wie die unter den vorigen Hütten befindlichen Gruben.

Eine ganz andere Bestimmung dürfte jene grosse Grube gehabt haben, welche in ihrer ganzen Ausdehnung unter dem Schutte der Hütte lag (5. Fig. $\frac{3}{4}$ G.). Auch diese begann im Niveau der schwarzen Erde und drang 70 cm tief in die gelbe Erde. Ihr Durchmesser war mehr als zwei Meter und in ihrer hart konsistenten schwarzen Erde befanden sich nur hie und da Scherben und Knochen. Der Umstand, dass die Grube mehr als 2 m breit und nur 70 cm tief war, scheint auszuschliessen, dass sie ebenfalls eine Falle gewesen wäre, denn das hineingefallene Wild hätte sehr leicht wieder herausspringen können. Seine Bestimmung müssen wir anderwärts suchen.

Wir haben schon bemerkt, dass wir die Schutte sämtlicher Hütten auf einer verhältnismässig dünnen gelben Erdschichte und dem entsprechend, auch grössere Gruben fanden, welche tief in die gelbe Erde drangen. Somit dürften wir entschieden annehmen, dass *diese Gruben von grosser Öffnung zur Ausbeutung der erforderlichen gelben Erde dienten*. Und so ist auch die grössere Öffnung der Grube begründet, wenn wir bedenken, dass die Ausbeutung aus einer solchen Grube leichter geschehen konnte.

Hierorts müssen wir, auch das Ausfüllen der Gruben besprechen. *Es war nämlich auffallend, dass man, wie das auch beider letzteren Grube der Fall war, die Gruben nicht mit Abfällen, sondern mit schwarzer Erde ausfüllte welche noch dazu hart abgestampft wurde. Dies können wir uns nur so erklären, dass auch schon der Bewohner der Ansiedlung die Erfahrung machte, dass die mit Abfällen gefüllten Gruben mit der Zeit einsanken. Somit, um den Grund, worauf er die Hütte bauen wollte, fester zu machen, füllte er alle Gruben im Bereich der Wohnung mit gut abgestampfter Erde. Nur so können wir uns erklären, dass wir in den Gruben entweder keine, oder nur wenig Abfälle fanden.*

Den letzten Graben auf diesem Terrain gruben wir nördlich vom sechsten Graben längs desselben in einer Breite von 8 m (5. Fig. 1. und 1a.). Indiesem Graben fanden wir die Schutte der sechsten und siebenten Hütte. Aber weil die sechste Hütte unter den Ackerweg, die siebente hingegen auf einen grasigen und mit Bäumen bepflanzten Platz führte, wo der Eigentümer das Arbeiten nicht erlaubte, konnten wir nur kleine Teile derselben aufdecken.

Die Schutte dieser neuern Hütten stimmten sowohl hinsichtlich ihrer Lage, als auch ihrer Dicke und ihres Inhaltes mit den bisher geschilderten ganz überein. Auffallenderweise haben wir unmittelbar unter der aufgefüllten gelben Erdschichte, etwa 95 cm tief zwei von einander abge sonderte Aschenschichten gefunden, deren Dicke 10 cm war. Die Asche war stark mit schwarzen Erde vermischt und zeigte deutliche Spuren von Abstampfen. Mit dieser Schichte in demselben Niveau begann eine Grube

(5. Fig. 9. G.) von 2·25 m Durchmesser und 105 cm Tiefe. Auch diese war voll mit Asche und Scherben. Einen Teil bedeckte eine dicke Scherbensschichte, welche zweifellos samt der Grube und den zwei Aschenflecken zugleich entstanden sein dürfte.

Unmittelbar daneben begann in 85 cm Tiefe eine Grube (5. Fig. 8. G.), von ähnlichen Durchmesser und mit einer Tiefe von 2·35 m. Diese Grube ist unstreitig mit den Hütten gleichalterig und diente ausser dem Ausbeuten der gelben Erde auch als Abfallgrube. Dieselbe Bestimmung hatten auch jene drei anderen Gruben (5. Fig. 1—3.), welche sich einwenig weiter nebeneinander befanden, und ebenfalls in dieser Höhe begannen und Durchmesser resp. von 1·50, 1·10, 1·80 m, Tiefe von 2·50, 2·30 und 2·30 m hatten.

Die unregelmässigen Gruben unter dem Schutte begannen auf der hier schon 135 cm tief liegenden unberührten schwarzen Erde und gehörten zum ersten Ansiedlungsniveau. Die eine Grube (5. Fig. 1. G.) hatte einen Durchmesser von 80×105, die andere (5. Fig. 7. G.) von 75×105 cm. Erstere drang 70, letztere 105 cm tief in die gelbe Erde und beide waren mit wenigen Abfällen und hart gestampfter schwarzer Erde gefüllt.

Der Teil vom Schutte der Hütten bis zur unberührten schwarzen Erde war ebenso wie bei den bisherigen Gräben, mit einer Kulturschichte von Scherben und Knochen aufgefüllt. In diesem Graben bestand der Unterschied darin, dass während in den vorigen nur zwei Niveaus zu unterscheiden waren, *befanden sich hier drei Ansiedlungsniveaus, deren Stoff ebenso identisch war, wie in den bisherigen Fällen.* Wir fanden also nirgends irgend einen anderen Stoff und jedes weitere Experimentieren war hier fruchtlos. Die vom Probegraben südwärts und westlich gezogenen Graben bezeugten, dass sich die Ansiedlung nicht in dieser Richtung erstreckte. Bei dieser Feststellung kam uns auch die vom Eigentümer gegrabene Tongrube zu Hilfe. Dieser Umstand war durchaus nicht überraschend, da die neben der Wasserader ufermässig sich erhebende Anhöhe sich von dem aufgegrabenen höchsten Punkt nach Norden hinzog. Aber auf diesem Terrain konnte man teils wegen des Weges, teils wegen des dazwischen fallenden Gebäudes und der schon abgetragenen Erde nicht arbeiten. Also mussten wir unsere Arbeit auf dem nach dem Gebäude folgenden, bisher ungestörten Terrain fortsetzen.

IV. Aber bevor wir hier die Arbeit begonnen hätten, haben wir versucht nach Aussage des Eigentümers den Friedhof zu finden. Der Versuch ist uns auch gelungen, indem wir hinter dem Meierhof, auf dem mit Akazien dicht bepflanzten Terrain vier Gräber aufdecken konnten. Leider waren dieselben in sehr schlechtem Zustande und das weitere Arbeiten war zwischen den Bäumen unmöglich. Ferner waren hinter den Akazien schon keine Gräber zu finden.

Übrigens müssen wir bemerken, dass sich in den Gräbern ohne Beigaben nur Skelette befanden. Oberhalb der Gräber waren zahlreiche

neolithische Scherben vorhanden, aber daselbst fanden wir auch einige kleine, mit ein-zwei Henkeln versehene Gefässe, welche die bronzealterige Ansiedlung und Gräberfeld von Ószentiván charakterisieren. Doch konnte es nicht festgestellt werden, ob diese Gegenstände ursprünglich zum Stoff der Gräber gehörten.

1. Grab. Ganz eigentümlich gekrümmtes Skelett, welches vom Kopfe bis zu den Knien in gerader Linie lag, aber der Unterschenkel stark eingebogen. Das Becken lag mit dem Sitzbein aufwärts. Der Rückgrat war auch nach oben gekehrt. Die Armbeine waren stark zusammengezogen. Der rechte Arm war unter der Brust, die linke Hand vor dem Gesicht. Trotz dieser eigentümlichen Lage blickte das Gesicht seitwärts und das ganze Skelett lag auf der rechten Seite. Das Grab war so schmal (56 cm), dass die Zehen an der Seitenwand wahrlich hängen geblieben sind. Auch der Boden des Grabes war nicht wagrecht. Zwischen der Lage des Kopfes und der Füsse war ein Unterschied von 15 cm. Die Lage war ost-westlich. Der Kopf war nach Osten, das Gesicht nach Norden gekehrt. Der Kopf lag 70, der Fuss 85 cm tief. Die ganze Länge war 147, die gekrümmte 110 cm.

2. Grab. Vom ersten Grab südlich 1:50 m weit. Die Richtung stimmte mit der vorigen vollkommen überein. Nach der Dicke der nur mangelhaft vorhandenen Knochen geurteilt war das Skelett das eines Mannes, aus dessen wenigen Resten aber die Dimensionen nicht bestimmt werden konnten. Das Zusammenschrumpfen war ausserordentlich stark. Die Knie waren stark hervorgesprungen, die Unter- und Oberschenkel mit einander parallel. Aus den Brüchen der ganz vorhandenen Schenkel geht hervor, dass dieselben mit der Beerdigung gleichzeitig eingebrochen worden sind. Wie Dr Hillebrand in seinen Studien feststellt, ist das Krümmen wahrscheinlich nach der Erstarrung erfolgt und so sind die Beine gebrochen. Wir müssen bemerken, dass wir dieser Erscheinung auch an solchen Stellen begegnet sind, welche nicht von den Wurzeln der Bäume gestört waren. Somit können wir sie auch hier nicht den Baumwurzeln zuschreiben. Dieser Terrainteil war ungestört und 60 cm tief.

3. Grab. Südlich vom zweiten Grab 2 m weit und 50 cm tief ein Skelett, dessen Lage und Richtung mit den vorigen identisch war. Die Dimensionen konnten nicht bestimmt werden, aber die dünnen Knochen sprechen dafür, dass der Tote ein Kind war. Der überwiegende Teil der Knochen fehlte.

4. Grab. Vom zweiten Grab westlich und 30 cm weit. Lage und Richtung mit den vorigen identisch. Nach der Grösse der Knochen geurteilt haben wir mit dem Skelett eines Mannes zutun, dessen Becken ganz fehlte, Ganze Länge 172, gekrümmte 120 cm. Tiefe 65 cm. Zustand ebenfalls sehr schlecht.

Obwohl das in Bruchstücken und in sehr modernden Zustand befindliche Kinnbein mit dem auf der Einsiedlung gefundenen Skelette augen-

scheinlich übereinstimmte, konnte aus Mangel der Beilagen und wegen den bronzealterigen Gefässbruchstücken das Alter der Gräber nicht genau bestimmt werden.

V. Im Meierhof des Sándor Kapocsi waren wir gleichfalls auf einen sehr kleinen Platz beschränkt, weil einerseits der Hof des Mihály Kapocsi und das schon seit längerer Zeit abgetragene Terrain, anderseits der Weingarten und der Hof des Sándor Kapocsi die Arbeit störte. Dann lagen die im Meierhof gegrabenen tieferen Gruben und dort befindlichen Gebäude am höchsten Teil des Terrains, somit wurde eben der wertvollste Teil der Ansiedlung gestört. Aus den Erfahrungen, die wir bei der Grabung machten, überzeugten wir uns, dass wir die Erscheinungen auch hier, ebenso wie im vorigen Meierhof, auf einem schmalen Terrain finden werden, das heisst auf dem höchsten Uferteile, welcher mit der Wasserader parallel läuft.

Die starke Beschränktheit des Territoriums zwang uns ferner die Gräben nicht in regelmässiger Viereckform, sondern romboidartig zu graben (6. Fig.), weil dies der durch die Wasserader und Ufer bestimmten Richtung am besten entsprach. Die Gräben folgten regelmässig aufeinander. Das zweite Meter vom letzten Graben war schon ganz leer und auch die Sektion zeigte ungestörte Erde. Und weil auch die weiteren Probegräben dasselbe Bild boten, haben wir die Arbeit eingestellt. Dieser letzte Graben entsprach derselben steileren Seite, welche wir auch an voriger Grabungsstelle beobachten konnten.

Im ersten, 2 m breiten Graben fanden wir einen unregelmässig und zwei regelmässigviereckigen Feuerherde. Alle drei lagen in einem Niveau 32 cm tief unter der Oberfläche. Der unregelmässigviereckige war vom nördlichen Ende des Grabens 3 m, vom östlichen Rande ein halb Meter weit und hatte die Dimensionen 120×70 cm. Darauf lagen Gefässscherben, welche augenscheinlich beim Verscharren hingelangt sind. Diese Erscheinung war bei allen Feuerherden vorhanden. Der eine regelmässig viereckige Feuerherd lag nördlich 7·75 m weit, genau neben dem östlichen Grabenrand. Seine Dimensionen sind 100×125 cm. Der andere Herd lag nördlich 12·5 m weit ebenfalls genau neben dem östlichen Rand und war von den Dimensionen 150×50 cm. An diesen Herd, südlich in derselben Tiefe reihte sich in diesem Graben eine Aschenschichte von der Dimension 100×53 cm an. Es befand sich in diesem Graben eine Aschenschichte von grösserer Ausdehnung, welche vom nördlichen Ende 12 m weit neben der westlichen Wand sich 4 m lang und 100×75 cm breit dahinzog. Das nördliche Ende dieser mehrfachen Aschenschichte berührte eine ähnliche im zweiten Graben befindliche Schichte. Die Schichte begann 46 cm tief und endigte in einer Tiefe von 59 cm. Unter dem ersten regelmässigen Herde befand sich 65 cm tief eine runde Grube vom 89 cm Durchmesser, welche 135 cm tief auch in die gelbe Erde eindrang. Es waren auch zwei unregelmässige Gruben, welche in 2 m Länge quer durch den ganzen Graben

lagen, ja sogar auch in den folgenden eindrangen. Die erste begann vom nördlichen Ende 4·75 m, die andere 6·50 weit. Die zwei grössten Breiten-dimensionen der ersteren waren 85 resp. 105 cm, jene der letzteren 100 resp. 122 cm. Beide begannen 70 cm tief und drangen 189 cm tief in die gelbe Erde. Sowohl diese Gruben, als auch die vorigen waren mit harter abgestampfter schwarzer Erde gefüllt, worin Abfälle kaum sichtbar waren. Wegen ihrer Nähe zum Wasser und ihrer Tiefe halten wir sie auch für Fallen. Im südlichen Ende des Grabens befand sich 32 cm tief ein vom Auffüllen herrührender gelber Erdfleck, welcher sich auch in den folgenden Graben hineinzog. Die schwarze unberührte Erde in diesem Graben fanden wir in einer Tiefe von 74 cm.

Im zweiten Graben war nur ein einziger Herd, welcher grösstenteils im dritten Graben lag und nur etwa 25 cm lang in den zweiten hineinreichte und befand sich von nördlichen Ende 8·50, von der östlichen Wand 1·75 m weit und 32 cm tief. Jene Aschenschichte, welche auch mit der im vorigen Graben befindlichen Aschenschichte Verbindung hatte, hörte in diesem Graben, die ganze Breite desselben ausfüllend auf. Sie begann von der südlichen Wand 25 cm und vom nördlichen Ende 8·50 m weit. Es war auch noch ein grösserer Aschenfleck vorhanden, welcher von der östlichen Wand 25·5 cm und vom nördlichen Ende 4·50 m weit begann. Seine grössten Dimensionen waren 3·5×1·5 m. Jene gelbe Erdschichte, welche am südlichen Ende des vorigen Grabens begann, war in diesem Graben schon 2 m breit und hat auch noch weiter seine Fortsetzung gehabt. In diesem Graben begann eine grössere Grube von regelmässiger Form, welche sogar auch in den dritten und vierten Graben hinüberreichte, weswegen wir sie dort bald behandeln werden (6. Fig. 1. G.). Es gab noch eine ganz regelmässige Grube vom 95 cm Diameter, welche in einer Tiefe von 43 cm begann und 2·07 m tief hinabreichte. Dieselbe war neben der westlichen Wand und vom südlichen Ende 4 m weit. Eine längliche begann 35 cm tief, vom nördlichen Ende 1·5 m und von der östlichen Wand 75 cm weit. Ihre Länge betrug 1·75 m und die Breite wechselte zwischen 66—100 cm. Mit ihrem westlichen Ende reichte sie auch in den folgenden Graben hinein und war 159 cm tief. Die in der Nähe befindliche Grube begann in derselben Tiefe und war auch ebenso tief, ihr Anfang war von der östlichen Wand 1 m und vom nördlichen Ende 3 m weit. Ihre Dimensionen waren 100×55 cm und ihre Form elliptisch. Die übrigen Gruben waren jenseits der Aschenflecke nahe nebeneinander. Die zwei ineinander mündenden begannen in einer Tiefe von 32 resp. 35 cm, und zwar die grössere von der östlichen Wand 75 cm weit, die kleinere unmittelbar neben der westlichen Wand vom nördlichen Ende 12 m weit. Die kleinere hatte einen Durchmesser von 90 cm, die grössere war von den Dimensionen 102×125 cm. Beide drangen bis zur unberührten schwarzen Erde, welche in diesem Graben 91 cm tief war. Von dieser grösseren Grube südlich 25 cm weit befand sich die letzte unregelmässige Grube von den

Durchmessern 86×104 cm, welche in einer Tiefe von 69 cm begann und 106 cm tief in die gelbe Erde drang.

Im dritten Graben waren vier Herde. Der zum nördlichen Ende nächste zeigte sich schon im zweiten Graben und begann vom nördlichen Ende 8.5 cm weit. Seine Dimensionen sind 125×95 cm und seine Form längliches Viereck. Von dem im zweiten Graben beschriebenen Aschenfleck nur 20 cm weit. Von diesem Feuerherd 1 m weit und südlich lag ein 60 cm breiter und ebenso langer regelmässiger Herd, ebenfalls in 32 cm Tiefe. Der dritte Herd war vom letztern südlich und 150 cm weit. Seine Grösse war dieselbe, nur lag er 50 cm tief. Von diesem Herde westlich 20 cm weit fanden wir 25 cm tief einen neueren Herd von der Dimension 80×100 cm. Sein grösster Teil war in diesem Graben, aber etwa der vierte Teil ragte auch in den folgenden Graben hinüber. Die am südlichen Ende befindliche gelbe Erdschichte war 2.50 m breit, zum Teil schon mit grösseren Kleibwerkbruchstücken bedeckt, welche neben der westlichen Wand, in der Nähe der südlichen Wand 3.50 m weit hervorgesprungen sind. Die gebrannten Schollen haben wir nicht entfernt, weil wir die darüber befindlichen Teile ganz aufschliessen wollten, um die ganze Hütte in der schon ausgetrobtten Weise aufzudecken (Von dieser Arbeit werden wir ganz eingehend weiter unten sprechen). Unter der gelben Erde fanden wir eine unregelmässige 1.50 m lange Grube, welche von einer ursprünglich runden Grube herrührte, deren runder Teil vom 75 cm Durchmesser war. Ihre Tiefe betrug 180 cm und die ganze Grube war mit schwarzer Erde gefüllt. Sonst kein Fund.

In diesem Graben befand sich der grösste Teil jener grossen Grube, deren wir auch beim zweiten Graben gedachten. Aber die Grube hörte auch in diesem Graben noch immer nicht auf, sondern reichte etwa 50 cm weit auch in den vierten Graben hinein. Ihr Mittelpunkt war vom nördlichen Ende 7.15 m weit. Die Durchmesser der fast kreisförmigen Grube waren 300×320 cm, welche in die 1 m tief beginnende unberührte Erde 1.70 m tief hineindrang. Zweifellos hat man aus der gelben Erde dieser Grube den Grund zur Hütte gelegt, welche sich schon in diesem Graben zeigte. Die Grube war voll mit Scherben und Knochen.

In diesem Graben fanden wir 6 Gräber, worunter ein gerade am westlichen Rand des Grabens war und vier in den andern Graben hineinreichten. Das erste lag vom nördlichen Ende 6.25 m weit unmittelbar neben der westlichen Wand. Das zweite vom nördlichen Ende 4 m und von der westlichen Wand 1.50 m weit. Das dritte und vierte in verschiedener Tiefe vom nördlichen Ende 4.50 m weit unmittelbar neben der westlichen Wand; das fünfte vom nördlichen Ende 2.50 und das sechste 2 m weit, beide grösstenteils in den andern Graben hineinreichend. Die einzelnen Gräber werden wir eingehender behandeln.

Im vierten Graben fanden wir ausser der vorhin geschilderten Grube, dem Schutte der Hütte, dem Feuerherd und den Gräbern auch noch eine

Grube und ein Skelett. Die Grube war vom nördlichen Ende 1:50 m weit neben der westlichen Wand, etwa mit einem Drittel in den fünften Graben hinüberreichend und drang 44 cm tief in die 110 cm tief beginnende unberührte Erde. Sie hatte einen Durchmesser von 70 cm. Das Grab war genau an der südlichen Seite der Grube. Der Schutt der Hütte hatte eine Ausdehnung von 6 m.

Der Schutt erreichte seine grösste Ausdehnung im fünften Graben, und drang nur 1 m weit in den folgenden Graben hinein. Unmittelbar daneben, vom südlichen Ende 4 m weit war eine unregelmässige Grube von den Durchmessern 106×85 cm, welche 68 cm tief begann und 235 cm tief in die gelbe Erde hineindrang. Von dieser Grube nördlich ein halb Meter weit folgte eine viereckige Grube von den Dimensionen 118×138 cm, welche in einer Tiefe von 68 cm begann und 212 cm tief in die gelbe Erde hineindrang. Von dieser Grube befand sich nur etwa der vierte Teil in diesem Graben und drei Viertel gehörten zum sechsten Graben. Die westliche Wand hatte ebenfalls jene elliptische Grube von den Dimensionen 125×65 cm in zwei geschnitten, welche in die schon 1:40 m tief beginnende unberührte Erde 80 cm tief drang. Die Grube war vom nördlichen Ende 8 m weit. Davon östlich ein halbes Meter weit fanden wir eine Grube mit 70×80 cm Durchmessern, welche an einer Ecke einen Auslauf von den Dimensionen 40×68 cm hatte. Die Grube war 2:35 m tief und an ihren zwei Seiten befanden sich weitere zwei quadratförmige Gruben. Alle drei begannen in einer Tiefe von 25 cm. Die zwei kleineren waren aber nur 50 cm tief und von den Dimensionen 30×35 cm.

Auch zwei Herde befanden sich im Graben. Der eine lag vom nördlichen Ende 3:25 m weit neben der westlichen Wand, reichte aber auch in den folgenden Graben hinüber. Der in diesem Graben befindliche Teil war viereckförmig, dessen Höhe 1 m, Grundlinie 1:30 m war. Derselbe lag 47 cm tief. Der andere Herd lag unmittelbar auf der schwarzen Erde und war von den Dimensionen 65×50 cm. Daneben 1:50 m weit fanden wir ein gestörtes Grab (8. Grab).

Im sechsten Graben hörte der Hüttenschutt auf. Hieher reichte die schon geschilderte viereckige Grube hinüber, die ellipsenförmige Grube, ferner ein Teil des Herdes, welcher quadratförmig von den Dimensionen 1×1 m war. Ausser dem fanden wir vom nördlichen Ende 8 m weit, in der Mitte des Grabes 60 cm tief in einer Ausdehnung von 1:25 m Länge und 0:50 m Breite Kleibwerkbruchstücke. 10:5 m weit neben der westlichen Wand begann eine Aschenschichte von den Dimensionen 75×75 cm, welche auch in den folgenden Graben hinüberreichte.

In diesem Graben waren auch fünf Gräber, und zwar das neunte war 9, das zehnte 6, das elfte 4:25, das zwölfte 3:50 und das dreizehnte 1 m vom nördlichen Ende weit. Das 10., 12. und 13-te lag unmittelbar neben der westlichen Wand, aber die zwei letztern reichten auch schon in den fol-

genden Graben hinüber. Das 9-te war von der östlichen Wand 0·5 m, das 11-te 1 m weit.

In den siebenten Graben drang noch 1 halb m lang jene Aschenschichte, deren wir schon beim vorigen Graben gedachten. Diese Aschenschichte schloss sich unmittelbar an eine halb Meter Breite und 4 m lange Kleibwerkschichte, welche aber weder Fortsetzung, noch weitere Verbindung hatte. Die Kleibwerkstücke lagen auch hier 60 cm tief. Vom südlichen Ende der Kleibwerkschichte 1 m weit lag auf dieser Schichte ein halb Meter breiter und 1 m langer Feuerherd.

Vom südlichen Ende des Grabens 5 m und von der östlichen Wand 40 cm weit befand sich eine unregelmässige Grube, deren zwei Ausläufe resp. 1 m und 75 cm lang waren. Die Grube war 2·50 m tief. Am nördlichen Ende begann eine grosse Grube, der grösserer Teil auch in den folgenden Graben überging.

Im achten Graben nahm jene regelmässige, ganz kreisförmige Grube die ganze Breite des Grabens ein. Ihr Durchmesser war 2·10, Tiefe 2·80 m. Den grössten Teil des schönsten keramischen Stoffes lieferte uns eben diese Grube.

Vom nördlichen Ende 5·15 m und von der östlichen Wand 1 m weit befand sich 80 cm tief ein 1·35 m langer und 30 cm breiter Feuerherd. Vom nördlichen Ende 11 m und von der östlichen Wand 1·35 m weit fanden wir in einer Breite von 50 cm und Länge von 1·25 m Kleibwerkbruchstücke ohne irgend einem Zusammenhang. Dasselbst fanden wir auch das 14. Grab vom nördlichen Ende 7·5 m weit genau neben der östlichen Wand.

Der neunte Graben war nur 1·25 m breit. Hier fanden wir nur ein Grab (15) vom nördlichen Ende 8·5 und von der östlichen Wand 1 m weit. Weder der Boden des Grabens, noch die Wand der Sektion verriet irgend eine Störung. Von den bisherigen Gräben abweichend zeigten sich hier nur kaum Spuren von Scherben und Knochen und von da angefangen war auch das Niveau des Bodens abschüssig. Die auf die bisherigen Gräben quer gezogenen Forschungsgräben gaben gar kein Resultat, aus welchem Grunde wir in diesem Teile die Grabung auch einstellten.

Nun sehen wir die Aufdeckung der Ruinen der achten Hütte. Wie wir bei Schilderung der Gräben sahen, lag der Schutt dieser Hütte am südlichen Ende des 2—5 Grabens. Seine Form war nicht einmal, so regelmässiges Viereck, wie jene des im vorigen Teile der Ansiedlung beschriebenen Schuttes. Die Viereckform konnte aber festgestellt werden. Die durchschnittliche Breite des Schuttes betrug 3·30 m, die Länge 4·10 m. Am südöstlichen Ende hatte der Schutt einen Auslauf von 5·5 m (7. Fig.). Aber wie das beim ganzen Aufdecken festzustellen war, war dieser Auslauf schon ausser dem Teile, welcher nach den darauf liegenden Gefässen und Bruchstücken geurteilt den Boden der Hütte bildete.

Das Aufdecken haben wir nach genauer Umgrenzung und Messung ungefähr in der Mitte, am höchsten Punkt angefangen. Aus dem Aufdecken

der bisherigen Schutte gewannen wir für diese Arbeit schon genug Erfahrung. Trotz der genauen Beobachtung waren wir aber hinsichtlich der Konstruktion der Hütten und der Bestimmung der grossen verzierten Bruchstücke noch immer nicht ganz im Sichern.

Ebenso wie bei den vorigen, konnten wir auch hier feststellen, dass der grösste Teil der Kleibwerkstücke mit den Ruten- und Rohrabdrücken und rohen Balkenspuen abwärts gekehrt lagen. Also stürzte auch diese Hütte nach innen ein und begrub so die am Boden liegenden Gefässe.

Die Arbeit des Aufdeckens wurde dadurch erleichtert, dass nach Abheben der ersten Schollen der dicksten Schichte ein Teil des Bruchstückes eines eckigen Gefässes zum Vorschein kam, was uns in der ferneren Arbeit zur Richtschnur diente (8. Fig.). Nach der Aufdeckung des ganzen Gefässes haben wir das Niveau erreicht, welcher entschieden der Hütte zum Boden diente (9. Fig.). Auf diesem Niveau lagen die Gefässe neben einander (10. Fig.). Dies leitete uns auch bei der Aufdeckung der ferneren Teile.

Aber trotz der grössten Vorsicht konnten wir vom glatt gebliebenen Fussboden nur sehr kleine Bruchstücke finden. Auch diese waren grösstenteils ausgebrannt und in stark zerbrochenen Zustande (11. Fig.). Aber soviel ist uns doch von ihnen geblieben, dass wir damit und mit Hilfe der auf ihren ursprünglichen Platz gebliebenen Gefässen kontrollieren konnten, dass wir uns beim Aufdecken auf dem Fussboden der Hütte befinden. Ferner hat uns ihr ausgebrannter Zustand auch jene als Feuerherde betrachteten gebrannten Erdflecke erklärt, welche wir bei unseren vorigen Hütten fanden. Nach den aufgedeckten Gefässen und Fussbodenbruchstücken geurteilt war die Dimension der Hütte 3×4 m. Innerhalb dieser Dimension fanden wir die Einrichtungsgegenstände der Hütte.

Nach Bezeugung der Funde war die Längenrichtung der Hütte Ost-westlich. Der Eingang war auf der östlichen Seite. In der Mitte befand sich ein Feuerherd (12. Fig.), neben welchem am Boden verschiedene Gefässe lagen. Dem Eingange gegenüber stand neben der westlichen Wand, ein grosser Fruchtbehälter, dessen Boden wir samt den dazugehörenden gezierten Bruchstücken auf seinem ursprünglichen Platze fanden (13. Fig.). Ausser diesem grossen Gefässe gehörten auch noch Schüsseln, mit Fussröhren versehene Gefässe, mit Knotenhenkeln versehene grössere Gefässe zum Inventar des Hauses. Sehr beachtenswert ist auch jenes viereckige Gefäss, wovon noch bei der eingehenden Schilderung der Gefässe die Rede sein wird.

Pfahlenlöcher fanden wir auch in dieser Hütte keine, wir dürfen also annehmen, dass ihre Konstruktion mit der in unserer oben schon angeführten Arbeit geschilderten identisch ist.

VI. Wir haben bei der Beschreibung der Ansiedlung gesehen, dass die 15 Gräber ganz ohne irgend ein System herumlagen. Es war also hier kein eigentlicher Friedhof, aber auch das können wir nicht behaupten,

dass die Beerdigung auf der Ansiedlung selbst erfolgt wäre. Weder die Gräber, noch die Feuerherde sind hier voneinander vollkommen abgesondert. Die Gräber sind im allgemeinen arm an Beigaben und enthalten zu meist nur Schmuckgegenstände. Es war nur ein einziges Grab, wo wir Steingeräte, kleine Steinklingen fanden, ferner ein Grab, welches Gefässe enthielt. Gefässbruchstücke befanden sich in drei Gräbern, welche zum Teil auch gestört waren.

1. *Grab.* Ein auf der rechten Seite liegendes Männerskelett. Richtung WNW—OSO. Der Kopf nach WNW. gekehrt, das Gesicht blickte nach Norden. Der Tote war regelmässig geschrumpft. Die Hände vor der Brust. Ganze Länge 159, eingeschrumpft 110 cm. Das Skelett war in gutem Zustande, aber der Schädel schon ganz vermodert, nur die untere und obere Zahnreihe konnte samt den dazugehörenden Knochen gerettet werden. Das Grab war 60 cm tief. Hinter dem Kopfe des Toten war ein Steinbeil und ein grosser Hornstein. Am rechten Arm ein Perlenarmband, am Hals ein Perlenhalsschmuck, darunter auch einige Wolfzähne. Am Scheitel und an der Stirn waren einige Knöpfe mit zwei Löcher. Unter dem Hals drei kleine Hornsteinklingen.

Die Klingen waren 3—4 cm lang. Nur von der einen Seite des Hornsteines wurden Klingen gesprengt. Dimensionen des Steines sind 6.5×7 cm, Dicke 2.8 cm. (Taf. XL. 24.)

Das Steinbeil ist leistenförmig. Der untere Teil ist flach, der obere rund. Die Schneide ist regelrecht. Das Beil ist 13 cm lang und 2.8 cm breit. Seine Farbe ist grau und der Stoff diabasartig. (Taf. XL. 4.)

Die Perlen sind von einigen länglichen, eckigen Exemplaren abgesehen zylinderförmig. Die Knöpfe sind von runder und glatter Oberflächens. Die untere Seite ist eckig konvergierend und dieser Teil ist durchbohrt, infolge dessen die Knöpfe zwei Löcher zu haben scheinen. Wahrscheinlich wurden sie an irgend einen Stoff genäht und so auf den Kopf gelegt. Es kann bestimmt festgestellt werden, dass sowohl die Perlen, als auch die Knöpfe aus dicken Muscheln verfertigt wurden (III. Tafel 8, 9, 10.).

2. *Grab.* Ein auf der linken Seite liegendes Frauenskelett Richtung OSO—WNW. Der Kopf war gegen OSO. gekehrt und das Gesicht blickte nach SW. Die Einschrumpfung war so stark, dass die Fersen das Dickbein berührten. Die Schenkel waren ganz parallel. Die Finger der rechten Hand berührten das Gesicht. Die andere Hand war etwas rückwärts. Ausser den zylinderförmigen Knochen waren alle übrigen in sehr schlechtem Zustande. Der Schädel war stark vermodert. Die ganze Länge war 145, die eingeschrumpfte 78 cm. Am Hals befanden sich dem im vorigen Grab gefundenen Halsschmuck ähnliche Muschelperlen. Die Tiefe war 60 cm.

3. *Grab.* Ein stark gestörtes Grab. Nur der Schädel befand sich an seiner ursprünglichen Stelle, was aus der darunter befindlichen Ockerfarbe festgestellt werden konnte. Aus der Lage des Schädels konnte man schliessen, dass der Tote ebenso lag, wie im vorigen Grabe, nämlich auf

der rechten Seite in OSO—WNW. Richtung. Auch der Halsschmuck befand sich in seiner ursprünglichen Lage und bestand aus kleineren und grösseren Muschelperlen, länglichen eckigen Stücken und Wolfszähnen. Am rechten Handgelenk war ein aus Muschel verfertigter Perlenschmuck. Am Gesichte, welches ein wenig nach unten blickte, aber besonders an der Stirn waren Spuren von roter Färbung zu sehen. Neben dem Schädel befand sich eine 28 cm lange und 0.5 cm breite Hornsteinklinge. Die Störung des Grabes stammt aus späterer Zeit. Die Tiefe war 45 cm.

4. Grab. Das Grab befand sich genau unter dem vorigen Grab 70 cm tief. Der Tote lag auf der linken Seite und war stark geschrumpft. Aus der Länge des Skelettes gefolgert dürfte der Tote eine Frau gewesen sein. Die ganze Länge war 152, geschrumpft 80 cm. Richtung OW. Der Kopf nach Osten gekehrt und das Gesicht blickte nach Süden. Auffallenderweise waren die Armbeine ganz unversehrt, aber die stark geschrumpften Schenkelbeine, besonders die zwei untern in Stücke gebrochen. Dies konnte unbedingt nur durch gewaltsames Brechen geschehen sein. (14. Fig.).

In meiner Arbeit über die Frage der Hockerbestattung (Arbeiten — Dolgozatok III. 39 und 103) — erwähnte ich, dass dies zweifellos noch vor der Erstarrung des Toten geschehen musste und falls das versäumt wurde, musste eine viel grössere Gewalt angewendet werden, so dass die Beine brechen mussten. H. Dr Jenő Hillebrand machte mich darauf aufmerksam, dass solche Fälle auch heute noch bei der Beerdigung der Naturvölker vorkommen.

Am Hals und Gelenk der rechten Hand des Toten fanden wir auch hier aus Muschel verfertigte Perlen. Die am Gelenk befindlichen waren in doppelter Reihe vorhanden. Im Halsschmuck waren auch einige Wolfszähne. Unter den Perlen fanden wir einige so harte Stücke, in welchen auch der ursprüngliche, Faden darin war. Diese Stücke schlossen sich eigentümlich (III. Tafel 7.). Die Perlenreihe schlossen zwei mit ihren Seiten nebeneinander gelegte Perlen und der durch die Perlenreihe gehende Faden ging so durch diese zwei Perlen, dass er sie fest verbindend wieder durch die Perlenreihe ging. Also wie es scheint, standen die zwei Enden der Perlenreihe frei und wurden nur am Hals oder Handgelenk geschlossen. Diese Perlen waren nur halb so gross, wie die bisherigen.

Den Zeige-, Mittel- und Ringfinger des Toten an der linken Hand verband ein dreifacher Ring (III. Tafel 2.). Dieser Ring ist derartig, wie diejenigen welche Fr. Móra auf dem Csokaer Kremenyák in sehr grossen Menge fand (Arbeiten — Dolgozatok I. 22. S.). Die Bearbeitung des Ringes ist sehr fein. Nach der Feststellung des H. Fr. Móra (E. d. 24. S.) dienten diese Ringe als Fingerringe und wir können sie als die Vorläufer der Metallringe betrachten. Diese Feststellung wird auch durch unsern Fund bestärkt. Der Umstand, dass wir diesen Ring in einem Frauengrab fanden und noch dazu auf der linken Hand, widerspricht entschieden der Annahme, als wenn diese Ringe Bogenspanner gewesen wären. Dies ist auch durch

die Tatsache ausgeschlossen, dass ebenso wie bei den Funden von Csóka, auch hier keine Spur davon zu sehen war, dass der Urmensch von Kópáncs einen Bogen gebraucht hätte. Dass diese Ringe auf dieser Ansiedlung verfertigt worden sind, wird auch durch ein in Arbeit genommenes Beinstück bestätigt, welches wir als sporadischen Fund auf der Ansiedlung fanden. Auch Röteln haben wir in diesem Grab gefunden.

5. *Grab.* In einer Tiefe von 1 m lag ein Kinderskelett auf der rechten Seite und SSO—NNW gerichtet. Mit dem Kopfe gegen SSO und dem Gesicht gegen NO. Die Lage war regelmässig, geschrumpft. Am Hals und rechtem Hand gelenk Muschelperlen, am linken Arm oberhalb des Ellbogens ein aus Tridachna-Muschel verfertigtes Armband (III. Tafel 5.)

6. *Grab.* Ein ganz hin und her geworfenes Skelett, welches der Grundbesitzer gestört hatte. Beigaben waren auch ursprünglich keine.

7. *Grab.* Derartig gestört, dass wir keinen einzigen Knochen an seinem ursprünglichen Platze fanden. Weder Lage, noch Richtung konnte bestimmt werden. Die Beilagen waren unversehrt vorhanden. Am linken Arm war ein aus Tridachna-Muschel verfertigtes Armband (III. Tafel 6.). Die schon bekannten Perlen und Knöpfe waren auch hier vorhanden. Unter den zerstreuten Knochen befand sich auch ein doppelter Beinring, aber in gebrochenem Zustande und der abgebrochene Teil ganz vermodert (III. Tafel 1.). Leider konnten wir seine ursprüngliche Lage nicht beobachten, aber es unterliegt keinem Zweifel, dass es ein Fingerring war. Er ist sehr fein und viel dünner bearbeitet, als der im vorigen Grab beschriebene. Auch Holzkohlenstücke waren vorhanden, aber ob diese zugleich mit den Toten hierher geraten sind, kann wegen der Störung nicht festgestellt werden. Nach der Aussage des Grundbesitzers dürfte die Störung erst nicht lange geschehen sein.

8. *Grab.* In einer Tiefe von 46 cm fanden wir ein mangelhaftes Skelett, wovon nur der untere Körper vorhanden war, aber noch in seiner ursprünglichen Lage. Aus seinen Dimensionen geurteilt dürfte der Tote ein Mann gewesen sein, welcher auf seiner rechten Seite lag und wahrscheinlich gerade so gerichtet war, wie der im ersten Grab gefundene Tote. Von Beilagen keine Spur.

Das 9. *Grab* ist das wichtigste Grab der ganzen Ansiedlung, weil seine Beilagen uns einem sehr wichtigen Einblick in die Zeitfolge der Gefässe ermöglichen. (15. Fig.). Im Grab fanden wir ein auf der rechten Seite liegendes Männerskelett, deren Richtung OW. war. Der Kopf war nach Osten gekehrt und das Gesicht blickte gegen Norden. Die ganze Länge betrug 176, eingeschrumpft 125 cm und das Grab war 76 cm tief. Es war auffallend, dass dem Toten die linke Hand und die zwei Füße fehlten, obwohl keine Spur von Störung zu bemerken war. Das Abschneiden geschah genau beim Gelenk. Diese Beobachtung ergänzt die Erfahrungen des H. J. Hillebrand, welche er in den 5. und 10. Gräbern des kupferzeitlichen Friedhofes von Pusztavánháza machte und nachdem wir in un-

serer angeführten Studie über die Hocker-Gräber die Einschrumpfung der Furcht vor dem Toten anschrieben, haben wir auch hier alle Ursache, die Verstümmelung mit Hillebrand einverstanden auf diese Ursache zurückzuführen. Hinter dem Skelett befanden sich zwei Gefässe und ein Gefäßbruchstück, welche Gegenstände entschieden zu gleicher Zeit in das Grab geraten sind. Die zwei Gefässe sind unbedingt als Beilagen zu betrachten, das Bruchstück aber dürfte wahrscheinlich beim Verscharren des Grabes zufällig in das Grab geraten sein. Die zwei Gefässe und das Bruchstück geben uns eine Erklärung dafür, auf welche Weise Gefässe resp. Bruchstücke von augenscheinlich verschiedenem Alter auch in einzelnen Schichten der Ansiedlung nebeneinander geraten sein konnten. Und wenn wir sie auch in den Gräbern zusammenfanden, so ist zweifellos dass sie gleichzeitig in Gebrauch waren.

Das eine Gefäss ist becherförmig. Der Rand von sanfter Biegung ist mit kleinen Eindrücken geziert. Unter dem Rande 1 cm weit sind auf entgegengesetzten Seiten, aber nicht ganz symmetrisch liegend, zwei zum Aufhängen dienende Löcher angebracht mit höckerigen Rändern. Unter einem Loch befindet sich ein 17 mm breiter Streifen, dessen oberer Teil mit vier horizontalen Linien, der untere aber mit einer länglichen X-förmigen Vertiefung geziert ist. Der untere Schenkelraum dieser Vertiefung ist mit Linien ausgefüllt, welche mit den Schenkeln parallel unter einem spitzen Winkel zusammenlaufen. Unter dem andern Loch ist ein etwas breiterer Streifen, auch dessen oberem Teil nur eine einzige horizontale Linie zu sehen ist, somit die darunter befindliche X-Form auch viel länger ist. Der untere Schenkelraum ist hier leer (XXX. Tafel 5.).

Durch die zwei Streifen wird das Gefässchen in zwei Felder geteilt, welche auf zwei Seiten und oben von vier rahmenartig angebrachten Parallelen begrenzt werden. Der innere Teil des Feldes wird durch zwei neuere Parallelen in zwei Teile geteilt. Diese Fläche ist wieder mit unregelmässig angebrachten Linien und länglichen Eintiefungen gegliedert. Am Muster, so wie an den Löchern sieht man, dass der Verfertiger des Gefässes nicht nach Symmetrie strebte. Der Stoff des Gefässes ist gut geschwemmt gut gebrannt und rot. Nur hie und da sind daran schwarze Flecke zu sehen. Die Mündung ist 82 cm weit, die Höhe misst 73 und der Boden 53 cm.

Das andere Gefäss ist ohne Verzierung, dünnwandig und bombenförmig. Man sieht daran weder Ritzen, noch Höcker. Der Boden ist klein. Der untere Teil schliesst sich halbkugelförmig an den zylindrischen obern Teil an. Die Mündung ist 11 cm weit, Höhe misst 87, der ein wenig sich eintiefende Boden 3 cm. Das Gefäss ist ein gelblich graues, gut geschwemmtes und gut gebranntes Exemplar. (XX. T. 8.) Das zu gleicher Zeit in das Grab gelangte Bruchstück ist eine fein geschwemmte graue Scherbe. Der daran befindliche Knoten ragt stark hervor, ist 12 mm breit und in der Mitte eingetieft. Den Stoff des Grabes werden wir noch gele-

gentlich der Schilderung der auf der Ansiedlung gefundenen Gefässe als den wichtigsten Beweis für die Gleichzeitigkeit behandeln.

10. Grab. In einer Tiefe von 1'10 m ein auf der rechten Seite liegendes Männerskelett. Richtung OW. Der Kopf gegen Osten, das Gesicht gegen Norden gekehrt. Stark geschrumpft. Die Knien berührten den Ellbogen. Ganze Länge 178, geschrumpfte 114 cm. Beigaben waren keine.

11. Grab. 1'10 m tief ein auf der linken Seite liegendes Frauenskelett Richtung OSO—WNW. Der Kopf gegen OSO, das Gesicht gegen Süden gerichtet. Stark geschrumpft. Die Hände waren vor dem Gesicht. Ganze Länge 151, geschrumpft 110 cm. Am linken Arm ein Perlschmuck.

12. Grab. 1'10 m tief ein auf der rechten Seite liegendes Männerskelett. Lage OW. Der Kopf gegen Osten, der Gesicht gegen Norden gerichtet. Stark geschrumpft. Ganze Länge 172, geschrumpft 103 cm. Beigaben waren keine. Das Grab befindet sich in situ im Museum von Hódmezővásárhely.

13. Grab. 1'10 m tief ein auf der linken Seite liegendes Frauenskelett Richtung OW. Der Kopf gegen Osten, das Gesicht gegen Süden gekehrt. Stark geschrumpft. Hände mit stark gebogenen Armen lagen vor dem Gesicht. Länge 145, geschrumpft 94 cm. Beigaben waren keine, aber oberhalb des Skelettes 10 cm weit lag das Bruchstück eines dem im 9. Grab gefundenen unverzierten Gefässe ähnlichen Gefässes, welches zweifellos bei der Beerdigung in das Grab gelangt ist.

14. Grab. 1'10 m tief ein auf der linken Seite liegendes Kinderskelett. Richtung OW. Der Kopf nach Osten, das Gesicht gegen Süden gekehrt. Das Skelett war in sehr schlechtem Zustande, so dass wir nur aus den mangelhaft vorhandenen Knochen obige Angaben bestimmen konnten. Der grösste Teil des Grabes war zerstört. In der Gegend des Halses aus Wolfszähnen und Muschelperlen bestehender Halsschmuck, in welchem von den bisherigen abweichend auch grosse flache und länglich eckige Formen vorhanden waren. Dasselbst fanden wir auch Bruchstücke von zwei mit Knoten versehenen Gefässen, deren Stoff mit dem im vorigen Grab gefundenen identisch ist. Jener Teil des Skeletts, wo wir diese fanden, war in ungestörter Lage, somit sind diese Bruchstücke gleichzeitig in das Grab gekommen.

15. Grab. 1'55 m tief ein auf der rechten Seite liegendes Kinderskelett. Richtung SN. Der Kopf gegen Süden, das Gesicht gegen Osten gekehrt. Die Hände lagen mit stark eingebogenen Armen vor dem Gesicht. Beilagen waren keine.

Wie aus dem Obigen erhellt waren in den 15 Gräbern 4 Männer, 2 (nach der Grösse der Knochen geurteilt) wahrscheinlich Männer, 4 Frauen, 3 Kinder, ferner 2 wegen starker Störung nicht bestimmbar erwachsene Individuen. Die Richtung war ungleich, aber die Männer und zwei (wahrscheinlich Knaben) Kinder lagen auf der rechten, die Frauen und ein Kind (wahrscheinlich Mädchen) auf der linken Seite. Auch diese

Beobachtung ergänzt jene Beobachtungen, welche J. Hillebrand bei den kupferzeitlichen Gräbern von Pusztavánháza machte.

Ob diese Gräber mit den schon früher geschilderten vier Gräbern irgend einen Zusammenhang hatten, konnten wir wegen der Armut jener und der daneben gefundenen bronzezeitlichen Gefässe nicht feststellen. Die Entfernung dieser beiden Gräbergruppen von einander ist kaum mehr als 50 Schritte.

VII. Nach der Aufdeckung der Ansiedlung und des Friedhofes in der Kapocsi-Meierei haben wir aus dem Grunde, weil man in unmittelbarer Nähe die Arbeit nicht fortsetzen konnte, auch in verschiedenen Teilen des Meierhofes die Fortsetzung gesucht, aber vergebens. In der Nähe des Ackerweges und unmittelbar am Ufer der Ader haben wir zwar in den Forschungsgräben Scherben und Knochen gefunden; aber nach Erreichung der unberührten Erde in einer Tiefe von 60 cm, fanden wir nirgends Spuren von Ansiedlung, obwohl auf der Oberfläche zahlreiche gebrannte Erdschollen vorhanden waren.

Aber hinter dem Meierhof, am höchsten Punkt ist es uns gelungen Spuren von Ansiedlung zu finden. Hier fanden wir die Ruinen der neunten Hütte, welche uns ermöglichten die Frage der Hütten zu lösen. Die erste Frage bezog sich auf die grossen, verzierten Getreidebehälter, die zweite auf das Giebelornament der Hütte, mit welchen Fragen ich mich schon in meiner oben angeführten Abhandlung befasste.

Die Unterlage dieser Hütte war von den bisherigen verschieden. Nämlich unter den sieben ersten befand sich eine dicke Kulturschichte, was obwohl etwas dünner auch bei der achten der Fall war. Aber dafür war die neunte Hütte unmittelbar auf die unberührte Erde aufgebaut. Eben diese Beobachtung führte uns auf den Gedanken, dass nachdem die ersten Ansiedlungen in diesem Niveau geschehen sind, wir die auf die gestampfte Kulturschichte gescheene Ansiedlung für die jüngere zu betrachten haben. Natürlich denken wir nicht an einen grösseren Zeitraum, sondern verbleiben bei derselben Kultur, was auch die Funde bestätigen.

Über den Ruinen war eine 30 cm dicke Humusschichte, welche auffallend wenig Scherben enthielt. Die Dicke des Schuttes war auch hier 30 cm. Auf der östlichen Seite des Schuttes fanden wir verzierte Kleibwerkstücke, an deren inneren Seite auch die Rohr- und Rutenabdrücke zu sehen waren. (16. Fig.)

Dieser Fund hat am besten bestätigt, dass die beim der ersten Hütte gefundene trapezförmige Verzierung wirklich zur Zierde der Hüttenwand diente.

Die Grundfläche der Hütte war 6×4.8 m. Am Fussboden neben der westlichen Wand fanden wir einen verzierten Getreidebehälter, (20., 21. Fig.) vor welchem 2.22 m weit ein 1.40×1.15 m grosser und mehrmals gekleibter Feuerherd stand, dessen unterer Teil kreisförmig war (17. Fig.). Auf der nordwestlichen Seite des Herdes befand sich ein grösseres Gefäss

(auf dessen eingehende Beschreibung wir noch zurückkehren werden) und Bruchstücke einer Schüssel (18. Fig.). In der Nähe des Eingangs, vom Herd 3 m weit fanden wir die Bruchstücke eines Fruchtbehältergefässes. Ausser der Grundlage neben der südlichen Seite war eine grössere Abfallgrube, worin wir unter den Scherben den Schädel eines jungen Urochses fanden. Auch über der unberührten Erde war eine 5—10 cm dicke abgestampfte gelbe Erdschichte.

Mit diesem Graben haben wir auf diesem Territorium unsere Forschung einstweilen auch beenden müssen, welche wir aber, so hoffen wir, noch fortsetzen werden.

VIII. Das Resultat unserer Grabungen war in jeder Hinsicht befriedigend und ausser wichtigen Beobachtungen sehr mannigfaltig an keramischen Stoff, Knochen und Stein.

Nachdem wir schon oben festgestellt haben, dass obwohl an einigen Stellen sogar Spuren von zwei Ansiedlungen wahrnehmbar waren, welche aber auch laut der Bezeugung des 9. Grabes einer und derselben Kultur angehören, finden wir es nicht für notwendig, die Funde in chronologischer Ordnung ihres Vorkommens, d. i. nach Schichten zu schildern. Ausser dem Gesagten enthebt uns dieser Notwendigkeit auch jener Umstand, dass ebenso wie im 9. Grab, in jedem einzelnen Graben der Keramische Stoff von verschiedener Gattung und Bearbeitung überall gemischt vorgekommen ist. Eben darum wollen wir den ganzen Stoff nach Typen behandeln.

Auf der ganzen Ansiedlung, von den tiefsten Stellen bis zu den vom Pflug gestörten obersten Schichten kamen bearbeitete und unbearbeitete Knochen in grosser Menge zum Vorschein. Unter den unbearbeiteten Knochen fanden wir ausser Hirsch, Reh, Eber, Auerochs, Ziege, Hund und Wasservogel auch grössere Fischwirbelbeine, welche uns einen Einblick in die Nahrungsweise der Ansiedler gestatten. Hierher gehören auch die grossen Mengen von Muscheln und Schnecken, unter welchen die von Meermuscheln verfertigten Schmucksachen ausgenommen keine bearbeitete Stücke vorkommen.

Unter den bearbeiteten Knochen (IV. Tafel) finden wir Bohrer, Pfriemen, Nadeln und Glätter, welche Werkzeuge zweifellos auch bei der Verzierung der Gefässe eine Rolle spielten. Jene feinen eingetieften Linien, welche wir unter den Zierelementen der Gefässe auffinden, konnten gewiss nur mit sehr feinen Werkzeugen verfertigt werden. Unter den Werkzeugen befinden sich sehr viele Bruchstücke. Die Grösse der ganzen Exemplare variiert zwischen 6—16 cm und bei einigen konnte festgestellt werden, dass sie aus dem knotigen Knochen eines Vogels verfertigt wurden (IV. Tafel 29, 30), aber darunter befinden sich auch einige aus knotigem Knochen irgend eines kleineren Wiederkäuers verfertigte (IV. Tafel 15, 23, 25, 27). Es gibt auch solche, an welchen Einschnitte zu sehen sind

welche gewiss nicht so sehr zur Zierde (IV. Tafel 10), sondern vielmehr zur Befestigung der Aufhängeschnur dienten (IV. Tafel 1, 9). Einige Stücke sind sehr sorgfältig bearbeitet und der daran sichtbare Glanz kann nicht als ausschliesslich vom Gebrauch verursachte Abwetzung betrachtet werden. (IV. Tafel 17, 18.).

Die Spitzen der Pfriemen sind sehr fein geschliffen. Mit Stein und Scherben kann man nicht so fein schleifen. Man musste zu diesem Zwecke unbedingt eine weichere Materie gebraucht haben. Diese Materie war nach Bezeugung der Funde irgend ein Knochen. Solche Schleifbeine sind in grosser Menge vorgekommen, welche aus untern Tierschenkeln gefertigt waren. Der längere Gebrauch hat dieselben ganz abgewetzt (V. Tafel 1—10), wodurch deren manche nicht nur ganz dünn wurden, sondern auch gebrochen sind. An manchen gebrauchten Stücken ist die Abwetzung nur an einer Seite, aber bei den meisten an allen vier Seiten sichtbar und nicht selten reicht die Abwetzung bis zur Markröhre. Durch Schleifen spitziger Knochen verursachte Ritzen sind an manchen Stücken gut wahrnehmbar.

Die Form und Gebrauchsweise der Knochen stimmt mit jenen von Csóka-Kremenyák (Städtisches Museum von Szeged) und von Tiszapolgár-Csőszhalom (Bella-Hillebrand: *Az őskor embere és kulturája. [Mensch und Kultur der Urzeit]* 112. S.) ganz überein.

Unter den bearbeiteten Geweihen sind besonders die Harpunen bemerkenswert. Ganze Exemplare haben wir zwar nicht gefunden, aber umsomehr Bruchstücke auf dem Kovácsér Grund. Anderwärts fanden wir keine. Die Harpune spielte im ganzen Leben der Ansiedlung eine Rolle, von der auf unberührter Erde geschehenem Ansiedeln bis zum Verwüsten der Wohnungen. Wir fanden sie sowohl in der ersten Aschenschichte, als auch im Schutte der Hütten.

Die Bruchstücke dieser Harpunen sind bis zur Spitze auf beiden Seiten mit Wiederhaken versehen (VI. Tafel 1—7). Ausnahmsweise kommen auch solche vor, welche an der Spitze nur einen Wiederhaken haben (VI. Tafel 2.). Solche Harpunen sind auch bei Csoka—Kremenyák in grosser Menge vorgekommen, darunter auch einige ganz unversehrte Stücke, welche alle mit doppelten Wiederhaken versehen waren (Childe: *The Danube in Prehistory*. Fig. 17.)

Diese Harpunen sind zweigliedrig. Das längere Glied ist die eigentliche Harpune, in deren ganzen Länge die Haken parallel zu einander stehen. Die Ausarbeitung einiger Stücke verrät einen überraschenden Symmetrie-Sinn (VI. Tafel 6.). Das kürzere Glied ist vom längeren durch einen Knoten getrennt, welcher mit den Haken gleichbreit ist. Dann folgt ein einige cm langer Auslauf um die Harpune an den Stiel befestigen zu können.

Die Harpunen sind immer ganz flach und während die eine Seite die natürliche Kerbung der äussern Seite des Geweihes aufweist, ist an der

andern Seite die poröse Konstruktion der inneren Seite des Geweihes wahrnehmbar. Die Länge der Bruchstücke variiert zwischen 9—18.5 cm. Die ganze Länge der grössten Harpune dürfte 20—22 cm. gewesen sein.

Es ist zweifellos, dass diese Harpunen sowohl als Fischgerät, als auch als Jagdgerät gebraucht wurden.

Unter dem Schutte der vierten und fünften Hütte fanden wir in einem Haufen eine ganze Menge gebrannter und ungebrannter Netzbescherer in verschiedener Form und Grösse, welche sämtlich zum Aufhängen durchlöchert waren. Ihre Birnenform ist derselbe Typ., welchen die Meierhöfler von Vászárhely Fischerbirne nennen. Der grösste Bescherer war 10.5 cm lang und 5 cm hoch (VI. Tafel 8—12). Dieser Typ war überwiegend.

Ausserdem gab es auch zylinderförmige (VI. Tafel 13) und in der mitte bauchige (VI. Tafel 15), die 9 cm lang waren. Unter den zylindrischen fanden wir ein Stück mit Meander-Verzierung. Paradeisförmige Bescherer kannten die Bewohner der Ansiedlung nicht.

Aus der grossen Grube neben dem Schutte der achten Hütte kam ein Netzbescherer von ganz eigentümlicher Form zum Vorschein, welcher 14 cm lang, 9 cm breit und flach war, worin sich eine zylindrische Röhre vom 2—2.5 cm Durchmesser befand. Ähnliches ist in der Literatur unbekannt (VI. Tafel 14).

Hierorts müssen wir auch jene einige Wirtel erwähnen, welche wir ebenfalls im Schutte der Hütte fanden (VII. Tafel 5—7). Ihre Form ist die gewohnte. Darunter gibt es ein Stück (VII. Tafel 8), welches aus einer gebrochenen Scherbe verfertigt war, aber weil es aus grösserer Tiefe zum Vorschein kam und sich nur in Gesellschaft mit ihm gleichalterigen Bruchstücken befand, so ist sein Alter nicht zweifelhaft. Die Wirteln bezeugen, dass auf unserer Ansiedlung, auch die Flechtkunst bekannt war. Von der Webekunst sprechen jene Gefässboden (VII. Tafel 9—12), an welchen die Spuren der noch in ungebranntem Zustande eingetieften Rohrgeflechte auch nach dem Ausbrennen hinterblieben sind.

An allen Stellen der Ansiedlung befanden sich zahlreiche Bruchstücke von henkeligen Gefässen. Unter den Henkeln gab es ausser den vielen Knotenhenkeln auch viele Bandhenkel. Die Knotenhenkel sind teils von ungeteilter runder oder länglicher eckiger Form (VIII. Tafel).

Die Grösse der Knoten ist sehr verschieden und variiert zwischen 1.5—6.5 cm. Darunter gibt es viele, welche sich ganz an die Seite des Gefässes anschmiegen (VIII. Tafel 6, 7, 9), aber auch solche, welche stark hervorragen und am obern Teil eingetieft sind (VIII. Tafel 5, 11, 13). Es gibt auch einige solche, deren obere Scheibe ein kurzer runder Stengel mit der Seite des Gefässes verbindet (VIII. Tafel 1. 8). Wie aus den Bruchstücken hervorgeht, waren die meisten Henkel nahe zur Mündung, aber es gibt auch solche, wo dieselben an den untern Teil des Gefässes angebracht waren (VIII. Tafel 6). Die mit solchen Henkeln versehenen Gefässe waren

zumeist grosse bombenförmige Gefässe. Aber es gibt auch solche, welche einen hohen zylindrischen Hals hatten (VIII. Tafel 4). Unter den Knotenhenkeln gab es sehr viele mehrteilige. 2—5 teilige Henkel sind nicht nur bei kleinern Gefässen vorgekommen, sondern auch bei dickwandigen grossen und brauchigen (IX. Tafel). Die Grösse der Henkel war natürlich den Gefässen angepasst. Diese Henkel kommen sogar in zwei oder drei Reihen vor, am Hals, am mittleren bauchigen und am unteren Teile. Diese mehrteiligen Henkel können wir als Übergang zu den Bandhenkeln betrachten.

Diese Festsetzung wird ausser einigen grossen, verzierten, mehrgliedrigen Knotenhenkel (XXXII. Tafel 3, 4) auch durch jene Bandhenkel bestärkt, deren Ränder ebenfalls gegliedert sind (X. Tafel 2—9). Diese Henkel sind ganz derartig, wie die gewöhnlichen Bandhenkel, deren oberer Teil uns aber an die Knotenhenkel erinnert.

Darunter gibt es auch solche, wo die Ziereinschnitte (X. Tafel 1) schon nicht in der Mitte, sondern auf zwei Seiten angebracht sind, ferner auch solche, welche durch das Durchbohren der eingliedrigen runden Henkel entstanden sind (X. Tafel 10—12).

Unter den durchbohrten runden Henkeln ist besonders ein kegelförmiges Henkelchen beachtenswert, welches wir am Bruchstücke eines grossen Gefässes fanden (XI. Tafel 2), wo die Bohrung nur scheinbar ist und wahrscheinlich nur als Zierelement figuriert. Es gibt auch solche Henkel, deren irgend ein Ende als Verzierung verlängert ist (XI. Tafel 8—9). Bei manchen ist der obere Teil abgeschnitten (XI. Tafel 3) und diese Schnitt-Fläche ist mit einem eingetieften Punkt und einem Kreis geziert (XI. Tafel 1). Auch solche gibt es, deren oberer Teil regelmässig eckig geformt ist (XI. Tafel 10).

Die Henkel sind teils bogenförmig (XII. Tafel 1—3), teils auf der einen Seite spitzig, auf der andern bogenförmig (XII. Tafel 8, 12, 13), aber es gibt auch solche, welche ganz eckig sind (XII. Tafel 4, 10, 17, 18). Ferner gibt es auch in starken Ecken hervorspringende (XII. Tafel 9, 14) und auch die sehr spitzigen konischen Henkeln sind auch nicht selten (XII. Tafel 5—7).

Unter den Bruchstücken sind sehr viele Bruchstücke von flachen Schüsseln vorgekommen. Auf der ganzen Ansiedlung haben wir überall solche kleinere oder grössere Schüsseln oder deren Bruchstücke gefunden. Auf diesen Bruchstücken kommen die einteiligen (XIII. Tafel 2, 6, 10) und mehrteiligen Knotenhenkel (XIII. Tafel 4, 8, 9, 11, 12) ebenso vor, wie die Bandhenkel (XIII. Tafel 7). Auch die Bandhenkel sind mit dem Rande der Gefässmündung parallel und auch unter den Knotenhenkeln fanden wir selten solche, welche senkrecht zum Rande gestanden sind (XIII. Tafel 1, 3).

Der Durchmesser der aus den Bruchstücken konstruierbaren gröss-

ten Schüssel beträgt 52 cm, bei der kleinsten 16 cm (XVIII. Tafel 4), aber unter den Kinderspielzeugen kommen auch noch kleinere vor.

Ganz zusammenstellbare Bruchstücke fanden wir am Fussboden der 8. und 9. Hütte. Die in der 8. Hütte gefundenen zwei Schüsseln sind ganz rot gebrannt und aus feingeschwemmtem Ton verfertigt. Beide Schüsseln haben je vier Knotenhenkel ohne Verzierung (XIV. Tafel 3, 4). Die grössere Schüssel hat einen Durchmesser von 43 cm und ist 6 cm hoch, die entsprechenden Dimensionen der kleineren sind resp. 36 und 6 cm.

Aus den Bruchstücken kann festgestellt werden, dass unter den Schüsseln auch mehrere Typen vorkommen. Es gibt solche, wo zwischen den Durchmessern der Mündung und des Bodens der Unterschied kaum 1—2 cm ist; es gibt aber auch solche, wo diese Differenz auch 6—8 cm ausmacht. Infolge dieses Unterschiedes erscheint dann die Schüssel bald höher, bald flacher.

An den Schüsseln ist gewöhnlich keine Verzierung. Aber darunter kommen solche vor, deren Henkel aus der Ebene des Randes stark herausragt (XIII. Tafel 3) und der ganze Rand rundum mit Eintiefungen geziert ist (XIII. Tafel 10, XVIII. Tafel 4).

Ausser den dickeren, zu den bisher geschilderten grösseren Gefässen gehörenden Bruchstücken fanden wir auf der ganzen Ansiedlung überall sehr viele, auffallend feingeschwemmte, schwarz geglättete Gefässbruchstücke. Infolge der Technik dieser Gefässe schien es, als wenn dieselben aus einem spätern Alter stammten. Aber nachdem die an ihnen befindlichen Knoten als Zierelemente auch bei grösseren Gefässen vorkommen, welche überall, selbst an sonst ungestörten Stellen, mit dem übrigen Stoff gemischt lagen, können wir dieselben mit dem übrigen Stoff als gleichalterig betrachten.

Den grössten Zweifel erweckten in uns jene fein bearbeiteten Röhrenfuss-Bruchstücke (XV. Tafel 14—16), welche ebenfalls mit dem übrigen Stoff zusammen gefunden wurden. Diese Röhrenfüsse erinnerten uns an die Gefässe von Pusztavánháza und unser erster Gedanke war, dieselben für Reste des frühen Kupferalters zu halten. Aber die pünktliche Chronologie der von H. Tompa aufgedeckten Gefässen bei Herpály hat uns überzeugt, dass wir mit neolithischen Resten zu tun haben.

Unter den Bruchstücken befinden sich Stücke höherer Schüsseln (XV. Tafel 6) mit senkrecht stehenden Knotenhenkeln; bombenförmige, aber mit profiliertem Boden versehene Stücke (XV. Tafel 1, 4, 9, 17) mit runden Knotenhenkeln; halsige Stücke mit runden Unterteilen, mit Knoten und am Halse mit kleinem Henkel (XV. Tafel 7 und 3); becherförmiges Stück, unten mit durchbohrten konischen Henkeln (XV. Tafel 10); mit profiliertem Boden versehene halsige Stücke mit Knotenhenkel (XV. Tafel 5) und zu grösseren Gefässen gehörende Stücke mit nebeneinander stehenden kleinen Bandhenkeln (XV. Tafel 8, 11). Das Bruchstück einer grösseren

ren und einer kleineren Schüssel halten wir infolge ihrer Verzierung für spätere Reste (XV. Tafel 2, 13).

Auf dem Sándor Kapocsi Grund fanden wir im zweiten Graben in einer Tiefe von 30 cm sehr viele solche Bruchstücke von feinerem Stoff, woraus uns gelungen ist den obern Teil eines doppelmündigen Gefässes zusammen zustellen (XVI. Tafel 1). Der unter dem Knoten befindliche untere Teil hat die Ergänzung des Gefässes (XVI. 2) ermöglicht. Die Ergänzung geschach nach dem Muster der gleichalterigen Gefässe und obwohl wir bestrebt waren genau zu arbeiten, können wir unsere Arbeit nicht für endgültig betrachten. Neuere Funde können sie noch modifizieren.

Die Höhe des Bruchstückes bis zum Bauche resp. bis zum abwärts sich beugenden Knoten misst 17.5 cm (die ergänzte ganze Höhe 37.5 cm). Die grösste Bauchigkeit 25.5 cm. Die Dimensionen der zwei Mündungen sind 9.3×10.5 , resp. 8.7×10 cm, die Höhe der zwei Hälse 5 resp. 6 cm. Die inneren Seiten der zwei Mündungen sind 4 cm von einander weit. Die Entfernung der zwei äusseren Seiten ist 22 cm. Die zwei Hälse ragen senkrecht aus dem oberen Teil heraus, wovon sie durch eine eingetiefte Linie geschieden sind. Diese Linie wird durch 4 winzige Henkel überbrückt, zwischen welchen, am Bauche sich spitzige abwärts beugende Knoten befinden. Wahrscheinlich war ursprünglich je ein Knoten zwischen zwei Henkeln, zusammen 4 Knoten. Am Bruchstück befindet sich aber nur ein Knoten.

Zwischen den zwei Mündungen ragen zwei flache, breite Henkel heraus, in deren Mitte auf beiden Seiten je eine Spitze hervorspringt

Die Form des Gefässes erinnert an jene Gruppe, welche H. Lajos Márton in, XXIX. Bande des „Archaeologiai Értesítő” Seite 154—158 geschildert hat. Ausser den hier beschriebenen Gefässen von Szolnok, Tószeg und Szekszárd kennen wir im Csókaer Stoffe des städtischen Museums von Szeged, unter den Kinderspielzeugen ähnliche Formen. Unser Stück gehört in diese Gruppe zwischen die Csókaer und Tószeger Exemplare, obwohl seine Dimensionen sämtliche bekannte Stücke weit übertreffen.

Es gibt auch solche Gefässbruchstücke, welche statt der Henkel einfach durchbohrt sind. Ein solches Gefäss war nach Zeugenschaft des Bruchstückes mit Röhrenfuss versehen (XVII. Tafel 2 und ergänzt XX. Tafel 2). Nur ein hervorragender durchbohrter Teil ist davon vorhanden, aber man sieht deutlich, dass die bogigen Seiten überall in Spitzen endigten. Wahrscheinlich waren 4 solche durchbohrte Spitzen daran. Höhe des bogigen Teiles ist 8.5, die der Spitzen 10 cm. Beim Röhrenfuss ist das trichterförmige Gefäss 4 cm eng.

Die Durchbohrung ist auch bei den übrigen Bruchstücken (XVII. Tafel 3, 6) am Rande des Gefässes. Nur eine Ausnahme fanden wir, wo die Bohrung wahrscheinlich nur in gebrochenen Zustande geschehen ist (XVII. Tafel 1).

Es gibt ein blumentopfförmiges Gefäss, welches am Boden eine Bohrung hat. Diese Bohrung ist aber nicht nachträglich, sondern noch vor dem Ausbrennen geschehen (XVII. Tafel 13).

Wir fanden sehr viele Filterbruchstücke, deren manche einen profilierten Boden hatten und wo die Löcher am untern Teil des Gefässes waren, die Seiten aber immer glatt waren (XVII. Tafel 4, 5, 7, 8, 9, 12, 15—18).

Es gab nur ein einziges solches Gefäss, welches auch seitwärts bis zum Rand durchlöchert war (XVII. Tafel 11) und die Form einer halben Kugel hatte. Unter den durchbohrten Bruchstücken fanden wir nur ein Feuersturzbruchstück (XVII. Tafel 14). Ganz unversehrtes Filtergefäss fanden wir ein einziges im Schutte der achten Hütte. Ein grob bearbeitetes, aber sehr gut gebranntes Stück. Die Höhe misst 8, die Mündung 11·7 und der Boden 7 cm. Am ein wenig konvexen Boden sind 9 Löcher in unregelmässiger Lage angebracht.

Wie wir schon oben erwähnten, waren die ungeteilten Knotenhenkel teils nahe zum Rand, teils am erhabenen Teile der Gefässe. Gewöhnlich waren die Henkel in derselben Höhe angebracht, aber es ist auch vorgekommen, dass der eine Henkel nahe zum Rande, der andere am Bauche war. In solchem Falle waren gewöhnlich 4 Henkel am Gefässe. Den Zwischenraum zwischen den Henkeln zierte oft eine zick-zakartige Linie. Zwei unserer Bruchstücke (XVII. Tafel 1, 2) stellen die in zwei verschiedenen Höhen angebrachten Henkel dar. Das eine (1) ist am Rande mit Eintiefungen geziert.

Ausser den erwähnten platten Schüsseln kannten die Ansiedler auch tiefere. Von einer solchen fanden wir ein halbes Bruchstück, unter dem Rande mit einem Knotenhenkel. Die Höhe misst 9, die Mündung 12·5 und der Boden 7 cm. Sein Stoff ist grobe schwarze Scherbe (XVIII. Tafel 5).

Unter den Schüsseln befand sich ein fein bearbeitetes Stück, welches mit seinem senkrecht stehenden Rande mit den auf der bronzezeitlichen Ansiedlung von Ószentiván gefundenen Schüsseln vollkommen übereinstimmt. Es ist rötlich gelb und sehr gut geschwemmt. Dimensionen der Höhe, der Mündung, des aufrecht stehenden Randes und des Bodens sind resp. 7·25, 15·5, 3 und 4·25 cm. Daran waren 4 Knotenhenkel (XX. Tafel 10).

Auffallend viele, feingeschwemmte, dünne und graue Bruchstücke fanden wir, aber ganz ohne Henkel, worunter wir einige grössere darstellen wollen (XVIII. Tafel 6—8). Solch ein ganzes Gefäss haben wir schon bei den Gräbern beschrieben (XX. Tafel 8).

Hier wollen wir noch zwei Stücke vorstellen (XX. Tafel 3, 7), deren Form im Verhältniss zum vorigen einen Fortschritt anzeigt. Denn während das vorige die Gefässform der Bükker-Kultur ganz bewahrte, natürlich ohne deren künstlichen Verzierung, so verfolgen diese schon einen andern Weg.

Das kleinere dunkelgraue Stück ist 8·3 cm hoch, Mündung von 8·5,

Bauch von 9·5, Boden von 3·8 cm. Während das vorige einen eingetieften Boden hat, ist der Boden dieses Stückes schon profiliert. Das grössere Stück ist gelblich und hat eine Höhe von 13, Mündung von 8·3, Bauch von 11·8 und Boden von 5 cm. Es ist viel dünnwandiger, als das vorige.

Neben der ersten Hütte an der Grenze der 2. und 3. Streifens fanden wir in ihrer ursprünglichen stehenden Lage zwei grössere Gefässe, deren oberer Teil beschädigt war und auch die entsprechenden Stücke fehlten.

Das eine (XIX. Tafel 6) ist aus 1—1·5 cm dicken Ton verfertigt, gut geschwemmt, gut gebrannt und rot. Der obere Teil schmälert sich stufenweise gegen die Mündung zu. Von der Mitte des starken Bauches verengt sich das Gefäss abwärts in Form eines stumpfen Kegels. Am Halse sind vier Henkel angebracht, aber nicht in gleicher Höhe und nicht in symmetrischer Lage. Diese Henkel sind sämtlich ungeteilte Knotenhenkel. Am Bauche befinden sich ebenfalls vier ähnliche Henkel. Seine Höhe misst, 60 (nach einem Bruchstück des Randes geurteilt dürfte die Höhe höchstens 70 betragen haben), die Mündung 33, der Bauch 52 und der Boden 22 cm. Ausser einigen Scherben war darin auch ein flacher Steinmeissel.

Der obere Teil des andern Gefässes (XIX. Tafel 4.) ist viel brüchiger. Die Form erinnert an das vorige, aber am Halse befinden sich keine Henkel oder es ist auch möglich, dass sie abgebrochen sind. Am untern Teil sind die Henkel um vieles unter der grössten Bauchigkeit, aber in gleicher Höhe angebracht. Sein Stoff ist 2·25 cm dicker, grobgeschwemmter und mittelmässig gebrannter Ton. Seine Farbe ist graugelb. Stumpf misst die Höhe 54, der Bauch 44 und der Boden 22·5 cm. Darin war nichts.

In der Nähe am Ende des 3. Streifens fanden wir das Bruchstück eines ähnlichen Gefässes, dessen Stoff ebenso dicker Ton war, wie das letztere, aber hinsichtlich der Feinheit und des Ausbrennens mit dem vorigen übereinstimmt. Es ist auffallend, dass während bei den zwei ersten an äusserlich keine Spuren von Bearbeitung zu sehen sind, beim dritten Gefäss die mit dem Boden parallel laufenden Kerben deutlich die Bearbeitung verraten. Die daran befindlichen Kerben sind derartig, wie jene an der innern Seite der Gefässe, welche mit der Drehscheibe verfertigt sind. Aber dieses Gefäss ist natürlich ohne Scheibe verfertigt worden (XIX. Tafel 2).

Ebenso, wie neben der ersten Hütte, haben wir auch neben der achten den grossen Getreidebehälter gefunden. (Auch neben der neunten befand sich einer, aber in so schlechtem Zustande, dass sein Zusammenstellen unmöglich war.) Dieses Gefäss hat mit seinen Dimensionen alle andere übertroffen. Seine Wanddicke war 3—3·5 cm, was bei den mächtigen Dimensionen auch natürlich ist. Sein Äusseres ist rotgebrannt aber sein Inneres ist schwarz geblieben. Im Verhältnis zur Dicke ist das Gefäss auffallend feingeschwemmt. Das Gefäss hat einen langen Hals, dessen Durchmesser mit dem der Mündung gleich ist. Am untern Teile des Halses befinden sich halbwegs in symmetrischer Lage vier Henkelformen als Ver-

zierung. Alle vier sind zweiteilige spitzige Knoten. Am Bauche waren ursprünglich vier Bandhenkel (zwei davon fehlen), deren Lage nach Art der Knotenhenkel mit dem Boden und Mündung parallel ist, und zwar so, dass das Loch des Henkels nicht seitwärts, sondern abwärts gekehrt ist. Diese Henkel gehören auch unter die obigen Zierelemente (XIX. Tafel 3). Seine Höhe ist 80, Halshöhe 19, Durchmesser der Mündung und des Halses 39·5, der grössten Bauchigkeit 63 und des Bodens 45 cm.

Aus den am Fussboden der achten Hütte gefundenen Bruchstücken konnten wir halb und halb zwei grosse Gefässe zusammenstellen. Das eine hat eine von den bisherigen ganz verschiedene Form. Es hat keinen Hals und der obere Teil ist ganz becherförmig. Seine grösste Bauchigkeit ist ganz nahe zur weiten Mündung und die länglich viereckförmigen Knotenhenkel befinden sich an der grössten Bauchigkeit. Die vier Henkel waren gleich weit von der Mündung (XIX. Tafel 1). Sein Stoff ist gut geschwemmt, gut rot gebrannt, aber modern. Das Gefäss ist 66 cm hoch, die übrigen Dimensionen konnten aber trotz der Rekonstruktion nicht genau bestimmt werden.

Auch das andere Gefäss ist von den bisherigen verschieden. Das ganze Gefäss dürfte kugelförmig gewesen sein, aber trotzdem mit Ausnahme des Bodens alle Bruchstücke vorhanden waren, konnte das Gefäss doch nicht zusammengestellt werden, weil infolge des Brandes die einzelnen Scherben eine solche Deformation erlitten haben, dass sie die ursprüngliche Form des Gefässes ganz verändert hätten.

Das Gefäss hatte einen stark hervorragenden Hals, welcher aber sich nicht mit scharfer Abgrenzung, sondern mit sanfter Biegung aus dem kugelförmigen Teile erhob. Am Halse befanden sich vier vierteilige Knotenhenkel. Zwischen diese fielen vier ähnliche Knotenhenkel, welche an der grössten Bauchigkeit angebracht waren. Es ist fein geschwemmt, gut gebrannt und grau. Seine Dimensionen konnten nicht bestimmt werden, aber von seinen Proportionen gibt uns das Bild und das darunter befindliche Massstab eine Aufklärung (XIX. Tafel 4).

Aus eben dieser Hütte gewannen wir jenes bombenförmige Gefäss von grösserer Dimension (XX. Tafel 16), dessen Stoff mit dem der schon oben geschilderten Schüssel (XX. Tafel 10) übereinstimmt. Dasselbe ist auch fein geschwemmt, gut gebrannt und gelblichgrau. Daran befinden sich zwei dreiteilige Knotenhenkel und zwei runde kleinere oben eingetiefte Knoten. Alle befinden sich in gleicher Höhe. Dimensionen der Höhe, der Mündung, des Bauches und Bodens sind resp. 16·2, 21·8, 22·5 und 6·5 cm.

Dasselbst fanden wir auch das kleinere sorgfältig bearbeitete Gefäss (XX. Tafel 12), dessen vier zweiteilige Knotenhenkel sich an der grössten Bauchigkeit befanden (darunter zwei abgebrochen). Das Gefäss hat einen kurzen Hals und einen profilierten Boden. Sein Stoff ist mittelmässig geschwemmt und ganz rot gebrannt. Die Höhe misst 13·4 die Mündung 14, der Bauch 16, der Boden 7 cm.

Auch ein Gefäss von mittlerer Grösse fanden wir im Schutte dieser Hütte. Die einzelnen Stücke des aus mehreren Bruchstücken konstruierten Gefässes sind von verschiedener Farbe. Manche sind dunkelrot, andere hellrot und wieder andere fast ganz schwarz. Scheinbar waren die Bruchstücke im verschiedenen Masse dem Feuer ausgesetzt. Sowohl der untere, als auch der obere Teil des Gefässes ist stumpfkegelförmig. Unmittelbar unter dem Rande befinden sich vier zweiteilige, an der grössten Bauchigkeit, zwischen die obern fallend vier dreiteilige Knotenhenkel. Das Gefäss ist 27 cm hoch, die Mündung misst 24, der Bauch 27 und der Boden 12·5 cm (XX. Tafel 17).

Unter den sporadischen Funden sind besonders zwei kleinere Gefässe beachtenswert. Das eine (XX. Tafel 5) ist nur im Bruchstück vorhanden. Es hatte wahrscheinlich zwei Bandhenkel, welche vom Mündungsrande ausgehend sich an den Bauch anschmiegten. Sein Stoff ist fein geschwemmt, gut gebrannt und graufarbig. Das Gefäss ist 10·5 cm hoch.

Ein sporadischer Fund ist auch das zweihenklige Gefäss (XX. Tafel 6), dessen Bearbeitung um vieles gröber und minder sorgfältig ist, als das vorige. Die Henkel gehen auch vom aufrecht stehenden Mündungsrand aus. Das Gefäss hat eine ganz unregelmässige Form und ist 11 cm hoch. Die Mündung ist 4·4, der Bauch 4·5 und der Boden 4·7 cm gross.

Deckel haben wir auf der Ansiedlung sehr wenig gefunden. Aus den Trümmern der achten Hütte kam ein sehr grober, sehr schlecht geschwemmter, aus porösem Stoff gefertigter Deckel zum Vorschein, welcher in der Mitte einen konischen Griff hatte (VII. Tafel 2). Die Dicke war 2 cm und der Diameter 18 cm.

Wir fanden auch einen kleinern mit zwei Henkeln versehenen Deckel (VII. Tafel 1), dessen beide Henkel durchlöchert waren. Die Dicke war 0·8—1 cm, der Durchmesser 10 cm. Der Stoff war gut gebrannt und feingeschwemmt.

Von der zwei Bruchstücken (VII. Tafel 3, 4) verdient das mit eingetieften Linien gezierte besondere Beachtung, welches aus sehr dünnem und sorgfältig bearbeitetem Stoff gefertigt war.

Der bisher geschilderte Stoff war fast ausschliesslich ungeziert. Zwar gab es hie und da einige gröbere Stücke, an deren Rand wir zur Zierde Einschnitte fanden. Ebenso müssen wir auch die Teilung der Knotenhenkel und die am Rande der Bandhenkel befindlichen Einschnitte als Verzierung betrachten. Ausser den an der Mündung befindlichen Einschnitten finden wir auch eingetiefte Punkte (XXI. Tafel 12, 14, 15). Manchmal finden wir am Mündungsrande dieselben Eintiefungen, wie an den Knotenhenkeln (XXI. Tafel 14). Oft kommt die Verzierung auf der Seite des Randes oder auf den vorbeugenden Mündungsrand vor (XXI. Tafel 10, 11, 13, 16—21).

Schon bei der Schilderung der Knotenhenkel erwähnten wir, dass die Knoten so angebracht sind, dass der eine nahe zum Rand, der andere

am Bauche ist und diese Knoten durch Linien und eingetieften Verzierungen mit einander verbunden sind. Diese Zierelemente bestehen bald aus einfachen Fingernageleindrücken (XXI. Tafel 6, 9), bald aus ununterbrochenen Linien (XXI. Tafel 5), bald aus unterbrochenen Doppellinien (XXI. Tafel 2), bald aus zwischen zwei Linien befindlichen einfachen oder doppelten Strichen (XXI. Tafel 1, 4, 7, 8). Diese Verzierungen charakterisieren überall die bandverzierte Keramik und erscheinen besonders an bombenförmigen Gefässen (Stocky: *La Bohème Préhistorique*. IX. 1, X. 15, 22, XII. 11. Seger: *Keramische Stielarten der jüngeren Steinzeit Schlesien* 8, 15, 48. Figur), aber sie kommen auch an grösseren halsigen Gefässen vor (Schranil: *Vorgeschichte Böhmens und Mährens* XI. 4). Diese Verzierung wiederholt sich sehr oft auch bei feinem Gefässen der Tisza-Kultur.

Bei den gröbern Gefässen begegnen wir ausser den zwischen zwei Parallelen befindlichen Eintiefungen (XXII. Tafel 4) auch mit dem Rande parallel in einer oder zwei Reihen laufenden (XXII. Tafel 1, 2), oder von der Mitte und den zwei Enden des Henkels abwärts gerichteten (XXII. Tafel 3), oder planlos durcheinander angebrachten eingetieften Punkten (XXII. Tafel 8, 9). Bei solchen Gefässen kommen auch dicht nebeneinander in bestimmter Richtung laufenden Linien häufig vor (XXII. Tafel 15—17). Diese Bruchstücke erinnern uns an die Stichbandverzierung und sind wahrscheinlich die ersten Erscheinungen derselben. Zweifellos hat sich dieselbe aus der von Parallelen begrenzten und mit aufeinander folgenden Strichen unterbrochenen Verzierung (XXII. Tafel 14) entwickelt.

Aber die gröberen Gefässe wurden nicht nur mit Punkten, sondern auch mit unregelmässig angebrachten eingetieften Strichen geziert (XXII. Tafel 7).

An sehr dicken Gefässen kommt auch rundum die Zierung mit kreisförmigen Eindrücken vor, aber dieser Verzierung sind wir ausser den zwei im Bilde dargestellten Bruchstücken (XXI. Tafel 10, 11) nur am Bruchstücke eines halsigen Gefässes (Fig. 19.) begegnet.

Gleichzeitig mit den um den Hals laufenden Punkten wandte man auch die aus Meander-Linien entsandenen einfallsmässig angebrachte Verzierung an (XXII. Tafel 12, 13).

Die Bruchstücke, welche die Ansiedlung charakterisieren, sind meistens mit Meander-, Meandroid- und Zick-Zack-Linien geziert (XXIII. Tafel 1—12, 15, 16). Darunter befinden sich Bruchstücke einiger entschieden mit Röhrenfuss versehenen (XXIII. Tafel 1—3), einiger becherförmigen (XXIII. Tafel 5, 6, 10) Gefässe und eines eckigen Gefässes (XXIII. Tafel 15). Die Breite der Meander variiert zwischen paar mm schmal und 3—4 cm. Die Farbe dieser Gefässe zeigt viele Nuancen zwischen fleischrot und gelblich-grau.

Es gibt solche Bruchstücke, deren abwechselnd mit horizontalen und vertikalen Linien schraffierten Vierecke uns an das Schachbrett erinnern, (XXIII. Tafel 13, 17). Es gibt auch mit kleinen Vierecken gezielte Stücke

(XXIII. Tafel 22, 25), wo die Vierecke leer geblieben sind. Es gibt aber auch solche, wo die Vierecke mit kleinern Vierecken (XXIII. Tafel 23, 24, 27) oder parallelen Linien (XXIII. Tafel 18) eventuell Henkeln (XXIII. Tafel 26) ausgefüllt sind. Das eine mit einfallsmässig gezogenen Linien gezierte schwarze Bruchstück (XXIII. Tafel 20) dürfte das Bruchstück einer weiten Schüssel sein, während die andern zwei (XXIII. Tafel 24, 26) Bruchstücke einer niedern Schüssel mit geradem Rande angehören. Das eine mit Vierecken gezierte Bruchstück war der Fuss eines viereckigen Gefässes (XXIII. Tafel 25, wo die Figur umgekehrt betrachtet werden muss). Unter den Zierelementen kommen auch schraffierte Dreiecke vor (XXIII. Tafel 19).

In der Tafel (XXIV) sind jene Bruchstücke dargestellt, deren zwischen zwei Parallelen aus unterbrochenen Linien konstruierten Verzierungen, als auch Punktreichen uns sehr an die Gefässe von Tordos erinnern. Aber diese Zierelemente, welche sowohl Hubert Schmidt in seiner Abhandlung (Z. f. E. 1895. 125—135: Siebenbürgische und Bosnische Funde. 4—8, 10, 13, 14. Figur), als auch Roska (Handbuch der urzeitlichen Archäologie II. Bd. S. 407, 409, 411) erwähnen, finden wir auch unter den Monumenten der Bükker Kultur. Diese Bruchstücke sind mit Ausnahme einiger (XXIV. Tafel 20, 24—26, 29) Stücke von becherförmigen Gefässen.

Ebenso aus den Elementen der Bükker Kultur entwickelten sich auch jene Elemente der mit eingetieften Punkten, zwei oder mehrfachen konzentrischen Kreisen gezierten Bruchstücke, welche auf manchen Gefässen ausser den erwähnten Motiven auch die schon geschilderte Linienführung vereinigen. Auch die eingetieften Kreise befinden sich sowohl bei den Gefässen von Tordos, als auch bei denen von Bük (XXV. Tafel 1—38).

Die bisher angeführten Zierelemente sind wie auf einer Mustertafel sämtlich zusammengefasst sichtbar am Bruchstück eines becherförmigen Gefässes (XX. Tafel 13), welches mit ausserordentlicher Sorgfalt geziert ist.

Viel weniger Zierelemente gebrauchte der Verfertiger der andern zwei Gefässe (XX. Tafel 14, 15), welcher an einem Gefäss von derselben Dimension und Form seine Aufgabe mit der einfachsten und ihm natürlichsten Linienführung löste. Zu diesen Gefässen gehören jene Bruchstücke, welche wir in unserer Tafel (XXVI. Tafel 2, 6, 8, 9, 11, 16, 18—25, 27) darstellen. Das eine unserer Gefässe ist hellrot, das andere gelblich-grau. Vielmehr Elementen begegnen wir bei den übrigen Bruchstücken derselben Tafel, worunter das eine (XXVI. Tafel 17) auch mit seiner Einfachheit einen Effekt macht und unter den vielen geometrischen Elementen uns an die natürliche Darstellung erinnert.

An den becherförmigen Gefässen befindet sich neben dem Rande ein durchbohrter Knoten, welcher manchmal ganz glatt (XXVI. Tafel 7, XXVII. Tafel 18, 21, 25, 26, 27, 28), aber sehr oft mit Einschnitten geziert ist (XXVII. Tafel 2, 6, 24). Manchmal eckig (XXVII. Tafel 3) und auch ohne

Bohrung (XXVII. Tafel 4, 10) vorkommt. Seinen Ursprung müssen wir im Knoten ohne Bohrung suchen (XXVII. Tafel 1). Als solche müssen wir auch jene fein bearbeiteten Stücke betrachten, welche bald in eckiger, bald in ovaler Form vorkommen (XXVII. Tafel 2, 5, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 19, 20).

Bei den mit Röhrenfuss versehenen Bruchstücken befinden sich neben dem Röhrenfuss längliche Erhabenheiten, welche nach der Länge halbirt und nach der Quere mehrfach gekerbt sind (XXVII. Tafel 7, 8).

Ausser diesen Erhabenheiten, welche als Griff betrachtet werden können, haben diese Gefässe an ganz unmotivierten Stellen, bald seitlich, bald neben dem Boden, bald zwischen den Mustern auch noch kleinere Erhabenheiten (Knoten) (XXV. Tafel 1, 26, XXVII. Tafel 29—32), welche ebenfalls nur zur Zierde dienten. Diese Knoten verdienen in chronologischer Hinsicht eine besondere Beachtung.

In dieser Gruppe müssen wir noch zwei bombenförmige Gefässbruchstücke vorstellen (XXVII. Tafel 22, 23), an deren einem sich ein durchbohrter, am andern ein ungebohrter Knoten befindet. Seine Zierungsmotive verraten schon eine starke Dekadenz.

Jene Dekadenz, welche H. Ferenc Tompa im Verhältnis zur Bükker Kultur in der Tisza-Kultur konstatierte (Die Bandkeramik in Ungarn S. 40), ist nicht nur im Verhältnis zur vorigen Kultur, sondern auch in dieser Kultur selbst bemerkbar. Im Verhältnis zur vorigen Kultur äussert sich die Dekadenz besonders in der Armut der Motive und deren Anwendung, aber strebt wenigstens nach schönerer Ausführung und sorgfältiger Ausarbeitung. Aber die Dekadenz ist bei jenen Stücken auffallend, wo nicht nur die Kunstfertigkeit, sondern auch die zur Ausführung erforderliche Handfertigkeit fehlt. Dafür sehen wir typische Beispiele an jenen Bruchstücken, deren Stoff sehr grob, die Linienführung unsicher ist und wo die Schaffungslust sich höchstens in der geschmacklosen Anhäufung misslungener Motive offenbart (XXVIII. Tafel). Die Gefässform ist zwar auch hier dieselbe, aber die Ausführung ist das Werk eines Menschen von niederer Kultur.

Natürlich ist dieser Verfall nicht nur an den Bruchstücken, sondern auch an den ganzen Stücken bemerkbar. Bei diesen ist nicht nur die grobe Verzierung, sondern auch die Unvollkommenheit der Form auffallend. Dafür genügt uns auf die zwei Beispiele zu berufen, deren eines wir schon bei der Schilderung der Gräber erwähnten (XXX. Tafel 5.) und auf das unmittelbar daneben befindliche (Ebendort 4), welches hinsichtlich des Stoffes und der Ausführung nicht von Primitivität, sondern von Dekadenz spricht. Das Gefäss ist 8.75 cm hoch, die Mündung misst 8.75 und der Boden 9.75 cm.

Ausser den geschilderten, mit eingetieften Linien gezierten becherförmigen Gefässen und platten Schüsseln charakterisiert unsere Ansiedlung auch das häufige Vorkommen der Röhrenfussgefässe. Bruchstücke von kleineren und grösseren mit Röhrenfuss versehenen Gefässen sind

überall vom obersten Niveau bis zur untersten Schichte in grosser Menge zum Vorschein gekommen. Darunter sind sowohl gezierte, als auch ungezierte, Exemplare, deren Form, obgleich die wesentlichen Züge beibehalten, sehr verschieden ist.

Von den ungezierten Exemplaren wollen wir zwei vorstellen. Dem einen fehlt der obere Teil (XX. Tafel 9). Dasselbe ist mittelmässig geschwemmt, schwach gebrannt und hat einen 3·5 cm hohen Fuss. Der untere Teil hat eine umgekehrte stumpfkönische Form und diesem ist der obere Teil von derselben Form zugefügt. Bei der Zusammenfügung dieser zwei Teile, an der grössten Bauchigkeit befanden sich vier stark hervorspringende Knoten, wahrscheinlich symmetrisch. Aber zwei Knoten fehlen (samt dem dazu gehörenden Stück). Auch der obere Teil ist mangelhaft, somit kann nicht bestimmt werden, ob das Gefäss glatt endete oder einen herausragenden Hals hatte? Der Durchmesser der grössten Bauchigkeit ist 12·5, jener des Röhrenfusses 6·5 cm.

Das andere Gefäss ist niedriger. Der Röhrenfuss fügt sich harmonischer an den stumpfkönischen Unterteil. Der Oberteil ragt beinahe vertikal hervor. An der grössten Bauchigkeit befinden sich vier senkrecht stehende Knotenhenkel. Das Gefäss ist feingeschwemmt, sehr gut und rot gebrannt. Die Höhe beträgt 12, die Mündung 13·5, die Bauchigkeit 14 und der Boden 6·5 cm (XXIX. Tafel 1).

Unter den gezierten Bruchstücken verdient ausser den schon erwähnten Stücken (XXIII. Tafel 1—3) ein sehr feines und grösseres Oberteilstück (XXIX. Tafel 3) und ein Unterteilstück (XX. Tafel 1) besondere Beachtung. Vom letzteren kann nur soviel festgestellt werden, dass es mit eingetieften (gekerbten) Linien geziert war und am Anfang des untern Teiles auch Knotenverzierung hatte.

Beim letzteren finden wir ausser den schon bekannten Zierelementen der mit Linien gezierten Gefässe auch andere Elemente. Die Durchbohrung des Randes, was bei diesem Gefäss vorkommt, ist bei den Röhrenfussgefässen ganz ungewohnt. Ebenso ungewohnt ist auch, dass die Stelle des bei den obenbeschriebenen Gefässen vorkommenden langen, mehrfach gekerbten Aussprunghes (Griff) hier am obern und untern Teil des Gefässes, ein mit wahrscheinlich symmetrisch angebrachten, kleinen eingetieften Punkten gegliederter Aussprung zierte. Der Stoff ist sehr fein, dünn und gelblichgrün (Die grüne Farbe bekam das Gefäss wahrscheinlich vom Erdboden).

Die am untern Teile befindliche Knoten-Zierde finden wir auch an andern Exemplaren (XXIX. Tafel 2, resp. XX. Tafel 11). Aber hier passt sie ganz planmässig in die Komposition der Verzierung. Am Bruchstücke sieht man deutlich, dass die Seite des Gefässes in mit Meandern gezierte Felder eingeteilt war; die Felder gliederte ein von je zwei Parallelen begrenzter Teil, welcher zwischen zick-zak-artigen Linien mit kleinen parallelen Linien geziert war. Am untersten Teile be-

fand sich der Knoten in einem von eingetieften Linien begrenztes Viereck. Das Gefäss ist fein bearbeitet und sein 2·5 cm hoher Röhrenfuss verschmilzt sich wahrlich mit dem kurzen Unterteile. Der Knoten befindet sich zwischen dem Ober- und Unterteil. Die Dimension der Höhe ist 12, der Mündung 13, des Bauches 13·8, des Bodens 7·3 cm.

Der Röhrenfuss kommt auch bei ganz kleinen Gefässen vor (XX. Tafel 4). Das Bild stellt das rekonstruierte Gefässchen dar. Die ursprünglichen Biegungsformen sind auf der rechten Seite des Bildes sichtbar. Das fein bearbeitete Gefässchen ist mit sehr feinen Linien geziert und von den bisherigen abweichend.

Der unter dem Rande befindliche Streifen ist mit Punktreihen geziert. Darunter läuft eine eingetiefte Linie rundum, von welcher senkrechte Linien nach unten ausgehen, welche den Oberteil des Gefässes in Vierecke von verschiedener Grösse gliedern. Die grösseren sind mit Zick-zack-Linien, die kleineren mit zwei senkrechten Punktreihen geziert. Den unteren Rand des Oberteiles umläuft eine Punktreihe, welche sich oberhalb des Berührungspunktes mit dem Röhrenfuss und auch am oberen Teile des Röhrenfusses wiederholt. Zwischen der drei Punktreihen zieht sich ein breiterer und ein schmalerer leerer Streifen dahin. Von der untersten Punktreihe abwärts, am Unterteil des Fusses ist das Gefäss bald ganz am Rande, bald etwas höher, aber einander immer berührend mit je drei lotrechten kleinen Linien geziert. Die Höhe beträgt 6, die Mündung 9·6 und der Boden 5·8 cm.

Unter den gezierten Bruchstücken fanden wir mehrere solche Stücke, wo sich im Mittelpunkt konzentrischer Kreise ein Knoten befand (XXV. Tafel 6). An einem in der achten Hütte gefundenen Röhrenfussgefässe, war auch diese Verzierung zu sehen (XXIX. Tafel 4). Das Gefäss hat einen stumpfkönischen Röhrenfuss, dessen Oberteil sich in sanften Linien dem umgekehrt stumpfkönischen Unterteile des Gefässes anschliesst. Am Bauche befinden sich in symmetrischer Lage fünf Knoten von je drei konzentrischen Kreisen umgeben. Der ebenfalls stumpfkönische Oberteil endet mit einem kurzen senkrechten Rand. Der unter dem Rande zwischen zwei Parallelen eingeschlossene Teil ist mit senkrechten Linien in vier kleinere und vier grössere Vierecke geteilt. Die vier grösseren sind mit je drei Parallelenpaare ausgefüllt. Von den vier kleineren sind zwei leer, in den anderen zwei befindet sich in symmetrischer Lage je ein dreitiliger durchbohrter Knotenhenkel. Das Gefäss ist feingeschwemmt, gut und rot gebrannt. Es hat eine Höhe von 14, eine Mündung von 10, einen Bauch von 13 und einen Boden von 6 cm.

Dasselbst fanden wir auch ein mit Fuss versehenes Gefäss von der primitivsten Ausführung, welches wir infolge seiner Form und Primitivität als den Vorläufer der Röhrenfussgefässe betrachten müssen (XXIX. Tafel 5).

Das Gefäss hat einen dicken Fuss, dem aber die Röhre fehlt. Seine

Form ist ganz unregelmässig und auch der Oberteil ist von dem der bisher geschilderten Röhrenfussgefässe verschieden. Ohne Fuss erinnert uns das Gefäss an die bombenförmigen Gefässe und selbst seine Knotenverzierungart ist mit jenen identisch. Unter dem Rande befinden sich in fast symmetrischer Lage vier Knoten, worunter vier eingetiefte Parallele sichtbar sind. Am Bauche sehen wir den Zwischenräumen obiger Knoten entsprechend andere vier Knoten ohne Verzierung. Das Gefäss ist schlechtgeschwemmt, aber gut gebrannt, und von rötlich-gelben Farbe. Die Dimension der Höhe, der Mündung, des Bauches und des Bodens ist resp. 13·5, 9·5, 13·5 und 6·5 cm.

Bombenförmige Gefässbruchstücke fanden wir sehr zahlreiche, worunter sich aber nur ein einziges ganzes Gefäss befand, welches auch geziert war. Die Form des Gefässes ist nur insofern von der gewöhnlichen Bombenform verschieden, dass es einen profilierten Boden hat (XXX. Tafel 6). Seine Verzierung geht vom Rande aus. Hier umlaufen zwei Parallele das Gefäss, deren Zwischenraum mit paarweise laufenden Parallelen ausgefüllt ist. Die durchbohrten Knoten-Griffe befinden sich in diesem Band. Diese Verzierung wiederholt sich auch unten oberhalb des Bodens, aber mit undurchbohrten Knoten. Das Gefäss ist gut geschwemmt, gut gebrannt und von rötlicher Farbe. Die Höhe misst 8, die Mündung 8·5, der Bauch 9 und der Boden 4 cm.

Es war schon die Rede von jenen grossen, aus schlechtem Stoff gefertigten Gefässbruchstücken, welche die ganze Ansiedlung charakterisieren. Diese Bruchstücke waren ohne Ausnahme in den Trümmern einer jeden Hütte vorhanden. Die Beobachtung wurde aber dadurch sehr gestört, dass die Bruchstücke ziemlich zerstreut herumlagen und ihren Zusammenhang man nicht bestimmen konnte. Unter den gezierten Bruchstücken fanden wir einige charakteristische Henkel (XXXII. Tafel 3, 4) und an Henkel statt mit stilisierten Verzierung versehene Griffe (XXXV. Tafel 7, 8, 9). Es gab sogar auch solche Stücke, wo die Darstellung des menschlichen Gesichtes zu erkennen war (XXXV. Tafel 6).

Die Henkel sind verschieden gross, aber sämtliche sind Knotenhenkel. Manche sind ungeziert. An den gezierten Stücken befinden sich Motive von Zick-Zack-Linien, welche hie und da in unregelmässige Vierecke übergehen. Von den dargestellten (XXXII. Tafel 3, 4) Henkeln ist der kleinere 8 cm lang, 6 cm hoch und schliesst sich typisch der Gruppe der auf dieser Ansiedlung gefundenen mehrteiligen Knotenhenkel an. Der zweite ist 14 cm lang, 12 cm hoch und ist unter dem mittleren Knoten durchbohrt. Eines der besten Beispiele, welche das Entstehen der Ringel resp. Bandhenkel darstellen. Dass diese Henkel aus den Knotenhenkeln entstanden sind, beweisen uns die zahlreichen auf der Ansiedlung gefundenen Ringelhenkel, welche die Teilung der Knotenhenkel als Zierelement beibehalten haben. Bei den vorgestellten Henkeln ist nur der Oberteil geziert, der untere, also nicht sichtbare ist ganz glatt.

Beachtungswert ist auch der gleichfalls nur am Oberteil gezielte, 7 cm breite und 10.5 cm lange Griff, dessen hervorspringender Teil ein Menschengesicht darstellt. Am Unterteile befinden sich Zick-Zack-Linien mit eingetieften Punkten (XXXV. Tafel 6). Zu den Griffen gehört auch jenes Stück, welches aus eingetieften Linien hervorragt. Die Hervorragung stellt auf einem 12 cm langen und 2 cm breiten runden Stengel eine 4.5 cm hohe und 5 cm breite Blume (?) dar. Wahrscheinlich war diese Zierung symmetrisch, was einerseits auch der im Bilde sichtbare Bruch, andererseits auch der Umstand bezeugt, dass wir neben diesem Bruchstücke auch eine nach entgegengesetzter Richtung geneigte ähnliche Verzierung fanden. Obwohl ihre Zusammengehörigkeit zweifellos erscheint, dennoch war ihr Zusammenfügen unmöglich (XXXV. Tafel 8, 9).

Das Menschengesicht ist mangelhaft, aber die Augen, die Nase und der Mund sind gutschichtbar. Dieses Stück ist auch deswegen beachtungswert, weil die ganze Scherbe rot, die eingetieften Teile hingegen weiss gefärbt sind. Letztere Beobachtung ist deswegen wichtig, weil sicher zu konstatieren ist, dass wir nicht mit Kalkeinsatz sondern mit Färbung zutun haben. Dimension des Stückes ist 10×11 cm. Obwohl die Bestimmung des Gefässes schon aus der Grösse geurteilt, eine ganz andere gewesen sein dürfte, können wir dasselbe als den frühen Vorläufer der Gesichturnen betrachten (XXXV. Tafel 5).

Nach der Feststellung des H. Fr. Tompa charakterisieren die aus der Bükker-Kultur entstandene Tisza-Kultur ausser der Bandverzierung auch die eingetieften Punkte und die hervorragenden Knoten. An den kleinen feinen Gefässen finden wir dies auch auf unserer Ansiedlung. Diese Beobachtung wird auch durch die Verzierung der grossen Gefässe sehr interessant ergänzt. Sowohl die Knoten (XXXII. Tafel 2), als auch die Punkt-Verzierung (XXXII. Tafel 1) kommen auch an diesen Gefässen vor. Die Lage der Knoten scheint aber ganz einfallsmässig und mit den übrigen Zierelementen in keiner organischen Verbindung zu sein. Aber die eingetieften Punkte schliessen sich planmässig den eingetieften Linien-Verzierungen an.

Das mit Punkten gezielte Bruchstück ist wahrscheinlich ein Stück desjenigen Gefässes, zu welchem auch das geschilderte Menschengesicht gehört. Dies bezeugt einerseits der Umstand, dass beide Stücke sich in derselben Abfallgrube befanden, andererseits die rote und weisse Färbung, welche beide Stücke charakterisiert.

Unter den Trümmern der einen Hütte fanden wir auch solche zusammenhängende Stücke, welche den Boden und Unterteil eines grossen Gefässes etwa 20 cm hoch bewahrten. Dieses Bruchstück hatte einen Bodendurchmesser von 52 cm (Fig. 13). Seine Stücke konnten wir zwar nicht vollkommen ergänzen, doch bot es uns den ersten sichern Stützpunkt dafür, dass die zylindrischen Bruchstücke wahrlich Stücke grösse-

rer Gefässe sind. An diesem Stücke war auffallend, dass die daran befindlichen Zierelemente nicht dicht nebeneinander laufende Zick-Zack-Bänder sind, sondern von einander weit liegende gerade Linien, welche gar keine Regelmässigkeit zeigen.

Das Aufdecken der letzten Hütte hatte uns dann vollkommen über die Hingehörigkeit dieser Bruchstücke aufgeklärt. In der Nähe des Feuerherdes entdeckten wir in seiner ursprünglichen Lage, in grössern zusammenhängenden Stücken jenes Gefäss, dessen in liegender Lage gemessene Höhe 1 m war (Fig. 20.). Wie auch im Bilde ersichtlich ist, ist die eine Seite des Gefässes in der auch oben erwähnten Weise mit unregelmässig geführten Linien und eingetieften Punkten geziert. Diese Linien beginnen schon an der Mündung des Gefässes und enden am Boden. Auf einem kleinen Teile (Fig. 21.) befinden sich aber auch Bandverzierungen. Bei der Rekonstruktion konnten wir nur den Hals des Gefässes zusammenstellen, dessen Höhe 40, Mündungsdurchmesser 33 cm beträgt.

Der Vorderteil des Gefässes, von der Mündung bis zum Hals ist in drei kleinere obere und drei grössere untere Felder eingeteilt. Die drei unteren und die zwei seitlichen oberen sind mit Bandornamentik ausgefüllt. In der Eintiefung des untern mittleren Feldes sieht man Spuren von weisser Färbung (XXXI. Tafel, oberes Fig.). Die Breite und Form der Eintiefungen spricht auch in diesem Falle eher für Färbung, als für Inkrustation. Der obere mittlere Teil ist ausser konvergierenden Linien auch mit Punkten ausgefüllt, von deren Bedeutung wir schon oben sprachen.

Die Breite der sechs Felder ist 48, die Höhe 33 cm. Auf zwei Seiten sind sie von je einer eingetieften Linie, unten von drei Parallelen begrenzt. Nach den unteren drei Linien kommen Verzierungen von einzelnen Linien, zwischen welchen der Punkt ebenfalls eine Rolle spielt, wie wir sie schon oben sahen.

Den Seiten schliessen sich je 8 cm breite leere Streifen an, auf welchen sich in senkrechter Lage unverzierte dreifach gegliederte Knotenhenkel an einander reihen. Die Henkel stehen nicht senkrecht zur Seite des Gefässes, sondern sind ein wenig nach rückwärts gebeugt. Aus der Mitte der untern Grenze des nach dem Streifen folgenden 50 cm breiten Feldes gehen unter einem spitzen Winkel zwei Linien aus, welche sich bis zum Rande des Gefässes dahin ziehen. Dieser Winkelschenkel wiederholt sich noch zweimal bis zum Rande des Gefässes. Der Teil vom Mittelpunkt bis zum Rand ist mit oben schon erwähnten parallelen Linien ausgefüllt, welche immer von der unteren Linie ausgehen. Auf dem noch nicht rekonstruierten Teile sind die Linien nach Art der ersten Seite gezogen.

Die grosse Dimension des Gefässes (1 m hoch mit einem Bodendurchmesser von 50 cm) wäre schon anundfürsich genügend, um bei einem Volke von landwirtschaftlicher Kultur seine Bestimmung festzustellen. Wir halten das Gefäss für einen Getreidebehälter und diese Meinung wird auch dadurch bestärkt, dass wir an ein Bruchstück geklebt gebrannten Weizen

fanden. Auf der Ansiedlung sind auch mehrere solche grosse Gefässe vorgekommen, deren Bestimmung dieselbe war. Diese waren aber ungeziert. Übrigens ist die Zierung nicht wesentlich, denn auf der ungarischen Alföld finden wir neben glatten Getreidebehälter-Läden auch kunstfertig geschnitzte. Dass so ein grosses geziertes Gefäss zur Zierung der Wohnung diente, ist bei einem solchen Menschen, welcher auch die äusseren Wände des Hauses zierte, durchaus nicht zu wundern.

Unter den groben gezierten Gefässen und Bruchstücken ist am meisten jenes Stück von unbekannter Bestimmung beachtenswert, dessen Rekonstruktion wir in (XXXI. Tafel, unteres Bild) darstellen.

Das Gefäss hat einen ganz runden Röhrenfuss, welcher nachträglich dem oberen viereckigen Teil angepasst wurde. Bei der Rekonstruktion mussten wir nur diesen oberen Teil ergänzen, aber glücklicherweise war der im Bilde sichtbare untere Teil (bis zum Einschnitt) vorhanden. Der Rand des auf beiden Seiten vorhandenen Einschnittes ermöglichte die Rekonstruktion.

Die Vorderfläche des Gefässes samt den zwei kurzen Seiten (und wahrscheinlich auch der Hinterteil samt den dazu gehörenden zwei Seiten) waren mit Meanderlinien geziert, wie dies auf der linken Seite des Gefässes sehr deutlich sichtbar ist.

Am Boden war kein Loch. Das Gefäss konnte keine praktische Bestimmung haben, sondern dürfte nur zur Zierde gedient haben. Es ist übrigens schlecht geschwemmt, aber sehr gut und rot gebrannt. Es ist 18.7 cm hoch mit einem Durchmesser von 23.5 cm, die zwei kurzen Wände sind 8 cm lang und der Bodendurchmesser beträgt 2.5 cm.

Das letzte ganze Stück, welches wir aus dem reichlichen gezierten keramischen Stoff noch darstellen wollen, ist die Klapper (XXXIII. Tafel), welche bisher unseres Wissens alleinstehend ist. Dieselbe fanden wir im Schutte der ersten Hütte, wo sie mit dem Unterteile nach oben gekehrt verborgen lag. Trotz des behutsamen Aufdeckens wurde dieselbe durch den Spaten in zwei geschnitten, dennoch ist sie ganz vorhanden. Seine Höhe misst 12, der Bauch 8 und der Bodendurchmesser 4 cm.

Die Klapper endet mit einem Tierkopf, dessen beide Ohren vorhanden sind, aber das Gesicht dürfte noch seinerzeit abgebrochen sein. Vom Halse des Tierkopfes bis zum Bauche ist der Vorderteil des Gefässes mit Meanderlinien geziert, welche von eingetieften Linien begrenzt sind. Diese Linien sind mit Kalkeinsetzung versehen. Der Unterteil des Gefässes ist ungeziert. Die Lage der zwei Bandhenkel ist mehr oder weniger symmetrisch.

Am Hinterteil befinden sich etwa 40 Löcher, welche von aussen gebohrt wurden. Im innern waren 23 grössere und 6 kleinere Tonkügelchen. Jedenfalls diente das Durchbohren zur Verstärkung des Klappertones.

Augenscheinlich wurde die Klapper aus zwei Stücken verfertigt. Der Unterteil trennt sich auf der inneren Seite vom oberteile und diese zwei wurden gewiss nur nach dem Hineinlegen der Kügelchen zusammenge-

fügt, wodann die Stelle der Zusammenfügung so abgeglättet wurde, dass es von aussen gar nicht sichtbar war.

Zweifelloos gehörte die Klapper in die Gruppe der Idole, was auch der Tierkopf bezeugt. Nun stellt sich von selbst die Frage: Was für eine Bestimmung konnte die Klapper haben?

Wir dürften von drei Lösungen sprechen. Nämlich:

Zwischen den Meierhöfen von Szeged war es üblich an den Hals der kleinen Kinder irdene Schellen zu hängen, deren Bestimmung war, dass man die Kinder, falls sie sich in den Saaten verirren sollten, leichter finden könne. Die zum Aufhängen dienenden zwei Henkel unserer Klapper liessen in uns auch diesen Gedanken aufkommen. Aber infolge des schwachen Tones und der Grösse der Klapper ist diese Möglichkeit ausgeschlossen.

Ebenso spricht die Grösse auch dagegen, die Klapper als Kinderspielzeug zu halten. Denn ihr Gewicht ist viel zu gross, um als Spielzeug für kleine Kinder dienen zu können, obwohl der Tierkopf nicht gegen diese Möglichkeit spricht. Unserer Ansicht nach kann man nicht jedem Idole irgend eine mystische Bedeutung beimessen. Zweifelloos müssen wir einen Teil derselben in die Gruppe der Kinderspiele zählen.

Eine dritte Erklärung wäre, der Klapper eine religiöse Bedeutung zu zuschreiben und anzunehmen, dass dieselbe bei der Vertreibung der bösen Geister eine Rolle spielte. Von den drei Annahmen erscheint letztere als die wahrscheinlichste.

Der Oberteil der vorhin geschilderten Klapper führt uns zur Idolplastik. Es ist aber interessant, dass wir im bisher aufgegrabenen Teile der Ansiedlung — obwohl sehr viele Funde in diese Gruppe gehören — kein wirkliches Idol, Menschen oder Tierförmige Darstellung fanden. Bruchstücke, Füsse von auf Füßen stehenden Gefässen sind in grosser Menge vorgekommen (XXXIV. Tafel 1—4, 8, 10, 12, 14). Darunter waren mehrere solche Bruchstücke, wo man die Stelle der Füsse genau bestimmen konnte, obwohl dieselben abgebrochen waren (XXXIV. Tafel 9, 13, 15). Es gab auch gezierte Exemplare (XXXIV. Tafel 9, 14, 15) und auch solche, wo die Linienornamente auch an den Füßen vorgekommen sind (XXXIV. Tafel 14).

Am beachtenswertesten sind jedenfalls jene Stücke, wo man die Menschenfussform deutlich feststellen kann (XXXIV. Tafel 5—7, 11). Menschenfussform finden wir nicht nur an den Füßen, sondern auch an den Henkeln des Gefässes (XXXIV. Tafel 11. und XXXV. Tafel 3).

Stilisierte Menschenköpfe müssen wir auch in jenen Henkeln erkennen, welche nach ihrer Dimension geurteilt sicherlich grösseren Gefässen angehörten (XXXV. Tafel 4, 6). Tierfuss und Kopfform stilisieren die Gefässhenkel (XXXV. Tafel 12, 15).

Deutlicher ist der Tierkopf an einem mit Punkten gezierten Bruchstücke zu sehen (XXXV. Tafel 1), wo die Punkte auch am Kopfe vorkommen.

In Hinsicht der plastischen Verzierung ist jenes Bruchstück eines grossen Gefässes sehr interessant, welches wir im Schutte der zweiten Hütte fanden. Leider aber ist es uns nicht gelungen mehrere Bruchstücke von diesem Gefässe aufzufinden. Aus der Dicke von 10—15 mm des Bruchstückes geurteilt musste das Gefäss sehr gross gewesen sein.

Die Verzierung ist hervorragend und stellt zweifellos ein Hirschgeweih dar. Ihre grösste Länge ist 12 cm und die Dicke 1.5 cm. Diese Dimensionen genügen um uns vorzustellen, wie gross die Darstellung des ganzen Tieres gewesen sein mochte. Dieses Bruchstück gehört in jene Gruppe, welche A. Krecsmarik in Verbindung mit den im Museum des Gymnasiums von Szarvas gewesenen Funde von Csépa im Jahrgange 32. des „Archeologiai Értesítő“ beschrieben hat.

Gelegentlich der Relief-Verzierungen müssen wir auch der mit Eindrücken gemischten erhabenen Verzierungen gedenken, worunter einige wir schon oben schilderten (XXXVI. Tafel 14, 16, 18, 22). Darunter sind besonders jene zwei Bruchstücke beachtungswürdig, welche zweifellos je eine Svastika darstellen (XXXVI. Tafel 6, 8). Die eine hat nur noch zwei Stengel, die andere drei. Bei der letzteren ist der Umstand interessant, dass der Verfertiger dieses Stückes aus dem vierten Stengel einen Gefässhenkel machte, welcher aber abgebrochen ist.

Es gibt Bruchstücke mit ungeteilten Erhabenheiten (XXXVI. Tafel 1.); ferner auch solche, welche mit einzelnen Punkten (XXXVI. Tafel 4, 5, 9, 13, 17, 19), dann solche welche mit Punktreihen (XXXVI. Tafel 3, 10, 11, 12) geziert sind. Die Erhabenheiten sind manchmal mit eingetieften Punkten geziert.

Hinsichtlich der eingetieften Verzierungen ist ein grosser Gefässboden bemerkenswert, auf dessen inneren Seite das Bild einer mit primitiven Linien gezeichneten Svastika sichtbar. Zu den oberen Ästen der ursprünglich eine Svastika darstellenden Zeichnung zeichnete man noch zwei neuere Äste, was uns an eine schematische Menschen-Darstellung erinnert (XXXVI. Tafel 7).

Ebenso dürften wir einen Versuch für Menschen-Darstellung auch an jenem Bruchstück erblicken, dessen Flachheit uns ein Gefäss von grösserer Dimension ahnen lässt (XXXVI. Tafel 2). Aus dem Bruchstück kann man nicht feststellen, wie der mittlere, aus drei eingetieften Linien gebildete Teil des T (Buchstaben)-förmigen Gerüstes endigte. Unter jeder einzelnen Linie der zwei seitlichen Teile befindet sich je ein Punkt. Am von drei horizontalen Linien gebildeten Oberteile ist ein Menschenpaar (wahrscheinlich ein Mann und ein Weib) dargestellt, welchem aber der Kopf fehlt.

Unter den Gefässen von verschiedener Dimension befanden sich auch ganz kleine, welche sicherlich Kinderspielzeuge waren (XXXVII. Tafel). Darunter befinden sich kleine Schlüssel, Becher, Deckel, deren manche mit eingetieften Linien geziert sind.

Ausser dem bisher beschriebenen keramischen Stoff fanden wir auch zahlreiche ein- und mehrfarbige Gefässbruchstücke.

Ein sehr schönes einfarbiges Beispiel bietet uns das oben schon geschilderte Röhrenfussgefässbruchstück (XXIII. Tafel 1, 3). Das Gefäss ist fleischrot gefärbt. Dies war das einzige Stück, wo das ganze Gefäss mit einer einzigen Farbe überzogen wurde. Also richtete sich die Färbung durchaus nicht nach den Mustern der Verzierung.

Die übrige einfarbige Färbung folgte den einzelnen Linien des Musters. Dafür finden wir Beispiele an solchen Gefässen, wo irgend ein freigebliebener Streifen rot gefärbt ist, während der übrige Teil des Gefässes die durch das Brennen erzeugte ursprüngliche Farbe beibehielt: Fernere Beispiele sind: XXX. Tafel 2. oberer Teil; XXX. Tafel 1. breiter Streifen; XXXVIII. Tafel 4. ungezierter Rand, 7. mit Punkten gezierte Dreiecke, 8. breite Streifen, 10. mit Punkt gezielter breiter Streifen, 11. unterer breiter Streifen, 13. das Dreieck, 14., 15 und 23. breiter Streifen, 16. Eckteil neben dem Streifen; 5. der ganze Unterteil und 18. die Vierecke.

Hier müssen wir besonders das im Bilde (XXX. Tafel 1) veranschaulichte Gefäss hervorheben, dessen Bruchstücke aus verschiedenen Tiefen derselben Grube herrührten. Scheinbar war die Färbung der Streifen dreifarbig (rot, weiss, gelblich), aber der neben den Brüchen unmotiviert erscheinende Farbenwechsel bezeugt, dass wir die Verschiedenheit der chemischen Wirkung zuschreiben müssen.

Auch auf schwarzem Grund finden wir rote Färbung (XXXVIII. Tafel 3). Dieses Stück erinnert uns an die bombenförmigen Gefässe der Bükker-Kultur, sogar auch sein Muster ist den geometrischen Mustern ähnlich, welche an den dortigen Gefässen vorkommen. Sowohl der um den Rand laufende Streifen, als auch das geometrische Muster sind rot gefärbt.

Die Reste der Polichrom-Färbung finden wir entweder nur in zwei Farben auf der ganzen Fläche des Bruchstückes oder auf schwarzem Grund gefärbt.

Vom ersteren fanden wir nur ein einziges Bruchstück (XXXVIII. Tafel 21), an welchem das auf der linken Seite sichtbare doppelte Dreieck und der in der Mitte befindliche leere Streifen gelb, die zwei mit Punkten gezierten Teile und das glatte untere Band rot gefärbt sind.

Die auf schwarzem Grund gefärbten Bruchstücke sind auch rot und gelb gefärbt, (XXXVIII. Tafel 17, 19, 22). Das 17. Dreieck und die horizontalen Parallelen sind rot der übrige Teil gelb, der Rand, das rechte untere Dreieck und das linke obere schiefe Viereck der Figur 19. rot, der dazwischen fallende Teil gelb, die vertikalen parallelen Streifen in 22. rot, die übrigen Teile gelb gefärbt.

Hier müssen wir auch die Giebelverzierung der schon im vorigen Jahre geschilderten Hütte erwähnen, deren Bänder rot und weiss gefärbt sind (II. Tafel).

Auch Pseudo-gefärbte Gefässbruchstücke befanden sich auf der Ansiedlung. Die Bruchstücke gehören zu einem sehr dünnwandigen graufarbigem Gefäss, welches in Streifen dünn angestrichen war (XXXVIII. Tafel 2). Die Streifen sind schwarz.

Aber auf schwarzem Grund finden wir die Pseudo-Färbung auch in erhabenen Farbstreifen an einem bombenförmigen Gefässbruchstück (XXXVIII. Tafel 1), dessen Muster uns an ein gekerbtes Muster von Bükk erinnert (Lesszich: Grabungen des Museums von Miskolcz bei Borsod III. Tafel 32) und dessen Technik mit der Technik eines Röhrenfussgefässes von Somodor identisch ist (Tompá: angeführtes Werk. XLV. Tafel 1).

Im Steinstoffe der Ansiedlung kommen ausser Mahl-, Brech- und Poliersteinen (XXXIX. Tafel 1—10) Feuersteinklingen von verschiedener Grösse (XL. Tafel 25) und polierte Steingeräte vor. Auffallenderweise fanden wir bisher keine Spur von Obsidian.

Unter den Geräten kommt noch die Leistenform und das aus Bruchstücken derselben verfertigte Beil mit durchlöchertem Stiel vor. Wir fanden sehr schöne Exemplare von länglichen, auf der einen Seite flachen, auf der andern bogenförmigen Beilen, aber auch zahlreiche ganz flache. Die Technik des Bohrens war schon auch auf unserer Ansiedlung bekannt, was auch die (in XL. Tafel 21) dargestellte Bohrung, so auch der Hammer (XL. Tafel 23) mit der begonnenen Bohrung bezeugen.

Der Stoff der Steingeräte ist sehr mannigfaltig. Die vorkommenden Gesteine können wir in drei grosse Gruppen einteilen. Es gibt solche, welche von der Ansiedlung südöstlich und östlich vorkommen: Nur in den Gebirgen von Hegyes, Drócsa, Bihar, Banat und im Siebenbürgischen Erzgebirge kommen der Verrukano Sandstein, Diabas, Quarzarten, Serpentin, Gabro, Pegmatit, Biotit, Andesit, Basalt, eisenhaltiger Glimmer-Sandstein, Malahit, Jaspis- und Sericit-Schiefer vor.

Ausserdem kommt im Gebirge von Szepes—Gömör Granit und Gneiss, ferner im Siebenbürgischen Erzgebirge, inden Gebirgen von Tokaj, Bükk und Mátra Andesit, Opal und Rhyolith vor.

Das Konstatieren der Gesteine ist auch deswegen wichtig, weil daraus erhellt, dass ausser Andesit, Quarzarten und Sandstein kein anderes Gestein im Stoffe der Steingeräte von Tordos vorkommt, Andererseits fehlen auf unserer Ansiedlung ganz jene Gesteine, welche die Gegend von Szászváros—Piski charakterisieren. Augenscheinlich sind weder die Gesteinsammler der Tisza-Kultur, noch jene der Gegend von Tordos weiter als das Siebenbürger—Erzgebirg gegangen. Die zwei Kulturen dürften einander nur hier begegnet sein.

*

Nach dem Erscheinen des wertvollen Werkes des H. Fr. Tompa, welches alle Fragen umfasste, liegt die Bedeutung der Grabungen von Kopáncs—Kökénydomb vorzüglich darin, dass sie in jeder Hinsicht die

wissenschaftlichen Erfolge bestätigen, welche in der Erörterung der charakteristischen Eigenheiten der Tisza-Kultur erzielt worden sind.

Sämtliche Festsetzungen hinsichtlich der Wirkung, welche die Tisza-Kultur auf Siebenbürgen und den Balkan äusserte, fanden in den auf der Ansiedlung von Kopács gefundenen Steingräten und in den Gräbern entdeckten aus Meermuscheln verfertigten Schmucksachen neuere Beweise.

Die Verzierungsart der Gefässe, der an denselben sichtbare Rückfall kann auch auf unserer Ansiedlung beobachtet werden, ebenso wie die Röhrenfuss-Gefässe, die becherförmigen und die älteste Form representierenden bomben- und birnenförmigen Gefässe, ferner die an ihnen befindlichen Knoten und durchbohrten Griffe.

Wie wir bei der allgemeinen Schilderung der Ansiedlung sahen, haben wir hie und da zwar drei Schichten beobachtet, aber der Stoff dieser Schichten erwies sich als zu einer einzigen Kultur gehörend, was auch auf anderen bisher aufgedeckten Ansiedlungen der Tisza-Kultur beobachtet werden konnte. Auf unserer Ansiedlung, ebenso wie auf jener vom Tiszapolgár, ist der mit eingetieften Linien gezierte, so auch der mit Knoten versehene und gefärbte keramische Stoff aus derselben Schichte hervorgegangen.

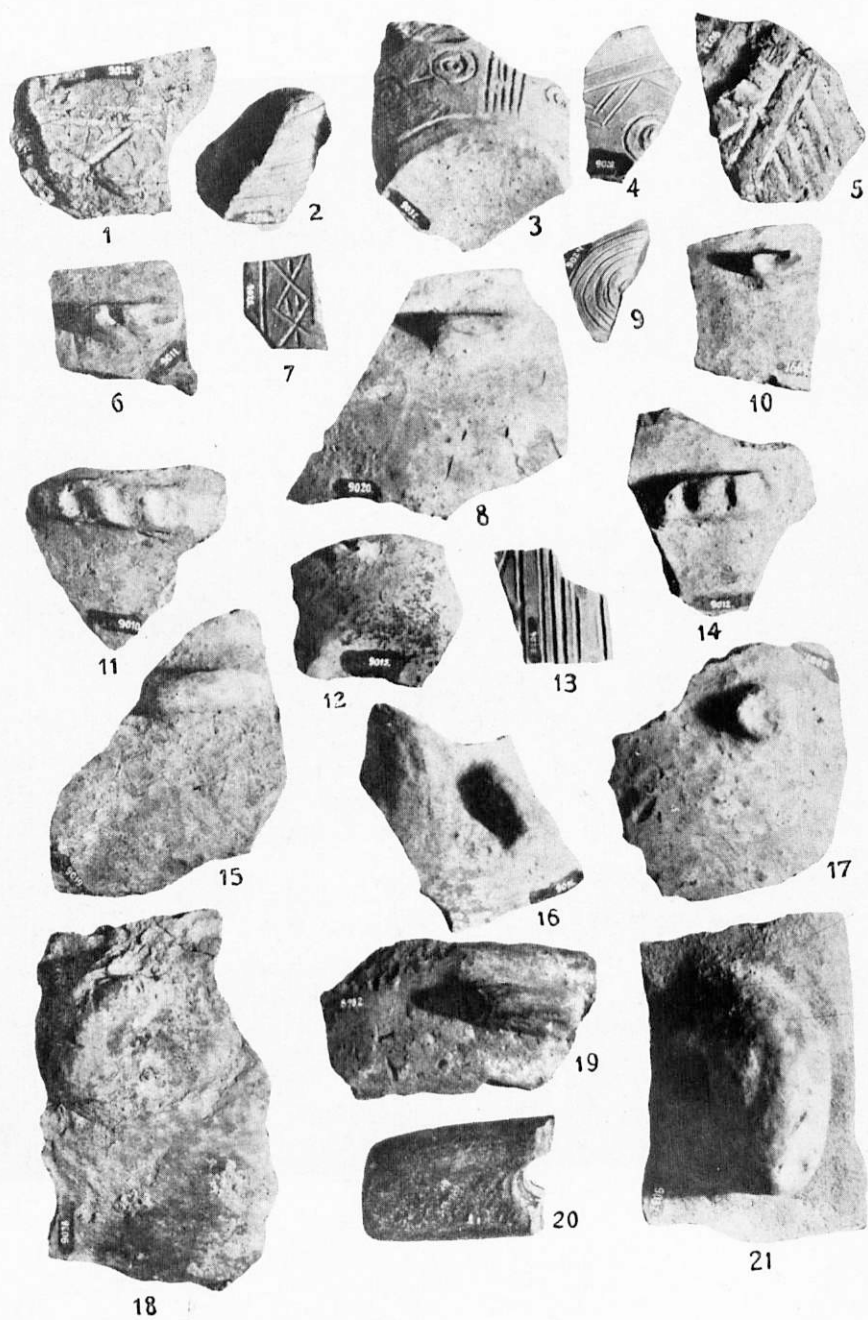
Der Stoff des Gräberfeldes ergränzt nach unsere bisherigen Beobachtungen. Aber ausser den Tatsachen und Funden, welche unsere bisherigen Beobachtungen stützen begegnen wir auch neuen Resultaten.

Die Anwendung der Zierungsmotive an grob bearbeiteten Gefässen ist — ausser den grossen Bruchstücken der Ansiedlung von Csóka — eine bisher unbekannte Erscheinung dieser Kultur. Die ähnliche Zierung der Hütten aber war uns bisher von nirgendsher bekannt.

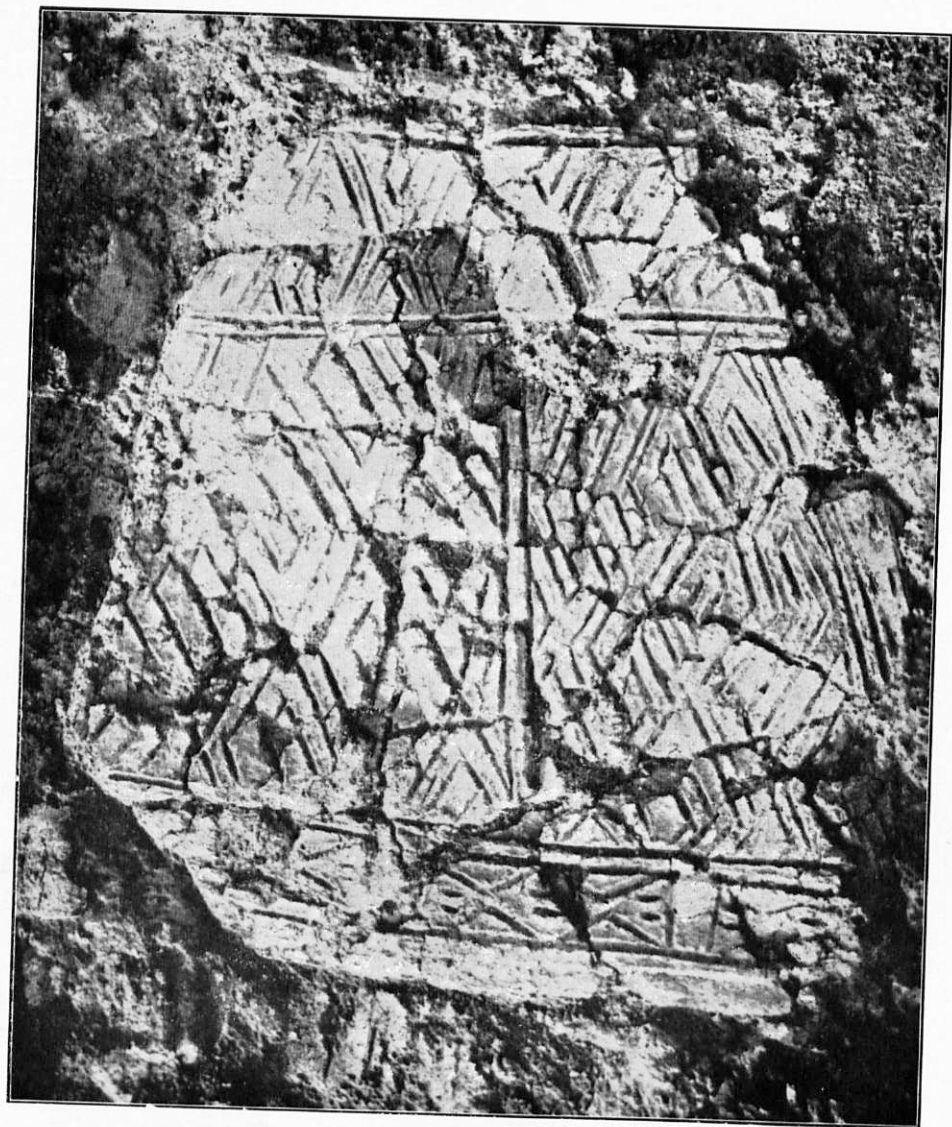
Ferner müssen wir auch die von Tompa zusammengestellte Tabelle der Gefässformen ergänzen. Hier kommen besonders in Betracht: die Bruchstücke XV. Tafel 3. und 10; XVIII. Tafel 5. und 7., XX. Tafel 2, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 16 und 17, die Gefässe von grosser Dimension: XXI. Tafel; die Gefässe: XXIX. Tafel 1, 4 und 5, XXX. Tafel 3—6 und die Schlüssel XIV. Tafel. Weder das zweimündige Gefäss, noch die Klapper können wir als allgemeine Typen betrachten.

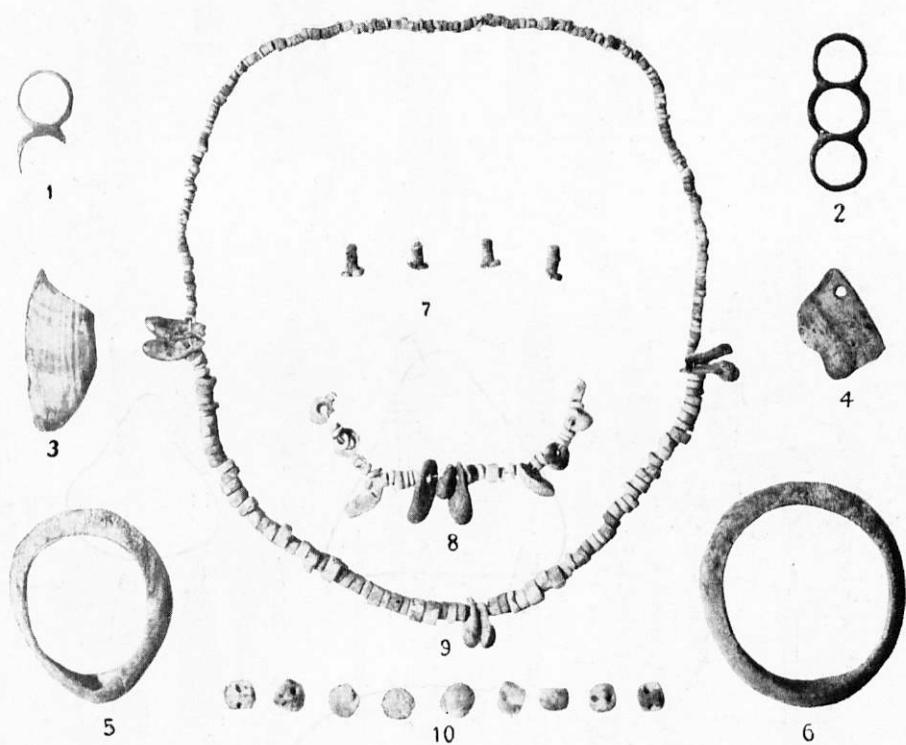
Das wertvollste Resultat unserer Grabung ist entschieden die Lösung der Wohnungsfrage, was wir in unserer Abhandlung „Beiträge zur Frage des neolithischen Wohnhauses“ im 1929. Jahrgang dieser Zeitschrift ausführlich behandelt haben.

J. Banner.

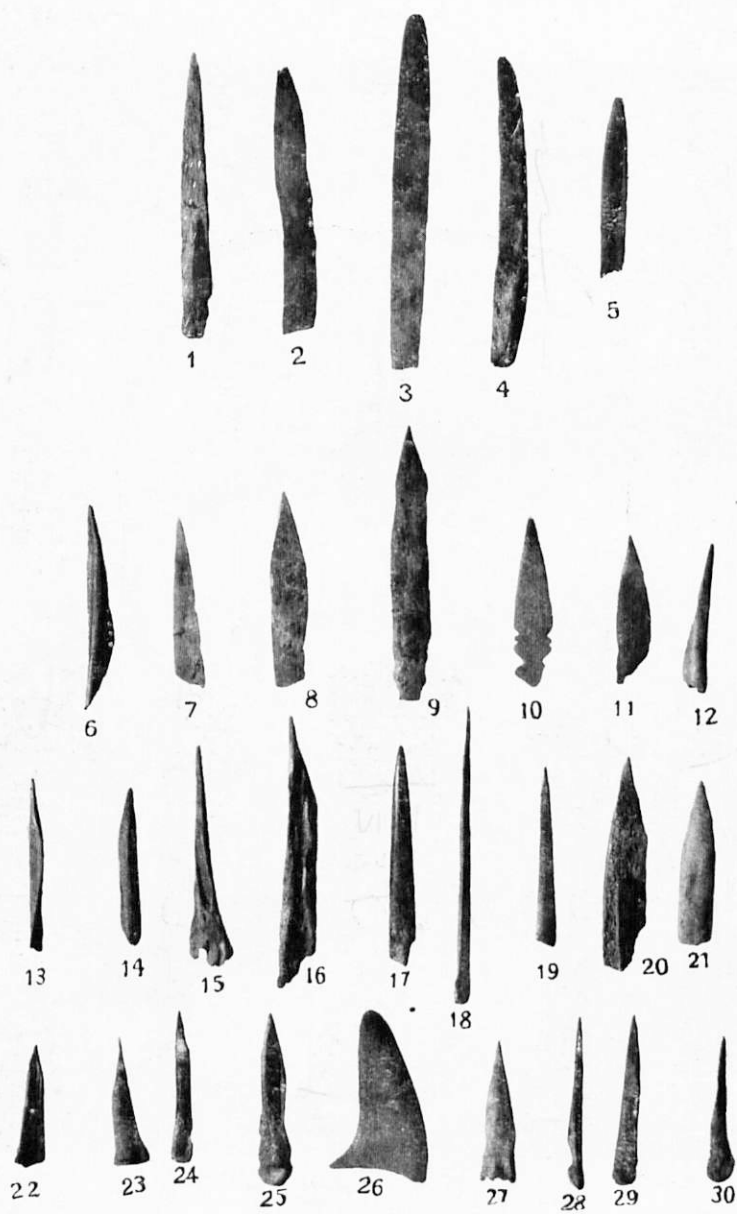

Tafel II. tábla.

Tafel IV. tábla.

1

2

3

4

5

6

7

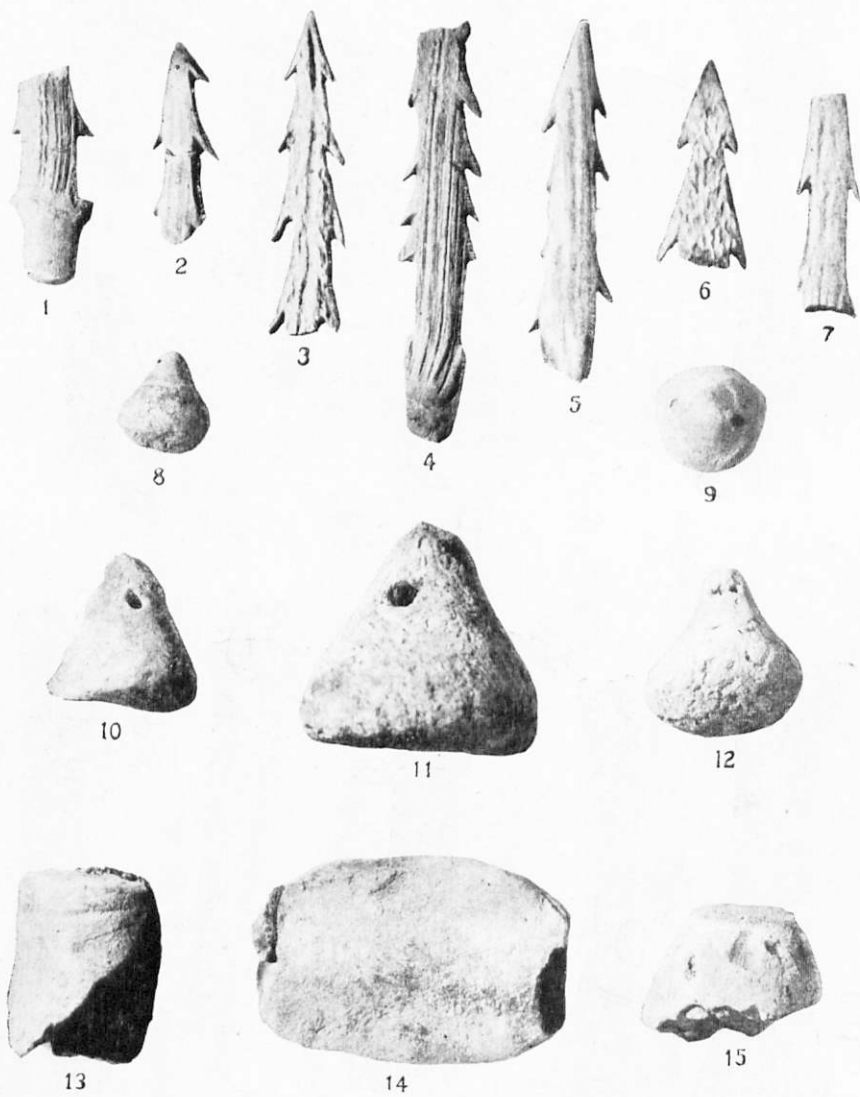
8

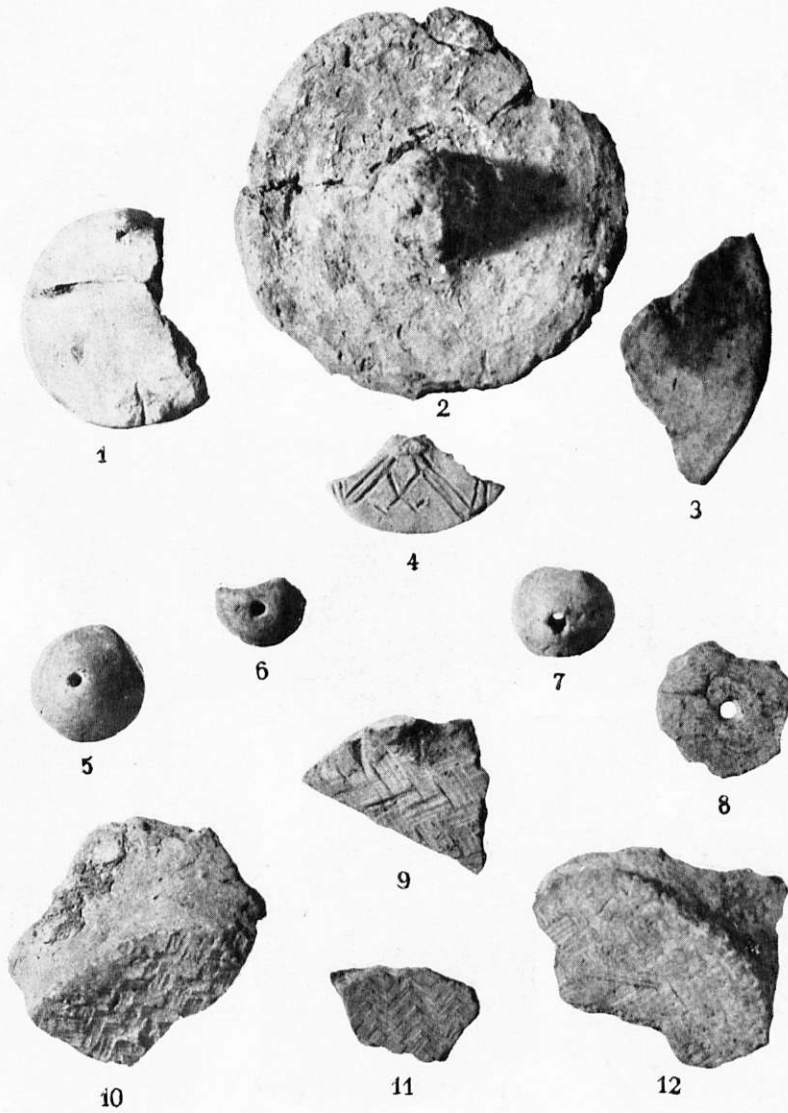

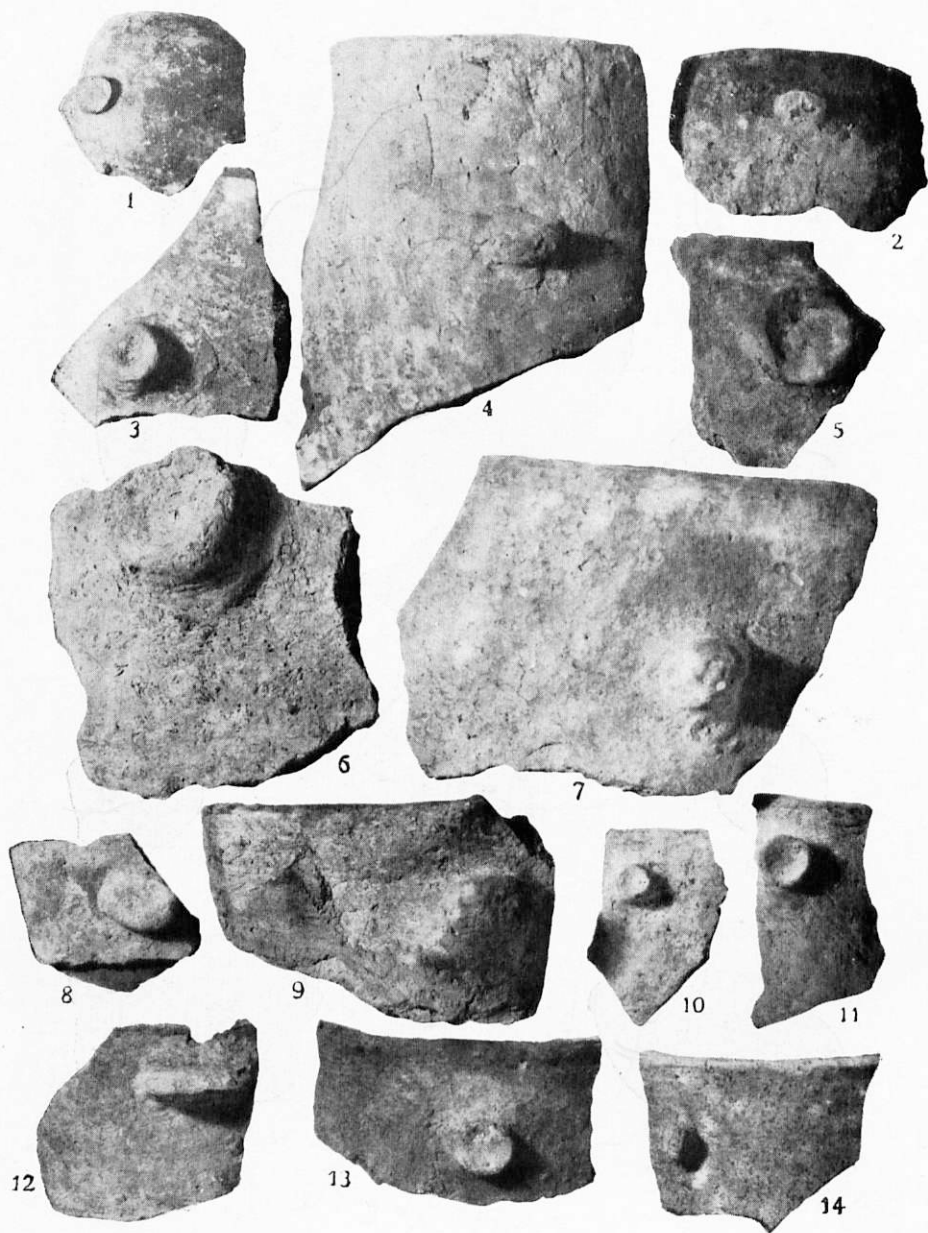
9

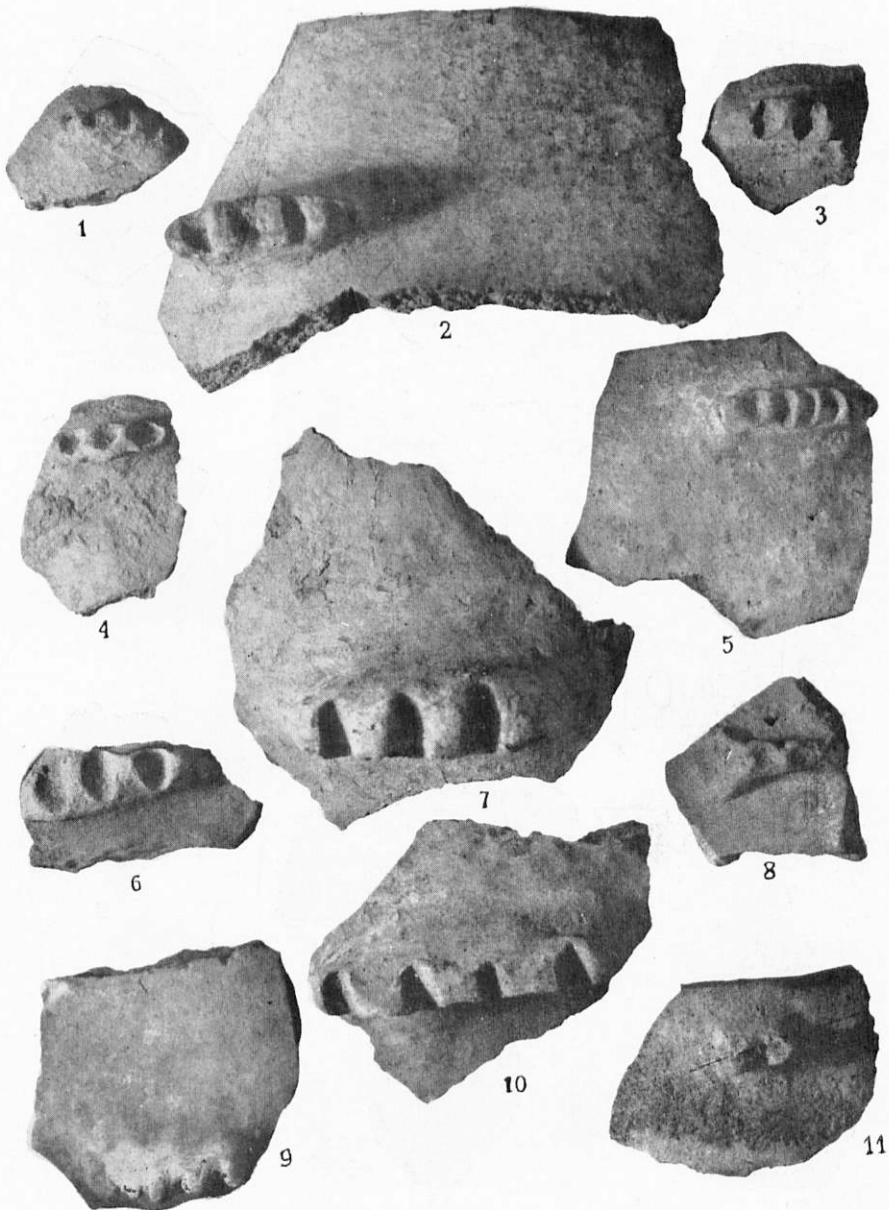

10

1

2

3

4

5

6

7

8

9

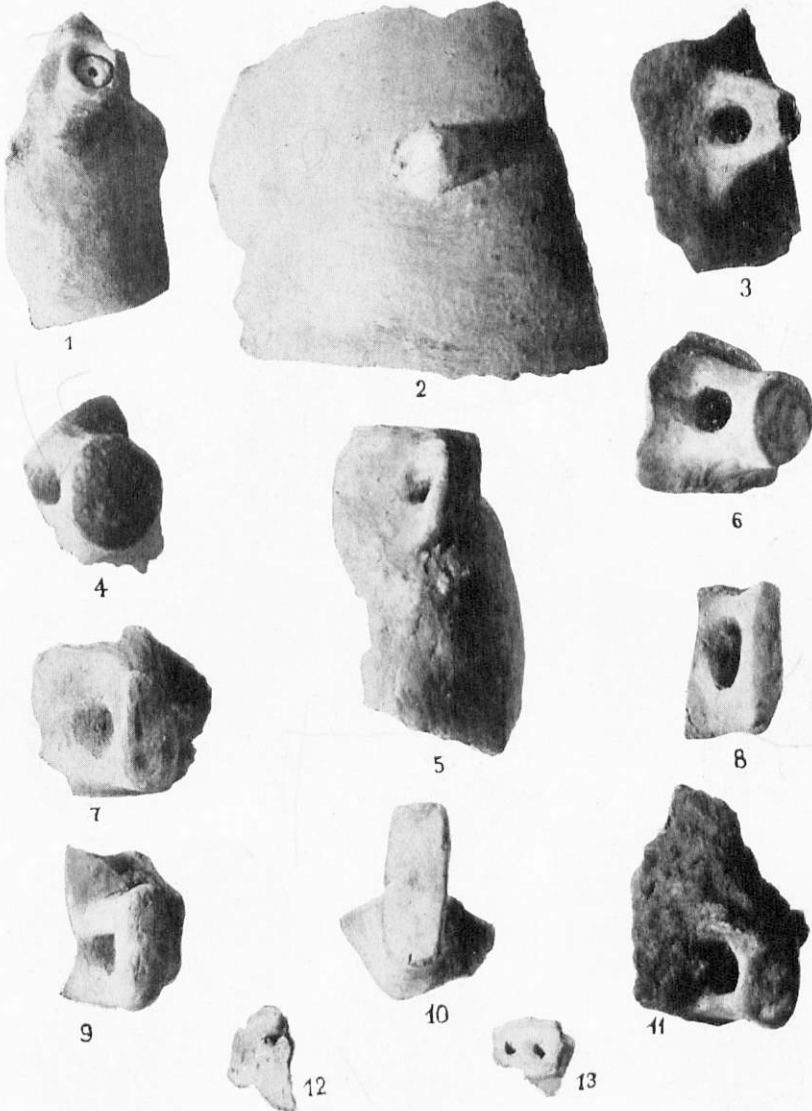
10

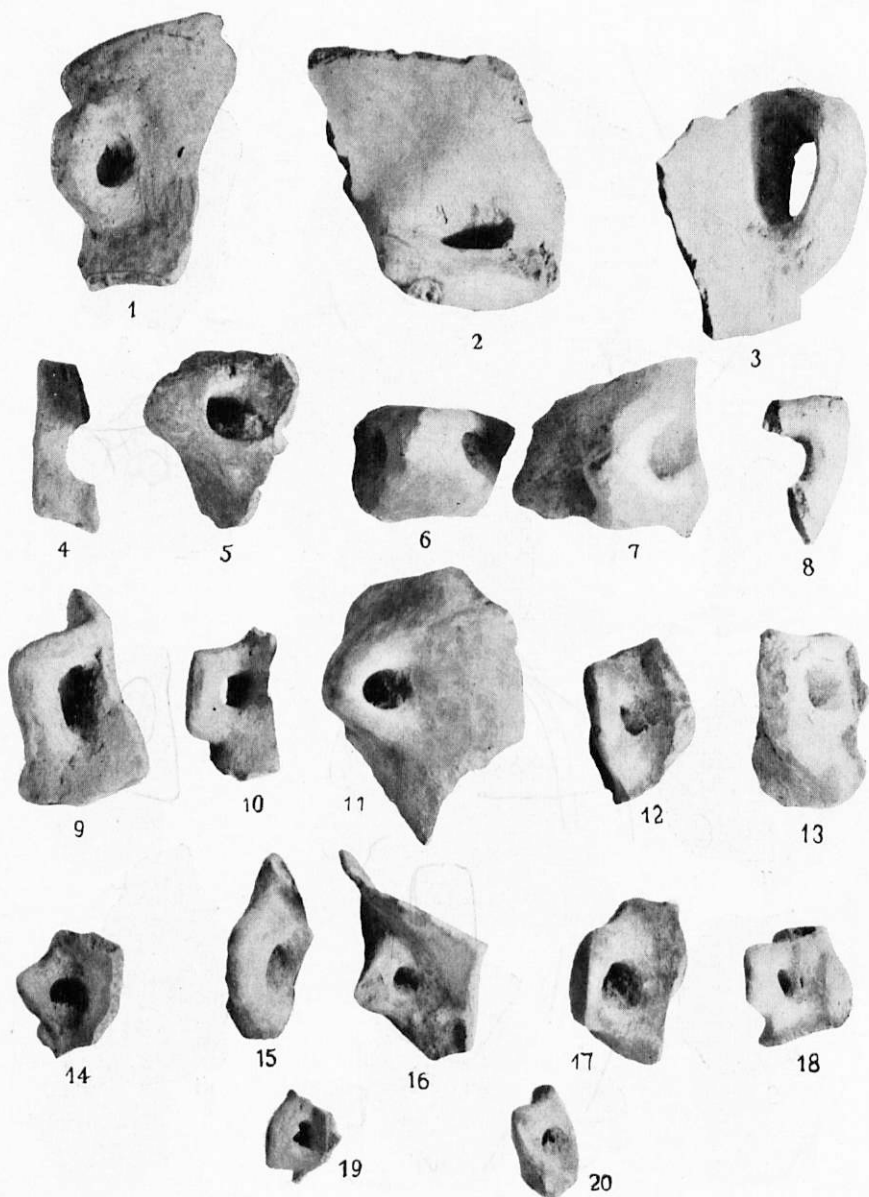

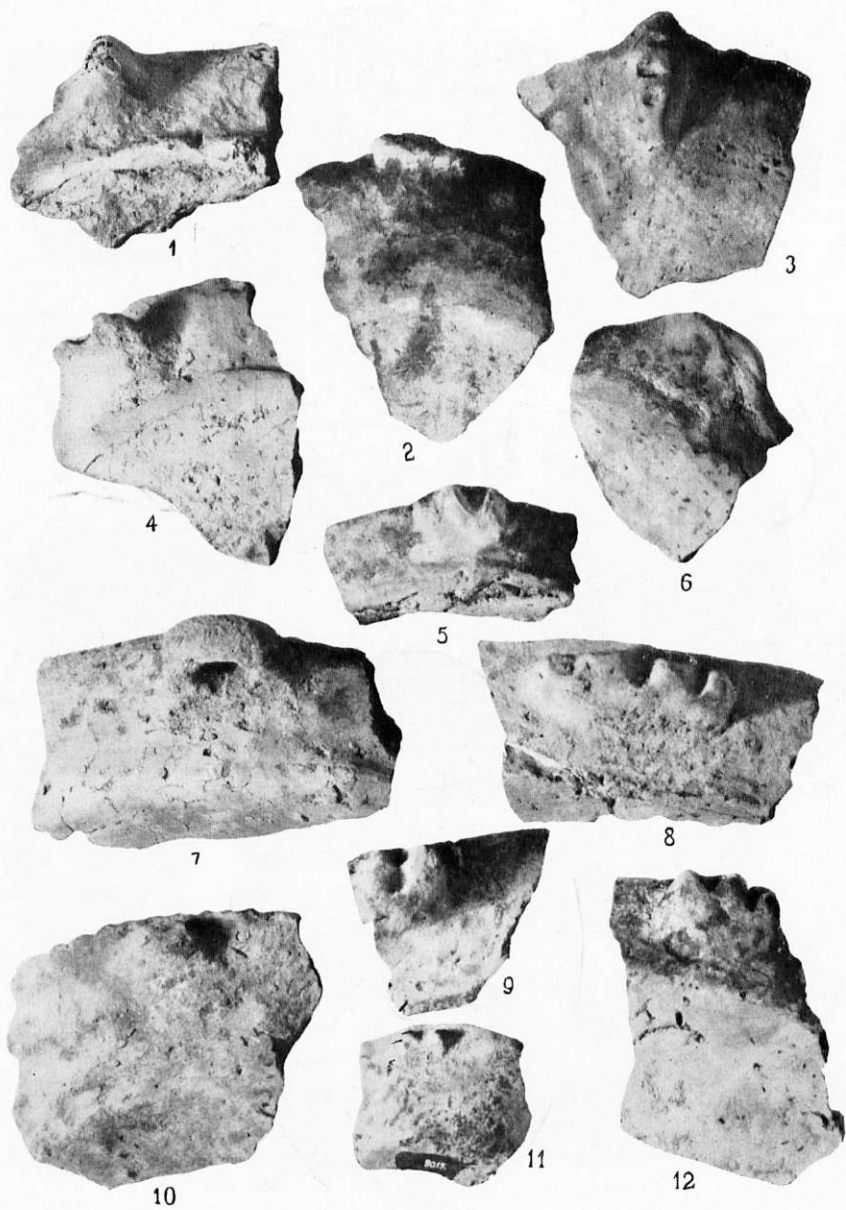
11

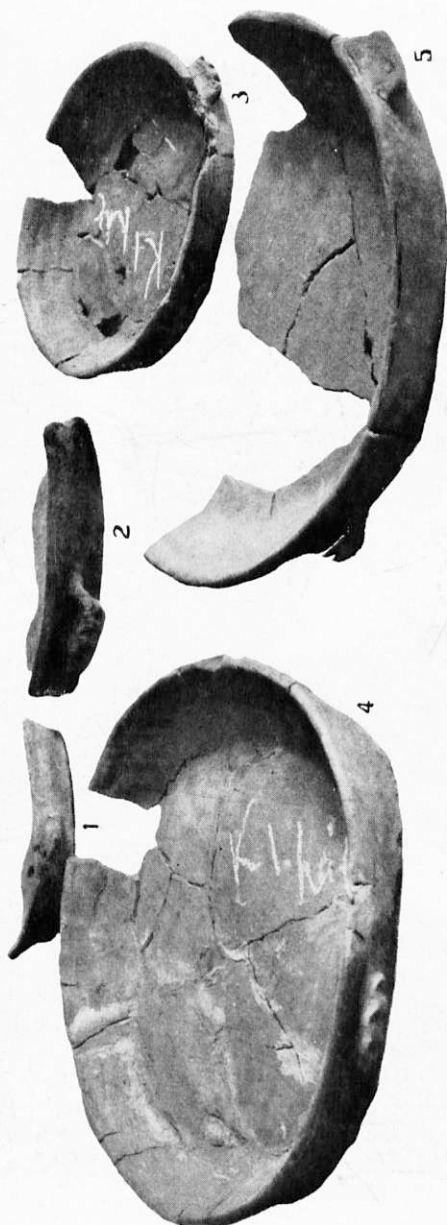
12

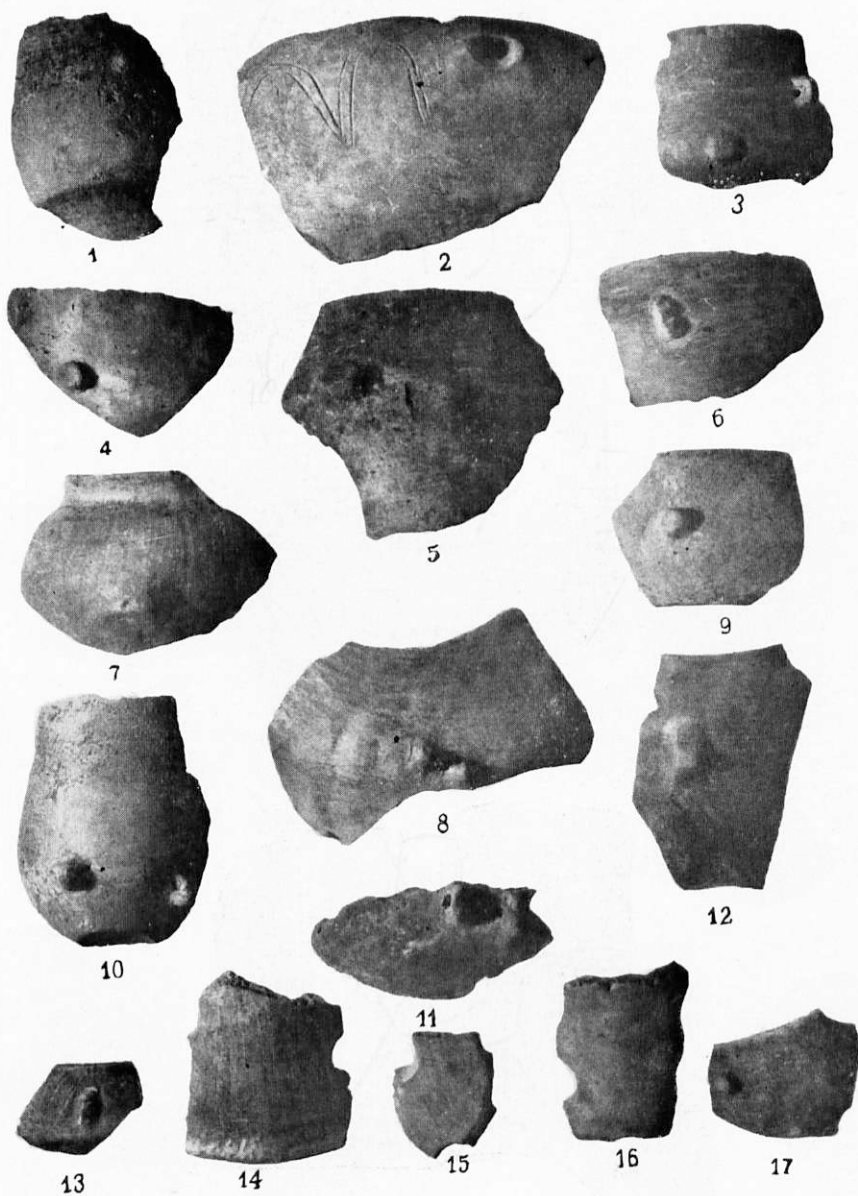

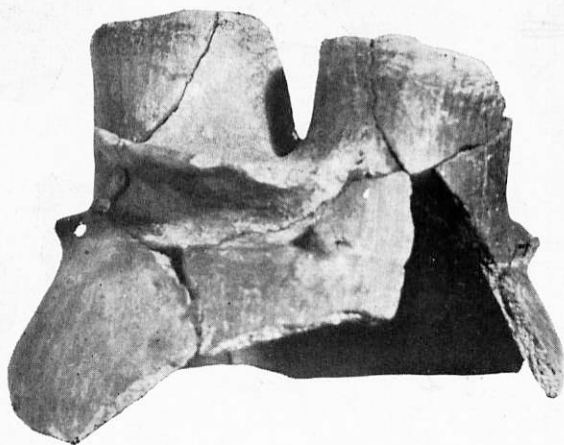

Tafel XIV. tábla.

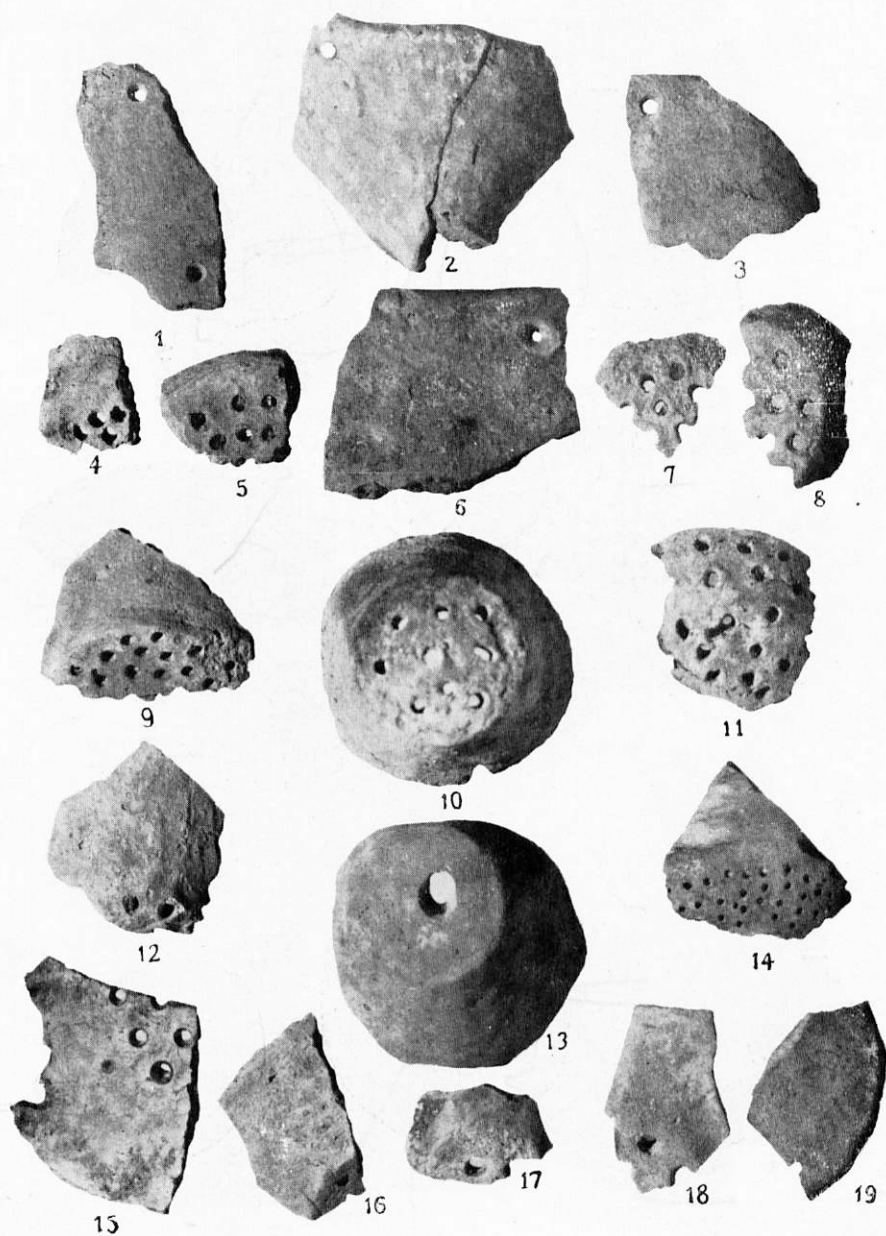

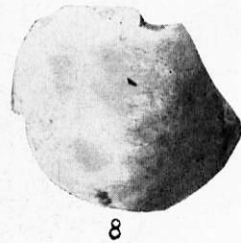
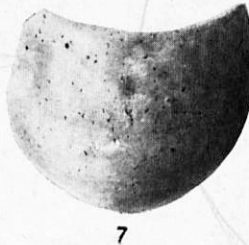
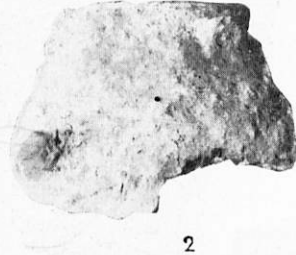
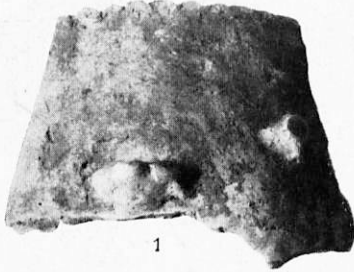

Tafel XVI. tábla.

Tafel XVII. tábla.

1

4

2

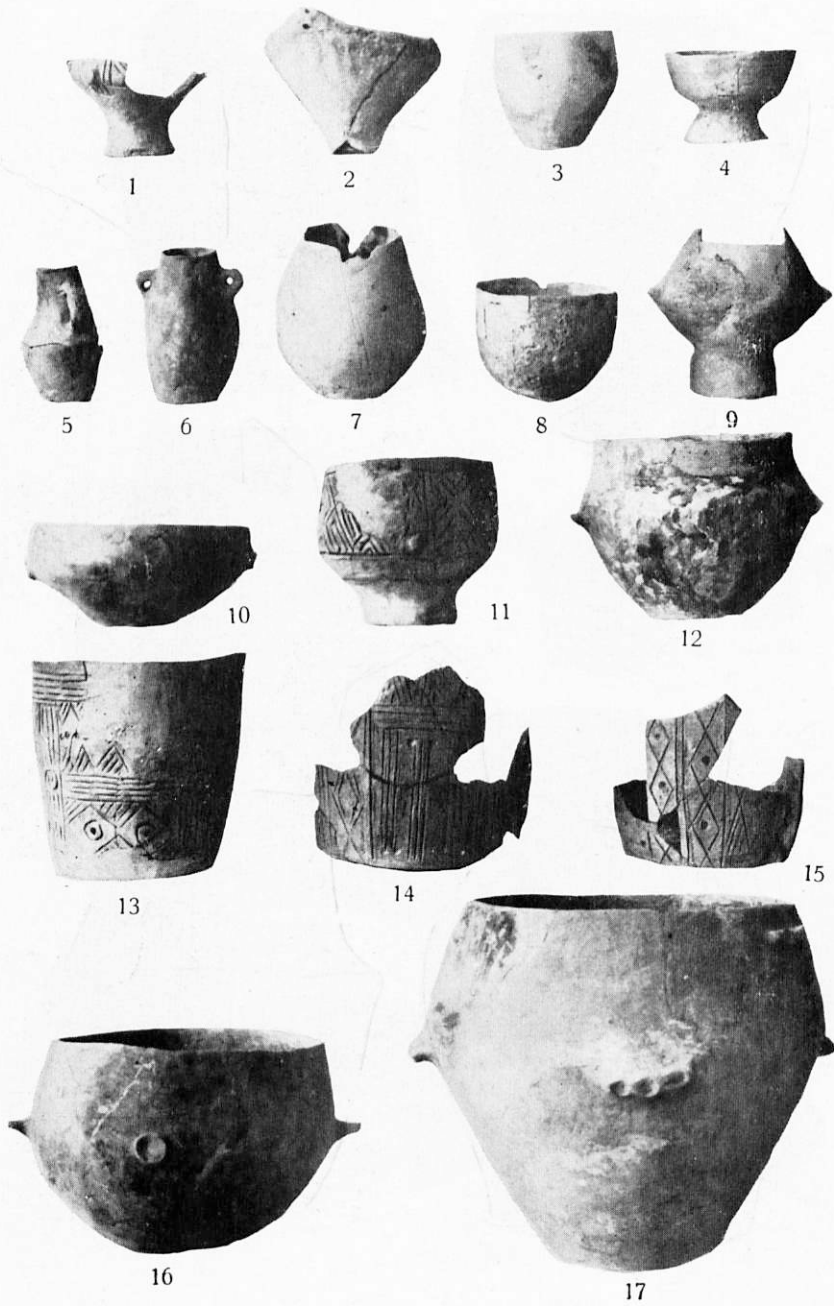
5

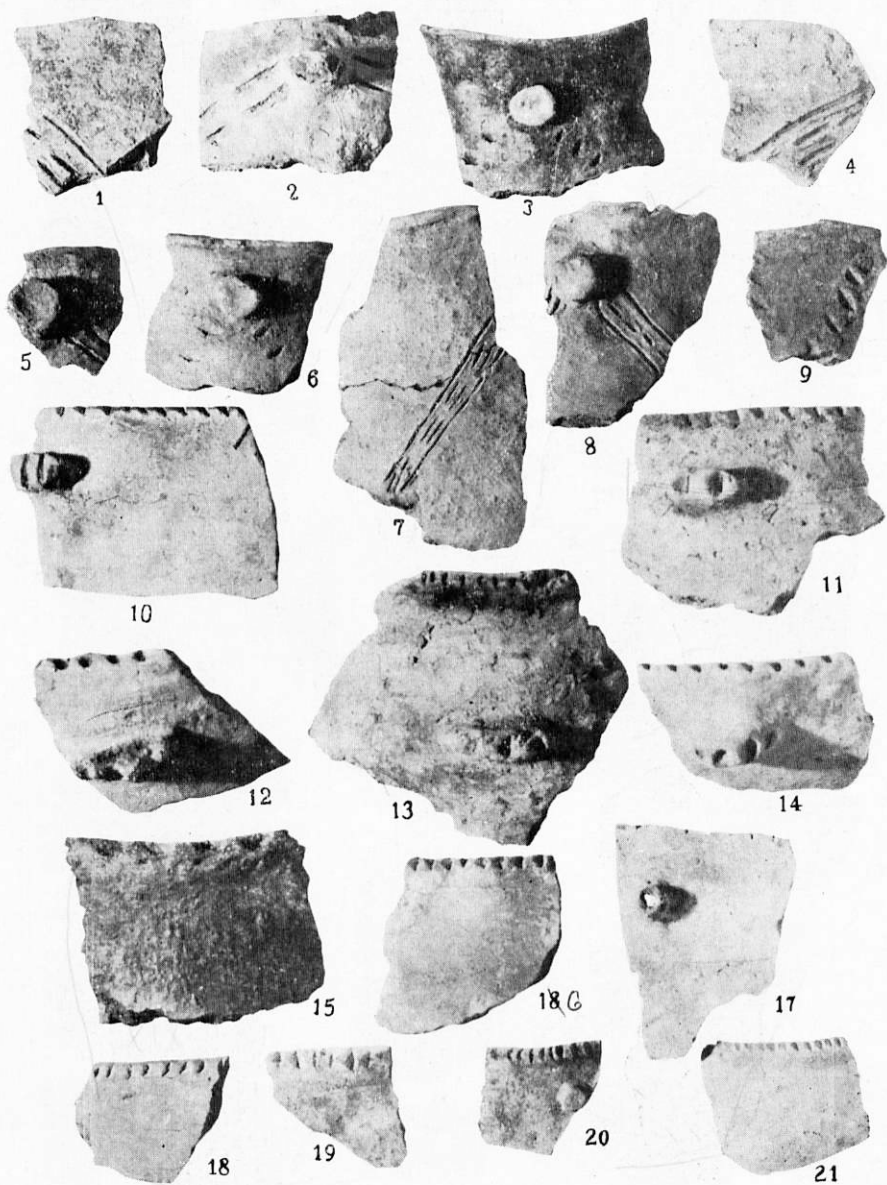

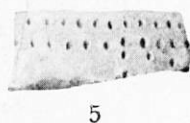
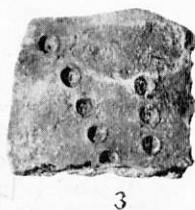
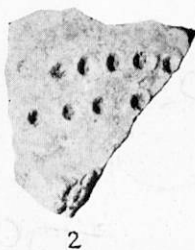
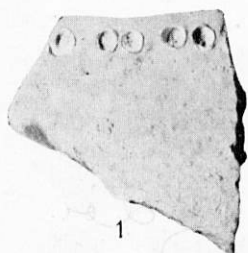
3

6

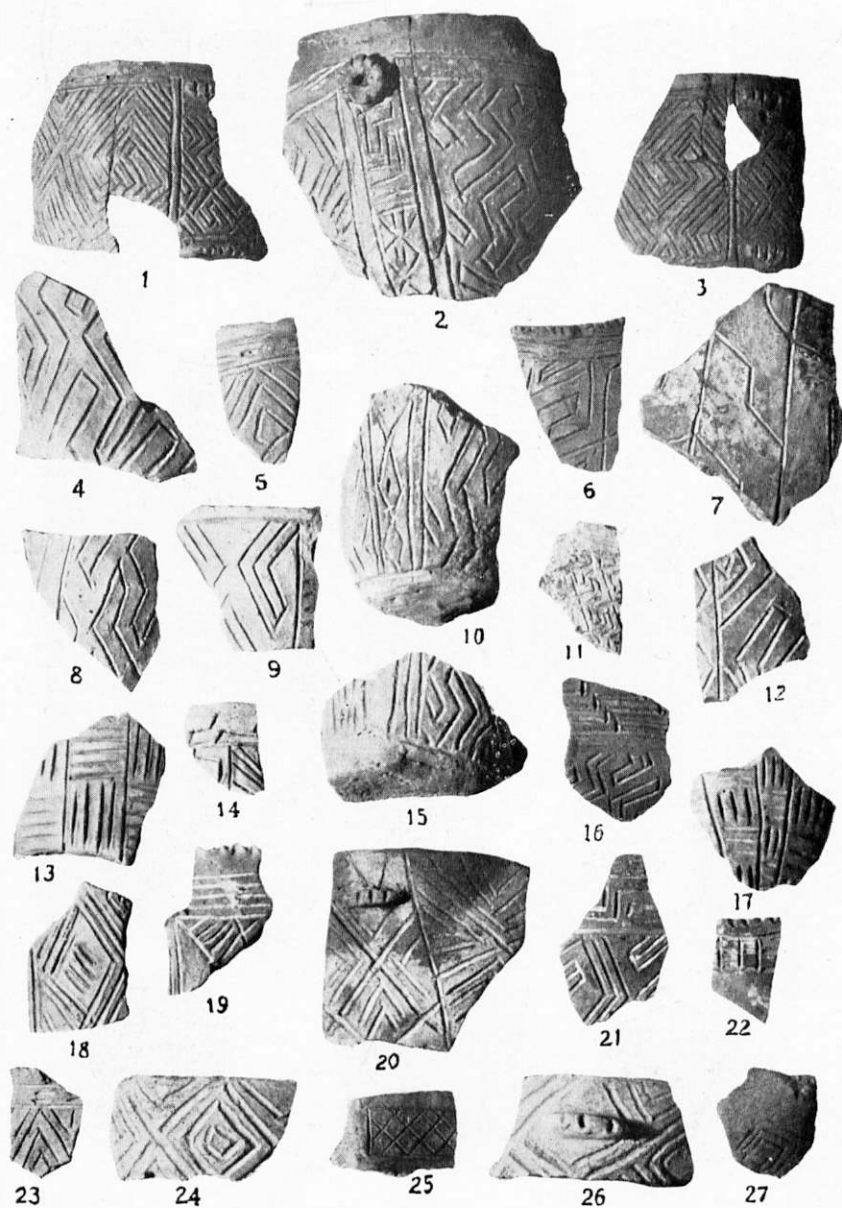
7

8

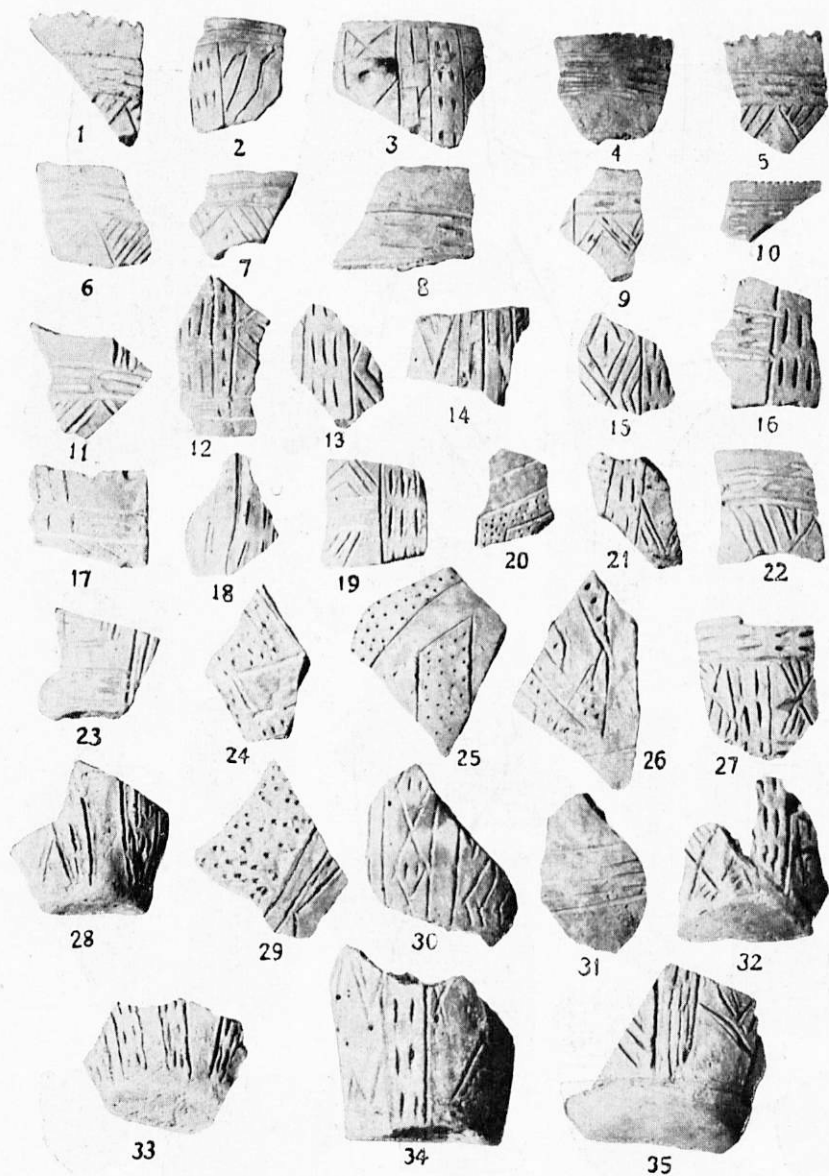
9

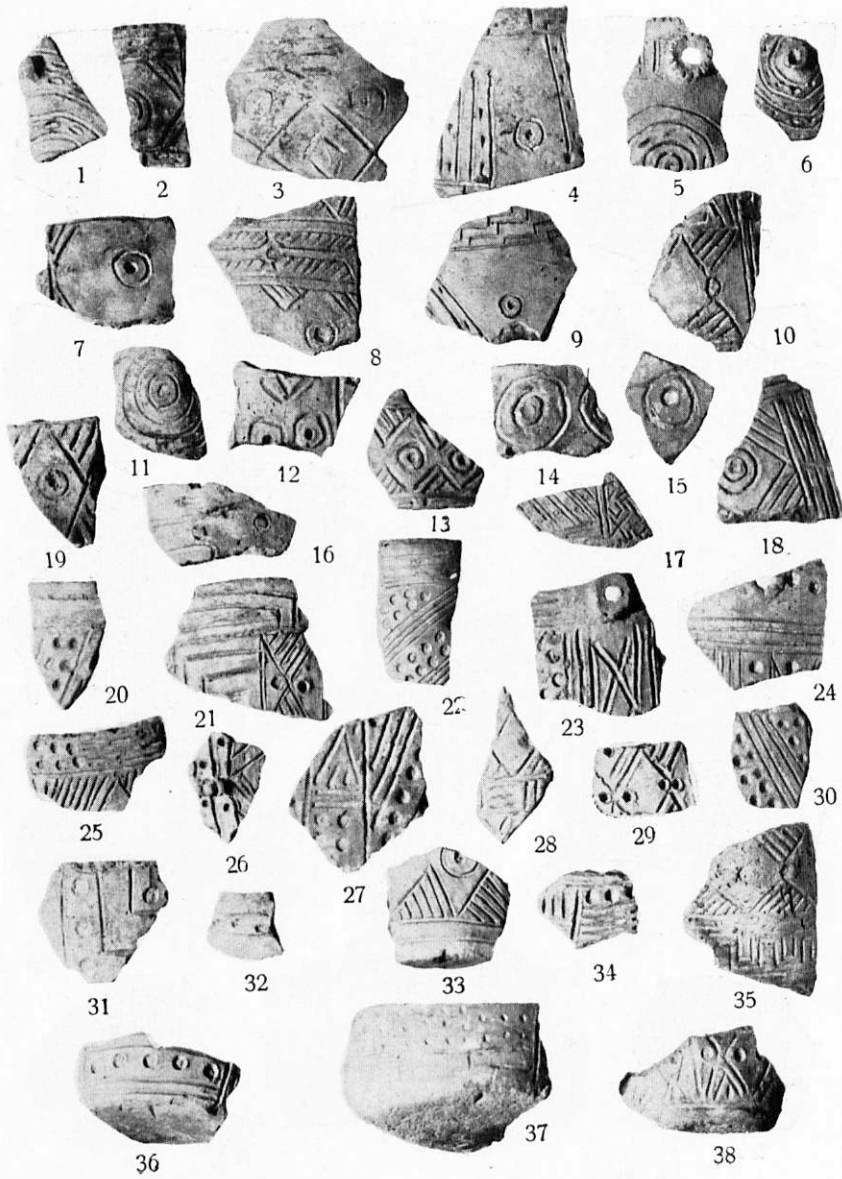

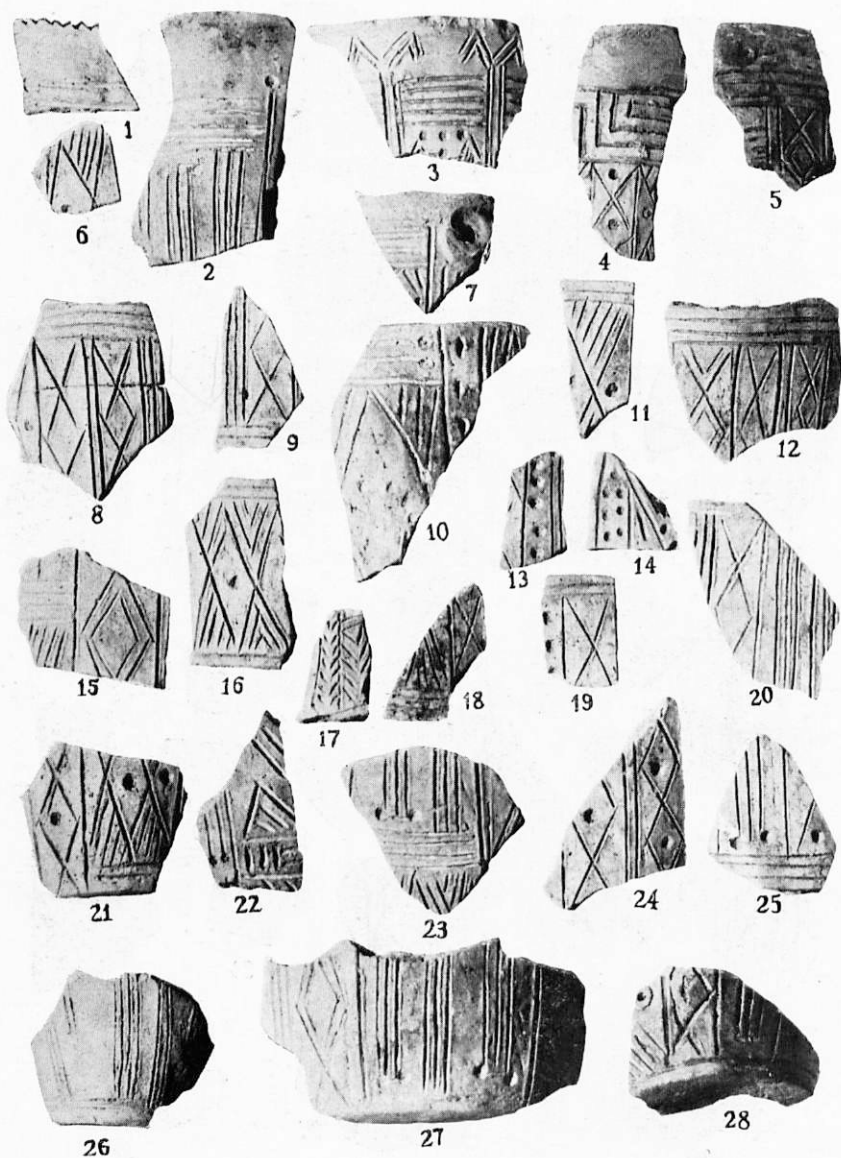
Tafel XXIII. tábla.

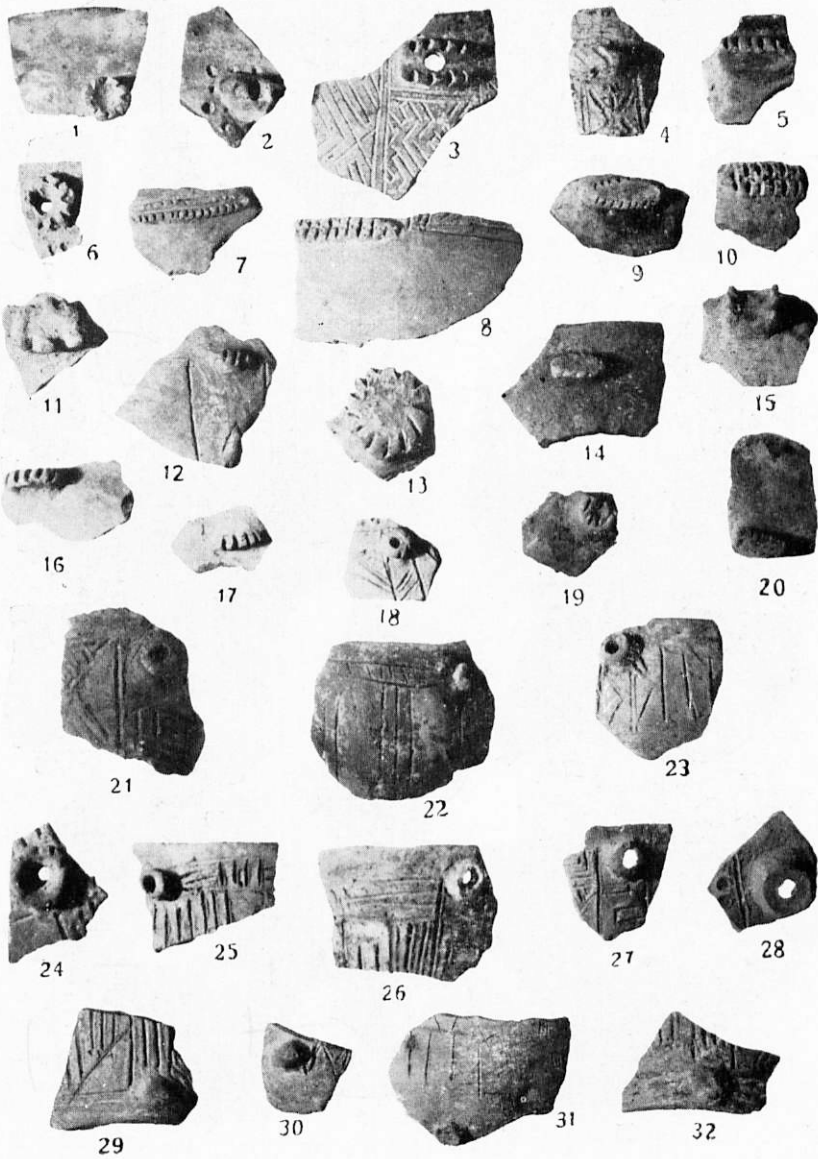
Tafel XXIV. tábla.

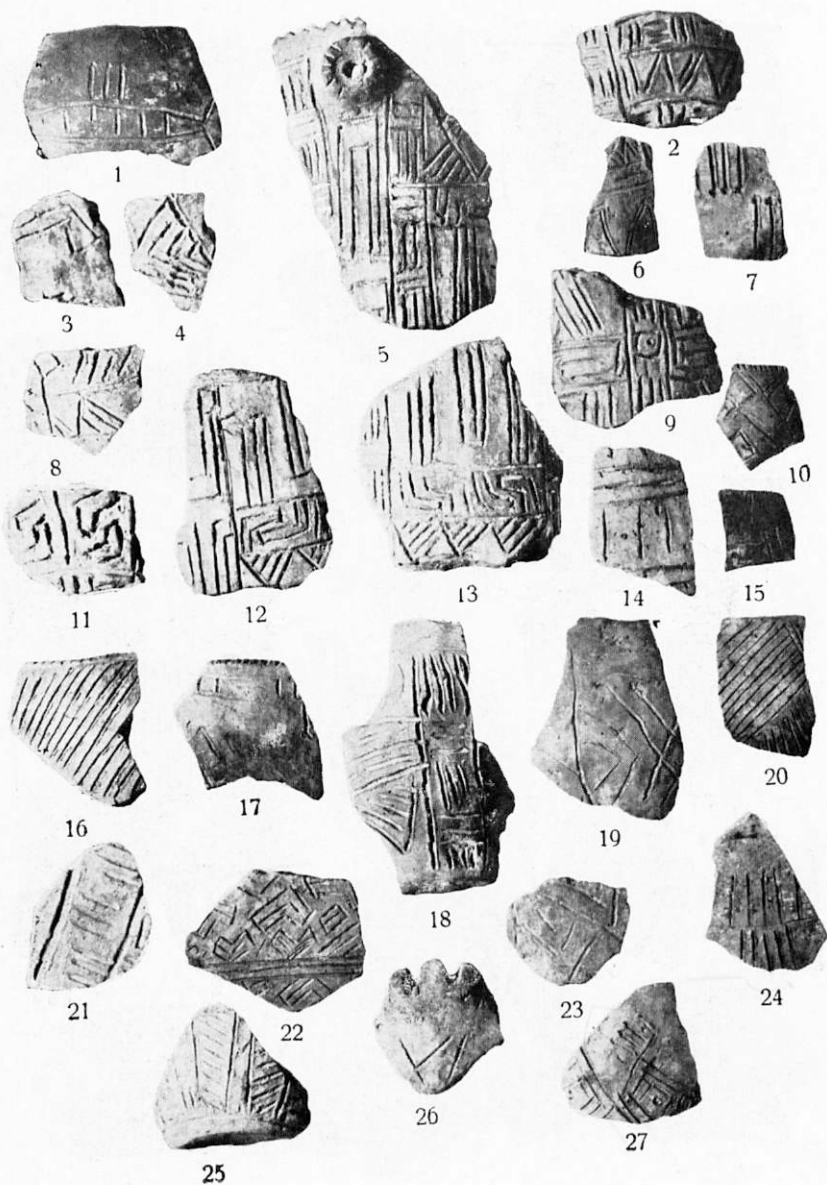

Tafel XXVII. tábla.

Tafel XXVIII. tábla.

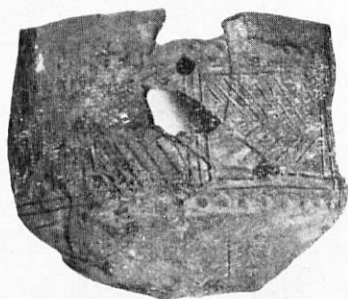

1

2

3

4

5

1

2

3

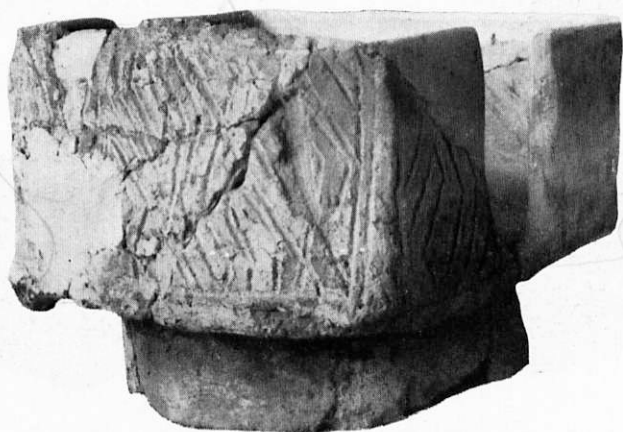
4

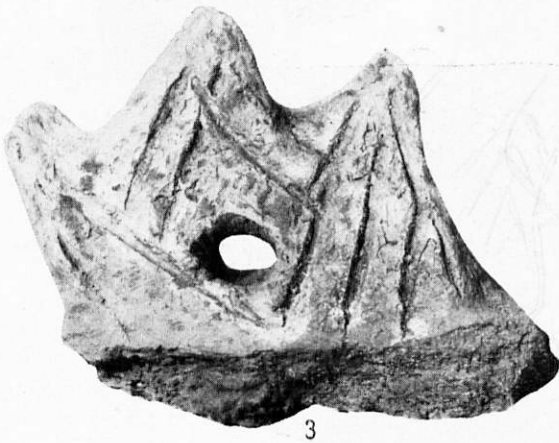

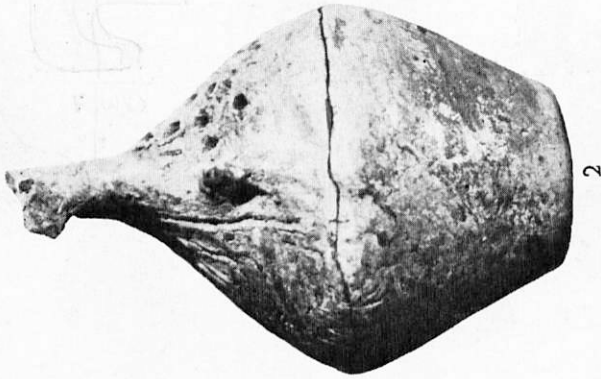
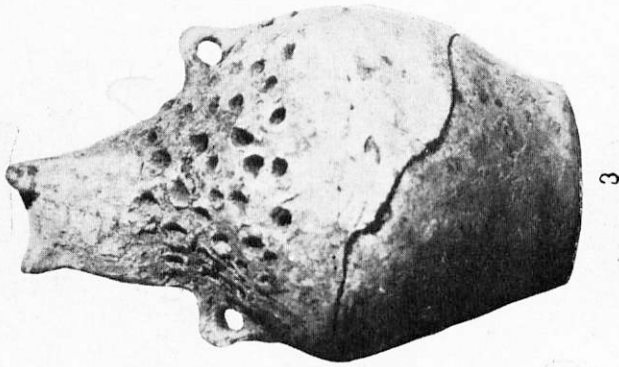
5

6

1

2

3

4

5

6

7

8

9

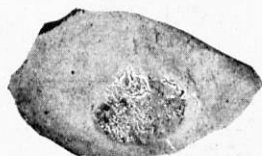
10

11

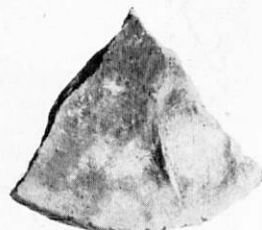
12

13

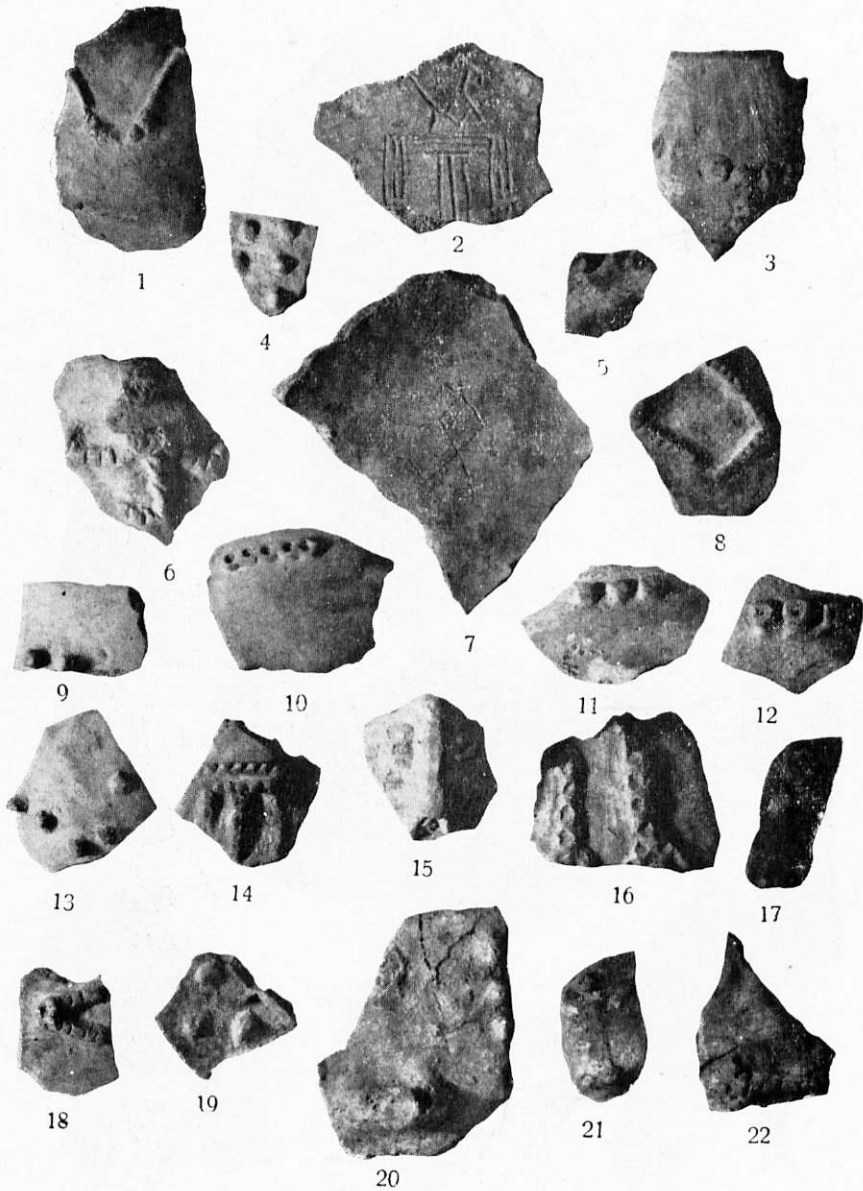

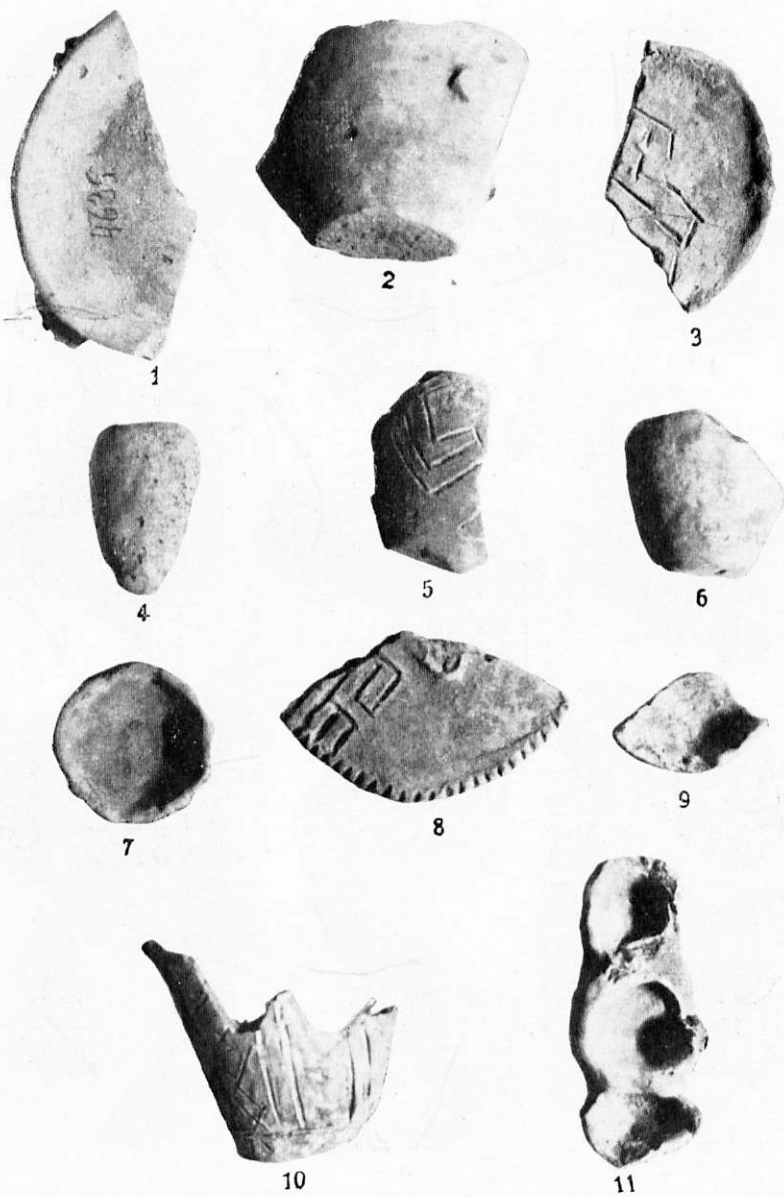
14

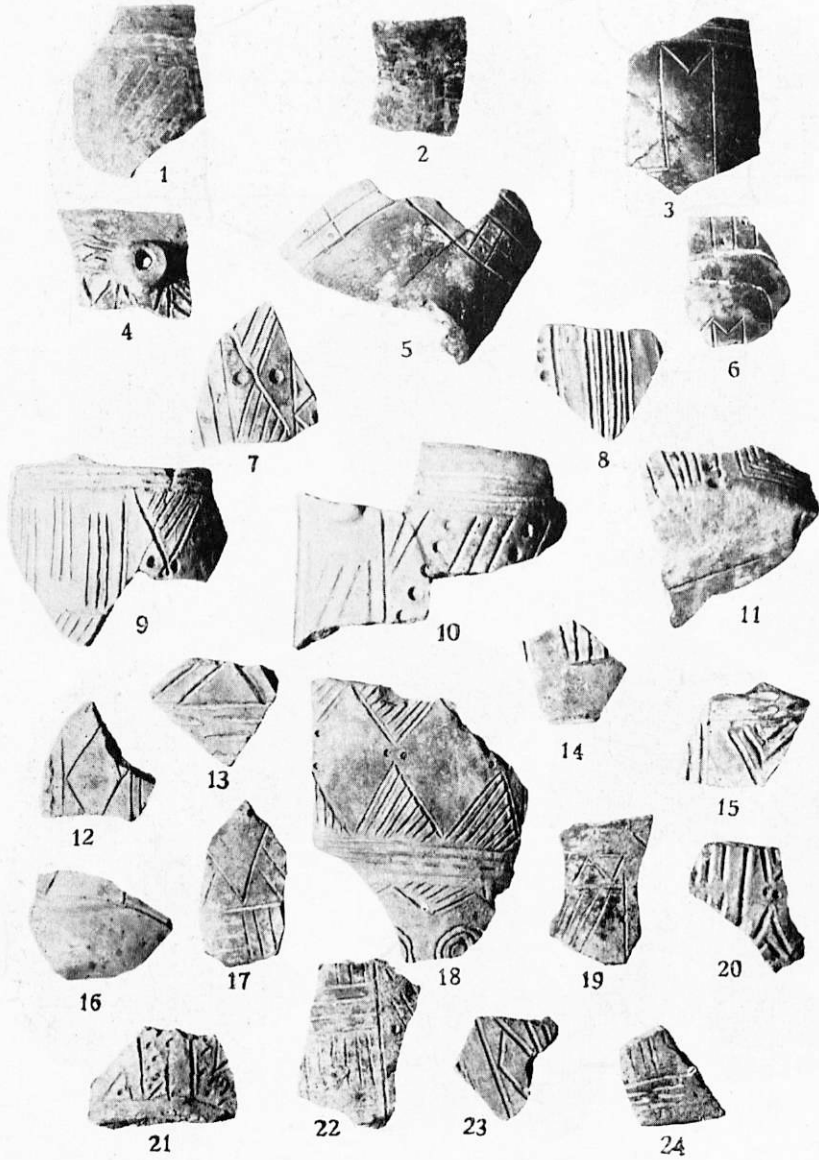
15

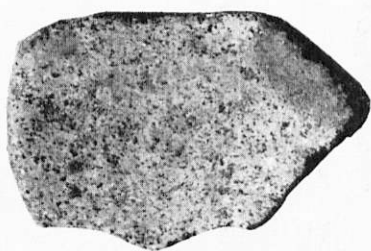

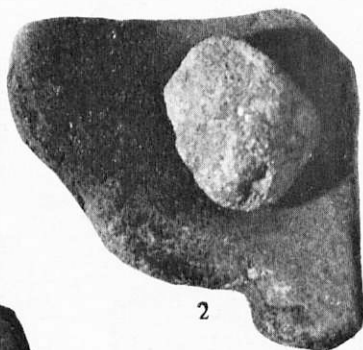

Tafel XXXVIII. tábla.

1

2

4

3

5

6

8

7

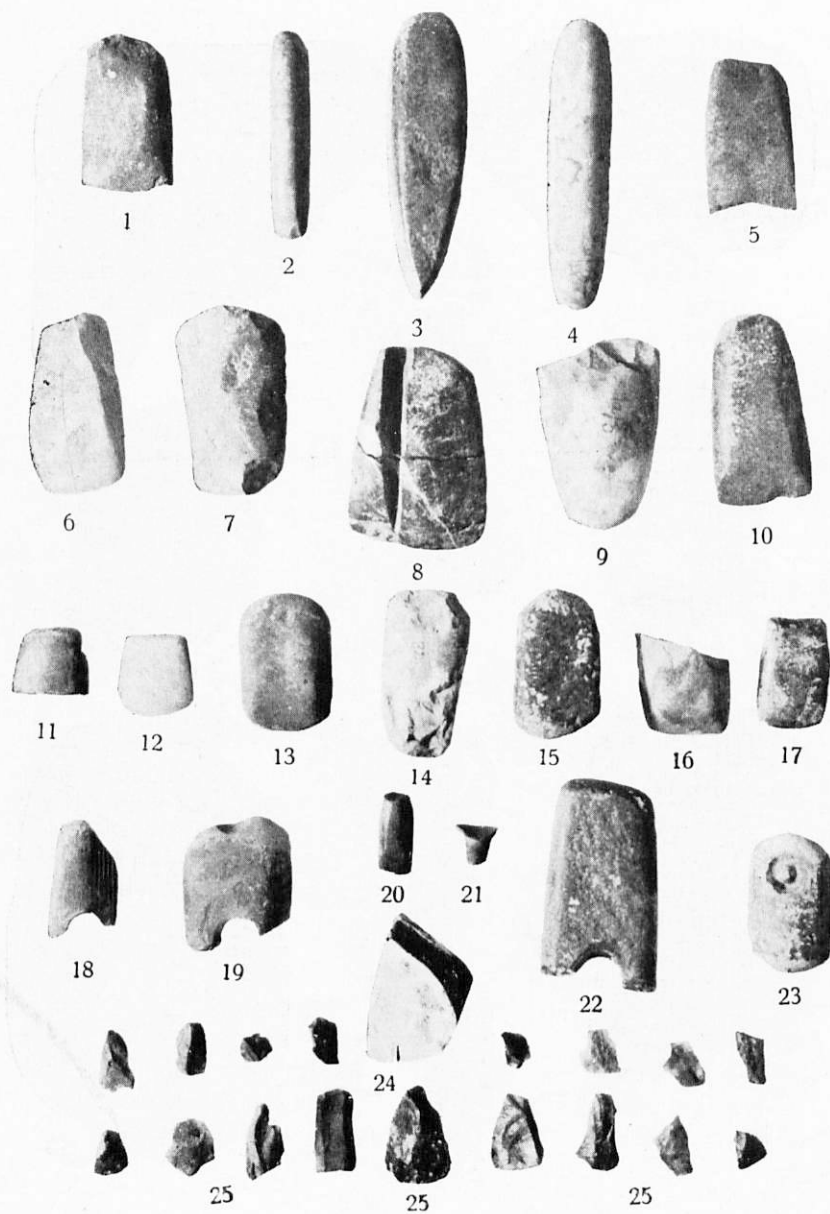

9

10

Tafel XL. tábla.

ISMERETLEN TIPUSU EDÉNY LEBŐRŐL.

(XLI. tábla.)

Túl a Tiszán, Tápé községgel szemben terül el a mult század végén ármentesített „tápéi rét“, Szeged város több ezer holdas birtoka. Teljesen sík terület, valamikor a Tisza és Maros ártere, amelynek csak két kipúposodása van. Egyik a Malajdok, mintegy 5, másik a Lebő, körülbelül 8 kilométerre a Tisza mai folyásától. Az utóbbinak mintegy 150 holdas, a síkból szigetszerűen kiemelkedő területén egyik érdemes elődöm, Reizner János végzett kutatásokat, harminc évvel ezelőtt, a legmagasabb emelkedésen, amely kapu gyanánt őrzi a Lebőnek a Tisza felől való bejárását. Sok obsidián szilánkot, népvándorláskori hajkarikákat és pár feldúlt sírt találván, hamarosan be is fejezte Reizner az ásatást, azon az alapon, hogy a terület már meg volt bolygatva. Feljegyzi ugyan, hogy pár ásonyomra mindenütt tömördek cserépdarabot talált, de nem gyűjtötte és nem írta le őket. Abban az időben, bár első elődöm jószemű és igen lelkiismeretes megfigyelő volt, az Alföld régészei nem sok ügyet vetettek a cseréptöredékekre.

Reizner följegyzései nyomán 1927-ben megtekintettem az *insula Lebeő*-t — XVIII. századbeli térképeken még ez a neve, a ma már csak két erecske, a Bogdány és Porgány által körülfolyt emelkedésnek — s próbaásatást tartottam Farkas Mihály földjén, közvetlen a Reizner által megpróbált terület mellett. S mivel neolithikus és rézkori cserepek nagy tömegére akadtam, ez évben rendszeres ásatást végeztem a tanya körül. Kiderült, hogy homokhordással csak felületes honfoglaláskori temetőt pusztítottak el e helyen, ellenben megmaradt egy része a rézkori temetőnek s ha bolygatva is, a neolithikus telepnek, amelybe a rézkori sírokat beleásták.

Az ásatás igen gazdag eredményeket adott úgy sírleletekben, mint tűzpadok és személgödrök hulladékaiban. (Kifejezett lakógödrt nem találtam.) Kő- és csontszerszámok, a Tompa Ferenc által „tiszai kulturá“-nak nevezett alföldi neolithikumra jellemző síma és díszített cserepek, köztük monochrom (piros, vagy barna), bichrom (piros és sárga) és polichrom (piros, sárga, fehér) festésűek szekrényeket fognak megtölteni, bár a terület feltárása még nem teljes.

Mielőtt a lebői anyag rendszeres ismertetését megkezdhetném, már is indokoltnak látom egy neolithikus edénytípus publikálását, amelyre a kezemügyébe eső irodalomban nem találok analógiát.

A lebői neolithikus cserepek tömegében száz számra találni egy henger-alakú, erősen, szinte gallérszerűen kihajló peremű edénynek a darabjait, úgy, hogy ezt lehet a lebői kerámika vezető típusának mondani. Anyaga valamennyinek ugyanaz: jól iszapolt, halványpirosra égetett anyag; körülbelül azonosak a méretek is: magasság 15—20, fenék átmérő 8—10, szájbőség 18—20 cm; s azonos a díszítése is: a síma szalagokra felosztott teret meanderek és meandroidok töltik ki.

Sajnos, a sok töredék közül csak egy esetben sikerült annyi összetartozót találni, hogy legalább egyetlen galléros edénynek a teljes profilját megkaphattuk. Majdnem féloldalát, amelyet gipsszel kiegészítve képen bemutathatunk. Az edény magassága 17, fenék átmérője 10, szájbősége 20 cm. A 6 cm széles gallér 12 cm magasságban ugrik ki a fölfelé enyhén bővülő, hengeres testből. Az aránylag vékonyfalú edény pereme meanderekkel van díszítve, az edény teste pedig hosszában négy mezőre osztva, azonban azok díszítése nem volt azonos. Mint az ép mezőtől jobbra eső, a képen nem látható töredék mutatja, a következő mező magasságban három részre volt osztva s azok közül az alsó-felső cikk-cakk vonalakkal, a középső csúcsokra állított és sarkukkal összeérő négyszögekkel volt kitöltve.

Nem lehetetlen, hogy a galléros edény a vizekkel elzárt Lebő-sziget neolithikumvégi kerámiájának helyi specialitása volt.

Móra Ferenc.

EIN GEFÄSS UNBEKANNTEN TYPUS VON LEBŐ.

(Tafel XLI)

Jenseits der Theiss, dem Dorfe Tápé gegenüber, liegt, die am Ende des vorigen Jahrhunderts entwässerte „Wiese von Tápé“, ein Grundbesitz der Stadt Szeged von mehreren tausend Joch. Sie ist ein vollständig ebenes Terrain, das einst das Überschwemmungsgebiet der Theiss und der Maros war, und das nur zwei Erhöhungen hat. Die eine der Malajdok ist ungefähr 5 km, die andere der Lebő ungefähr 8 km weit vom heutigen Bette der Theiss. Auf dem aus der Ebene sich inselartig erhebende Gebiete des letzteren von cca. 150 Joch hatte vor dreissig Jahren einer meiner verdienten Vorgänger Johann Reizner Nachforschungen veranstaltet; und zwar auf der höchsten Erhöhung, die, als ein Tor, den Eingang zum Lebő von der Theiss her bewacht. Nachdem er viele Obsidian-Splitter, Haarringe aus der Völkerwanderungszeit und einige zerstörte Gräber gefunden hatte, beendigte er die Ausgrabungen mit der Begründung, dass das Terrain schon aufgewühlt war. In seinen Aufzeichnungen bemerkt er zwar, dass er nach einigen Spatenstichen überall eine Unmenge von Scherbenstücken gefunden hatte, aber er sammelte und beschrieb sie nicht. Zu dieser Zeit kümmerten sich die Archäologen der Tiefebene, obwohl mein Vorgänger gute Augen gehabt und gewissenhaft beobachtet hat, nicht viel um die Scherbenstücke.

Nach den Aufzeichnungen Reizners habe ich die „insula Lebeő“ — auf den Landkarten des XVIII. Jhds. wird diese Erhöhung, die heute nur von zwei Äderchen, Bogdány und Porgány umspült wird, so benannt — 1921 besichtigt und habe am Grunde des Michael Farkas unmittelbar neben dem von Reizner versuchten Gebiet Probegrabungen gemacht. Und da ich auf eine grosse Menge von neolithischen und bronzeeitalterigen Scherben gestossen bin, habe ich in diesem Jahre systematische Ausgrabungen veranstaltet. Es hat sich herausgestellt, dass man durch Sandabtragen nur einen an der Oberfläche sich befindlichen Friedhof aus der Zeit der Landnahme zerstört hatte, es blieb dagegen ein Teil des bronzeeitalterigen Friedhofes und, wenn auch aufgewühlt, ein Teil der neolithischen Ansiedlung in die die bronzeeitalterigen Gräber eingegraben worden waren unversehrt.

Die Ausgrabung ergab reiche Resultate so an Grabfunden wie an Feuerbänken und an Abfällen der Mistgruben. Ausgesprochene Wohngrube habe ich nicht gefunden. Stein- und Knochenwerkzeuge, von Franz Tompa als „Theiss-Kultur“ bezeichnete und für das Neolithikum des Tieflandes charakteristische glatte und gezielte Scherben, unter ihnen monochrom (rot oder braun), bichrom (rot und gelb) und polichrom gefärbte werden ganze Schranken füllen, obwohl die Aufdeckung des Gebietes noch nicht vollständig ist.

Bevor ich mich an die Systematische Veröffentlichung des Material von Lebő machte, erscheint es mir die Publikation eines neolithischen Gefäßstypes wofür ich in der mir vorhandenen Literatur keine Analogie finde, als begründet.

Unter der Menge der neolithischen Scherben von Lebő sind die Stücke eines zylinderförmigen Gefäßes mit stark, sozusagen kragenartig nach auswärts gebogenem Rande, so dass es als Leittyp der Keramik von Lebő bezeichnet werden kann. Der Stoff sämtlicher Stücke ist derselbe: gut geschlämmter blassrot gebrannter Ton; beinahe gleich sind auch die Masse: Höhe 15—20, Bodendurchmesser 8—10, Mündungsweite 18—20 cm; und auch die Verzierungen sind gleich: der auf glatte Bänder geteilte Raum wird mit Meandern und Meandroiden ausgefüllt.

Leider ist es nur in einem Falle gelungen, unter den Bruchstücken so viele zusammengehörige aufzufinden, aus denen wir das vollständige Profil wenigstens eines einzigen Kragen-Gefäßes haben herstellen können. Beinahe eine halbe Seite, die wir mit Gyps ergänzt bildlich darstellen können. Höhe des Gefäßes ist 17, Bodendurchmesser 10, Munddurchmesser 20 cm. Der 6 cm breite Kragen springt in einer Höhe von 12 cm aus dem zylindrischen nach aufwärts allmählich sich erweiterndem Körper hervor. Der Rand des verhältnismässig dünnwandigen Gefäßes ist mit Meandern geziert; un der Körper des Gefäßes ist seiner Länge nach auf vier Felder geteilt; ihre Verzierung war aber nicht die gleiche. Wie das von unverlätzten Felde rechts fallende am Bilde nicht sichtbare Bruchstück zeigt, war das nächste Feld seiner Höhe nach in drei Teile geteilt unter denen der untere-obere mit Zickzacklinien, der mittlere mit auf Ecken gestellten und mit ihren Spitzen einander berührenden Vierecken ausgefüllt.

Es ist nicht unmöglich, dass das Kragengefäß eine örtliche Spezialität der Keramik aus dem Ende des Neolithikums der mit Gewässern abgesperrten Lebő-Insel war.

F. Móra.

Tafel XLI. tábla.

ÁSATÁSOK AZ OTTOMÁNYI VÁRHEGYEN ÉS FÖLDVÁRBAN.¹⁾

(Bihar m.)

Ha Bihardiószegtől kiindulva északkeleti irányban fölfelé vesszük útunkat, az erdélyi hegyek utolsó lépcsőjének az Ér folyó felé eső szélén itt is, ott is egy-egy kiugró promontoron akad meg a szemünk. Ezek mind jó megtelepülési lehetőségekkel bírnak. Eltekintve u. i. attól, hogy a védelem szempontjából alig hagynak fenn kívánni valót, a nagyobb vízhez való közelség, ivó vízben való bőség mellett az élelem kérdése sem okozott az itten megtelepülteknek különösebb gondot.

Ha egy törzsnek, vagy népnek biztosítva van a védelem mellett a mindennapija azon a ponton, ahol sátrát felütötte, vagy kunyhóját fölhúzta, adva van minden külső lehetőség arra nézve is, hogy magával hozott, vagy itten támadt igényeit kielégíthesse.

Van még két szempont, ami szintén nagy súllyal esik a latba, amikor valamely terület létföltételeinek elbírálásáról van szó, és pedig: 1. vajjon bővelkedik-e az illető terület nyers anyagokban, melyek bár a zárt házi gazdálkodás igényeit képesek kielégíteni, vagy pedig szegény, esetleg teljesen híjjával van azoknak. — 2. Milyenek az érintkezési lehetőségei a szomszédos és ezek közvetítésével a távolabbi területekkel?

Az anyagok korok szerint változnak.

Ha kőkori telepekről van szó, kérdés van-e köve az illető vidéknek, és pedig olyan köve, amelyik első sorban szerszámok és fegyverek készítésére alkalmas, — ha pedig már benne vagyunk a fémkorban, nyújt-e az illető terület megfelelő érceket az ottani ipar számára?

Ennek a vidéknek sem köve, sem ércei, de nincsenek tőle messze azok a területek, amelyeknek bőviben juttatott a természet ezekből a kincsekből s az azokkal való geo-ökonomiai egymásra utaltságánál fogva, cserekereskedés révén, könnyen beszerezhetette azokat.

Ez a terület a maga földrajzi fekvésénél fogva tranzitó jellegű, tehát

¹⁾ Az 1924. évi eredményekről rövid ismertetés jelent meg a bukaresti *Dacia* c. folyóirat II. (1925.) K.-ben: Rapport preliminaire sur les fouilles archéologiques de l'année 1925. címen a 400—416. l.-on.

összeköttetéseket tart fenn minden irányban, közvetíti a különböző kulturális hullámok tovább terjedését. Nem a véletlen munkája, hogy pl. Máramaros és Erdély sója és Erdély aranya részben az itten átvezető kereskedelmi úton jut tovább. Nem kicsinylendő ennek a területnek az a szerepe sem, hogy bizonyos mértékig közvetíti a sík terület és dombvidék javainak kicserélését is.

Az eddig megejtett rövidlélezetű kutatások a mellett szólnak, hogy ezek a promontorok már a neolithikum végén lakottak, ez a lakottságuk tartott az aeneolithikus és rézkori perióduson át s nem szűnt meg a korabronzkor rendjén sem. Ilyen természetű megfigyeléseink vannak a

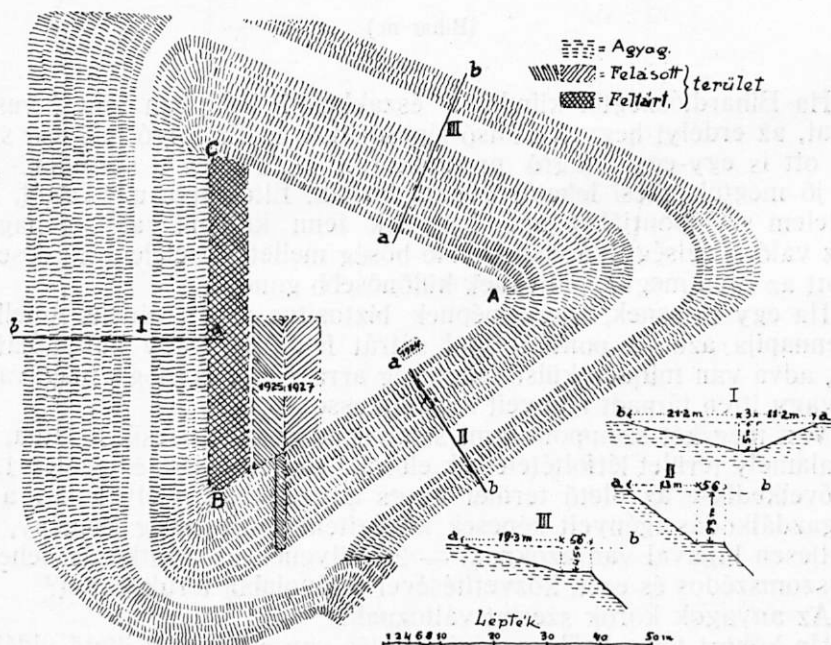

Fig. 1. kép.

székelyhidi, fennebb a Püspökhalom néven ismert, majd az ottományi (Várhegy) és szalacsi (Várbót) promontorokon végzett ásataink révén.

A legjobban az ottományi domborodik ki előttünk.

E községben, annak határában, voltaképpen hármass megtelepülési formával van dolgunk. A község felett emelkedő Várhegy valóságos földvár, magas terrászon fekvő erődített hely, mely az aeneolithikus és rézkori átmeneti periódusok rendjén már erős lakottságot árul el s ez bele nyúlik a korabronzorkorszakba is. Az Ér folyó balparti ú. n. városi terrásza, melyen ma a község fekszik s a kertjeinek egy része nyúlik le az Ér felé,

u.-akkor volt lakott, de már nyílt parti telep jellegével bír. És hatalmas telepet találunk ezekből az időkben benne az Érből is, az ú. n. *Földvárban*, mely voltaképpen nem is vár, csak egy nagyobb, több holdas területű

Fig. 2. kép.

sziget, amelyen megtelepedve, nemcsak jó védelmet talált az ősember a körül folyó víz révén, hanem a halászat, vadászat, a szigeten üzött földművelés bő táplálékot is nyújtott neki. A megejtett kutatások a mellett bizonyítanak, hogy egyidőben volt lakott mind a három telep.

Mégis mi készíthette a telepesek egy részét, hogy fenn a Várhegyen s azon kívül üssön tanyát s a promontornak nyakát egy árokkal is körül vegye, hogy a szárazföld felől még jobban biztosíthassa, — és mi készítette az itten tanyát keresők nagyobb részét, hogy az Ér partján, illetőleg az Érnek egyik szigetén telepedjék meg?

Tisztán az élelem és védelem kérdése, ez a két döntő jelentőségű létfeltétel.

Arra a kérdésre, hogy milyen viszonyban állott a három telep egymással, azt kell felelnünk, hogy lakói nem voltak idegenek egymásnak, egymással szoros kulturális közösséget alkottak, egymás munkájának gyümölcseit kölcsönösen kicserélték, élvezték: ugyanaz a kultúra, ugyanazok az érdekek kapcsolták össze őket. A Várhegy voltaképpen refugium volt.

*

A Várhegy (1. kép) alakja háromszög, melynek déli oldala (B—C) 65 m hosszú s itt egy 8 m széles sáv már korábban felrigoliroztatott. Az Ér felé néző oldala (A—C) É-20°, illetőleg D-20° irányban vonul s 67 m hosszú. A harmadik (A—B) oldal a leghosszabb, t. i. 70 m. Ennek mentén terrázszerű kiugrás van, mely meredeken lejt, ott pedig, ahol ez a promontorszerű kiugrása az öt környező területbe megy át, árokban folytatódik, mely a B—C oldal mentén is végig halad s a C saroknál kifut.

A keleti sarok (B) közelében leásott kutató árok azt mutatta, hogy a védelmi árok idők jártával 2 méterrel feltelt, úgyhogy eredeti mélységét, legalább a leásott árok táján, 2 méterrel nagyobbának kell vennünk. Lejtése a telep felszínétől, és pedig a szűz földtől számítva, 5 m 7 cm. A lejtés alsó pontját természetesen az árok fenekén levő szűz földön mértem. A telep alsó szintje, ahonnét a méréseket eszközöltem, 90 cm mélyen feküdt a mai felszín alatt.

Az 1924-ben megejtett próbagödör s az 1925-ben és 1927-ben végzett rendszeres ásatások árkainak lemélyítése rendjén 90—100 cm vastag rétegkomplexum adódott, melyben a rétegelválasztó jelenségek három főnívóban jelentkeztek: 1. a szűz földön, 2. a szűz föld felett 30 cm-re és 3. a szűz föld felett 60 cm-re. Ennek alapján három ásatási réteget kellett felvennem, amelyek azonban nem jelentenek egyben három külön kulturális réteget is.

A fölszínre kerülő emlékek kisebb része kova- és kvarcitpenge és vakaró, aztán obszidiánvakarók és pengék, — nagyobb tömegben csontárok, török, simító eszközök, szarvasagancsból készült s kerek átfúrású kalapácsok, szerszámfoglалók. A leggazdagabban a kerámika van képviselve s ami sajátosnak tűnhetik fel, a mindennapi használatra szánt durvább fajta holmi elenyésző a finomabban, gondosabban iszapolt, bevont, simított, szépen díszített csoport mellett.

2. sz. képünkön adunk egy sorozatot a szűz földön lelt kerámikai emlékek közül. 3. sz. képünk a második ásatási réteg két bögréjét szem-

lélteti, 4. sz. képünkön végül a felső réteg holmijaiból állítottunk össze egy táblát.

Ezek a képek maguk helyett beszélnek. Egy pár formai, díszítésbeli és chronológiai sajátságra rá kell azonban mutatnunk e helyütt.

Az azonos formák és díszítő elemek végigvonulnak mindhárom rétegen, de fentt hiányzanak azok a vesszős díszű edénytöredékek, amelyek révén telepünk Erdélyben pl. a korpádi,²⁾ Felsőmagyarországon pedig a lucskai³⁾ kerámikai maradványok egy részével mutat kapcsolatot. Ilyen töredékeket az 1924-es próbaásatások rendjén leltem s azt bizonyítják, hogy ez a promontor, ha mindjárt szórványosan is, lakott volt az

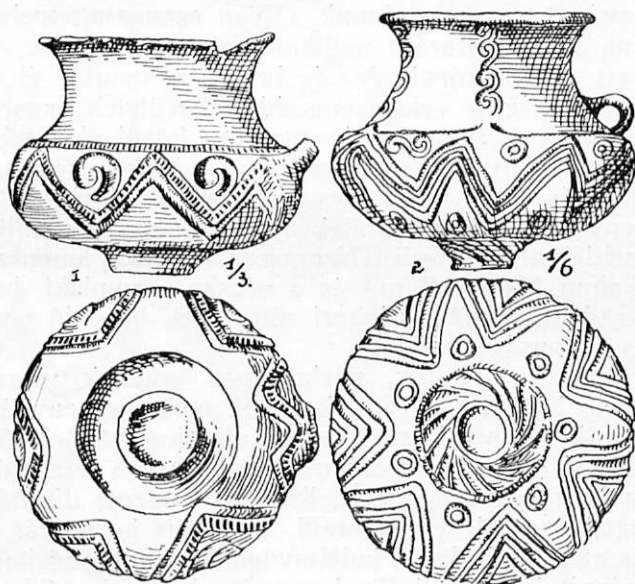

Fig. 3. kép.

aeneolithikus átmeneti periódusnak abban a szakaszában, mely a festett kerámikás alperiódust követi s amelyet pl. Erdélyben a magasparti telepekből s barlangokból felszínre került, barázdás tűzdelésű díszítéssel, felálló szalagfüllel bíró merítő csészék is jellemeznek.⁴⁾ Chronológiai megállapításunk helyességét az olyan edénytöredékek is igazolják, melyek meándrikus díszítése a vonalközökben olyanszerű, mint pl. 2. képün-

²⁾ V. ö. Kovács István: A korpádi őskori telep. Dolgozatok — Travaux, Kolozsvár, IV. 1913. 1—17. l.

³⁾ V. ö. Arch. Ért. új f. I. k. 272—275. l.

⁴⁾ V. ö. Roska M. Az ősrégészet kézikönyve, II. k. Az újabb kőkor 271. és 272. kép.

kön a 14. sz. edénytöredéké. Ez aztán tovább él a felsőbb rétegekben is, mint azt pl. 4. képünk 5. sz. ábrája is bizonyítja. És ezen épen úgy nem kell fennakadnunk, mint ahogyan pl. az alsó réteg ú. n. protoaunjetitzi csuprai (2. kép 1., 2. sz.), táljai (u. a. kép 3. sz.) a felső rétegben is megvannak részben azonos, részben már módosult formában.

Ma még talán nem érkezett el egészen annak az ideje, hogy a protoaunjetitzi és a belőle fejlődött aunjetitzi kultúra jellegét az eredet és a magasabbra fejlesztő terület kérdése szempontjából élesebb boncolás alá vegyük. Az egyre lelkesebb és intenzívesebb magyarországi ősrégészeti kutatások nyomán azonban mind jobban kezd kidomborodni ennek a területnek domináló szerepe, amit mi a környező területekkel való geo-ökonomiai viszonyával is magyarázunk. Olyan szempont, melyet nyomatékosan ajánlunk magyarországi munkatársaink figyelmébe. A szorosabb értelemben vett középeurópai réz- és bronzkor magva, életet adó központja Magyarország, a vele szomszédos területek szorosabb vagy tágabb értelemben vett függvényei, melyek közül pl. Cseh- és Morvaország, valamint Erdély is, fémekben való bőségüknél fogva, önálló típusokkal válnak ki és önálló gyártásra is berendezkednek.

Az újjibenyomásos bordarátétek a maguk gazdag változataival és alkalmazási módjával az erődi (Háromszék m.) felső humuszcserző, a periamosi Sánchalom (Torontál m.) és a pécska—szemlaci határban levő Nagysánc (Arad m.) alsóbb, rézkori rétegeinek hasonló emlékeivel mutatnak szoros rokonságot.

A mélyített dísz (pontok, párhuzamos vonalak, zezug-szalagok, háromszögek, $\frac{3}{4}$ körök, oválisok, karajok, melyeket enyhén benyomott pontok, pontsorok töltenek ki stb.) az aeneolithikumból öröklődött át a rézkor közvetítésével a kezdő bronzkorba. Épen így a hornyolt díszítés is. E tekintetben igen változatos kivitelben alkalmazott díszítésekkel találkozunk. A legegyszerűbb a kisméretű, vertikális hornyolás, összetettebb az ívbe, fél és egész spirálisba, hullámvonalba rendeződő hornyolás.⁵⁾ Az edények hasrészét borító spirális hornyolásokat a legtöbbször mélyített vonal határolja. Ez utóbbi edénycsoport tónusa téglavörös és élénk barnavörös, néha szürkés. Édes testvére az ugyancsak biharmegyei pusztaszentjánosi urnatemető keramikájának.⁶⁾ Előzményeit az erődi és oltszemi hornyolt díszű, de festett keramikai maradványokban kell keresnünk, ahol megvan már a hornyolattal körülhatárolt laposabb dudor is, ami később olyan jelentős szerepet játszik a lausitzi agyagművességben.

⁵⁾ Ha a 2. képünkön 12. sz. alatt ábrázolt töredék díszítését a butmiriakkal összehasonlítjuk, önkénytelenül is arra a megállapításra jutunk, hogy *M. Hoernes* és *Fiala* a közel másfél méteres rétegkomplexumot nem a strátigráfiai elvek szemmel tartásával tárták fel s így ebből az eredendő hibából sok téves következtetés jutott a világirodalomba. Butmiron u. i. két réteget kell felvennünk, melyek egyike neolitikus, másika pedig rézkori.

⁶⁾ V. ö. *Hampel*: Bronzkor LXXVI—LXXVII. t.

Fig. 4. kép.

Az eddigi kutatások még nem szolgáltattak fémet. A Várhegyen a felső rétegben leltem egy homokkőből való öntőmintatöredéket, melynek mélyülése türe enged következtetni, de épen fokrésze hiányzik s így különösebb következtetésekre alkalmatlan. Fontosabb ennél egy homokkőből készült törszerű eszköz alsó fele, mely a Földvárban került felszínre. Átmetszete lencsés, ami azonban még nem jogosít fel arra, hogy prototípusának korát a bronzkor elejénél lennetb datáljuk, mert ezt az átmetsetet a kőnek a fémnél gyengébb, törékenyebb természete is életre hívhatta.

Az ásatások rendjén megfigyelt jelenségek közül 5. képünkön csoportosítottunk egy párat. Ezek közül az *A* a Várhegyen 70 cm mélységben megfigyelt, döngölt agyagfolt, melyet égett faltapasztörmelék borított. Kerületén 12 karólyukat figyeltem meg, melyek átmérője 8–12 cm volt. 30 cm-re nyúltak a földbe. Az egyik helyen 2–2 meglehetősen közel fekszik egymáshoz s minden bizonnyal a kunyhó bejáratát jelzik. Előtte a *B*-vel jelezett, 2 m átmérőjű, 1,25 m mély, hengeres üreget bontottam

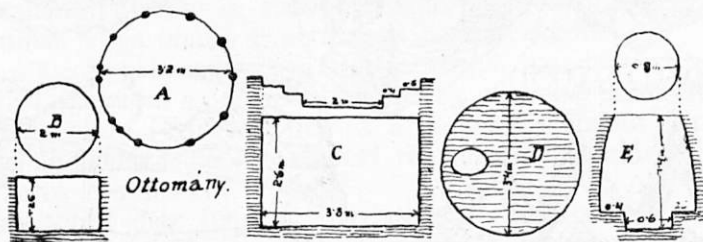

Fig. 5. kép.

ki, melyek feneke és oldalai roppant erős tüzelési nyomokat mutattak. Kerületén nem tapasztaltam karólyukakat. Szája az *A*-jelű kunyhó szintjével egy nivåóban feküdt. Ugyancsak a Várhegyen a szűz föld felett 30 cm-re jelentkezett a képünkön *E*-vel jelezett putri. Szája 80 cm átmérőjű, mélysége 1,4 m—1,2 m mélységben bekap s kerekén menő 40 cm széles párkányt (padkát, fekvő helyet) formál. Legnagyobb szélességét (1,4 m) a padka kerületén éri el. 60 cm szélességben folytatódik tovább. Fenekén tüzelési nyomokat figyeltem meg. Mindenféle törmelékkel (cserép, csont, szén, hamu), és laza földdel volt tele. Hasonló putrikat fedtem fel Bihar község mellett és Érmihályfalván. Ez utóbbiak rézkoriak.

Ugyanezen a képen *C*-vel jeleltem azt a félig a földbe mélyített, lépcsőzetes lakásalapot, melyet a Földvárban, a szűz föld felett 60 cm-re figyeltem meg. Feneke pörkölt volt. U.-ott, nem messze tőle, de már a szűz föld felett 30 cm-re egy kerek agyagfolt vonta magára figyelmemet, mely döngölt volt (képünkön *D*-vel jelölve) s amelyen egy nem tapasztott, de meglehetősen kiégett, ovális, lapos tűzhely volt.

Tehát csupa egyosztatú lakásokkal van dolgunk, és pedig úgy ke-
rek-, mint négyzetes formájúakkal. Félig a földbe ásott, de nem lépcsős
lakásmaradványokat a bihar-községi rézkori telepen is tártam fel.

Rövid ismertetésemet nem fejezhetem be a nélkül, hogy e helyütt is
hálás köszönetet ne mondjak dr. *Andrássy Ernő* érmihályfalvi orvos ba-
rátomnak, *Benedek Zoltán* bankigazgató úrnak, akik, amikor látták, hogy
a nagyvárad múzeum súlyos anyagi gondokkal küzd, maguk tették lehe-
tővé az 1925-beli ásatásokat. Az ottományi Cs. *Nagy Dániel* ref. tisztele-
tes barátom vendégül fogadott az ásatások idején s ezzel vette ki részét
a közmunkából. Jóságos cselekedetük maga helyett beszél, a nagyvárad
múzeum hálával gondol arra, hogy ilyen barátai is vannak.

Dr. Roska Márton.

GRABUNGEN AM VÁRHEGY UND FÖLDVÁR VON OTTOMÁNY.¹⁾

(Komitat Bihar.)

Wenn wir uns von Bihardiószeg ausgehend nach Nordost wenden, so erblicken wir an der letzten Stufe der siebenbürgischen Gebirge am Rande des Ér Flusses hie und da hervorspringende Vorgebirge, welche sämtlich geeignete Ansiedlungs-Möglichkeiten bieten. Denn abgesehen davon, dass dieselben hinsichtlich des Schutzes kaum etwas zu wünschen übrig lassen, hatte die Nähe eines grösseren Flusses den Angesiedelten ausser dem Trinkwasser auch die Beschaffung der Nahrungsmittel besonders erleichtert.

Wenn einem Stamm oder Volk der Schutz und das Alltägliche dort gesichert ist, wo es seine Zelte aufgeschlagen oder seine Hütten aufgebaut hat, ist ihm alle Möglichkeit geboten, um seinen mitgebrachten oder hier entstandenen Ansprüchen zu genügen.

Es gibt noch zwei Gesichtspunkte, welche ebenfalls wichtig sind, wenn wir die Existenzbedingungen eines Territoriums beurteilen wollen, und zwar: 1. Ob dasselbe an solchen Rohstoffen reich ist, welche wenigstens den Ansprüchen der geschlossenen Hausökonomie Genüge leisten, oder ob es an solchen arm ist, eventuell daran gänzlichen Mangel leidet. 2. Welche sind seine Kommunikationsverhältnisse mit den nachbarlichen und fernerer Territorien?

Die Stoffe ändern sich nach den verschiedenen Altern.

Wenn von steinalterlichen Ansiedlungen die Rede ist, so stellt sich die Frage, ob die betreffende Gegend Stein hat, und zwar solche Steine, welche zur Verfertigung von Geräten und Waffen geeignet sind. Bei Metallaltern fragen wir, ob die Gegend für die dortige Industrie genügende Erze bietet?

Diese Gegend hat weder Steine, noch Erze, aber unweit befinden sich solche Gebiete, welche reich an solchen Schätzen sind, welche sie durch Tauschhandel leicht beschaffen konnte.

¹⁾ Über das Resultat vom Jahre 1924 ist in der Zeitschrift „Dacia“ Bukarest. Band 1925 eine kurze Mitteilung erschienen mit dem Titel: Rapport préliminaire sur les fouilles archéologiques de l'année 1925.

Dieses Territorium hat vermöge seiner geographischen Lage einen Transito-Charakter, also unterhält es nach allen Richtungen Verbindungen und vermittelt auch die Verbreitung der verschiedenen Kultur-Wellen. Es ist keineswegs zufällig, dass z. B. das Salz von Máramaros und Siebenbürgen, ferner das Gold Siebenbürgens teilweise auf dem durch diese Gegend führenden Handelswege weiter befördert wird. Wir dürfen auch nicht jene Rolle dieser Gegend geringschätzen, dass sie einigermaßen auch den Austausch der Güter des ebenen Territoriums und der Hügelland gegend vermittelt.

Die bisher durchgeführten wenn auch kurzatmigen Forschungen sprechen dafür, dass diese Vorgebirge schon am Ende des Neolithikum bewohnt waren und auch während der aeneolithischen und Kupferperiode, ja sogar im frühen Bronzealter bewohnt geblieben sind. Solche Beobachtung machten wir bei unseren in den Vorgebirgen von Székelyhid, Ottomány (Várhegy), Szalacs (Várbot) und den früher Püspökhalom genannten Vorgebirgen vorgenommenen Grabungen.

Am meisten hervorragend erscheint uns die Grabung von Ottomány. Hier haben wir eigentlich mit drei Ansiedlungsformen zu tun. Der über die Gemeinde sich erhebende Várhegy ist eine wirkliche Erdverschanzung, ein auf einer hohen Terrasse liegender befestigter Platz, welcher schon in den aeneolithischen und Kupferperiode sogar in die frühe Bronzeperiode hinüberreichende starke Ansässigkeit verrät. Die am linken Ufer des Ér-Flusses befindliche sog. städtische Terrasse, wo sich heute die Gemeinde und ein Teil ihrer Gärten erstreckt, war schon dann bewohnt und hatte schon den Charakter einer Ansiedlung mit offenem Ufer. Ferner finden wir aus jenen Zeiten eine mächtige Ansiedlung auch im Ér, im sog. Földvár, welche eigentlich keine Festung, sondern eine grössere Insel von mehreren Joch Ausdehnung ist, wo der Urmensch im rundherum fliessenden Wasser nicht nur seinen Schutz fand, sondern durch Fischerei, Jagd und auf der Insel getriebenen Ackerbau auch seine Nahrung reichlich beschaffen konnte. Die Forschungen bezeugen dass zu gleicher Zeit alle drei Ansiedlungen bewohnt waren.

Doch was konnte einen Teil der Ansiedler bewogen haben, oben am Várhegy und ausserdem ihr Lager aufzuschlagen und das Vorgebirge mit einem Graben zu umgeben, um dasselbe auch vom Festland her zu schützen? Und was bewog die meisten Ansiedler, sich am Ér-Ufer, beziehungsweise an einer Insel des Ér-Flusses ansässig zu machen?

Rein nur die Nahrung und der Schutz, diese zwei Existenzbedingungen von entscheidender Bedeutung.

Wir haben guten Grund zu behaupten, dass die Einwohner dieser drei Ansiedlungen miteinander eine enge Kulturgemeinschaft bildeten, die Früchte ihrer Arbeit untereinander austauschten. Várhegy war eigentlich ein Zufluchtsort.

Várhegy (1. Fig.) hat eine dreieckige Form, deren südliche Seite

(B—C) 65 m lang ist und hier wurde ein 8 m breiter Streifen schon früher rigoliert. Die gegen den Ér-Fluss gerichtete Seite (A—C) ist 67 m lang. Die dritte und längste Seite (A—B) misst 70 m. Längs dieser Seite ist ein terrasseartiger steiler Vorsprung, welcher im ebenen Terrain in einem Graben seine Fortsetzung hat, welcher sich längs der Seite (B—C) dahinzieht und bei der Ecke ausläuft.

Der in der Nähe der östlichen Ecke (B) gegrabene Forschungsgraben bezeugt, dass der Schutzgraben mit der Zeit um 2 m aufgefüllt worden ist, so dass wir die ursprüngliche Tiefe um 2 m grösser nehmen müssen. Seine Abschüssigkeit vom Niveau der Ansiedlung und zwar von der unberührten Erde gerechnet, beträgt 5 m 7 cm. Der untere Punkt der Abschüssigkeit wurde natürlich auf der unberührten Erde des Grabenbodens gemessen. Das untere Niveau der Ansiedlung, woraus die Messungen geschehen sind, lag 90 cm tief unter dem heutigen Niveau.

Die in 1924 gegrabene Probegrube, ferner die in 1925 und 1927 durchgeführten Grabungen ergaben ein 90—100 cm dickes Schichten-Komplex, worin die Schichten-Absonderungs-Erscheinungen sich in drei Hauptniveaus zeigten: 1. Auf der unberührten Erde, 2. oberhalb der unberührten Erde 30 cm und 3. oberhalb der unberührten Erde 60 cm hoch. Also mussten 3 Grabungsschichten angenommen werden, welche aber nicht zugleich auch drei verschiedene Kulturschichten bedeuten.

Den kleineren Teil der zum Vorschein gekommenen Gegenstände machen Feuerstein- und Quarzit-Klingen und Schaber, dann Obsidian-Schaber und Klingen aus. In grösserer Menge kommen Beinpfriemen, Dolche, Glättergeräte, aus Hirschweih verfertigte Beile mit runder Bohrung vor. Am reichsten ist die Keramik vertreten und was sonderbar erscheint, kommen die für alltäglichen Gebrauch bestimmten grösseren Gefässe in viel geringerer Anzahl vor, als die feiner, sorgfältiger geschwemmten, geglätteten und schön gezierten.

Unser 2. Bild stellt eine Serie von auf der unberührten Erde gefundenen keramischen Funden dar. Das 3. Bild veranschaulicht zwei aus der zweiten Schichte gewonnene Töpfchen, und das 4. Bild Gegenstände aus der obern Schichte.

Diese Bilder sprechen für sich. Aber auf einige formale, dekorative und chronologische Eigenheiten müssen wir doch hinweisen.

Die identischen Formen und Zierelemente kommen in allen drei Schichten vor, aber oben fehlen jene Gefässbruchstücke mit Rutenverzierung, welche die Verbindung unserer Ansiedlung mit denen von Korpád²⁾ in Siebenbürgen, von Lucska³⁾ in Oberungarn anzeigt.

Solche Bruchstücke entdeckten wir gelegentlich der Probegrabungen von 1924, welche beweisen, dass dieses Vorgebirge, wenn auch spora-

²⁾ Kovács István: Steinalterliche Ansiedelung von Korpád. Arbeiten — Travaux. Kolozsvár. IV. 1913. S. 1—17.

³⁾ Arch. Bericht. Neuer Jg. I. S. 272—275.

disch, aber doch bewohnt war, und zwar in jener Abteilung der aeneolithischen Übergangsperiode, welche auf die gemalte keramische Unterperiode folgt und welche z. B. in Siebenbürgen durch die aus auf hohem Ufer befindlichen Ansiedlungen und Höhlen gewonnenen, mit gefurchter Verzierung und aufwärts stehenden Bandhenkel versehenen Schöpfgeschalen charakterisiert ist.⁴⁾ Unsere chronologische Feststellung bezeugen auch jene Gefäßbruchstücke, deren meandrische Verzierung in den Linienzwischenräumen derartig ist, wie das im 2. Bilde beim 14. Bruchstück zu sehen ist. Dies wiederholt sich dann auch in den oberen Schichten, wie das z. B. auch die 5. Figur unseres 4. Bildes anzeigt. Daran dürfen wir uns gerade so nicht aufhalten, wie bei den sog. Protoaunjetitz-Töpfchen (2. Bild 1., 2. Figur) und Schüsseln (dasselbe Bild 3. Figur), welche auch in der oberen Schichte teils in derselben, teils in veränderter Form vorkommen.

Heute ist es vielleicht noch nicht an der Zeit, den Charakter und Ursprung der Protoaunjetitz-Kultur und der daraus entwickelten Aunjetitz-Kultur eingehender zu erörtern. Infolge der immer intensiver gewordenen ungarischen archäologischen Forschungen scheint die herrschende Rolle dieses Terrains immer mehr hervor zutreten, was aus seiner geo-oekonomischen Beziehung zu den umliegenden Gebieten auch leicht erklärlich ist. Ein solcher Gesichtspunkt, welchen wir ausdrücklich unseren Mitarbeitern von Ungarn zur Beachtung empfehlen. Der Kern des Kupfer- und Bronzealters von Mitteleuropa ist Ungarn, wozu die benachbarten Gebieten nur ein Anhang sind. Unter diesen sind besonders Böhmen, Mähren und auch Siebenbürgen beachtenswert, welche sich infolge ihres Reichtums an Metallen mit selbstständigen Typen auszeichnen und sich zur selbstständigen Fabrikation einrichten konnten.

Die mit Fingereindrücken versehenen Rippenansätze mit ihren reichen Abarten verraten mit den ähnlichen Monumenten der obern Humusschichte von Erösd (Komitat Háromszék), den untern kupferalterlichen Schichten von Perjámos—Sánchalom (Kom. Torontál) und Pécskaszemlak—Nagysánc (Kom. Arad) eine engere Verwandtschaft.

Die eingetiefte Verzierung (Punkte, parallele Linien, Zickzack-Bänder, Dreiecke, Dreiviertel-Kreise, Ovalen, welche mit sanft eingedrückten Punktreihen ausgefüllt sind etc.) wurde durch die Vermittlung des Kupferalters aus dem Aeneolithikum an das beginnende Bronzealter vererbt. Ebenso auch die gekerbte Verzierung, welcher wir in sehr mannigfaltiger Ausführung begegnen. Am einfachsten ist die vertikale Kerbung von kleiner Dimension, zusammengesetzter ist schon die bogen-, halbe und ganze spiral- und wellenlinienartige Kerbung.⁵⁾

⁴⁾ Roska M. Az ősrégészet kézikönyve (Handbuch der Archéologie) II. B. 271. und 272. Bild.

⁵⁾ Wenn wir die Verzierung des in unserem Bilde 2. Nro 12. dargestellten Bruchstückes mit denen von Butmir vergleichen, können wir unwillkürlich feststellen, dass die

Die spiralartigen Kerbungen, welche den Bauch der Gefässe ausfüllen sind meistens von einer eingetieften Linie begrenzt. Diese Gefässe sind rot und hell, braun-rot, manchmal grau und sind mit der Keramik des Urnen-Friedhofes von Pusztaszentjános (Kom. Bihar) eng verwandt.⁶⁾ Ihre Vorgänger müssen wir in den mit gekerbter Verzierung versehenen und gemalten keramischen Resten von Erőd und Oltszem suchen, wo schon auch der von Kerbung umringte flachere Höcker vorkommt, welcher später im Töpferhandwerk von Lausitz eine so bedeutende Rolle spielte.

Die bisherigen Forschungen ergaben noch kein Metall. Am Várhegy fanden wir in der obern Schichte ein Bruchstück von einem aus Sandstein verfertigten Gussmodell, aus dessen Vertiefung man auf eine Nadel schliessen dürfte, aber da fehlt eben das Ohr, somit wir daraus keine besonderen Schlüsse ziehen können. Wichtiger erscheint uns die untere Hälfte eines aus Sandstein verfertigten dolchartigen Gegenstandes, welchen wir in Földvár fanden. Sein Durchschnitt ist linsenartig, was uns aber noch nicht berechtigt, das Alter seines Prototyps von früher als vom Anfang des Bronzealters zu datieren, weil dieser Durchschnitt auch dem Umstande zugeschrieben werden kann, dass der Stein schwächer und brüchiger als das Metall ist.

Von den bei den Grabungen beobachteten Erscheinungen wollen wir einige in unserem 5. Bilde veranschaulichen. Darunter ist A ein am Várhegy in einer Tiefe von 70 cm gefundener gestampfter Tonfleck, welcher mit gebranntem Wandkleibwerk bedeckt war und an dessen Periferie 12 Pfahllöcher von 8—12 cm Durchmesser sichtbar waren. Die Löcher waren 30 cm tief. An einer Stelle waren 2—2 Löcher ziemlich nahe zueinander und hier dürfte der Hütteneingang gewesen sein. Dann deckte ich die mit B bezeichnete, 1·25 tiefe zylinderförmige Grube von 2 m Durchmesser auf, deren Boden und Seiten starke Feuerspuren zeigten. Hier fanden wir keine Pfahllöcher. Ihre Mündung war in dem Niveau der mit A bezeichneten Hütte. Ebenfalls am Várhegy erschien 30 cm oberhalb der unberührten Erde die mit E bezeichnete unterirdische Hütte (Wohngrube), deren Mündung einen Durchmesser von 80 cm hat und deren Tiefe 1·4 m misst. In einer Tiefe von 1·2 m erweitert sie sich jäh und bildet ein 40 cm breites Gesims (Ruhebank). Ihre grösste Breite (1·4 m) erreicht sie an der Periferie der Bank und setzt sich in einer Breite von 60 cm fort. Am Boden waren Feuerspuren bemerkbar. Die Grube war mit allerlei Schutt (Scherben, Knochen, Kohle, Asche) und lockerer Erde gefüllt. Ähnliche Wohngruben fanden wir auch neben den Gemeinden Bihar und Érmihályfalva. Letztere stammen aus dem Kupferalter.

Herrn M. Hoernes und Fiala das fast 1½ m dicke Schichtenkomplex nicht mit Berücksichtigung der stratigraphischen Grundsätzen aufdeckten, wo durch infolge dieses Fehlers viele irrtümliche Folgerungen in die Weltliteratur gelangt sind. Denn in Butmir müssen wir zwei Schichten annehmen, eine neolithische und eine kupferalterliche.

⁶⁾ Hampel: Bronzealter LXXVI—LXXVII.

Auf demselben Bilde ist mit C jene halbwegs in die Erde eingetieft eine Art stufenweiser Wohnungs, welche wir in Földvár 60 cm über der unberührten Erde bemerkten und dessen Boden gebrannt war. Dasselbst unweit fanden wir aber schon 30 cm über der unberührten Erde einen runden Tonfleck, welcher gestampft war (in unserem Bilde mit D bezeichnet, worauf sich ein ungekleibter, aber ziemlich ausgebrannter, ovaler und flacher Feuerherd befand.

Also haben wir mit lauter einteiligen, teils runden, teils viereckigen Wohnungen zutun. Reste von halbwegs in die Erde gegrabenen, aber nicht stufenweisen Wohnungen haben wir auf der kupferalterlichen Ansiedelung von der Gemeinde Bihar aufgedeckt.

Meine kurze Mitteilung kann ich nicht schliessen, ohne meinem Freunde dr. E. Andrassy, Arzt von Érmihályfalva und dem Herrn Z. Benedek Bankdirektor meinen innigsten Dank auch hierorts auszusprechen, welche Herren, als sie die missliche Lage des Museums von Nagyvárád erkannten, die Grabungen vom Jahre 1925 ermöglichten. Ferner bin ich auch meinem Freunde D. Cs. Nagy ref. Geistlicher von Ottomány zu grossem Dank verpflichtet, dessen Gastfreundschaft ich während den Grabungen genoss. Das Museum von Nagyvárád kann froh sein, solche Freunde zu besitzen.

Dr. M. Roska.

REJTÉLYES CSONTOK NÉPVÁNDORLÁSKORI SÍROKBAN.

Magyarországi népvándorlaskori sírokban, nevezetesen az *avarok* és a *honfoglaló magyarság* sírjaiban előfordulnak olyan hosszúkas, vékony, néha késalakú, síma, részint díszített, részint díszítetlen csontlemezek, melyeknek rendeltetését eddig teljes homály fedte.

A népvándorlaskori síroknak ismerjük csaknem egész leltárát s több-kevesebb bizonyossággal tudjuk majd minden egyes darabnak egykori rendeltetését. Csak kevés olyan tárgy kerül ki e sírok földjéből, amelyről nem tudjuk, mi célt szolgált egykor s ezek között legrejtélyesebbek ezek az imént említett csontlemezek.

Ez alkalommal csak a *síma, díszítetlen* ilyen csontokkal kívánok foglalkozni, ezeknek a nem kevésbé érdekes, néha igen szép ékítményekkel díszített egyéb csontleletek megfejtése maradjon későbbre.

A kérdéses csontok rendeltetésének megfejtésével, tudtommal eddig még senki sem foglalkozott. Kerülgették a kérdést, és csak úgy találomra ráfogták a legkülönbélebb alkalmazási lehetőségeket. Tegezrésznek, kardhüvelyborításnak, nyeregdíszítésnek, eszköznek, törhüvelyburkolatnak, nemezpáncél erősítésének, sőt takácsszerszámnak is tartották eddig.

A szegedi városi múzeum abban a szerencsés helyzetben van, hogy az ilyen csontlemezek számának tekintetében első helyen áll az országban. Mert MÓRA FERENC igazgatónak az utóbbi években végzett ásatásai révén annyi ilyen csont került a múzeum birtokába, hogy ebben a tekintetben nemcsak szám szerint került az első helyre, hanem valószínűleg több anyag felett rendelkezik már most is, mint a mennyi a többi hazai múzeumok ilyen anyaga együttvéve. Ez a körülmény, valamint az ásatások alkalmával tett gondos megfigyelések tették lehetővé, de talán nem utolsó sorban az is, hogy *ethnográfus* kezébe került az anyag, hogy végre teljes biztossággal meg lehetett fejtetni ezt a hat évtizedes kérdést.

*

Az első ilyenmű rejtélyes csontlemezek tudomásom szerint 1871-ben, tehát közel hatvan évvel ezelőtt kerültek elő a földből. Bárány JENŐ ásott fel a nógrádmegyei *Piliny*ben egy honfoglalaskori magyar lovas-sírt, amelyben egyebek között a csontváz oldala mellett „egyenes és kör-

vonalatokkal cifrázott másfél újni széles és egy láb hosszú csontlemezek feküdtek, alkalmasint harci tegeznek falai" (Arch. Közl. 1871, IX. 17). HAMPEL JÓZSEF¹⁾ összefoglalásában azt mondja ezekről a csontokról, hogy a két keskeny görbe töredék egymásra illik, s hogy homorú oldaluknak ugyanazon a helyén egy kis félkörű bevágásuk van, amely alkalmasint arra szolgált, hogy azon ment keresztül az a szög, amely a két csontlapot és a közbül levő tárgyat (kardhüvely) összefogja.

Nyolc évre rá, 1879 tavaszán *Budapesten*, a lóversenytér építése alkalmával három véletlenül feltárt sírban több népvándorlaskori tárgyat találtak s ezek között kilenc darab símitott csontlemez-töredéket. (Arch. Ért. U. F. XV, 128). Hampel (I, 252) azt a sejtését nyilvánítja, hogy ezek talán a fanyereg díszítésére szolgáltak; más helyen (II, 98) azt mondja, hogy némely darab esetleg a kard hüvelyét díszíthette.

A komárommegyei *Nemes-Ócsán* 1881-ben ásta ki VÉGH ADORJÁN egy lovas vitéz csontvázát, amely mellett egy meglehetősen épen megmaradt kard is feküdt. „Legszembetűnőbb, hogy a kard hüvelye és markolata csontból faragott szeletekkel van díszítve. Ki ne látná most, hogy a pesti lóversenytéri sírokbán, meg a pilini sírokbán lelt csontszeleteknek hasonló rendeltetésük volt". (Arch. Ért. XIV, 352). Ugyanez évfolyam XLIII. sz. lapján pedig olvasható, hogy a lovas vitéz csontváza mellett kard volt s ez „mindkét oldalon előbb fával, e fölött pedig szintén mindkét oldalon csontlemezrel borítva... valamint a markolat, úgy a tok külsejét is mindkét oldalon csontlemezek díszítették a három pánt által képezett két felső szakasz hosszában, összesen 4 darab, 25 cm hosszú, 2 cm széles csontlemezek, melyeknek egyik vége a pánttal, másik vége szeggel volt a tokhoz erősítve". Még Hampel is azt hiszi (I, 203), hogy e csontok a kard hüvelyén voltak, bár egynehány közülük görbe.

A mult század nyolcvanas éveiben LIPP VILMOS ásta fel a sokszáz sírból álló *keszthelyi* népvándorlaskori sírmezőket. Csodálatos, hogy innen ilyenféle csontlemez-töredékek csak a városi sírmező egyik férfi-sírából kerültek ki. Valami eszközfélének tartotta a feltalálója (Lipp V. A keszthelyi sírmezők, 1884, 17, és V. tábla 21. ábra). Hampel (II, 178) szerint valószínűleg kardhüvelyről valók.

Az Arch. Ért. 1896. évf. (414) közli CSÉPLŐ PÉTER a biharmegyei *Ártánd* község határában felásott avar lovassíroknak leltárát. Többek között voltak ott csontlemezek, a legkisebb 48 cm, azután 76, 142 és 172 cm-es töredékek; a legnagyobb darabok hossza 206 és 235 cm. „A csontdarabok formájuk után ítélve a nyereg keményebb részét képezhették. Hampel szerint (II, 363 és III. Taf. 274) vagy a nyeregről vagy a kard hüvelyéről valók voltak.

CZIRÁKY GYULA 1901-ben *Gombos-Bogojeván* ásott ki egy avarkori

¹⁾ Hampel, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, II, 449. és III. Tafel 335.

temetőt s ennek 26. sz. sírjában, a csontváz felső combjánál kissé lejjebb ívszerűleg görbülő s bekarcolásokkal ékített vékony csontlemezt találtak, „mely valami fából készült tárgynak szolgált díszül“ (Arch. Ért. XXI. 422). Ugyanitt a harmadik temető 25. sz. sírjában volt a csontváz bal térdé körül szintén ilyen vékony csontlemez. (u. o. 425.).

A pestmegyei *Hernádpusztán* ÉBER LÁSZLÓ két sírban talált ilyen csontokat. Ez az ásatás a mi szempontunkból azért nevezetes, mert ez alkalommal sejtették meg először (és egyetlen egyszer) e csontok igazi rendeltetését anélkül, hogy a problémát világosan megfejtették volna. (Arch. Ért. XXI. 304). A 2. sírban volt két kisímitott, külső felén domború, belül homorú, egyik végén hegyes, a másikon csonka csontlemez, 2-7 cm szélességgel, „a melyeket valószínűleg kard- vagy törhüvely burkolatának kell tekinteniünk“. A 4. sz. sírban is „a törrel hozhatjuk kapcsolatba azokat a faragott, kisímitott, külső felükön domború, belül homorú csontlemezeknek legalább egy részét. Mint [a 2. sírban] úgy itt is hüvely burkolatának tekinthetjük őket. E csontlemezek másik csoportja a hasonló kivitelű, de némileg eltérő formájú, keskenyebb és hajlott töredékek, amelyek kettejénének szélén kerek bevágás látszik, talán a fegyverzet egyéb részét, az íjjat vagy tegezti díszítette“. (Kár volt Ébernek itt az ócsai leletre hivatkozni.)

Újra NYÁRY ALBERT talált a *pilinyi Sármanyon* 1901-ben, a XI. sz.-ból való magyar temető 61. sz. sírjában egy pogány módra lovával együtt eltemetett vitéz mellett „két talán fából való, csodásan conservált lemezt, egészen fehér színű, szélein és a kigömbölyített végeken vékonyra faragva. Tok lehetett — mondja Nyáry —, de vajjon minek a tokja?“ (Arch. Ért. XXII. 222, 235).

Az Arch. Ért. XXI. évf. 431. lapján BIBÓ-BIGE GYÖRGY beszámol egy *szabadkai* sírleletről, amelyben a csonteszközöket így sorolja fel: „1. kés ... a csont két lapos vége bevágott... vonalakkal van összevagdálva, közepe síma. 2. Sajátságos csonttárgy... ilyen kettő van, melyek egymásrátéve teljesen fedik egymást. 3. Csont ár. 4. Vakaró kés. 6. Hajlított félkör alakú csont...“ — A folyóirat következő évfolyamában (XXII, 408), újra visszatér e leletre s itt bejelenti, hogy alapos tanulmányozás után rájött, hogy e csonttárgyak egy népvándorláskorabeli takácsember eszközei és használati tárgyai. Bőrök, szíjjak elkészítésénél használhatták, talán simításra vagy vakarásra; az egyik simító vagy a fonal vastagságának szabályozója lehetett.

Amint láttuk, eddig csak itt-ott, egy-egy, legfeljebb két sírból kerültek elő ilyen rejtélyes csontok és csonttöredékek. Most végre beszélhetünk egy olyan ásatásról, ahol, igaz, hogy sokszáz sír közül, 18 olyan volt, amelyből ilyen csontlemezek előkerültek.

BÖRZSÖNYI ARNOLD 1902—1908 között a *győri* sírmezőnek 800-nál több sírját ásta fel. A feldult és széthányt 36. sz. sírból egy síma faragott csontlemez töredéke került elő. Itt említi meg Börzsönyi, hogy e csontle-

mezek mindig avar kori sírokban fordulnak elő. — A 71. sz. sírban a tetem lábszárai mellett kívül-belül volt egy-egy görbe faragott csontlemez, volt ezenkívül a has táján és a vállon is. (Arch. Ért. XXII, 17, 20). Ez tehát az első eset, hogy pontos leírást kapunk arról, hogy a sírban mely részében találták meg a csontokat. — A 106. sírban a lábszárakon s részben a lábfejekon is, kívül-belül egy-egy, csúcsa felé ívesen meghajolt csontlemezt találtak. „Egy sírban, mondja Börzsönyi (Arch. Ért. XXII, 128), a kézszáron találtam hasonló csontlemezeket, de mindeniken csak egyet. Ezen csontlemezek oldalán, tompa végükhöz közel, félkörös bevágódás látható, még pedig majd a belső, majd a külső oldalon. [Ez valószínűleg tévedés, mert ez a bevágás mindig csak a belső oldalon szokott lenni.] Rendeltetésük felől nem vagyunk tisztában s jellemző, hogy azon sírokban, melyekben ilyen csontlemezek előfordulnak, mindig volt egy vagy több, hosszú, keskeny, egyik végén valamivel szélesebb csontlemez a tetem mellső felén, a mell és gyomor táján, fölülről lefelé állva, még pedig az ágyéköv alatt, mint azt a rajtok látható nyomok bizonyítják. Ezen elhelyezésükből eléggé kitűnik, hogy a csontlemezek nem voltak nyeregrészek, mint régebben gyanították, hitték, kэшüvelyek sem, miként újabban állítják, hanem a testet, illetőleg a lábakat borító lábbelinek, és törzset takaró ruhának képezték alkotó részeit. Kэшüvelyek azért nem lehettek, mert akkor a megfelelő alakú késeknek is meg kellene lenniök; már pedig, mint ezen sírban is, a hasonló alakú kések teljesen hiányzanak...” — A 107. sírban volt a tetem lábszárain két-két görbe csontlemez, hasán két darab faragott csontlemez (u. o. 129). — A 156. sírban a csontváz lábai mellett faragott csontlemezek voltak (u. o. 135). — A 160. sír csontvázának mindenik kézszára alatt egy-egy meggörbült végű faragott csontlemez volt, olyan, amilyen más sírokban a tetem lábszárain szokott előfordulni (u. o. 135). — A 209. sírban a lábak közelében faragott csontlemez fordult elő (u. o. 142). — A 481. sz. férfi sírban korcsolyaidomú, faragott csontlemezek tarka és szerszámoknak vélt tárgyak fordultak elő kisebb-nagyobb töredékben: egyik épebb darab abban tér el az eddig talált régibb példányoktól, hogy egyik oldalán, tompább végéhez közel, nem egy, hanem két oldalbevágása van. (Arch. Ért. XXV. 19). — A 484. sírban, lent a tetem mellett, még pedig a koponya körül, a kácsszerszámoknak nevezett csonttöredékeket, az ágyék táján ismét csontlemezeket találtak (u. o. 20). — A 494. sírban előkelő avar kori vitéz feküdt, kardjával együtt. A lábainál a kácsszerszámoknak tartott korcsolyaidomú csontlemezek voltak, egyik felük lapos, a másik domború; két korcsolyaidomú lemez tompább végéhez közel a belső oldalon félkörös bevágódás van (u. o. 21.) — Nagyon csinos csontfaragványok voltak a 705. számú férfi sírban. Voltak csontlemezek, ismert alakúak, melyek a temető különböző tájain mindig ugyanezen formában jelentkeztek s abban is megegyeznek, hogy két végük érdes felületű, középső tája lekopott síma. Az ágyék táján fordultak elő. Volt itt két

darab korcsolyaidomú faragott csont, belső oldalukon félkörös bevágódással. Ilyenek a tetem lábszárai mellett szoktak föllépni. Ezen jelzett csontokon kívül volt még egy 13·5 cm hosszú s nagyjában 1·5 cm széles törött csontlemez, szintén gyakori alak, mely alul lapos, fölül pedig domború és síma, dísz nincs rajta. Szintén az ágyék tájáról került elő. „A csontok nemére nézve kíváncsi lévén, arra hivatott szakembert kértem föl, ki alapos kutatás után *elefántcsont*nak minősítette azokat”. (Arch. Ért. XXVI., 316). — A 745. sz. férfi sírban volt négy darab törött korcsolyaidomú faragott csont a lábfej mellett (u. o. 316). — A 752. sz. férfi sír mellékletei: az ágyék táján faragott csont, a lábszárak mellett korcsolyaidomú faragott csontok, töröttek (u. o. 319). — A 755. sz. férfi sírban az ágyék táján volt két darab faragott csont, a jobb lábszára mellett alul faragott korcsolyaidomú csontlemezek (u. o. 320). — A 757. sz. avarkori férfi sírban megint az ágyék táján találtak két darab faragott csontlemezt, a tetem lábszárai mellett pedig két darab törött, korcsolyaidomút, „melyeknek az a különossége, hogy nemcsak hosszabb oldalélükön, hanem alsó t om p a v é g ü k ö n i s, k ö z e l a s z é l é h e z v a n f e r d e b e v á g ó d á s u k”. Volt még csontlemez, két vége érdes, középső nagyobb része síma, mert rajta őv feküdt, meglehetősen megkoptatva azt. (Arch. Ért. XXVIII, 209—210). — A 792. sz. férfi sírban a szokott alakú faragott csontlemezek ismét előfordultak, közülök egy díszített... a szokott darabokat tehát együtt láthatjuk anélkül, hogy eredeti rendeltetésükre csak némi világosságot is árasztanának. A lábszár alsó végénél a szokott korcsolyaalakúak fordultak elő, az ágyékon két darab szalagidomú és hegyes csúcsú volt, az épnek hossza 22 cm, rajtuk közepén 13 cm hosszú síma sáv, a többi érdes; egy másik ép csont, mely alul egyenes, felül domború, 16 cm hosszú és 1·2 cm széles, (u. o. 215). — A 802. sz. sírban a medencén több faragott csont volt, a lábfejek mellett pedig négy darab törött korcsolyaidomú faragott csont feküdt (u. o. 217). — Végül a 813. számú *női* sírban volt nyílcsúcs és faragott csontlemezek, „két olyan tárgy, amilyen nem szokott a női sírokban előfordulni”, a csontlemezek a szokott alakúak és részint a lábfej mellett, részint az ágyék tájékán fordultak elő, dísz nem volt a törött darabokon (u. o. 219—220).

KADA ELEK ásta ki a Félégyháza és Csongrád között fekvő *Gátér* népvándorlaskori temetőjét, amelyből azonban csak két sírból kerültek ki ilyen csontlemezek. A 193. sz. lovassír volt, a baloldali kengyel s a férfi bal keze között, amelyek egymás mellett feküdtek, két keskeny s hosszú összeszegezett csontléc került elő. — A 212. sz. lovassírban öreg férfi csontváza feküdt. A jobb karcsont mellett, a bordára párhuzamosan lapulva, csontlemezek töredékei voltak, a bal térden alul a kasza pengéjéhez hasonló csontlemezek feküdtek, szélesebb végökkel a lábszár-csonton, hajlott végökkel pedig kelet felé fordítva a kardon. (Arch. Ért. XXVI, 209, 214, 215).

Sorrendben következik most a fejemegyei *Dunapentele*, ahol HECKLER ANTAL 1898-ban avarkori temetőt tárt fel. A 7. sz. lovassírban a ló dereka táján, a nyereg helyén több keskenyebb és szélesebb, egyik oldalukon hegyesen végződő csontlemezt talált. Ezek a csontok kétfélék, voltak keskenyebb, lyukakkal ellátottak, ezek valószínűleg a nyereg díszítéséül szolgáltak. De voltak ott azokon kívül még sarlószerű hajlásúak és felső részükön fogalakú bevágással bírók is, valamint díszített csontlemezek is. — A 10. sz. lovassírból, a nyereg helyén sima, dísztelen, egyik végén hegyes csontlemez került elő. (Arch. Ért. XXIX, 98, 99, 103.)

A szabolcsmegyei *Kenézlőn* honfoglaláskori magyar temetőt ásott fel 1913-ban JÓSA ANDRÁS. A 16. számú lovassírt a maga épségében szállították be a Szabolcsvármegyei múzeumba. Ebben a sírban volt többek között a csigolyák mellett, a bal felkarnak belső szélén és annak egész hosszában kemény papírvastagságú két darabra tört csontlemez; később találtak még négy darabot, melyeknek helyzetét azonban nem állapították meg. „Talán a n e m e z p á n c é l ö s s z e g y ű r ő d é s é n e k m e g a k a d á l y o z á s á r a szolgált”. — A 18. sz. szintén lovassírból tizenhat darab csontlemez és ilyenek töredékei kerültek elő, melyek közül egy a bal könyök mellett, egy a térd alatt részút keresztben feküdt. A többiek a mellkasról és fel nem jegyzett helyekről kerültek. Némelyik vonaldíszítéssel. „Az 1-ső számú teljesen egyenlő két lemez 7 mm vastag tárgyat vett közre, mely sem vas, sem fa nem volt, hanem csakis már földdé vált nemez vértnek bizonyítéka. Ezen tárgy különösen figyelmet érdemel, mert kétségtelenül bizonyítja, hogy őseink nemez vértet használtak”. (Arch. Ért. XXXIV, 324, 327.) — Jósa András az összefoglalás során még egyszer felemlíti a csontokat (u. o. 340), mondván a következőket: „Olyan tárgyat, mely ington tartozékát képezhetne volna, sehol nem találtunk... A 11., 16. és 18. sz. sírokban összesen 23 darab hosszúság erős csontlemezt találtunk, 2 esetben a mellnek tájékán, egy esetben pedig a bal sípcsonton hosszában feküdvé, melyek csakis — mint a mai nők miderjében a halháj — azon célra szolgálhattak, hogy a nemez páncélnak összegyűrődését megakadályozzák. Ezen nézetnek legnyomósabb a 18-ik kenézlői sírban talált teljesen azonos két csontlemez, mely 7 milliméter vastag anyagot fogott közre, mely sem vasrozsdá, sem fa-korhadék, hanem csak nemez lehetett. A mellen talált hosszús csontlemezek... zilált helyzetben találtatván, ezen körülményből azt lehet következtetni, hogy a halottat nem öltöztették fel a nemez-vértbe, hanem a temetés alkalmával dobhatták mellére”.

A Bágyog és Szóvát községek közt fekvő *Gyűrhegyen* ásatott 1925-ben LOVAS ELEMÉR, ahol a 2. sz. lovassírban a következő csontleletek voltak: A jobbkönyök külső és belső oldalán egy-egy pár faragott, görbe lapos csont feküdt, a népvándorlaskori sírok sokat vitatott csontlemezei. A könyökön belül fekvő lemezpár görbe hegye összeért, köztük hosszú ékalakú csontlemezske volt, úgy, hogy a görbe csontok szélesebb végeit

széttartotta. A jobb lábfejnél szintén volt egy pár ilyen csont, csúcsával a könyök felé fordulva. — Az 1926. évi ásatás folyamán került még a 8. sz. feldúlt sír leletei közül két darab görbe csontlemez, a már eddig ismert alakúak. (Arch. Ért. XLIII, 253, 255.)

*

A fennebb felsoroltakban összefoglaltam mindazt, amit a régészeti irodalomból e csontlemezekre vonatkozóan összeszednem sikerült. Amint látjuk, *tizennégy helyről* összesen *harminchét sírből* kerültek elő ilyen leletek. Valószínűnek tartom, hogy lesznek még ezeken kívül is a hazai múzeumokban itt-ott ide tartozó leletek, de nem lévén közölve, nem jutottak tudomásomra. Nincs kizárva az sem, hogy egyik-másik publikált lelet is elkerülte a figyelmemet. Ezért semmiképen sem tartom teljesnek a fenti felsorolást.

Az eddig még nem közölt anyag közé tartozik a *szegedi városi múzeum* ásatásaiból kikerült igen tekintélyes csontlemez-gyűjteménynek nagyobb része is.

MÓRA FERENC, a szegedi múzeum igazgatója, az utolsó öt esztendő legszerencsésebb kezű és hazánkban talán legsikeresebb ásatója, 1912-ben végezte a hetedik ásatást a torontálmegyei *Csóka* község határában fekvő *Kremenyák* nevű halmon. Az egyébként neolithkori telephelybe beleásva, talált ekkor a régibb középkorból való 14 sírt. Ezek között az *1—3. számú* hármast sírban avar vitéz, a felesége és a szolgája, valamint a lova volt eltemetve. A főcsontváz mellett, a jobb combon belül, a jobb kézfej mellett feküdt két darab papírvágó kés formájú ismeretlen rendeltetésű csont, az ott fekvő késen, de nem úgy, hogy a kés közéjük lett volna fogva, hanem keresztben feküdtek rajta. Az egyik teljes, 23 cm hosszú, a másik csak 19 cm hosszú, a többi rész elmállott. Alsó végük kerekre csiszolt, belső szélükön 4-5 cm magasságban félkörű bevágás van. A lábszárok mellett is voltak ilyen görbe csontok, kettő a jobb lábszáron kívül, egymással keresztben, az egyik ép, felső görbületén kívül megiridálva. Alsó szélesebb részén mindkettőnek megvan a jellemző félkörös bevágás. A jobb lábszáron belül, a két lábszár között feküdt, egymás mellett négy darab csontlemez, egy széles, kissé domború, irdalással a színén, a többiek keskenyek. (Régiségtári Napló, 234—235 lap, 8, 29, 24, 25, 26, 27, 28, 29. sz.)

Ugyanennek a sírnak más részén, a ló csontváza közelében volt még két darab görbe papírvágó kés formájú csont; egymáson feküdtek, takarva egymást. Hosszuk 30 cm, szélességük alul 2—5 cm. Ívesre csiszolt alsó végükön kis félkör van bevágva, belső oldaluk hosszában irdalt, felső görbe végük keresztül-kasul. Ugyanilyen, 23 cm hosszú csont volt még a jobboldali farcsont mellett, és hasonlók töredékei a baloldali farcsont mellett. (Régiségt. Napló, 239. lap, 56, 57, 58. sz.)

A csanádmegyei *Kunágotán* 1925-ben ásott fel MÓRA FERENC egy

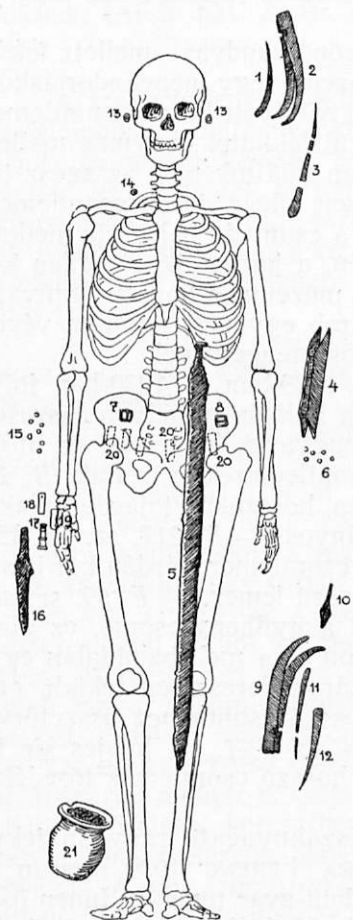
hat sírból álló magyar honfoglaláskori temetőt. A 3. számú sírban szintén voltak ilyen bizonytalan rendeltetésű csontok, különböző elhelyezésben, és igen töredezett állapotban. Részben a medencecsontok között, részben a két alsó lábszár között feküdtek. Faragás nincsen rajtuk, belső oldaluk irdalt. (Dolgozatok II, 1926, 131.)

Az 1926. év nyarán a szegedi Rendezőpályaudvar mellett fekvő *Ballagító-Kudombon* ásott ki a szegedi múzeum egy népvándorláskori sírmezőt. A 34. sz. sírban, kevés más leleten kívül, volt három csontlemez is. A jobb alsó kar mellett, a karcsonton kívül feküdtek, egymás mellett kettő, a harmadik alattuk. — A 180. sz. sírban találtuk meg az egész temető egyetlen kardját, s ebben is volt összesen kilenc darab csontlemez. Három csoportban voltak elhelyezve: az első a csontváz bal térdé mellett, a második a két lába között és a medencében, a harmadik a mellén keresztül feküdt. — A 300. sz. sírnak földestől a múzeumba hozott csontváza mellett, a medence baloldalán fekszik két darab egyenes, mindkét végén hegyes csontlemez, párhuzamosan a tetem hossz tengelyével.

A torontálmegyei *Kiszombor* határában 1928-ban és 1930-ban folytatott MÓRA FERENC régészeti ásatást s ott hét különböző helyen összesen 620 sírt ásott fel, hun, gepida és árpádkori magyarok leleteivel. Az utóbbiak között volt négy olyan sír, amelyben csontlemezek is voltak. B. 12. sz. sírban négy darab csontlemez volt, kettő ép, hosszúkás tojásdad alakú, két hosszú, kissé hajlott formájú törött és hiányos. — B. 217. sz. sír. Ebben a csontváz bal lábánál feküdt egy hosszú csontlemez, térdén két hosszúkás ovális alakú és a mellén másik két hosszú lemez. — E. 39. sz. sír. A csontváz baloldalán a kezűtől lefelé volt a nyílhegy-csomó, ez alatt párosával két szélesebb csontlemez. A balkaron és a mell baloldalán egy-egy hosszú csontlemez volt, a bal alsó lábszáron keresztben feküdt egy hosszú, a két alsó lábszár között a másik hosszú csontlemez összetörve, nyilvánvalóan szétnyomva a föld súlyától. — Az F. 1. sz. lófejes sír fel volt dülva. Egy darab ovális alakú és három hosszú csontlemez töredékei kerültek elő a sírból.

A Szeged középpontjától 8 km.-nyire északnyugati irányban fekvő *Fehértó* délkeleti partja mentén tárt fel MÓRA FERENC 1929 nyarán és folytatólag 1930-ban egy 352 sírból álló u. n. hun-avar temetőt. Innen összesen öt sírból kerültek ki síma csontlemezek, kizárólag avar férfi sírokból. A. 26. sz. sír. (1. kép.) A csontváz bal oldalán, a váll felett volt két hosszú görbe lemez egymáson, vastagabb végükkel kifelé, mellettük feküdt egy ékalakú csontléc a másik keskeny lécz közé volt szorulva. A bal alkar mellett feküdt egy második csomóban két szélesebb és egy keskenyebb részarányos lemez egy csomóban, a bal alsó lábszár mellett pedig a harmadik csoportban két hosszú görbe lécz szélesebb végükkel egymáson, hegyes végük szétnyomva. Vastagabb végük kifelé feküdt, hegyük a csontváz felé volt irányítva, összesen tizenegy darab. A három lemezcsoporthoz körülbelül egy vonalban feküdt s legszélső pontjuk egymástól való távol-

sága 1.35 m volt. — A. 41. sz. sír. Itt is a csontváz bal oldalán voltak a csontok, egynéhány el volt törve vagy a hegye letörve. A bal váll mellett feküdt két hosszú görbe csontlemez és két keskeny ékalakú lécz, a meden-

FEHÉRTÓ-A 26.

Fig. 1. kép.

A fehértói A. 26. sír. Az 1, 2, 4, 9, 11, 12 számok mellett láthatók a tárgyalta csontlemez.

Das Grab A 26 von Fehértó. Die Nummern 1, 2, 4, 9, 11 und 12 bezeichnen die im Aufsätze erwähnten Beinplatten.

céből balra egy keskeny piskótaalakú és két szélesebb mindkét végén hegyes lemez, a bal térd mellett pedig egy harmadik csomóban megint két hosszú görbe lemez és két ékalakú lécz. Összesen tizenegy darab, egymástól való szélső távolságuk volt 1.10 m. — A. 43. sz. sír. A feldúlt férfisírban a csontváz bal lábszára mellett feküdt három darab, egy keskenyebb és két szélesebb egyenes csontlemez, de mindnek a vége le van törve. — A. 63. sz. sír. A csontváz mellett feküdt két hosszú görbe és két keskeny ékalakú lemez, összetörve és igen erősen elkorhadva, a bal combon volt egy ép és egy összetört szélesebb egyenes és egy erősen elkorhadt keskenyebb lemez, a bal lábfejen és a bokán keresztül feküdt másik hosszú görbe csontlemezpár és két ékalakú lécznek a darabjai. Összesen 11 darab. Távolság 1.30 m. — A. 247. sz. sír. Vizes földből igen erősen elkorhadva és teljesen összetörve és hiányosan kerültek ki a csontlemez. A bal kulcsonton volt két görbe csontnak a töredéke, a medence baloldala mellett két szélesebb lemez, és a bal alsó lábszáron megint két keskenyebb lemeznek a töredékei. Volt ebben a sírban még két faragott díszített csonttárgy is. Távolság 1.20 m.

A fent említett, Fehértó-A. jelzésű sírmezőtől mintegy nyolcszáz méternyire keletre, de ugyancsak e tő partja mentén, találkozott egy második temető, de ebben kizárólag *avar*, még pedig legnagyobbbrészt férfi sírok voltak. Sajnos a 90 feltárt sírból 88 fel volt dűlve, kirabolva. A véletlenül visszamaradt anyag mutatja, hogy ez egyik leggazdagabb temetője lehetett ennek a vidéknek és annak a kornak. Ez a temető a mi szempontunkból azért is igen nevezetes, mert innen került ki eddig aránylag a legtöbb csontlemez. Igen nagy a valószínűség,

hogy valamennyi férfi sírban voltak ilyen csontok, de azok a legtöbb sírban vagy teljesen elkorhadtak, mert rendkívül nedves vízállásos földben voltak megásva, vagy pedig a kirablás alkalmával szétszórták őket. A rendkívül kedvezőtlen ásató viszonyok dacára is, mégis összesen 24 sírből sikerült többé-kevésbé ép vagy teljes csontlemez-szerelvényeket megmenteni.

A *Fehértó-B.* jelzésű lelőhely 7. sz. sírjában bolygatott férfi csontváz volt. A meg nem határozható helyről kikerült csontlemezek között van egy pár görbe hosszú, végig feltűnően keskeny, törött és három ékalakúnak a töredékei. — 9. sz. *sír.* Feldúlt férfi sír, amelyből bizonytalan helyről két görbe, széles és kerekfejű csontlemez felső vége és egy megírdalt ékalakú lécs töredéke került elő. — 12. sz. *sír.* A csontváznak csak a feje volt megbolygatva. A bal vállon keresztül feküdt két hosszú, feltűnően keskeny görbe csontlemez, párosan, de megbolygatva, mert hegyes végüikkel kifelé mutattak, két keskeny ékalakú lécs volt még mellettük. A medence mellett két darab mindkét végén hegyes, szélesebb és egy keskenyebb egyenes lemez volt, az előbbi kettő eltörve. A másik görbecsont-pár és hozzátartozó két ékalakú lécs csomója a csontváz bal lábszáran feküdt. A csontok sárgás-barna színűek, összesen 11 darab. — 15. sz. *sír.* Az erősen feldúlt férfi sír földjéből két egyenes széles és egy keskeny csontlécs került elő, mind a három törötten és csonkán. — 25. sz. *sír.* Ebből a feldúlt férfi sírből is egy görbe csontlemezpár és egy ékalakú lécsnek a nagyobb fele, valamint két darab szélesebb egyenes lemez került ki. — 29. sz. *sír.* Bolygatott sír, kardos férfi csontvázával. A csontváz jobb oldalán fekvő kard hegyénél volt egy széles görbe csontpár felső fele, amelynek széles feje két bronzszeggel volt összegecselve, volt még egy széles, egyenes, egész lemez és egy keskenynek a töredéke. — 30. sz. *sír.* Erősen feldúlt férfi sír, amelyből azonban az a lelet került ki, amelynek alapján meg lehetett fejtetni a rejtélyes csontlemezek rendeltetését. Itt ugyanis a görbe széles fejű, hegyes lemezpár és hozzátartozó két ékalakú meggörbített csontlécs egy csomóban, eredeti fekvésében került ki a földből. És kikerült e sírből ezen összetartozó négy csontlemeznek még egy másik csoportja is, azonkívül a harmadik csomó három csontlemeze, a két széles és egy keskeny egyenes, mindkét végén hegyes idomok. Összesen 11 darab. — 32. sz. *sír.* Ebből a szintén feldúlt sírből is kiszedtek 10 darab csontlemezt különböző helyekről, széthányt állapotból. Egy darab híján szintén teljes garnitúra került elő. Az egyik görbelemezpár feje össze van szegecselve bronzszeggel. — 33. sz. *sír.* Ebben a sírban olyan vizes volt a föld, hogy a csontvázból is alig maradt meg valami; minden el volt rothadva. Nem csoda, hogy csak hat darab (egy egész, a többi töredékben) került ki. Azonkívül találtak még egy igen szép krokodilfejet utánzó faragott csontot. — 34. sz. *sír.* Idősebb férfi feldúlt sírja. Bal medencéje táján találták meg egy pár görbe csontlemez felső felét. — 36. sz. *sír.* Felfakadó vízben, mély sárból szedtek ki

karddarabok és nyílhegyek között fekvő hat darab csontlemezt, némelyik el volt törve, másiknak csak darabja volt meg. — 40. sz. *sír*. Nyílhegyekkel együtt került ki igen elkorhadt állapotban levő három lemez néhány töredéke. — 44. sz. *sír*. Bár ez a férfisír is erősen fel volt dülva, mégis sikerült belőle összeszedni a 11 darabból álló teljes garnitúrát, azonkívül egy keskeny és egy szélesebb díszített csontlemez-töredéket. — 57. sz. *sír*. Igen korhadt állapotban levő egy darab egész és egy csonka lemez került ki ebből a feldúlt férfi sírból. — 61. sz. *sír*. Feldúlt férfi sír, amelyben minden csontlemez össze volt törve darabokra. Egy görbe lemezpár, egy görbe csont felső része, két ékalakú lécz töredéke, egy egyenes keskeny lemez töredéke került ki. Ez a sír arról nevezetes, hogy az egyebütt talált széles, mindkét végén hegyes, egyenes lemezpár helyett, két — most erősen összerozsdásodott — ugyanolyan alakú *vaslemez* volt benne. — 62. sz. *sír*. Férfi csontváz, a felismerhetetlenségig elkorhadt csontlemezeknek töredékeivel. — 65. sz. *sír*. Feldúlt férfi sír. A csontváz feje v. válla melletti lemezcsoport hiányzott, a közepe táján megvolt a három lemezből álló középső csomó, lábánál pedig a görbe lemezpár fejénél ö s s z e s z e g e c s e l v e, a hozzátartozó két ékalakú léccel. — 66. sz. *sír*. Feldúlt férfi sír, karddal és nyílhegyekkel. Csak három csontlemez töredéke került ki innen. — 67. sz. *sír*. Erősen feldúlt lovassír, amelyből csak a középső csontlemezek két darabja volt a csontváz medencéjében. — 69. sz. *sír*. Férfi csontváz, amely a medencétől felfelé fel volt dülva. Minden csontlemez összetörve és erősen elkorhadva. Kettő híján teljes garnitúra, de csak részletekben. A lemezek a bal alsó lábszárnál s a medencétől balra rendes helyzetben fekiüdtek. A felső csoport a csontváz csontjai között szét volt szórva. — 71. sz. *sír*. A majdnem fekete színűvé vált lemezek szét voltak hányva a sírban; négy darab eltörve. — 73. sz. *sír*. Majdnem teljes garnitúra került ki innen is, csak egy középső lemez és párjának a fele hiányzik. A csontváz vállánál és lábánál rendes helyen, a középső lemezek a medencében voltak. — 78. sz. *sír*. Negyven centiméteres vízben fekiüdt a csontváz. Két faragott díszű csontlapon kívül csak egy középső lap töredéke került ki innen. — 88. sz. *sír*. A csontváz felső része összetúrva, feldúlt sírban. Az alsó csontlapok a helyükön voltak a kard és a jobb térd között, széles végükkel lefelé, csúcsos végükkel felfelé. A középső lemezek a medencében szét voltak szórva s egy részük félig-meddig elkorhadva. A bal váll feletti helyen volt a görbe csontok másik párja.

A csontlapokat adó feltárt 24 sírban volt (a többi itt fel nem sorolt lelet között) nyolc kard, vagy kardnak töredéke, s találtak néhány igen erősen feldúlt sír kivételével, minden sírban nyílhegyeket is.

Ha most már az összes, tehát a fent felsorolt másvidéki és a szegedi leleteket származás szerint osztályozzuk, kiderül, hogy a két *pilinyi*, a *nemes-ócsai*, az egyik *gombos-bogojevai*, a két *kenézlői*, azután a *kun-ágotai* és a négy *kiszombori*, tehát összesen tizenegy sír a honfoglalás korából vagy az első századból való *magyar* sír volt, a többi sír ellenben

mind az *avarok* idejéből való volt. Ezt a különbséget a csontlemezek formájából és az egy-egy garnitúrához tartozó lemezek számából is ki tudjuk mutatni. A következőben először a nagyobb számú avar csontlemezekkel kívánok foglalkozni s ezek után majd a magyar sírokból kikerültekkel is.

*

Vizsgáljuk meg most a csontlemezeket közelebbről. Az anyaguk igen kemény, egyenletes, inkább állati fogból, mint csontból való, erre vall a görbületük is, amely lapos csontnál, vagy hosszú csontnál (lapocka, borda, szárcsontok) elő nem fordul. Ez nem ellenkezik azzal, amit Börzsönyi mond róluk (Arch. Ért. XXVI, 316), aki *elefántcsont*nak tartja. A lemezek és lécek valami vastagabb csontból vannak fűrészelve, még pedig

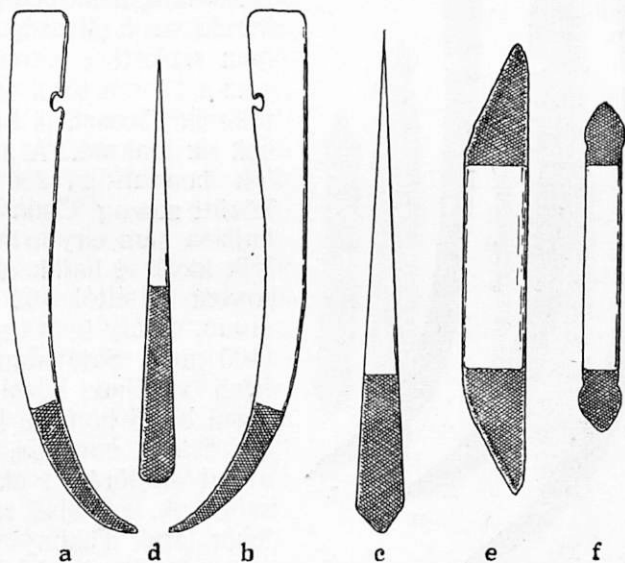

Fig. 2. kép.

A csontlemezek különféle formái. — Die verschiedenen Formen der Beinplatten.

2—3—4 mm vastagságú lapokra. A csontok színe ma többféle árnyalatú. Van közöttük a sárgás barnától egészen a barnás feketéig, ennek a színskálának minden árnyalatából akadnak egyes példányok. Fel kell tételni, hogy ezek új korukban mind fehér vagy enyhén sárgás színűek voltak (vö. fennebb, amit Nyáry Albert a sármányi leletekről jelent), s csak a földben való hosszas fekvés s a földben előforduló különféle vegyi anyagok festették meg őket mai színűkre. Mindenesetre különös, hogy a magyar sírokból való csontok, (legalább a szegediek) feltűnő módon világosabb színűek, mint az avar sírokból valók. Nem tudom a többi magyar csontlemezre is áll-e ez a megfigyelésem.

A csontlemezek közös jellemző vonása az, hogy egyik lapjuk mindig símára van csiszolva a másik lapjuk pedig párhuzamosan hosszirányban haladó sűrű mély bekarcolásokkal van érdessé téve. (Ez a megírdalás különben az ide nem tartozó *diszitett* csontlapokon is mindig előfordul.) Ezen kívül azonban minden lemeznek símára csiszolt lapján is van még egy kisebb-nagyobb rész, amely ily módon meg van irdalva.

Pontosan *öt különféle alakban* fordulnak elő egy-egy sírban. Legjellegzetesebb mindenesetre az az alak, amelyre régebben azt mondták, hogy korcsolyaalak, vagy görbe kés stb. Ezt az alakot (2. kép, *a* és *b* és 3. kép) az jellemzi, hogy egyik vége szélesebb, másik vége pedig görbe ívben egyre keskenyedve elhajlik, s csúcsban végződik. Szélesebb vége

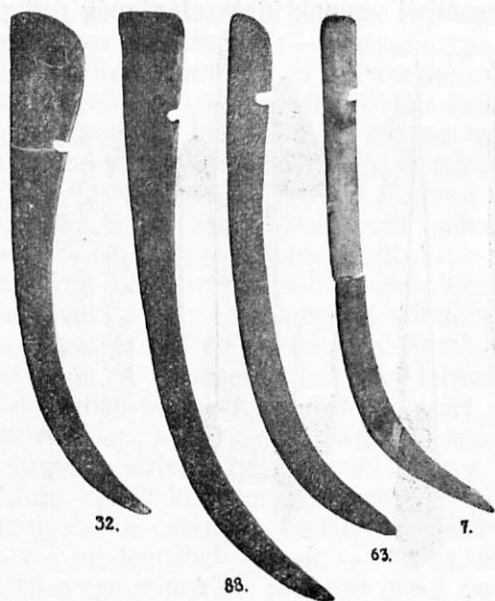

Fig. 3. kép.

Az *a* jelzésű csontok különféle alakváltozatai.

Verschiedene Typen der Platten *a*.

néha egyenes vonalú, letompított sarkokkal, néha pedig félig le van kerekítve. Szélessége ezen a helyen szokott a legnagyobb lenni, s ez a 17 mm-től a 41 mm-ig változik. Hossza is különböző ennek az alaknak. A szegedi csontok hosszúsága 230 és 285 mm között mozog. Csúcsuknak az elhajlása sem egyforma, van amelyik kevésbé hajlik el az egyenes hosszú hátéltól (62 mm), s van olyan, amely igen erősen kihajlik (100 mm). Sajátságos rajta az a felső végéhez közel fekvő, mindig a belső homorú hosszél mentén fekvő *bevágás*, amely már annyi fejtörést okozott. Nem szöglyuk, azt első szemléletre is lehet látni. Többnyire egy 5–6 mm-es körnek kétharmad, háromnegyedes vonala, de ritkán köralakú, leginkább elliptikus formájú s igen gyakran lehet megfigyelni, hogy ennek a nyílásnak a szélei erősen le vannak koptatva (de csak a síma felület felől) s leginkább a csúcsos vége felé eső oldalon. Olyan, mintha ezen nyílásnak a csont hegye felé néző oldalához valami zsineg feszült volna erősen s ezért kopott ki. Alkalmasint erre a megfigyelésre támaszkodik az a (mint látni fogjuk, téves) feltevés, amely ezeket a lemezeket takácsszerszámnak tartotta. A görbe csontlapok alsó hegyes vége jó darabon mindig meg van irdalva, leginkább mélyen belevéssett egymást keresztező párhuzamos vonalakkal. De ez az irdalás áttérjed a lemez keskeny éloldalaira is, még

néha egyenes vonalú, letompított sarkokkal, néha pedig félig le van kerekítve. Szélessége ezen a helyen szokott a legnagyobb lenni, s ez a 17 mm-től a 41 mm-ig változik. Hossza is különböző ennek az alaknak. A szegedi csontok hosszúsága 230 és 285 mm között mozog. Csúcsuknak az elhajlása sem egyforma, van amelyik kevésbé hajlik el az egyenes hosszú hátéltól (62 mm), s van olyan, amely igen erősen kihajlik (100 mm). Sajátságos rajta az a felső végéhez közel fekvő, mindig a belső homorú hosszél mentén fekvő *bevágás*, amely már annyi fejtörést okozott. Nem szöglyuk, azt első szemléletre is lehet látni. Többnyire egy 5–6 mm-es körnek kétharmad, háromnegyedes vonala, de ritkán köralakú, leginkább elliptikus formájú s igen gyakran lehet megfigyelni, hogy ennek a nyílás-

pedig a külső, azaz domború oldalon pontosan addig, ameddig a széles oldal irdalása tart, a belső, homorú oldalon azonban, elég különösen, sokkal feljebb, néha a csontlemez feléig terjed. (8. kép.)

Fontos körülmény, hogy ebből az idomból mindig kettő van, az egyiknek a hegyes vége jobbra hajlik (2. kép *a*), a másiknak balra (2. kép *b*). Kettő-kettő (*a + b*) mindig pontosan egymásra illik, ha megirdalt lapjukkal összetesszük s így egy összetartozó párt képez.

A következő alak mindig keskeny, hosszú, éles hegyben végződő ékalak. Ebből az alakból is kettő van, melyek azonban nem teljesen egyformák. Az egyik nagyobb és mindig domborúra van hajlítva (2. kép *c*), a másik kisebb, és homorú felületű (2. kép *d* és 6. kép). A földben ez a görbület rendszeren kiegyenesedik, de leginkább eltörik). Az eredeti formában megmaradt ékalakú lemezek mindig úgy vannak meggörbítve, hogy a hosszabb *c* pontosan ráillik az összetett *a* és *b* görbe lemez *külső*, domború oldalára, s a rövidebb (*d*) pedig pontosan odaillik az *a* és *b* lemezek *belső*, homorú oldalára. Már ez is elárulja, hogy ez a négy csontlemez egymáshoz való, egy csoportba tartozó. A nagyobb és szélesebb *c* alak szélesebb végén van megirdalva, azonkívül mindkét oldalélén végig. A kisebb és keskenyebb *d*-nek szintén szélesebb vége van megirdalva, de ennek irdalása sokkal feljebb megy, mint a *c*-é, s ennek is mindkét oldaléle végig meg van irdalva. Szélesebb végükön mindakét alak teljesen elvékonyodik, néha egészen papírvékonyságúra. Emiatt aztán ez a része rendszeren le is van törve. Hosszuk mindig a görbe csontokhoz igazodik, szélességük pedig legszélesebb részükön 10—20 mm között változik.

A negyedik alak az, amely a 2. képen *e* betűvel van jelezve. Ez szokott rendszeren a legszélesebb lenni (24—40 mm), két éle mindig párhuzamos, egyenes, és a két vége meg van hegyezve, megirdalva és néha elvékonyítva. Az irdalás éles vonalban végződik s a kettő között megmaradó síma rész mindig körülbelül tenyérnyi széles (90—110—130 mm). A két hegye leginkább ferdén féloldalasan van lecsapva. Hossza 190 és 265 mm között változik. Az a lapja, amelynek két vége irdalva van s a középső részén síma, mindig domború. Másik, végig megirdalt lapja rendszeren

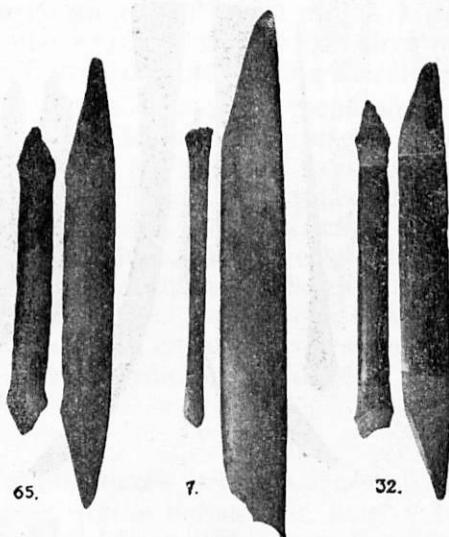

Fig. 4. kép.

Az *e* és *f* jelzésű csontok különféle alakváltozatai. — Verschiedene Typen der Platten *e* und *f*.

egyenes, de előfordul az is, hogy homorú. Rövidebb oldaléle végig meg van irdalva s ez még a ferde csúcséleken is folytatódik. Ebből a csontból is mindig kettő illik össze pontosan.

Végül van még az ötödik alak, amely ha elég széles, leginkább a piskótaalakhoz hasonlít (2. kép *f*). Egyenes és az előbbinél mindig jóval keskenyebb lemez, amelynek szélesedő és elvékonyodó két vége az előbbi alakhoz hasonlóan meg van irdalva. Ez a lapja mindig domború és éles élekben végződő, másik lapja egyenes és végig meg van irdalva. A domború oldalnak simán meghagyott középső része mindig ugyanakkora, mint a hozzátartozó *e* jelzésű lemezeké. Szélessége 10–18 mm, hossza az *e* lemezhez igazodik. (4. kép.)

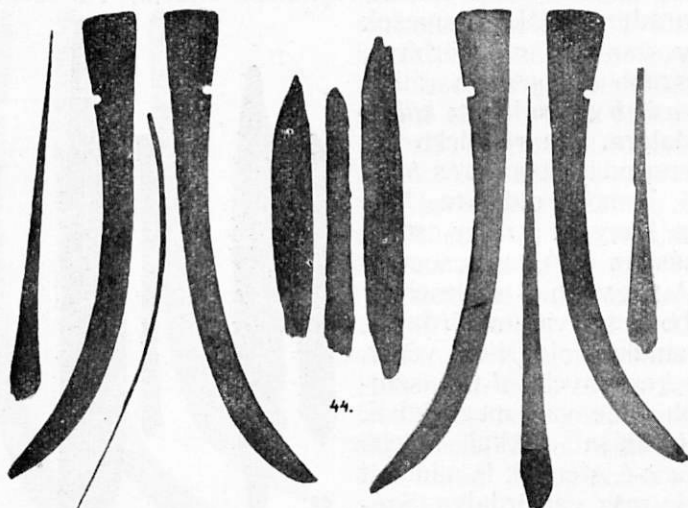

Fig. 5. kép.

A csontlapok egy teljes szerelvénye. (Fehértó-B. 41. sz. sír). — Eine vollständige Garnitur der Beinplatten, aus dem Grabe 41. Fehértó-B.

Már a csontlapok külső megirdalásából is látható, hogy azok két csoportba oszthatók. Az egyikbe tartoznak az *a*, *b*, *c* és *d* jelzésű, a másik csoportba az *e* és *f* jelzésű csontok. Bolygatatlan sírokban is mindig ilyen csoportosításban találhatók. Még pedig mindig úgy, hogy a csontváz fejénél vagy vállánál van egy csoport $a + b + c + d$, a medence táján egy második csoport $e + f + e$, és a lábánál újra $a + b + c + d$ harmadik csoport.

Ritka esetben lehet egy-egy sírban valamennyi összetartozó csontlemezt megtalálni, de ott, ahol mégis megvannak, mindig a fent jelzett *tizenegy darab* csontlemezről áll a *teljes garnitúra*. (5. kép.) Azon nem kell csodálkozni, hogy miért nincs minden sírban mind a tizenegy darab

csont. Mert az, hogy hány csontlemez marad meg egy-egy sírban, az mindig attól függ, hogy milyen földbe vágták a sírt. Humuszos földben, agyagban, homokban, szíkes földben, száraz helyen vagy vizes talajban más és másképp marad meg a csontváz. És amint az emberi csontok is elkorhadnak s porrá válnak a sír földjében, úgy ezek a csontlemezek — bár az emberi csontoknál keményebb anyagból valók — szintén alá vannak vetve ennek a természeti törvénynek. Ezért tapasztaljuk, hogy az egyes sírokbán nemcsak eltört lemezeket találunk, hanem olyan darabokat is, amelyeknek egy része elkorhadt. Az elkorhadásnak minden folkozatát lehet ezeken a csontokon megfigyelni. Nem meglepő tehát az, hogy a legtöbb sírból nem tizenegy, hanem rendszeren ennél kevesebb csontlemez kerül elő. Leginkább a keskenyebb *c*, *d*, és *f* lécek pusztulnak el, ezért találunk ezekből legkevesebbet. Teljes garnitúra ritkán fordul elő. A közölt irodalomból egyet sem ismerünk, ellenben a szegedi múzeum 40 sírra terjedő anyaga között van 6 teljes és két-három majdnem teljes szerelvény.

Feltűnő azonban az, hogy a nagy sírmezők százakra menő sírjaiból helyenként aránylag kevés számú sírban találtak csontlemezeket. Ennek az oka, a fent említett elkorhadáson kívül az, hogy eleinte nem ismerték fel őket. Helyesen mondja ÉBER LÁSZLÓ a hernádpusztai ásatás ismertetése alkalmával (Arch. Ért. XXI, 304), hogy ritka előfordulásukat annak a körülménynek is tudhatjuk be, hogy a sírok felbontásánál e lemezek, ha nem díszesek, csak kevésbé ütnek el a csontváz némely részeitől és így könnyen észrevétlen maradnak. Ezt bizony minden ásató tapasztalhatja s ezért könnyen meglehet, hogy a formájuk miatt emberi bordacsontoknak nézték őket, s vagy kihányattak vagy visszakerültek a sír földjébe.

*

Azt már láttuk fentebb, hogy a csontlemezek bolygatatlan sírokbán mindig három külön csoportban fekszenek. Azt is tudjuk már, hogy a két szélső csoportban négy-négy, a középsőben három lemez van. S miután már arról is van tudomásunk, hogy mely alakok tartoznak egy-egy csoportba, még csak az a kérdés, hogyan illeszkedtek össze a csoportbeli lemezek egymással?

A *Fehértó-A.* 26. sz. sírban (1. kép.) a csontváz bal alkarja mellett fekiúdt egy összepréselt csomóban a szokásos két szélesebb és egy keskenyebb egyenes csontlap, *e*, *f*, *e* eredeti összeállításban. A lemezcsoporthoz olyan volt, mint valami hosszúka doboz, amelynek a negyedik (keskeny) oldala hiányzik. A három csontlap közötti üreget természetesen a sír agyagos földje töltötte meg. Úgy illettek össze a csontok, miképen azt a 8. képen a jobboldali rajz mutatja. Persze doboz vagy valami anyagnak vagy eszköznek a tartója nem lehetett, mert egyik oldala és két vége nyitva van, sőt ott a csontok hegyben végződnek, és szét is nyílnak. Tehát csak arról lehet szó, hogy ez a három csontlap valami keményebb tárgyra rá

voltak ragasztva, s azt körül fogták, amit az érdes, megirdalt visszajuk is mutat. Fa, vagy ehhez hasonló anyag lehetett az, amit körülfogtak, s bizonyosan hosszabb volt a csontoknál, sőt a csontok végeinek szétválásából ítélve, azokon a helyeken meg is vastagodott. Tehát ilyen összetartozó helyzetben kell elképzelnünk mindazokat a csontlapokat, amelyeket a csontváz közepe táján találtak vagy találnak.

Most nézzük meg a másik két lemezcsomót, amelyet mint fentebb mondtam, e középső csoporttól jobbra és balra, azaz a csontváz felső és alsó végénél találunk. A *gátéri* 193. sz. sírból (l. azt) két *összeszegezett* csontléc került elő. Amint a közölt ábra mutatja, (Arch. Ért. XXIV, 209) az egy $a + b$ lemezpár, amely felső végén egy *szögecs* segítségével van

Fig. 6. kép.

A Fehértó-B. 30. sz. sírban megtalált $a + b + c + d$ csontlemezcsomót. Die vier Beinplatten $a + b + c + d$ aus dem Grabe 30. Fehértó-B.

szorosan egymásra erősítve. Az nem tűnik ki az ábrából, hogy a csontlemezek alsó görbe és csúcsban végződő részei is össze volt-e szögelve, mert ez a részük hiányzik. A *Fehértó-B.* temetőből véletlenül *négy* olyan ($a + b$) csontpár került elő a földből, amelyeknek a feje (szélesebb része) *bronz szöggel össze volt szegecselve*. Ezek a 29, 30, 32. és 65. sz. sírból valók, s ezek közül a 29. sz. *két* szeggel volt összekapcsolva. De ezekből azután az is kitűnik, hogy csakis a *felső szélesebb végükön*, a fejükön voltak, vagy vannak összeszorítva, mert a 30. és 65. sz. *egész* lemezeknek alsó keskenyebb részén nem látható sem szög, sem szöghely. Ez az összeszegecseles tehát azt mutatja, hogy az összetartozó két csontlap mindig össze volt kapcsolva, egymásra szorítva, vagy egymáshoz ragasztva, abban az esetben is, ha nem volt benne szög. A megszögelésnek aránylag ritka előfordulásából arra lehet következtetni, hogy ezt csak kiegészítésként alkalmazták, olyankor, amikor a másik, eredeti összekapcsolás valami okból meglazult vagy tönkrement.

De mást is látunk a fent idézett 30. sz. és 32. sz. *fehértói* csontlemezpárokon. Mindkettőben benne maradt a sírban belekerült agyagos föld s az úgy töltötte meg a két lemez közötti részt, hogy a lemezek hegyes keskenyebb vége ékalakúra szétáll; a beszorult megszáradt és megkeményedett agyag *ékalakú*. A 32. sz. lemezek alsó vége le van törve, azonkívül a hozzátartozó c és d lemezek szét voltak szórva. Ellenben a 30. sz. sírból való $a + b$ összeszegezt lemezpáron ott vannak még most is ezek a keskenyebb ékalakú csontok, eredeti helyükön (6. kép). A végük felé szétnyíló a és b lemez külső domború felülete közé be van szorítva a domborúra görbített d lemez, a belső homorú oldalon pedig a másik,

az ékalakú *c*, mindkettő úgy, hogy hegyükkel a görbe csontlapok összehúzó szélénél, szélesebb végükkel pedig amazok keskenyedő és csúcsban végződő vége felé fekszenek. A négy pontosan összeillő csontlap ilyformán egy furcsa alakú négylapú testet fogott körül, amely ugyan elkorhadt s eltiűnt belőle, s helyette most csak a beleszorult agyag maradt meg, de ez a beleszorított tárgy valamikor bizonyosan hosszabb volt, mint amilyenek a csontok. Ez sem lehetett doboz vagy tok, tartója sem ilyen valószínűtlen formájú tárgynak.

Ezek a csontok, mint látható, síma csiszolt felületükkel kifelé, látható helyre voltak téve, s érdekessé tett visszajukkal valami más kemény tárgyra voltak erősítve. Szögelve nem lehettek, mert nincsenek rajtuk szöglük. De érdekes felületükkel rá lehettek *enyvezve*, például fára. Külső érdekes végük tanúsága szerint rá voltak *kötözve* is valamire, zsineggel, bőrszíjacsakával vagy húrral. Ruhán, nemezen, bőrön, páncélon, csizmán nem lehettek felerősítve. Az ilyen többé-kevésbé puha és ezért hajlékony, mozgó anyagról a ragasztott csontlapok mihamar leválnának. Ilyen anyagokra csak szögcseléssel vagy lyukakon át történő rávarrással lehetne a csontokat felerősíteni. Ebből az következik, hogy csak *merev, kemény tárgyra* lehettek *belülről ragasztva, kívülről kötve*. Fém nem lehetett ez, mert annak a nyoma meglátszana legalább rozsdá alakjában, ilyent pedig sehol sem állapítottak meg. Tehát csak *fából* lehetett. Rá lehettek húzva valami fából való hosszabb tárgynak, négyszegletesre elvékonyodó görbe rúdnak vagy lécnak a végére. E feltevással megértjük a csontlapok külső felületén látható irdalást is: ezeken a részeken át voltak kötözve, zsineggel körülcsavarva s a megirdalás arra szolgált, hogy a kötőzsinég onnan le ne csússzon.

Ezek után azt kérdezzük, mi lehetett ez a sírba tett, középen és két végén fehér csontlemezekkel körülkötözött, görbe négyszegletes faléc, vagy pálca?

S itt megint vissza kell térnünk egy kicsit a bevezetés-ként mondotakra. Valóban különös, hogy a népvándorlaskori népek sírjaiban találtak mindenféle fegyvert: kardot, tört, lándzsát, pajzsot, sőt nyilakat és tegezt is, csak éppen a legfontosabbat, a lovas népek főfegyverét, az *íjat* nem találták meg.

Véleményem szerint ez a feltételezett görbe faléc nem lehetett más, mint az eddig még meg nem talált íj, s a rejtélyes csontlemezek csak ennek az íjnak lehettek a részei.

*

Most tehát azt kell vizsgálni, hogy milyen is lehetett ezeknek a népvándorlaskori népeknek, nevezetesen a minket érdeklő avaroknak és a honfoglaló magyaroknak az íjja.

A korai középkor ázsiai eredetű népeinek íjjáról eddig csak néhány

ábrázolást ismerünk,²⁾ maga az *ij* ismeretlen, mert egyetlenegy darab sem maradt fenn belőle. Szakkönyveink elég részletesen foglalkoznak a népvándorláskori népek fegyverzetének leírásával, az *íjról* azonban éppen csak hogy megemlékeznek s legfeljebb a közismert képes ábrázolásokra utalnak. Ennek az a magyarázata, hogy a többi, fémből készült fegyver mégis csak megmaradt többé-kevésbé rekonstruálható állapotban e népek sírjaiban, de az *íjnak*, amely köztudomás szerint a földben elenyésző gyenge anyagból készült, eddig semmi nyomát nem találták. „Nyíl sok akadt a sírokban, ellenben íjat csak egykorú domborművekről ismerünk“, mondja Hampel A régibb középkor emlékei Magyarhonban c. művének magyar kiadásában (35. l.), s egy szóval sem többet az *íjról*. Német kiadású művében pedig azt mondja, hogy az *íj* és tegez nagyon mulékony anyagból volt készítve s ezért hiányzik e kettő leleteinkből, de ismerünk néhány ábrázolást, s itt-ott előkerülnek fémből való veretek, amelyek e fontos fegyver megvoltáról tanúskodnak.

Ez bizony nem sok, és ezzel nem sokra megyünk kérdésünk megoldásában. Tisztán régészeti alapon aligha is lehet ezt megoldani. Mert arra nincsen kilátás, hogy valamikor olyan sírt találjunk, amelyben 1000 vagy másfélezer éven át megmaradt volna az ilyen könnyen pusztuló anyagból készített avar vagy ősmagyar íj. Ilyen csodák csak Egyiptomban vagy a németországi konzerváló hatású lápokban találkoznak; nálunk nincsenek meg sem az afrikai száraz klíma, sem ilyen konzerváló és régiségeket rejtő tőzeges lápok.

Ha tehát nem lehet régészeti alapon, akkor tán meg lehet e kérdést oldani az ethnologia segítségével. Csontlemezeink túlnyomó számban az *avarok* sírjaiból kerültek elő. Az avarokról pedig tudjuk, hogy a törökséghez tartoztak, a mongolországi és keletturkesztáni törökséggel, a hunokkal, türkökkel és az ujugrokkal hozhatók kapcsolatba. (Németh Gyula, A honfoglaló magyarság kialakulása, 104.)

A berlini Museum für Völkerkunde őrzi most azokat a rendkívül becses falfestményeket, amelyeket Grünwedel és később a nemrég elhunyt Le Coq szedett le a Kelet-Turkesztánban fekvő Turfán és környékének elhagyatott régi budhista szentélyeinek falairól. E színes faliképek között

²⁾ Ilyenek a következő helyen találhatók: Indusok a velencei San-Marco egyház mozaik képeiről. — Arch. Ért. U. F. VII. 9.

Nyilazó vitéz a kulgai ezüst csészén. Posta Béla, Régészeti tanulmányok az orosz földön, 115.; Hampel, Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről, 105. tábla. Iskender és Chaehir, klimovai ezüst tálon, Arch. Ért. XXXIV., 106. 32. ábra.

Szaszanida király lovas reliefje ezüst tányérról. Huszka József Ethn. IX, 57.

Nyilazó lovas király képe Déloroszországban talált ezüstcsészén. Arch. Ért. XXI, 320.

Forrer Reallexikon, Taf. 28. 4. Skythischer Bogenschütze.

Griechischer Bogenspanner, Zeitschr. f. Ethn. 1908, 852.

Nyilazó az aeginai templom oromfaláról, u. o. 1908. 848.

A nyilazó Herakles. u. o. 855.

nehány a IX—X. században ott uralkodó *ujgurokról* készült. Fejedelmeket, katonákat, kereskedőket ábrázolnak életnagyságú alakokban, korhű ruházatban. Egy ilyen képen, amely Bázaklikből származik, látható egy nyilazó vitéz, akinek festett íjján alighanem a mi csontlemezeink ismerhetők

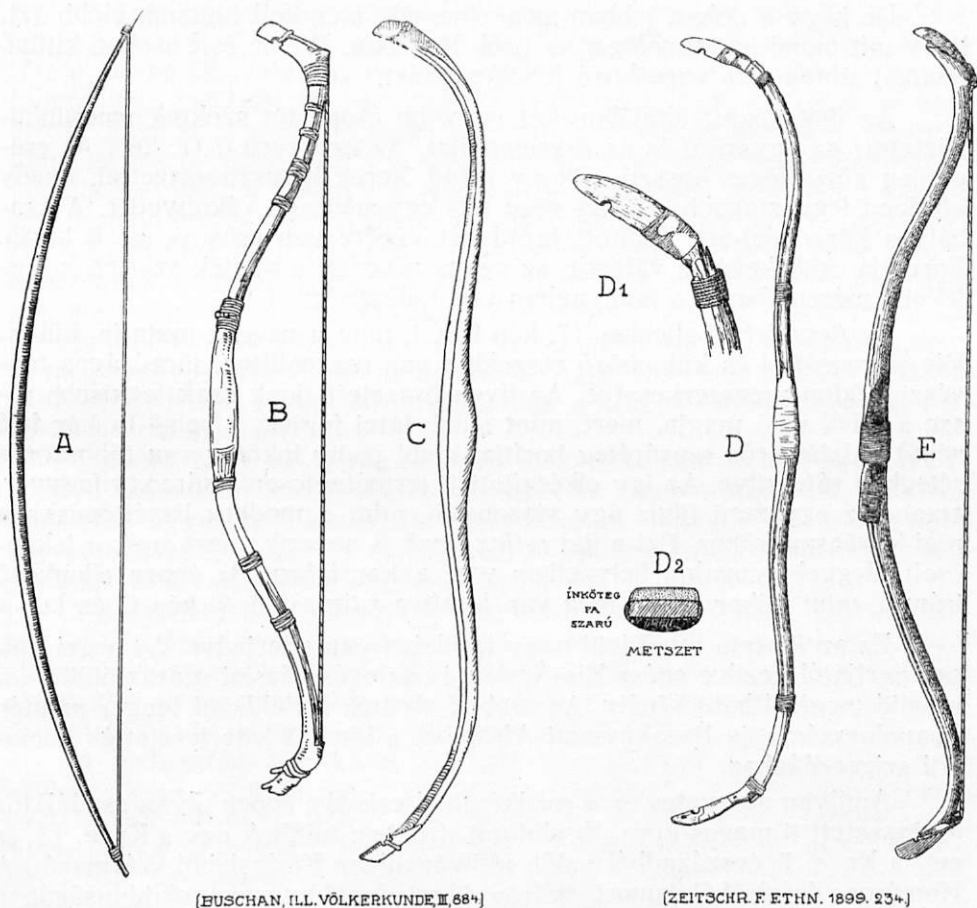

Fig. 7. kép.

Az íj különféle típusai. — Verschiedene Typen des Bogens.

A Egyszerű íj.
Einfacher Bogen.

B, C Összetett íj.
Zusammengesetzter Bogen.

D, E Baskir íj.
Bogen der Baschkiren.

fel. Mert az egyébként sötét színre festett íj középső része és a két vége fehér színű, azonkívül az íjvégnak az alakja hasonlít a mi csontlemezeink görbe csontjaiéra, az íj húrja egészen olyan bevágásokba van beakasztva, mint amelyeneket a mi hosszú görbe csontlapjainkon (a, b) látunk. Söt

éppen ebben különbözik ez a festett íj az u. n. mongol íjtól, amelynek egészen más húrmegegerősítési szerkezete van. Nagy segítségemre volt a kérdés megoldásában az a vázlaton, amelyet 1929 nyarán a berlini múzeum engedélyével ott a helyszínén készítettem.

De hogy a dolgot jobban megérthessük, meg kell tudnunk előbb azt, hogy mit mond az ethnológia az íjról. Buschan, Weule és Luschan kitünő munkái adnak erre vonatkozó felvilágosítást.

Az íjak között általában két nagyobb csoportot szoktak megkülönböztetni: az *egyszerű* és az *összetett* íjat. Az *egyszerű íj* (7. kép, A) eredetileg közönséges hosszú, vékony farúd, kerek keresztmetszettel, amely középen legvastagabb s a két vége felé egyenletesen vékonyodik. A szabályos körív alakúra hajlított farúd két végére van erősítve az íj húrja. Formája csak kevésbé változik az egyes néprajzi területek szerint, s legfeljebb méretekben s a faanyagban van különbség.

Az *összetett íj* ellenben (7. kép B, C), mint a neve is mutatja, különféle anyagokból és különböző részekből van összeállítva, fáradtságos művészi módon megszerkesztve. Az ilyen összetett íjnak csak legkisebb része a fából való magja, mert, mint alább látni fogjuk, a belső (a húr felé néző) oldalát erős szarúrétteg borítja, kívül pedig inkább van többszörös rétegben ráfeszítve. Az így elkészített íj természetesen elsőrendű fegyver, amely az egyszerű íjhoz úgy viszonylik, mint a modern ismétlőpuska a régi kovácspuskához. Ezt a íjat *reflex-íj*nek is nevezik, mert amikor lekapcsolt ideggel nyugalmi helyzetben van, akkor ívformája éppen ellenkező irányú, mint mikor a húr meg van feszítve rajta. (Vö. 7. kép C és D. —

Ez az íjforma rendkívül nagy területen van elterjedve. Az aegai tenger partjától kezdve egész Kis-Ázsián és az egész ázsiai szárazföldön keresztül megtalálható Kináig. Az arabok elvitték a Földközi tenger mentén Spanolországig és Északnyugat-Afrikába, a kínaiak elterjesztették a maláji szigetvilágban.

Amilyen nevezetes ez a rendkívüli elterjedés, éppen olyan csodálatos az összetett íj magas kora. Egyiptomi sírokban találtak egy a Kr. e. 13. és egy a Kr. e. 7. évszázadból valót, nyilvánvalóan Kisázsiaiából származót. A Homérosz leírásából ismert ógörög íj minden lényeges tulajdonságában pontosan egyezik a kisázsiai íjjal.

Sajnos, eredetét és fejlődésmenetét még nem ismerjük. Talán Babylonból ered, vagy talán Kinából. LUSCHAN német ethnográfus úgy sejtí, hogy valamely régi türk nép találta fel, vagy talán a szumírok.

Az összetett íjnak legjellemzőbb típusa és úgylátszik ősfarmája az u. n. *türk-íj*, vagy ahogy LUSCHAN mondja: *turkisztán-íj*. Ennek az íjnak különös, többszörösen meghajlított alakja van, olyan, mintha két lapos S-alakból volna összetéve. Belső magja egy vékony fából való lapos lécs, amelyre elől-hátul egyéb anyagokat borítanak. A faléc az íj közepe felé

erősen megvastagodik, egyrészt, hogy jobb fogást adjon, másrészt azért, hogy éppen ezen a helyen lehetőleg merev és ellenálló legyen. Ehhez a középső részhez csatlakozik két oldalt az erősen meggörbített hajlékony rész, s ezeknek a „karok”-nak a végén újra van egy-egy hosszabb merev részlet, amelyen az ideg megerősítésére való szerkezet van. Az íj különben úgy készül, hogy az alább említett fából való magjának külső felületére a marha láb- vagy nyakizomzatából való gondosan megtisztított, zsírtalanított és megpuhított ínrostokból álló vastag köteget sajtolnak rá nagy erővel. Ezek az ínrostok, ha megszáradnak, felette erős, szívós és rugalmas tömeggé merevednek meg s a fával elválaszthatatlanul összeragadnak. A faléc belső oldalára halenyvvel két hosszú, a középtől majdnem a kar végéig terjedő bivaly, vagy vadkecske szarvából alakított lemezt enyveznek rá. A két lemez az íj közepén pontosan összeér. A fának és a szarulemezeknek összeérő felületeit erre való különös szerszámmal megirdalják, hogy jobb tapadásuk legyen az enyvezésnél. Az így elkészített íj hátát végül beborítják vörös vagy zöld színű finom marokkói bőrrrel, amelybe még aranyos díszítéseket is nyomnak. Az íj belső oldala, tehát a szarúval borított felület takaratlan marad, csak a középen nyúlik át a hát bőrborítása erre az oldalra is.

Érthető, hogy egy ilyen íjnak az előállítására nem valami egyszerű és könnyű munka, hanem rengeteg türelmet és nagy szaktudást, valamint rendkívüli ügyességet kíván. De mindenekelőtt nagyon sok időbe kerül egy-egy összetett íjnak az elkészítése. A sokszor ismételt száradási szünet miatt eltart öt évig, sőt tíz évig is.

Ez a turkesztáni íj nemcsak igen bonyolult készítmény, hanem emellett igen hatásos lövészerszám is lehetett. Rendkívüli nagy teljesítményéről régi feljegyzések tanúskodnak. Szinte csodálatos, hogy a gyakorlott nyilas még az oroszlánál is szembe szállt s be van bizonyítva, hogy ezzel az íjjal többszáz méternyi távolságra is tudtak pontosan célba találni.

A *turkesztáni* íjon kívül van még egy *perzsiai* típus, amely abban különbözik az előbbitől, hogy egy egész szarulemez helyett több egymás mellé ragasztott szarúpálca van alkalmazva s a borítása nyírfakéreg és lakkozás. (A bázakliki íj is nyírfakéreggel van borítva.) Az *indiai* íj még ebben sem különbözik, csak erősebb a hajlása. A *kinai* íjnak pedig az ideg felfektetésére igen erős csontból való támasztékaik vannak. Ezek az összetett íj főbb típusai. Észak-Ázsia népeinek íjja is ebbe a formakörbe tartozik, csak hogy az íj itt mind egyszerűbbé és hosszabbá válik, bőr helyett nyírfakéreggel van bevonva, elmarad a szarúbélelet, s csak az ínrostok maradnak a fából való íjon.

Hogy az összetett íjról való képet teljessé tegyük, szólnunk kell még az íj felajzásáról is.

Az egyszerű íj, némely csekély kivételtől eltekintve, általában mindig felajzott állapotban van, kifeszített idege mindig rajta van. Az összetett íjról ellenben minden használat után lecsatolják az

idegnek legalább az egyik végét, úgy, hogy az íj az előbb említett, előrefelé homorú alakú, nyugalmi helyzetébe visszatér. Az egyszerű íj felajzásához nem kell sem nagyobb erő, sem valami különös ügyesség. Egészen másként van ez azonban az összetett íjnál. Ez t. i. a legnehezebb műveletek közé tartozik. Az egyes múzeumokban levő példányok közül csak a legkisebbeket és leggyengébbeket bírja egy ember felhúrozni. Az erősebb íj felhúrozásához néha három ember is szükséges. Különben néhány antik ábrázolásból tudjuk, hogyan kell ezt a műveletet végrehajtani. Egy ilyen képen a szkýtha vitéz erre a célra nemcsak a két kezét, hanem mindkét lábát is felhasználja. Az íjnak egyik végét jobb lábának felső szárára fekteti, a bal lábával rálép az íj másik végére s csak így tudja az ideg másik végét az ívjégbe beleakasztani.

A *baskir* íj (7. kép D, E) leírásánál mondja LUSCHAN (Zeitschr. f. Ethn. 1899, 235), hogy az íjnak meredeken álló végződése (fülei) és az a mód, ahogy az ideget be kell akasztani [a fülek bevágásába] a turk íjra tipikus. Ezek a fülek külön darab fából készültek s be vannak eresztve az íj fájába. A baskir íjról közölt rajzon (l. még Zeitschr. f. Ethn. 1900, 366) ez szépen látható, s különösen meglepő a részletrajz hasonlatossága a mi csontlemezeink $a + b$ formáival. Az *osztjákok* és *jakutok* tipikus íjja lényegében hasonlít a baskir íjra, csak az ideg megerősítésében van különbség, s emiatt különösen erős fülek kellenek hozzá s ezek azért *csontlemez-betétekkel* vannak megerősítve (u. o. 236). Hasonló íj végződést mutat a *büzükliki* íj, s azokon is világosan látszik az idegbeakasztás módja. Az oldalsó bevágás, a mi görbe $a-b$ csontlemezeink jellemző kerek lyuka, látható még a *karakirgizek* íján (KARUTZ, Die Völker Nord- und Mittelasien, 105. l. 12), a *tatórok* (u. o. 71. l. 16), a *burjétek* (u. o. 65. l. 12.) és a *csukcsok* íján (u. o. 25. l. 19.).

Amint tehát a baskirok külön darab fából készített füleket erősítettek be az íj fájába, úgy az avarok és a honfoglaló magyarok ezt csontból, megfaragott csontlemezekből csináltatták. Ez nemcsak erősebb szerkezetet biztosított, hanem bizonyosan díszesebb, előkelőbb volt. Lehet, hogy a kevésbé előkelő avarok íján is csak fából valók voltak az íj fülei s ezért nem találni több csontlemezt a sírjaikban. De lehet, hogy a baskirok íján is valamikor ilyen csontlapok voltak a most dívó fa helyett.

A fehér csontlemez alkalmazása mindenféle, főleg lövőfegyveren, különben régen igen kedvelt volt s ez a divat szinte mai napig is fenntartotta magát. Amikor hazánkban körülbelül a XIV. század derekán kezdte kiszorítani az íjat a sokkal erősebb hatású számszerij, ennek fából való agyrészét kezdték fehér csontlapokkal borítani. Ebben az esetben már tisztán dekoratív célból. Mikor a puskaporos lövészerszám, a puska váltotta fel a számszerijt, ennek az oldalát díszítették kisebb, vésett ornamentekkel ellátott fehér csontlemezekkel. Régi vadászpuskákon még ma is látható ez a középkori díszítésmód.

CSONTLAPOK A FEHÉRTÓ-B. 32. SZ. SÍRBÓL.

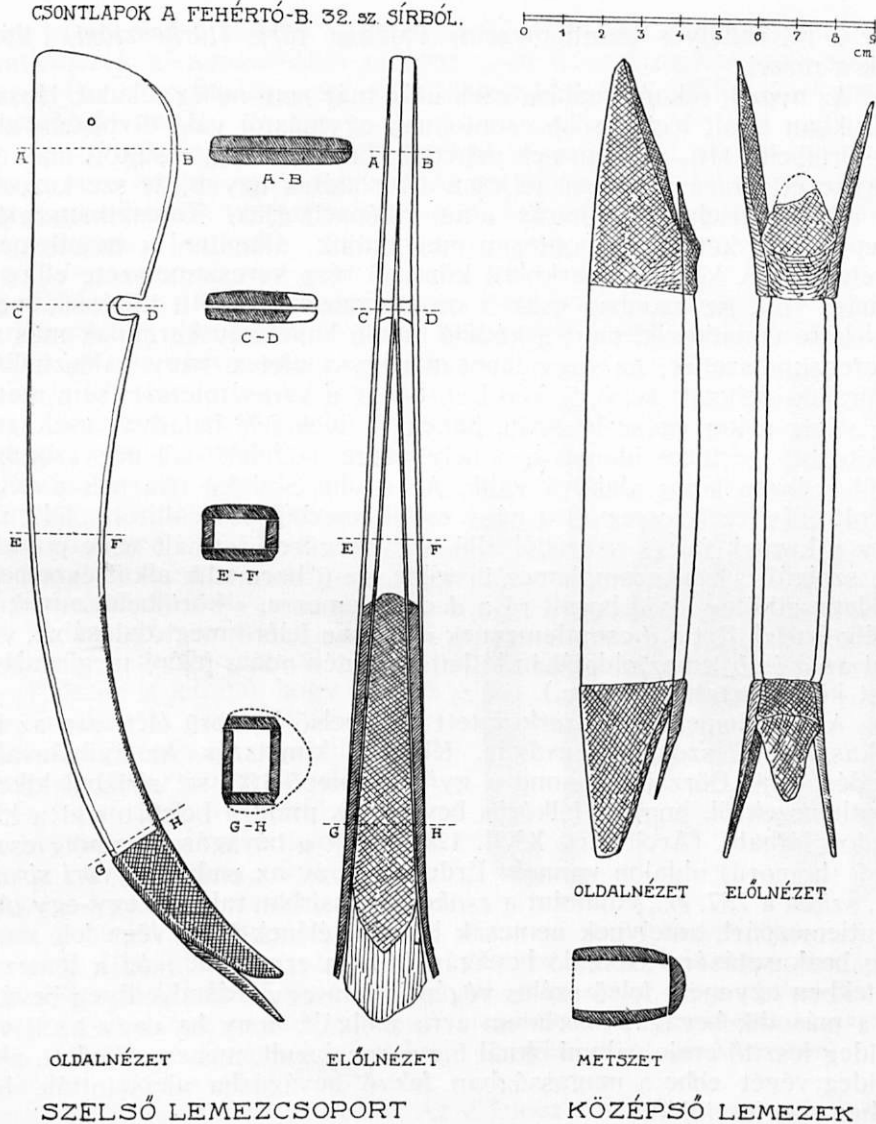

Fig. 8. kép.

Zusammenstellung der Beinplatten.

Aki elolvasta azt, amit az ethnográfusok az íjról mondanak, nem fogja valószínűtlen feltevésnek tartani azt, hogy az avarok és a honfoglaló magyarok íjja is *összetett íj* volt, s aki megnézi a mellékelt ábrákat (7. kép B, C, D, D₁, E), annak, azt hiszem, nem lesznek kétségei az iránt,

hogy a mi rejtélyes csontlemezeink valóban *türk (turkesztáni)* típusú íjnak a részei.

Az *avar* íj rekonstruálása ezek után már nem nehéz feladat. Hosszát a sírokban talált legszélsőbb csontoknak egymástól való távolsága alapján körülbelül 110—130 cm-nek vehetjük. Farészei és a rásajtott ínak és a ráenyvezett szarú a földben teljesen elkorhadtak ugyan, de szerkezetét a fent közölt Luschan-féle leírás után elképzelhetjük. Keresztmetszetét a közepén és a két végén pontosan meg tudjuk állapítani a csontlemezek méreteiből. (8. kép.) A markolati középső rész keresztmetszete ellipszisformájú volt. Ez azonban csak a csontlemezek közötti középső, merev íjrészletre vonatkozik, mert a kétfelé induló hajlékony karoknak más volt a keresztmetszetük; ez vagy laposan négyszegletes, vagy valószínűbben félköralakú lehetett (v. ö. 7. kép D₂). De ez a keresztmetszet sem maradt meg végig a kar egész hosszán, hanem a fülek felé haladva csakhamar átváltozott gerinces idomúvá, amely végre a „fülek“-nél négyszögűre s végül egészen lapos alakúvá válik. Az enyhe S-alakú íjkarnak a végére rá volt erősítve (enyvezve) a négy csontlemezről összeállított „fűl“, úgy, hogy a karnak fa- és szarúból álló négyszögűre formált vége pontosan bele szolgált a négy csontlemez üregébe, az íj harmadik alkatrésze pedig, az idegrostköteg kívül borult rá a *d* csontlemezre, s körülbelül annak közepéig ért fel. Ezt a *d* csontlemeznek magasan felérő megindulásából, valamint az *a* és *b* lemez oldalélein látható, szintén odáig felérő megindulásból lehet következtetni. (8. kép.)

A csontlemezekből szerkesztett íjfűl belső homorú élén van az ideg beakasztására szolgáló bevágás, félkörös kimetszés. Az nyilvánvalóan tévedés, amit Börzsönyi mond a győri sírmező 106. sz. sírjából kikerült csontlemezekről, hogy a félkörös bevágódás majd a belső, majd a külső oldalon látható. (Arch. Ért. XXII. 129). Ezek a bevágások mindig csak a belső (homorú) oldalon vannak. Érdekes, hogy az említett *győri sírmező* 481. sz. és a 757. sz., valamint a *csókai* lovassírban találtak egy-egy olyan csontlemezpárt, amelynek nemcsak homorú élének felső vége felé van az ideg beakasztására szolgáló bevágás, hanem ezenkívül még a lemez (ez esetekben egyenes) felső széles végén is van egy második ilyen bevágás. Ez a második bevágás szerintem arra szolgált, hogy ha vagy az íj vagy az ideg feszítő ereje valami oknál fogva meglazult, megereszkedett, akkor az ideg végét ebbe a magasságban fekvő bevágásba akasztották, hogy jobban megfeszüljön.

A csontlemezekből szerkesztett fülek azonban nemcsak rá voltak enyvezve az íj fájára, hanem, mint a lemezek alsó végén látható külső felületi irdalások mutatják, ezen a helyen még körül is voltak kötözve többszörösen körülcavart zsineggel, vagy bőrszíjacskákkal. Ugyanez látszik a markolati rész csontlemezein is. Erre a körülkötözésre találunk példát a 7. kép összetett íjján (B) és a baskirok íjján (D).

Íjünknek külső borítását természetesen rekonstruálni nem lehet.

Hogy bőrrel volt-e borítva, vagy nyírfakéreggel, azt nem tudjuk. A fehér csontlemezek alkalmazásából azonban arra lehet következtetni, hogy az avarok íjja a borításban sem maradhatott el a fenti leírásban elmondott díszesebb kivitelől.

Hogy milyen anyagból való volt az avar íj *idege*, azt természetesen szintén nem tudjuk megmondani. Az analógiákból következtetve, csak annyit mondhatunk valószínűnek, hogy vagy bélhúrból vagy bőrszinórból volt sodorva.

*

Ezek után áttérve a *magyar* sírokból kikerült csontlemezekre, ezek alapján rögtön kimondhatjuk, hogy a *honfoglaló magyarok íjja nem volt azonos az avarokéval*. Az avar íjak között is lehettek forma-variánsok és típus-változatok, azt látjuk a csontlemezek változó alakjáról (3. kép), (valószínűleg divatoztak ebben is), de szerkezetileg bizonyosan azonos volt minden avar íj. A magyarok íjjának azonban szerkezet tekintetében is különbözni kellett az avarokétól, mert a magyar sírokból kikerült csontlemezek *másformájúak*. (9. kép.)

Először is feltűnő, hogy míg az avar sírokból 11 darabból áll a teljes garnitúra, a magyar sírokból ennyi csont még sehol sem került elő, sőt a *c*, *d* és *f* formának megfelelő csontlemezeket még egyáltalán nem találtak magyar sírban. Igaz, hogy eddig aránylag kevés (11) sírban a csontlemezeit ismerjük, de már ezekből is meg lehet állapítani, hogy csak két-két *a + b* és két *e* jelzésű lemez, tehát összesen *hat darab* szokott egy-egy sírban előfordulni. És ennek a hat lemeznek az alakja is erősen különbözik az avar sírokból való lemezekétől. Az *e* lemez rövidebb, az alakja inkább ellipszis alakú s nincsenek egyenes oldalélei, amiből következik, hogy *e* kettőnek nem is lehetett harmadik, az avar *f* lemeznek megfelelő társuk. Még nagyobb a különbség az *a + b* csontlemezpárnál. A magyar *a* vagy *b* lemez ugyanis fent keskeny és lent széles, tehát éppen megfordítottja az avar lemezeknek, azonkívül nincs meg az a határozott görbülete, amely az avar lemezeket jellemzi. A magyar *a* és *b* lemez egyenes, s csak néha van egy kis elhajlása, de az nem a végén, hanem a közepe táján van,

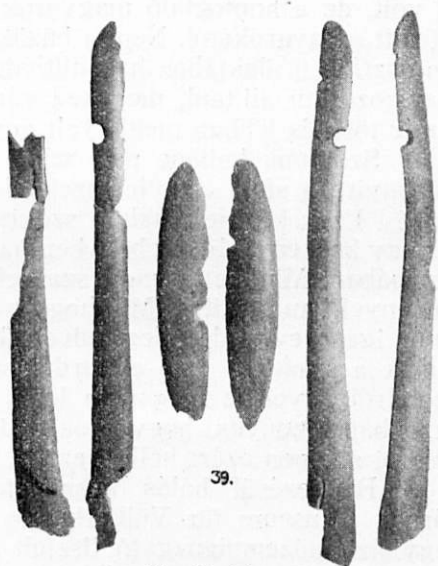

Fig. 9. kép.

Csontlemezek honfoglaláskori magyar sírból. (Kiszombor, 39.) — Beinplatten aus einem Grabe der ungarischen Landnahmezeit. (Grab 39. Kiszombor.)

Ezek a lemezek is megvan a megerősítésre szolgáló belső egész és külső részleges megírdalás, így az *e* lemez két végén, valamint az *a* és *b* alsó, elszélesedő végén, de ez sokkal felületesebb, nem olyan határozott s nem végződik éles vonalban, mint az avar csontokon. Az oldalélen már csak azért sincs irdalás, mert ezek a magyar csontlapok rendesen oldalt is elvékonyodnak s csak az *a* és *b* lemezek felső részükön valamivel vastagabbak. Általában vékonyabb csontból készültek a magyar íjak lemezei, s valószínűleg ez az oka annak, hogy teljesen ép csontlemez még nem került elő, mindig csak darabokban és összetörten maradtak meg.

Az kétségtelen, hogy a magyar sírokból való csontlemezek is *íjról* valók, ahhoz sem férhet kétség, hogy ez az íj is *összetett*, sőt *turk-típusú* íj volt, de a honfoglaló magyarok íjjának az alakja mindenesetre különbözött az avarokétól. Nem a bázáklíki *ujgur* íjhoz, hanem inkább a *baskir* és *osztják* íj alakjához hasonlíthatott. Ezt azonban most még nem merem határozottan állítani, meg kell várni, amíg több magyar sírt felásnak s amíg több és jobban megfigyelt anyag áll rendelkezésünkre.

Szólnunk kellene még végül a népvándorláskori sírokból talált s többnyire a síma csontlemezekkel együtt előforduló *díszített* csontlapokról is. Ezek kétféle alakban szoktak előfordulni. Egy szélesebb, rövidebb, és egy keskenyebb, enyhe ívben hajló s egyik vége felé kissé elkeskenyedő formában. Mindkettő vagy szalagfonadék — vagy indadíszes vésett ékítménnyel van díszítve. Minthogy azonban a tanulmányozáshoz való anyag még igen kevés, de főleg, mivel nincsenek megbízható pontos megfigyeléseink a sírokból való előfordulásról és elhelyezésről, azért ezeknek mi-voltáról egyelőre még nem lehet határozott véleményt mondani. Annyi azonban bizonyos, hogy ezek a díszített lemezek nem voltak az íjnak a részei s éppen ezért kellett ezt itt felemlíteni.

Befejezésül hálás köszönetemet kell kifejeznem Dr. *Byhan Artur* úrnak (Museum für Völkerkunde, Hamburg), valamint *Kiss Lajos* nyír-egyházi múzeumigazgató tisztelt barátomnak, akik értékes felvilágosításokkal elősegítették munkámat.

Dr. Cs. Sebestyén Károly.

RÄTSELHAFTE BEINPLATTEN IN GRÄBERN DER VÖLKERWANDERUNGSZEIT.

In Gräbern der Völkerwanderungszeit, namentlich in jenen der *Avaren* und der *Ungarn* aus der Landnahmezeit, findet man dünne, schmale, manchmal gekümmte, mit Verzierungen versehene, oder ganz glatte Beinplatten, deren Bestimmung bisher unbekannt war, der Zweck derselben konnte noch nicht ermittelt werden.

Wir kennen fast das ganze Inventar der Gräber aus der Völkerwanderungszeit, und können mit mehr-minderer Gewissheit fast jeden Gegenstand daraus bestimmen. Nur wenige solche Sachen kommen aus der Erde dieser Gräber, von denen wir nicht bestimmt wissen, welchem Zweck sie einst dienten, und unter diesen sind die rätselhaftesten die oben genannten verzierten und glatten Beinplatten.

Im Folgenden will ich mich nur mit den *glatten* Beinplatten befassen, weil ich nur deren Rätzel entschleiern konnte, die Bestimmung der nicht weniger interessanten, manchmal sehr schön verzierten anderen Beinplatten und -Leisten, soll für ein andermal bleiben. Meines Wissens befasste sich bisher niemand mit diesen Beinplatten, man umging die Lösung der Frage, und schrieb denselben die verschiedensten Verwendungsmöglichkeiten zu. Für Teile von Köchern, Säbelscheide-Beschläge, Sattel-Verzierungen, Dolchscheide, Spannleisten des Filzpanzers, auch für Weberwerkzeuge wurden sie bisher gehalten.

Das Städtische Museum zu Szeged ist durch die Grabungen des Direktors Franz Móra in der glücklichen Lage, in Bezug auf die Anzahl solcher Platten, an ersten Stelle zu stehen. Im Laufe der letztjährigen Ausgrabungen kamen so viele Beinplatten in den Besitz des Museums, dass nicht nur zahlenmässig die meisten Platten hier beisammen sind, sondern diese Zahl übertrifft wahrscheinlich die deren des ganzen übrigen Landes zusammen.

Dieser Umstand, dann auch die genauen Beobachtungen während der Ausgrabungen, ermöglichten es, dass endlich Licht in diese sechs Jahrhunderte alte Dunkelheit kam.

Im ungarischen Teil dieser Abhandlung sind die Umstände der ein-

zelen Beinplatten-Funde genau beschrieben und aufgezählt. Hier wollen wir uns nur mit einer summarischen Zusammenfassung begnügen.

Die ersten rätselhaften Beinplatten kamen meines Wissens nach im Jahre 1871, also vor sechzig Jahren aus der Erde. Diese wurden in einem aus der ungarischen Landnahmezeit stammendem Reitergrab in *Piliny* (Kom. Nógrád) gefunden. In *Budapest* fand man acht Jahre später das zweite Grab mit solchen Funden, bei Anlage des Wettrenplatzes. In *Nemes-Ócsa* (Kom. Komárom) wurden zum drittenmal Beinplatten gefunden und als Beschlag der Säbelscheide befunden. Im grossen Gräberfeld zu *Keszthely* ist nur ein einzelner solcher Fund vorgekommen. In der Gemeinde *Ártánd* (Kom. Bihar) fand man in einem Reitergrabe aus der Avarenseit gekrümmte Knochenbeschläge vom Sattel oder von der Säbelscheide. Auch in *Gombos-Bogojeva* fand man in zwei Gräbern Beinplatten. In zwei Gräbern in *Hernádpusztá* (Kom. Pest) sind Platten die man für Umhüllungen der Schwert- oder Dolchscheide hielt, gefunden worden. Zum zweitenmal in *Piliny* fand man wieder in einem ungarischen Grabe ganz weisse wunderbar konservierte Beinplatten. Die in *Szabadka* gefundenen Platten hielt man anfangs für Messerhefte, Pfriemen, später nach gründlicherem Studium kam man darauf, dass es wohl Werkzeuge und Gebrauchsgegenstände eines Webers der Völkerwanderungszeit sein müssen. Endlich kam dann ein grösseres Gräberfeld, das zu *Győr*, in dem aus 18 Gräbern diese Beinplatten zum Vorschein kamen. Und zwar im Grab Nr. 36, 71, 106, 107, 156, 160, 209, 481, 484, 494, 705, 745, 752, 755, 757, 792, 802, 813. Hier machte man die ersten genaueren Beobachtungen über die Lage der Beinplatten im Grabe. Im übrigen hielt man sie noch immer für Weberwerkzeuge, und da man die meisten zu Füßen fand, für die Bestandteile des die Beine bedeckenden Fusszeuges oder der Kleidung. Auch wurden die Platten untersucht und für Elfenbein befunden. Aus dem grossen Gräberfeld in *Gátér* (Kom. Pest) kamen nur aus zwei Gräbern (193. und 212) Beinplatten heraus, darunter ein Paar, das mit einer Niete fest verbunden war. In *Dunapentele* (Kom. Fejér) fand man im Reitergrabe Nr. 7 und im Reitergrabe Nr. 10. Beinplatten. In *Kenézlő*, (Kom. Szabolcs) wurde ein Gräberfeld aus der ungarischen Landnahmezeit ausgegraben und hier wurden im Grabe 16. und 18 Beinplatten gefunden, die man damals als zur Befestigung des aus Filz verfertigt gedachten Panzers annahm. Schliesslich fand man noch auf dem in der Gemarkung der Gemeinden Bágyog und Szovát gelegenen *Gyűrhegy* im Reitergrab Nr. 2, dann später in einem Grab Nr. 8 verschiedene Beinplatten. (Die Stellen der betreffenden Literaturangaben sind im ungarischen Teil bei jedem Fundort angegeben.)

Dies ist nun alles, was bisher über diese Beinplatten publiziert wurde. Wie wir sehen, kamen in vierzehn Fundstellen im Ganzen aus sieben- unddreissig Gräbern solche Funde vor. Es kann ja möglich sein, dass es ausser diesen in unseren Museen noch einige andere gibt, es ist auch nicht

ausgeschlossen, dass irgend ein Fund meiner Aufmerksamkeit entgangen ist, eben deshalb will ich die obige Aufzählung keinesfalls für vollständig halten.

Zu dem bisher nicht veröffentlichten Material gehört auch der grösste Teil der Beinplattensammlung des Szegeder Museums.

Direktor *Franz Móra* vom Städtischen Museum, der vom meisten Glück begünstigte Ausgraber der letzten fünf Jahre und vielleicht des ganzen Landes beendete 1912 seine siebente Ausgrabung in *Csóka* (Kom. Torontál), am Kremenýák-Hügel. Er fand damals in die neolithische Terramare eingegrabene 14 Gräber aus dem älteren Mittelalter, und unter diesen war das dreifache Grab 1—3 das reichhaltigste. Es enthielt das Skelett eines avarischen Kriegers, das einer Frau und eines Dieners, ausserdem das Gerippe eines ganzen Pferdes. An der rechten Seite des Hauptskeletts lagen in der Nähe der rechten Hand, zwei gebogene Beinplatten, auch zu Füßen fanden sich solche Platten, dann zwischen den Beinen wieder drei Stück. Im selben Grabe, in der Nähe des Pferdeskeletts fand man noch einige solche Beinplatten.

Im Jahre 1925 grub F. Móra ein aus sechs Gräbern bestehendes Feld in *Kunágota* (Kom. Csanád), aus der ungarischen Landnahmezeit. Im Grab Nr. 3. fanden sich solche Beinplatten, in teilweise zerbröckeltem Zustande. (Dolgozatok II, 1926, 131.)

In der Nähe des Szegeder Rangier-Bahnhofes liegt das *Ballagító-Kundomb* genannte Ackerfeld. Hier grub das Museum 1926 ein grosses Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit aus. Im Grabe 34. fand man drei dieser Beinplatten, im Grab 180, in dem das einzige Schwert des Gräberfeldes gefunden wurde, waren neun Stück dieser Platten. Sie waren in drei Gruppen gelegen: die eine neben dem linken Knie des Skeletts, die zweite zwischen den beiden Beinen, die dritte über der Brust. Im Grab 300, das in Situ in's Museum gebracht wurde, liegen zwei gerade, an beiden Enden zugespitzte Beinplatten, an der linken Beckenseite des Skeletts.

In der Gemarkung der Gemeinde *Kiszombor* (Kom. Torontál) grub F. Móra im Jahre 1928 und dann 1930 ein aus 620 Gräbern bestehendes Gräberfeld aus der Zeit der Hunnen, Gepiden und der ungarischen Landnahme. In den Gräbern der letzteren waren wieder diese charakteristischen Beinplatten zu finden. In Grab B. 12. waren es 4 Stück, in B. 217. fünf, in E. 39. sechs Stück, in F. 1. vier Stück Beinplatten, grösstenteils zerbrochen.

Acht Kilometer von der Stadt Szeged entfernt liegt der See *Fehértó*, an dessen südlichen Uferrande F. Móra 1929, und fortsetzungsweise 1930 ein hunnisch-avarisches Gräberfeld von 352 Gräbern aufschloss. Hier kamen aus fünf ausschliesslich avarischen Männer-Gräbern Beinplatten hervor. *Grab 26.* (Fig. 1.) An der linken Seite des Skeletts, über der Achsel lagen zwei gebogene Beinplatten übereinander, mit dem breiteren Ende

aufwärts, daneben eine keilförmige schmale Leiste, eine zweite Leiste war zwischen die breiten Platten eingeklemmt. Neben dem linken Unterarm lagen in einer zweiten Gruppe vereint zwei breitere gerade Beinplatten und eine schmalere, und an der Seite des linken Unterbeines waren in einer dritten Gruppe wieder zwei lange gebogene Platten, mit ihrem breiterem Ende aufeinander, die Spitzen auseinandergedrückt, daneben die zwei spitzigen keilförmigen Leisten. Diese Platten lagen mit dem breiten Ende nach auswärts, mit den Spitzen gegen das Skelett. Es waren also insgesamt elf Beinplatten im Grabe. Die drei Beinplatten-Gruppen lagen längs des Skeletts in beiläufig einer Richtung und die grösste Entfernung derselben voneinander war 1.35 m. — *Grab. 41.* Auch hier waren die Beinplatten an der linken Seite des Skeletts, einige waren zerbrochen, die Spitze abgebrochen. An der linken Schulter lagen zwei längere gebogene Platten und zwei keilförmige, links des Beckens eine schmalere Leiste und zwei, an beiden Enden zugespitzte gerade Platten, beim linken Knie wieder, in einer dritten Gruppe zwei längere gebogene Platten mit den zwei keilförmigen Leisten. Insgesamt 11 Stück. Die Entfernung voneinander war 1.10 m. — *Grab 43.* Im ausgeplünderten Grabe lagen neben dem linken Beine des Skeletts drei Stück, eine schmalere und zwei breitere Beinplatten, von allen die Spitze abgebrochen. — *Grabe 63.* Auf der Brust des Skeletts lagen zwei gebogene breitere Platten und zwei schmale keilförmige Leisten, zerbrochen und in sehr morschem Zustande. Am linken Oberbein lag eine ganze und eine zerbrochene breitere Platte und eine sehr zerbröckelte schmalere Leiste. Am linken Fuss über dem Knöchel lag ein zweites, gebogenes Plattenpaar und die Stücke von zwei keilförmigen Leisten. Zusammen 11 Stück, Entfernung 1.30 m. — *Grab 247.* Aus sehr nasser Erde, in stark verfaultem Zustande und in Stücke zerbrochen, auch mangelhaft, kamen die Beinplatten heraus. Neben dem linken Schlüsselbein des Skeletts lagen die Stücke von zwei gebogenen Platten, an der linken Seite des Beckens zwei breitere Platten und am linken Unterbein die Fragmente von zwei schmaleren Platten. Im Grabe waren ausserdem noch zwei geschnitzte Beingegegenstände. Entfernung 1.20 m.

In etwa 800 m Entfernung von obigem *Fehértó-A* benanntem Gräberfeld gegen Osten, gleichfalls am Uferrande des Sees, lag ein zweites Gräberfeld, nur waren hier fast ausschliesslich avarische, und zwar grösstenteils Männergräber. Leider waren von den gefundenen 90 Gräbern 88 ausgeraubt. Die zufällig zurück- oder unbeachtet gebliebenen Fundstücke zeigen, dass dies einst einer der reichsten Friedhöfe der Gegend gewesen sein muss. Dieses Gräberfeld ist für uns deshalb von besonderer Bedeutung weil hier verhältnismässig die meisten Beinplatten gefunden wurden. Es besteht eine sehr grosse Wahrscheinlichkeit, dass in allen Männergräbern solche Beinplatten gewesen sind, nur sind dieselben in den meisten Gräbern entweder gänzlich verwest, weil die Gräber in sehr wasserreicher Erde gegraben waren, oder aber sind die Beinplatten

während der Ausplünderung herausgeworfen worden. Trotz der sehr ungünstigen Grabungsumstände ist es doch gelungen aus 24 Gräbern mehr oder minder vollständige Beinplatten-Garnituren zu heben.

Fehértó-B., Grab 7. Hier waren in dem durcheinander gewühltem Grabe in unbestimmbarer Lage ein Paar krumme, auffallend schmale Beinplatten, zerbrochen, ausserdem die Teile von drei schmalen Leisten. — *Grab 9.* Der obere Teil von zwei gebogenen Platten mit breitem rundem Kopfteil, und das Bruchstück einer keilförmigen Leiste. — *Grab 12.* Nur der Schädel des Skeletts war von der Stelle gewühlt; über der linken Schulter lagen zwei auffallend schmale, gekrümmte Beinplatten, als Paar, aber auch verschoben, da sie mit ihren spitzen Enden nach aussen wiesen, daneben lagen zwei schmale keilförmige Leisten. Neben dem Becken lagen zwei breitere, an beiden Enden zugespitzte und eine schmalere gerade Platte, die ersteren zerbrochen. Die andere Gruppe des gebogenen Plattenpaares und die dazu gehörigen schmalen Leisten lagen am linken Bein des Skeletts. Die Farbe der Platten ist gelblich-braun; es sind im ganzen 11 Stück. — *Grab 15.* Aus der Erde des stark durchwühlten Grabes kamen zwei breite gerade und eine schmale Beinplatte hervor, alle drei zerbrochen und verstümmelt. — *Grab 25.* Auch aus diesem durchwühlten Grab kam ein Paar der gebogenen Platten und die grössere Hälfte einer keilförmigen Leiste, sowie zwei Stück breitere gerade Platten heraus. — *Grab 29.* Durchwühltes Grab eines Männerskeletts mit Schwert. An der Spitze des an der rechten Seite des Skeletts liegenden Schwertes lag der obere Teil eines krummen Plattenpaares, dessen breiter Kopfteil mittels zwei *vernieteter Bronzenägel verbunden* ist; es fand sich noch eine breite gerade Platte und der Teil einer schmalen Leiste. — *Grab 30.* Stark durchwühltes Männergrab, aus dem aber jener Fund zu Tage kam, mittels dessen die Bestimmung der Beinplatten enträtselt werden konnte. Das krumme Plattenpaar mit den dazugehörigen zwei keilförmigen spitzen Leisten kam in ursprünglicher Zusammenstellung als Ganzes aus der Erde. Auch die andere Gruppe dieser vier zueinander gehörigen Beinplatten kam zum Vorschein, ausserdem fand sich auch die dritte Gruppe, der beiden breiten an beiden Enden spitzen Platten und die schmale Leiste. Zusammen 11 Stück. — *Grab 32.* Aus diesem gleichfalls durchwühlten Grabe hat man von verschiedenen Stellen, in zerstreuter Lage 10 Stück der Platten herausgenommen. Bis auf ein fehlendes Stück ist es eine volle Garnitur. Das eine Paar der krummen Platten ist mit einer *Bronzeniete verbunden*. — *Grab 33.* In diesem Grabe stand so viel Grundwasser, dass selbst vom Skelett kaum etwas übrig blieb, alles andere war vermodert. Kein Wunder, dass nur sechs Platten übrig blieben. Hier fand man noch ein schönes Knochenstück, aus dem der Kopf eines Krokodils geschnitzt ist. — *Grab 34.* Zerstörtes Grab eines älteren Mannes. In der Nähe des linken Beckenteiles fand man den oberen Teil eines Paares der krummen Platten. — *Grab 36.* Aus emporquellendem Wasser und tiefem Schlamme hob man

zwischen Schwertteilen und Pfeilspitzen liegende sechs Stück Beinplatten, deren einige zerbrochen, andere nur mangelhaft waren. — *Grab 40.* Mit Pfeilspitzen zusammen kamen die Teile von drei sehr stark verfaulten Beinplatten heraus. — *Grab 44.* Obzwar auch dieses Männergrab stark durchwühlt war, ist es doch gelungen in demselben die aus 11 Stück bestehende vollständige Garnitur, ausserdem die Fragmente einer schmäleren und einer breiteren verzierten Beinplatte zu finden. — *Grab 57.* Aus diesem durchwühlten Männergrab kam eine ganze und eine abgebrochene Beinplatte zu Tage. — *Grab 61.* Aufgewühltes Männergrab, in dem alle Beinplatten zerbrochen waren. Ein krummes Plattenpaar, der obere Teil einer krummen Platte, die Reste von zwei keilförmigen Leisten, der Teil einer schmalen geraden Leiste fanden sich. Dieser Fund ist deshalb bemerkenswert, weil statt der hier fehlenden beiden breiten, an beiden Enden zugespitzten geraden Platten, sich ebensolche *Eisenplatten* fanden. — *Grab 62.* Männerskelett mit bis zur Unkenntlichkeit zermürbten Beinplatten-Fragmenten. — *Grab 65.* Durchwühltes Männergrab. Die Plattengruppe an der Seite des Schädels oder der Schulter fehlte, in der Mitte fand sich die aus drei Platten bestehende mittlere Gruppe, zu Füßen aber das krumme Plattenpaar, am Kopfteil *zusammengenietet*, mit den dazugehörigen zwei keilförmigen Leisten. — *Grab 66.* Aufgewühltes Männergrab mit Schwert und Pfeilspitzen. Es kamen nur die Teile von drei Platten hervor. — *Grab 67.* Stark durchwühltes Reitergrab, in dem sich nur zwei Teile der mittleren Platten im Becken des Skeletts vorfanden. — *Grab 69.* Männergrab, in dem der obere Teil des Skeletts durchwühlt war. Alle Beinplatten waren zerbrochen und stark verfault. Bis auf zwei fehlende Stücke ist es doch eine ganze Garnitur, leider in Stücke zerbrochen. Die Platten lagen in natürlicher Lage am linken Unterbein und links des Beckens. Die obere Gruppe war zwischen den Knochen des Skeletts verstreut. — *Grab 71.* Die beinahe schwarzgefärbten Platten waren im Grabe zerstreut; vier Stück, zerbrochen. — *Grab 73.* Beinahe vollständige Garnitur, nur eine mittlere Platte und die Hälfte der dazugehörigen Leiste fehlt. In Schulterhöhe und zu Füßen des Skeletts lagen die Platten in normaler Lage, die mittleren lagen im Becken. — *Grab 78.* Das Skelett lag in 40 cm tiefem Wasser. Ausser zwei geschnitzt verzierten Platten kam nur der Teil einer mittleren Platte hervor. — *Grab 88.* Bis zum Becken verstümmeltes Skelett in durchwühltem Grab. Die untere Plattengruppe war an richtiger Stelle, zwischen dem Schwert und dem rechten Knie, mit dem breiten Ende nach unten, mit der Spitze nach oben. Die mittleren Platten waren im Becken zerstreut und ein Teil davon verfault. An der Stelle der linken Schulter lag die zweite Gruppe der krummen Platten.

In den aufgezählten 24 Gräbern waren, ausser den hier nicht angeführten anderen Funden, auch acht Schwerter (oder die Bruchstücke davon) und es fanden sich mit Ausnahme einiger stark durchwühlter Gruben in allen Gräbern eiserne Pfeilspitzen.

Wenn wir nun die sämtlichen, die weiter oben aufgezählten ungarländischen und die Szegeder Funde nach der Herkunft klassifizieren, stellt es sich heraus, dass die beiden Funde von *Piliny*, der von *Nemes-Ócsa*, der eine aus *Gombos-Bogojeva*, die zwei aus *Kenézlő*, dann der von *Kunágota* und die vier aus *Kiszombor*, also insgesamt elf, aus Gräbern der ungarischen Landnahmezeit oder dem ersten Jahrhundert des ungarischen Königreiches stammen, die übrigen aber alle aus Gräbern der Avarenzeit. Diesen Unterschied können wir nicht nur aus der verschiedenen Form, sondern auch aus der variierenden Zahl der Beinplatten bestimmen. Im Folgenden will ich deshalb vorerst die grössere Zahl der avarischen Funde besprechen und erst hernach die aus den ungarischen Gräbern stammenden erwähnen.

*

Wenn wir nun die Beinplatten genauer untersuchen, so finden wir, dass dieselben aus einer überaus harten, gleichmässigen Masse, eher aus tierischem Zahn, als aus Knochen sein können. Schon *Börzsönyi* fand dass dieselben aus Elfenbein bestehen. (Arch. Ért. XXVI, 316). Die Platten und Leisten sind aus einem dickeren Bein gesägt, und zwar in 2—3—4 mm starken Platten. Die Farbe geht heute vom gelblich-braun bis ins braunschwarz, durch alle Stufen dieser Farbenskala. Man muss aber annehmen, dass die Beinplatten seinerzeit weiss, oder von gelblicher Farbe waren und nur durch das lange liegen in der Erde, und durch die daselbst befindlichen verschiedenen chemischen Stoffe so dunkel gefärbt wurden. Es ist jedenfalls eigentümlich, dass die aus den ungarischen Gräbern stammenden Beinsachen auffallenderweise hell geblieben sind, heller als die übrigen.

Die eine Seite der Beinplatten ist fein geglättet, die andere jedoch stets in Längsrichtung geriffelt, mit parallel laufenden eingeritzten Linien aufgerauht. (Auch bei den hier nicht besprochenen verzierten Beinplatten ist es so.) Ausserdem befindet sich an allen Beinplatten auch auf der glatten Aussenseite ein grösserer oder kleinerer Teil, der durch tief eingeritzte parallele Striche aufgerauht ist.

Die unverzierten, glatten Beinplatten kommen in genau *fünf verschieden Formen* vor. Die eigentümlichste Form haben wohl jene von welchen man früher sagte, sie hätten die Form der Schlittschuhläufe oder eines gebogenen Messers u. s. w. und die wir oben gebogene oder krumme Beinplatten nannten. Sie sind auch deshalb auffallend, da nur an diesen Platten sich jene, an einer Kante vorkommenden Einkerbungen befinden. (Fig. 2 *a* und *b*). Diese Platten haben ein breiteres oberes, und ein zugespitztes bogenförmiges unteres Ende. Das breitere Ende oder der Kopfteil ist manchmal geradlinig begrenzt, mit abgestumpften Ecken, manchmal ist es aber ganz abgerundet. Die grösste Breite der Platte befindet sich an dieser Stelle und misst 17 bis 41 mm. Die Länge ist auch verschieden, die Beinplatten des Szegeder Museums sind von 230 bis 285 mm

lang. Auch die Abbiegung der unteren Spitze ist nicht gleich, es sind welche, die 62 mm, andere die bis 100 mm von der geraden Rückenlinie abweichen. Eigentümlich ist die tiefe Einkerbung an der konkaven Längsseite der krummen Beinplatten. Es ist dies kein Nagelloch, meistens ist es ein $\frac{2}{3}$ oder $\frac{3}{4}$ Kreisabschnitt von 5—6 mm Durchmesser, ist aber selten kreisrund, sondern meistens elliptisch geformt, und oft kann man bemerken, dass die äusseren Ränder der Einkerbung, besonders die gegen die Platten-Spitzen zu gewendeten, stark abgescheuert sind. Es sieht so aus, als ob man durch diese Öffnung irgend einen Faden, eine Schnur oder Sehne vielmals hindurchgezogen hätte. Vermutlich beruht auf dieser Beobachtung jene Annahme, dass diese Platten Weberwerkzeuge gewesen wären.

Das untere spitze und abgebogene Ende der Platten ist immer bis zu einer gewissen Höhe nach oben beschriebener Art aufgerauht. Dieses setzt sich auch beiderseits an den schmalen Seiten der Platte fort, und zwar an der äusseren konvexen Seite genau bis zur Höhe der Rauhung der breiten Vorderseite, auf der inneren konkaven Seite aber, geht es ganz eigentümlich hoch hinauf, manchmal bis zur Mitte der Längsseite. (Fig. 8.)

Aus den so geformten Platten gibt es übrigens immer zwei; die eine mit nach rechts, die andere mit nach links gebogener Spitze. (Fig. 2, *a*, *b*). Die beiden Stücke passen immer genau aufeinander und bilden so ein zusammengehöriges Paar.

In der Reihe der Aufzählung folgt eine schmalere Beinleiste von Keilform mit spitzigem Ende. Es gibt deren zwei verschiedene Formen, die eine ist etwas grösser, und ist immer *konvex* geformt (Fig. 2 *c*) und eine kleinere, mit *konkaver* Form (Fig. 2 *d*). (Diese Biegungen oder Rundungen verlieren sich meist in der stets feuchten Erde, oft sind sie aber in Stücke zerbrochen). Die in ursprünglicher Form gebliebenen keilförmigen Leisten sind immer so geformt, dass die Leiste *c* genau auf die äussere, konvexe Seite, die Leiste *d* wieder auf die innere konkave Seite der Platten *a* und *b* passt. Schon dies eine verrät es, dass die vier Beinplatten eine Einheit bilden. Die grössere Leiste *c* ist am breiteren Ende auf der glatten Seite bis zu gewisser Höhe aufgerauht, desgleichen an den beiden schmalen Seiten bis zur Spitze. Die kleinere und schmalere Leiste *d* ist gleichfalls am breiteren Ende gerauht, aber viel höher hinauf als *c*, ausserdem sind auch an dieser die beiden Seiten bis zur Spitze so bearbeitet. Am breiteren Ende verdünnen sich beide stark, weshalb auch dieser Teil meist abgebrochen ist. Die Länge der beiden Leisten richtet sich immer nach den dazugehörigen krummen Platten, die Breite schwankt zwischen 10 und 20 mm.

Von den obigen Formen gänzlich abweichend ist die Platte *e* auf Fig. 2. Diese pflegt gewöhnlich die breiteste zu sein (24—40 mm), die zwei langen Seiten sind so ziemlich parallel, und beide Enden sind zugespitzt, aufgerauht und dünn verlaufend. Die beiderseitige Aufrauhung endet an einer geraden Linie und der glatt bleibende Teil in der Mitte ist

immer beiläufig von der Breite einer Handfläche oder einer Faust (90—110—130 mm). Die beiden Spitzen sind meist schief und einseitig abgeschnitten. Die Länge der Platte variiert zwischen 190 und 265 mm. Die Kehrseite der Beinplatte pflegt flach zu sein, es kommt aber oft vor, dass sie hier konkav ist, die glatte Vorderseite ist aber immer konvex. An der kürzeren Seite ist die Platte auch am schmalen Rande eingekerbt und gerauht, das bis an die Spitzen hinauf und hinunter reicht. Auch von diesen Platten passen immer je zwei genau aufeinander.

Schliesslich noch die fünfte Form (Fig. 2. *f*); stets eine schmalere-breitere Leiste, deren beide gleiche Enden sich verbreitern, verdünnen und mit eingeritzten Linien aufgerauht sind. Die Kehrseite dieser Leisten ist immer flach, die geglättete Vorderseite jedoch konvex seitlich in scharfen Kanten verlaufend. Der glatte Teil ist immer so lang, wie derselbe an den dazugehörigen Platten *e*. Die Breite beträgt 10—18 mm, die ganze Länge richtet sich nach der Länge von *e*. (Fig. 4).

Schon an der Art der Aufrauung der Beinplatten, kann man sehen, dass sich dieselben in zwei Gruppen teilen. Zur einen gehören *a*, *b*, *c* und *d*, zur anderen *e* und *f*. In unberührten Gräbern findet man sie immer in dieser Gruppierung. Und zwar immer so, dass beim Schädel oder der Schulter des Skeletts die eine Gruppe $a + b + c + d$, in der Höhe des Beckens eine zweite $e + f + e$, und bei Füßen eine dritte von $a + b + c + d$ zu finden ist.

Selten nur findet man alle zusammengehörigen Beinplatten in einem Grabe, wo sie aber beisammen sind, sind es immer die oben angegebenen 11 Stück, die sogenannte vollständige Garnitur. (Fig. 5.) Es ist nicht verwunderlich, dass nicht in allen Gräbern sämtliche Platten zu finden sind, denn es kommt immer darauf an in welche Erde das Grab gegraben wurde, und in welchem Zustande die Beinplatten erhalten blieben. In der Ackerkrume, in Tonerde, im Sand, in salziger Erde, in trockener Gegend oder in wasserreicher Erde bleibt ja auch der Zustand der Skeletts verschieden erhalten. Und genau wie die menschlichen Knochen in der Erde verfaulen und zu Staub zerfallen, so ist es mit den Beinplatten. Deshalb kommt es vor, dass in den einzelnen Gräbern nicht nur zerbrochene, sondern auch teilweise verfaulte Stücke zu finden sind. Man kann an den Beinplatten alle Stufen des Verfalls beobachten. Dies erklärt es, dass nicht in jedem Grab alle elf Stück Platten zu finden sind. Meistens sind es die Leisten *c* und *d* und dann auch *f* die am leichtesten zugrunde gehen, und deshalb so selten vorkommen. Volle Garnituren sind selten, aus der Fund-Literatur kennen wir keine einzige, dagegen sind im Szege-der Museum von den dort befindlichen 39 *sechs ganze* und zwei-drei beinahe vollständige Garnituren vorhanden.

Es ist auffallend, dass aus den hunderten von Gräbern der grossen Gräberfelder verhältnismässig wenig Beinplatten zu Tage kamen. Der Grund hierfür ist gewiss, ausser oben gesagtem der, dass man die Bein-

platten früher nicht erkannte und nicht beachtete. Sie konnten leicht für menschliche Rippen angesehen werden und wurden so heraus, oder in das Grab zurückgeworfen. Es ist jetzt völlig sicher, dass in den Gräbern mit mehreren Pfeilspitzen auch Beinplatten gewesen sein müssen.

*

Wir sahen weiter oben, dass in unberührten Gräbern die Beinplatten immer in drei gesonderten Gruppen liegen, auch wissen wir dass die zwei äusseren Gruppen je vier Platten enthalten, die mittlere aber aus dreien besteht. Und nachdem wir auch davon Kenntnis haben, welche Formen der Platten zu jeder Gruppe gehören, bleibt nur noch die Frage übrig, wie die einzelnen Beinplatten zusammengefügt waren.

Im Grab 26. *Fehértó-A.* (Fig. 1.) lagen neben dem linken Unterarm des Skeletts, die zwei breiteren und die eine schmalere Platte in ursprünglicher Zusammenstellung in einem Bündel. Das Plattenbündel war wie eine längliche Dose deren vierte Seite fehlte, und die mit der harten lehmigen Erde des Grabes gefüllt war. Die Platten lagen so beisammen, wie dies auf Fig. 8. rechts zu sehen ist. Natürlich konnte es keine Dose noch irgend ein Behältnis sein, da doch die beiden Enden offen waren, die Platten dort in Spitzen endeten und noch nach auswärts gebogen waren. Es kann deshalb nur davon die Rede sein, dass die drei Beinplatten irgend einen härteren Gegenstand umfassten, auf den sie aufgeleimt waren. Es konnte Holz oder Ähnliches sein, und war gewiss länger als die Platten, war sogar beim Austritt aus denselben etwas breiter. In solcher Zusammengehörigkeit müssen wir uns alle jene Beinplatten denken, die um die Mitte der Skelette gefunden werden.

Betrachten wir nun die anderen beiden Plattengruppen, die man rechts und links der Mittleren, das heisst am oberen und unteren Ende des Skeletts findet. Im Grab 139. in *Gátér* fand man zwei zusammenge nagelte Platten, wie aus der Abbildung (Arch. Ért. XXVI, 209) ersichtlich, ein Paar $a + b$, deren oberer Teil durch eine Niete verbunden ist. Wie die unteren Teile der Platten waren ist unbekannt, da diese fehlen. Aus dem Gräberfeld *Fehértó-B.* kamen zufällig vier solcher zusammengenieteter $a + b$ Plattenpaare zum Vorschein. Es waren das die Gräber 29, 30, 32 und 65, und unter diesen war 29. sogar mit zwei Bronzenieten verbunden. Aus diesen vier Funden ersieht man aber, dass die Platten nur am oberen Ende verbunden waren, weiter unten gibt es weder Nieten noch Nagellöcher. Dieses Zusammennieten zeigt also, dass die zusammengehörigen Plattenpaare immer irgendwie verbunden waren, auch dann wenn sie kein Nagel verband. Man kann vermuten, dass man nur dann die Platten vernietete, wenn die sonstige Verbindung aus irgend einem uns unbekannten Grunde locker wurde oder auseinander ging. Aber noch weiteres ersehen wir aus den beiden Plattenpaaren *Fehértó-B.* 30 und 32. In beiden blieb die Erde zwischen den Platten und dieselbe hatte die Form eines Keiles,

da die schmälere Ende der Platten auseinander gebogen waren. Bei Nr 30 sind auch noch die beiden schmalen keilförmigen Leisten in ihrer ursprünglichen Lage, und zwar so, dass die Leiste *d* zwischen die konvexen Seitenränder, die Zeiste *c* zwischen die konkaven Ränder der Platten *a* und *b* hineingepresst ist, natürlich mit ihrem spitzen Ende gegen das zusammengenietete Kopfteil des Plattenpaares, während ihr breiteres Ende zwischen die krummen und in Spitz verlaufenden unteren Enden desselben passen. (Fig. 6.) Die so zusammengesetzten vier Beinplatten umhüllten dergestalt einen seltsam geformten Gegenstand, welcher natürlich nicht mehr vorhanden ist, da an Stelle des herausgefaulten Gegenstandes jetzt bloß die lehmige Erde blieb. Diese Platten konnten keine Dose sein, auch kein Behälter eines so unwahrscheinlich geformten Gegenstandes war es nicht.

Die Beinplatten waren mit ihrer aufgerauhten Unterseite auf irgend einen härteren Gegenstand befestigt. Genagelt können sie nicht gewesen sein, da wir keine Nagellöcher daran finden. Sie konnten nur aufgeleimt sein, vielleicht auf Holz. Auch waren sie an der Stelle der äusseren Aufrauung auf diesen unbekannten Gegenstand mittels einer Schnur, eines Lederriemens oder einer Sehne festgebunden. Am Kleide, auf Filz, auf Leder, am Panzer, auf dem Schuhzeug konnten die Beinplatten nicht befestigt gewesen sein, weil man sie auf diese verschiedenen Stoffe nicht aufleimen konnte, sie wären von diesen mehr-minder weichen und biegsamen Stoffen nur zu bald heruntergefallen. Auf solche Stoffe hätten sie nur angenäht oder angenietet werden können, dazu fehlen aber die Löcher an den Platten. Daraus folgt, dass dieselben auf irgend einen harten Gegenstand auf geleimt waren. Metall konnte es nicht sein, da man dann wenigstens die Rostflecken desselben finden müsste, es konnte also nur Holz oder Ähnliches gewesen sein. Die Plattengruppe konnte auf die viereckig zugeschnittene Spitze einer längeren Holz-Latte oder -Stange aufgezogen und aufgeleimt ausserdem noch am unteren Ende mit Schnüren oder Sehnen fest aufgebunden sein.

Nach alldem fragen wir, was konnte diese ins Grab gelegte, an beiden Enden und in der Mitte mit weissen Beinplatten umhüllte und umbundene krumme Holzleiste sein?

Wir müssen hier auf kurze Zeit auf etwas weiter oben Gesagtes zurückgreifen. Es ist wirklich auffallend, dass man in den Gräbern der Völkerwanderungszeit allerlei Waffen findet, das Schwert, den Dolch, die Lanze, sogar Pfeilspitzen und Köcher, nur die Hauptwaffe dieser Reitervölker, den Bogen findet man nie.

Meiner Meinung nach ist diese angenommene krumme Holzleiste nichts anderes als der so lange vermisste Bogen, und unsere rätselhaften Beinplatten sind die Teile desselben.

Jetzt wollen wir sehen, welche Form und Gestalt der Bogen dieser völkerwanderungszeitlichen Völker, namentlich der Bogen der uns interessierenden Avaren und Ungarn der Landnahmezeit hatte. Über den Bogen der asiatischen Völker des frühen Mittelalters besitzen wir nur einige bildliche Darstellungen, der Bogen selbst ist unbekannt, weil kein Stück aus jener Zeit erhalten blieb. Unsere Fachliteratur beschäftigt sich ausführlich mit der Bewaffnung dieser Völker aus der Völkerwanderungszeit, den Bogen erwähnt man aber kaum, und weist höchstens auf die oben angedeuteten bildlichen Darstellungen hin. Es begründet dies der Umstand, dass die übrigen Waffen doch grösstenteils in rekonstruierbarer Form in den Gräbern zurückgeblieben sind, hingegen der Bogen, da er aus leicht vergänglichem Material gefertigt war, in der Erde zugrunde ging und man keine Spur davon vorfand. „Bogen und Köcher wurden gleichfalls aus sehr vergänglichem Material angefertigt, und deshalb fehlen auch sie in unserem Vorrat; doch kennen wir sie wenigstens aus Abbildungen, und hin und wieder sind metallene Beschlagestücke, die nicht so zerstörbar waren, wie Holz, Horn, Knochen oder Leder, für die einstige Anwesenheit dieser wichtigen Waffen als Zeugen im Grabe geblieben. Der jagende Reiter auf dem zweiten Krüge des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós hält einen Bogen in der Linken, der vollkommen die bekannte skythische Form zeigt“. Dies ist alles was Hampel in seinem dreibändigen Werk (I, 166) über den Bogen zu berichten weis.

Dies ist aber sehr wenig, auch ist wenig Aussicht dazu da, diese Frage auf sein archaeologischer Grundlage zu lösen, denn es ist nicht zu hoffen, dass man einmal einen wohlerhaltenen Bogen in irgend einem Grabe finden wird. Wenn also nicht auf archaeologischer, so lässt sich die Frage doch mit Hilfe der Ethnologie enträtseln. Der grösste Teil unserer Beinplatten stammt aus den Gräbern der Avaren. Von den Avaren wissen wir, dass sie zu den sogenannten Türk-Völkern gerechnet werden, sie werden mit den Türk-Völkern der Mongolei und Ostturkestans, mit den Hunnen, Türken, und Uiguren in Verbindung gebracht. (Német Gyula, *A honfoglaló magyarok kálakulása*, 104).

Im Berliner Museum für Völkerkunde sieht man auf einem Bilde der berühmten Turfan-Sammlung A. v. *Le Coq's* einen uigurischen Krieger mit gespanntem Bogen. Die beiden Endstücke und die Mitte des Bogens sind in weisser Farbe, die übrigen Teile dunkel gemalt. Die Bogenenden haben auffallende Ähnlichkeit mit unseren Beinplatten, selbst die seitliche Einkerbung ist ganz identisch. So könnte wohl der Bogen der Avaren dem der Uiguren ähnlich gewesen sein.

Um aber der Lösung der Frage näher zu kommen, müssen wir vorerst wissen was die Ethnologie über den Bogen lehrt. Wir benutzen zu diesem Zweck hauptsächlich die ausgezeichnete Arbeit F. v. *Luschan's*. (Der zusammengesetzte und verstärkte Bogen, in den Verhandlungen d. Berliner Ges. f. Anthropol., Ethn. u. Urgeschichte, 1899, 221—ff.) Da es

dem deutschen Leser leicht ist, sich in dieser Sache dort und in anderen deutschen Werken (Buschan, Weule) zu orientieren, will ich hier nur kurz zusammenfassen, was der Deutlichkeit wegen unumgänglich notwendig ist.

Der Bogen wird in zwei grössere Gruppen geteilt. Der *einfache Bogen* ist bei weitem am meisten verbreitet gewesen, Gestalt und Konstruktion ist, wie der Name bezeugt primitiv. Hingegen der Bogen der zweiten Gruppe, den man den *zusammengesetzten* nennt, ist ein kunstvolles Gebilde und war seinerseits eine hochwertige Waffe. Die Verbreitung des zusammengesetzten Bogens erstreckte sich vom Ägäischen Meere über Kleinasien und durch den ganzen asiatischen Kontinent bis China. Die charakteristischste Form desselben ist der sogenannte *Turkistan-Bogen*. Ein solcher Bogen besteht zum geringsten Teile aus Holz, er hat hinten eine mächtige Schicht von Büffel- oder Steinbockhorn und vorne oder aussen, mehrere Schichten fest aufgedrückter und angetrockneter Faserbündel aus der Achilles-Sehne oder vom Nackenband des Rindes. Die Herstellung eines solchen Bogens ist keine kleine Arbeit und erfordert eine Summe von Kenntnissen, eine nicht geringe Geschicklichkeit und vor allem sehr viel Zeit, etwa 5 bis 10 Jahre, da viele lange Trockenpausen bei der Verfertigung nötig sind.

Von diesem typischen Turk-Bogen unterscheidet sich mehr oder minder der persische, der indische und der chinesische Bogen, die die Haupttypen des zusammengesetzten Bogens in Asien verkörpern. Nach dem Norden und auch gegen Westen über das Uralgebiet, erstreckt sich die anschliessende Form eines einfacheren zusammengesetzten Bogens, den man dort bei fast allen Völkern findet oder gefunden hat. Hierher gehört also der Bogen der Baschkiren, der Ostjaken der Jakuten u. a. m.

F. v. Luschan beschreibt (Zeitschr. f. Ethn. 1899, 235) den Bogen der Baschkiren, und meint, dass besonders die steil gestellten Ohren und die Art, wie die Sehne in dieselben eingehängt wird, für den Turk-Bogen typisch ist, und auch am Baschkiren-Bogen ganz gleich ist. Diese Ohren und Grate sind aus einem besonderen Stück Holz hergestellt und sind in das Kernholz der Bogenarme eingelassen und mit denselben fest verschnürt und verbunden. Aus den Abbildungen kann man ersehen, wie weit die Ähnlichkeit dieser Ohren mit den Formen unserer Beinplatten übereinstimmt, besonders hinsichtlich der seitlichen Einkerbung, die zum Einhängen der Sehne dient. Dieselbe Einhängeart zeigen übrigens noch die Bögen der Karakirgisen, der Tartaren, der Burjäten und der Tschuktschen (Karutz, Die Völker Nord- und Mittel-Asiens).

Ganz gleich, wie es die Baschkiren machen, taten es auch die Avaren, indem sie besondere Ohren auf das Ende des Bogens aufsetzten, nur statt des Holzes nahmen sie die schöneren und besseren Beinplatten dazu. Es war dies nicht nur stärker in der Konstruktion, sondern gewiss auch schöner. Es ist ja wohl möglich, dass nur die Vornehmeren der Avaren die Beinplatten verwendeten, während die Masse solche aus Holz anfer-

tigte. Vielleicht erklärt das den Umstand, dass man in ihren Gräbern so überaus wenig Beinplatten findet. Es ist aber auch leicht möglich, dass auch die Baschkiren einst ihren Bogen mit Beinplatten bekleideten.

Die Verwendung der weissen Beinplatten an den Waffen war bekanntlich immer beliebt, man schmückte im Mittelalter die Armbrust damit, und selbst heute findet man noch manches Jagdgewehr mit weissen Elfenbeinplatten belegt und geziert.

Alles Vorherige zusammenfassend kann man behaupten und es wird wohl nicht bezweifelt werden, dass der Bogen der Awaren und der landnehmenden Ungarn ein sogenannter zusammengesetzter Bogen war, und wer die beigelegten Abbildungen genau betrachtet (Fig. 7, B, C, D, D¹, E), wird gewiss nicht im Zweifel bleiben, dass unsere rätselhaften Beinplatten in Wirklichkeit die Teile eines Bogens vom Turkistan-Typ sind.

Die Rekonstruktion des avarischen Bogens ist demnach keine unmögliche Aufgabe. Die Länge des Bogens können wir auf Grund der Grabfunde mit 1·10 bis 1·30 m angeben. Über die wahrscheinliche innere Konstruktion und die äussere Form unterrichtet uns obige Beschreibung. Die Masse und die Form der Durchschnitte durch gewisse Teile des Bogens bestimmen die Beinplatten. Der mittlere Teil war elliptisch geformt, aber nur im Bereiche der Beinplatten. Die anschliessenden Arme waren breiter und hatten wahrscheinlich den allgemeinen halbrunden Durchschnitt des Turk-Bogens. Gegen die beiden Enden verlief der Durchschnitt höchst wahrscheinlich in einen Grat, und wurde in der Höhe der Ohren viereckig, schliesslich ganz flach. (Fig. 8.)

Es ist noch zu erwähnen, dass man an zwei Plätzen drei solche Beinplattenpaare gefunden hat, die nicht nur die seitliche Einkerbung hatten, sondern auch an der Spitze des Kopfendes noch eine zweite Einkerbung aufweisen. Diese diente wohl dazu, die Sehne bei Gelegenheit straffer spannen zu können.

Dass die Beinplatten nicht nur aufgeleimt waren, zeigen die teilweisen Aufrauhungen an den Enden derselben. Sie waren an diesen Stellen offenbar mittels geeigneter Schnüre oder Lederriemenstreifen auf dem Bogen aufgebunden, angeschnürt. Solche Umwickelungen zeigt auch der Bogen der Baschkiren auf Fig. 7.

Die äussere Verkleidung des avarischen Bogens können wir natürlich nicht mehr rekonstruieren. Ob er mit Leder oder mit Birkenrinde beklebt war, wissen wir nicht. Dass aber das Äussere des Bogens immerhin gediegen und nicht zu einfach gewesen sein muss, bezeugen die verwendeten weissen Beinplatten.

Über die Sehne des Bogens der Awaren wissen wir nichts, aus Analogien kann man schliessen, dass es entweder ein gedrehtes Sehnenbündel oder eine gedrehte Lederschnur war.

Über die Beinplatten die aus den Gräbern der Ungarn aus der Landnahmezeit stammen, ist noch einiges zu sagen. Wir können es gleich feststellen, dass der Bogen der Ungarn nicht derselbe war, den die Avaren gebrauchten. Auch unter den avarischen Bögen waren gewiss Formen-Variationen, dass kann man aus den verschiedenen Formen der Beinplatten ersehen. (Fig. 3.) Es herrschte vielleicht auch eine gewisse, sich ändernde Mode, wenngleich die Konstruktion die gleiche blieb. Der ungarische Bogen hingegen unterschied sich auch in der Konstruktion von dem der Avaren, das zeigen uns die Beinplatten, die anders geformt sind. (Fig. 9.)

Es ist auffallend, dass in den ungarischen Gräbern viel weniger Platten gefunden werden, und die Zahl elf der avarischen Gräber nie erreicht wurde. Man findet die Leisten *c*, *d* und *f* überhaupt nicht in ungarischen Gräbern. Nach unserer bisherigen Kenntnis kann man feststellen, dass in den ungarischen Gräbern nur die Platten *a* + *b*, dann *e* vorkommen, so dass die vollständige Garnitur aus 2 *a*, 2 *b* und 2 *e* Platten, also insgesamt aus sechs Beinplatten besteht. Aber auch diese sechs Beinplatten unterscheiden sich auffällig von denen der Avaren. Die Platte *e* ist stets kürzer, und hat meist eine elliptische Form, ohne parallele Seitenränder, so dass sie keine seitliche Leiste (*f*) haben konnte. Noch grösser ist der Unterschied an den Platten *a* und *b*. Die ungarischen Platten sind nämlich oben schmal und unten breit, also das gerade Gegenteil der avarischen, ausserdem fehlt ihnen die starke seitliche Krümmung, die die Platten der Avaren so charakterisiert. Sie sind fast gerade, und haben nur in der Mitte eine leichte Biegung. Die Sehnen-Öse, das heisst die Einkerbung für das Einhängen der Sehne ist die gleiche, auch die rückseitige vollständige und die vorderseitige teilweise Aufrauung der Platten ist identisch, letztere unterscheidet sich nur insofern, dass die Arbeit nicht so genau und gründlich ist, auch die Abgrenzung gegen die glatte Fläche entbehrt die bestimmte scharfe Abgrenzung. An den Seitenrändern haben die Platten keine Aufrauung, da dieselben meist ganz dünn verlaufen. Nur die Platten *a*, *b* haben am oberen Ende etwas dickere Seitenränder. Die Platten sind im Allgemeinen aus dünneren Bein geformt, und vielleicht mag dies der Grund sein, dass dieselben meist nur zerbrochen aus den Gräbern herauskommen.

Es ist unbestreitbar, dass auch diese Beinplatten von Bögen stammen, auch dass es ein zusammengesetzter, sogar ein Bogen vom Turkistan-Typ war, scheint unzweifelhaft. Der Bogen der Ungarn wird aber mehr Ähnlichkeit mit dem der Baschkiren und der Ostjaken gehabt haben als mit dem stärker gebogenen der Uiguren, dem der avarische Bogen ähnlich gewesen sein mag. Dies soll aber vorerst nur eine Vermutung sein, die erst durch mehr und besser beobachtete Grabfunde bewiesen werden muss.

Schliesslich muss ich noch die in den Gräbern gefundenen *verzierten*

Knochenplatten erwähnen. Diese kommen in zweierlei Form vor, in einer kürzeren breiteren, und in einer schmalen etwas gekrümmten Leistenform. Beide sind mit einer dicht bedeckten eingeschnittenen Verzierung aus dem bekannten Rankenornament, oder mit verschlungenen Bandornament bedeckt. Weil uns aber einesteils noch zu wenig Material zur Verfügung steht, dann auch dieses aus Gräbern mit unbestimmten Fundangaben und wenig genauen Beobachtungen vorliegt, können wir uns noch nicht damit beschäftigen. So viel aber ist gewiss, dass diese verzierten Platten keine Teile des Bogens waren.

Zum Schluss will ich bemerken, dass ich für in liebenswürdigster Weise gewährte aufschlussreiche Informationen den Herrn Dr. *Arthur Byhan* vom Museum für Völkerkunde in Hamburg und *L. Kiss* Museumsdirektor in Nyíregyháza, zu besonderem Dank verpflichtet bin.

Dr. K. Cs. Sebestyén.

Literatur. — IRODALOM. — Litterature.

Tompa Ferenc: *A szalagdiszes agyagművesség kultúrája Magyarországon. A bükki és a tiszai kultúra.* (Archaeologia Hungarica V—VI. kötet. Hatvan táblával, egy térképpel és hét szövegközti ábrával.)

A hazai szakemberek már régóta hiányát érezték a hazai neolithikus kultúra rendszerezett ismertetésének. Jelentek ugyan meg cikkek különböző folyóiratokban, de azokban a legújabb ásatások eredményei rendszeresen összefoglalva nem voltak. Ezt a nagy munkát Tompa Ferenc végezte el. Átdolgozva a magyarországi neolithikum irodalmát, a leleteket összehasonlította s megállapította, hogy a lengyeli kultúra, amelyet a külföldi szakirodalom is jól ismer, nem Lengyelről származik, hanem annak bölcsőjét a Bükk hegységben ringatták. A bükki hegyekben végzett újabb ásatások nagy leletanyagot hoztak felszínre. Itt a megfigyeléseket a legközeltekintőbb tudományos alapossággal végezték. Az előkerült leletek egy új, formagazdag, páratlan szép díszítésű festett edények, edénytöredékek, kő- és csonteszközökből álló kultúrának emlékei. Bella Lajos ezt az új kultúrát a Bükk hegység lelőhelyeiről „bükki kultúrának” nevezte el.

A bükki kultúra emlékeit barlangokban és a Tisza felsőfolyása mentén, a szabad térszínen találták. Legalaposabban az aggteleki Baradla-barlangot kutatták ki, ahonnan a kutatások a bronz- és hallstatti em-

lékeken kívül, a bükki kultúrához tartozó régészeti leleteket hoztak felszínre. A Baradla-barlang leletei a bükki kultúrának elsőtípusai. Megtaláljuk a régebbi vonaldiszes ornamentika mellett azt az átmeneti típust is, amely a bükki kultúra második periódusába vezet át. Az első periódus eszközei: ovális keresztmetszetű kaptafaformájú balta, sílex- és obsidián pengék, csonteszközök.

A bükki kultúra fejlődése a második periódusában éri el tetőfokát. Az edények díszítése ízléses és egyszerű. A gondosan készített, vékonyfalú edények oldalára párhuzamos vonalakat vésnek be ívformában, meanderek s meandroidokat képezve. Kifestik edényeiket egy, vagy több színűre, fehér, sárga, legtöbbször vörös festékkel. A kaptafaformájú balta mindig ritkább lesz, a magas, ovális keresztmetszet ellaposodik és trapéz metszetet kap.

Már az első periódusban megjelent talpcsőves edények mellett megjelenik egy újabb formájú edény, melyek a mi virágcserepeinkhez hasonlóak. Az edények általában rövidnyakúak. A kultúrának ez a második periódusa azonban már nemcsak a barlangokban hanem a nyílt térszínen is megjelenik, legtipikusabb emlékeit a borsódmezei Bodrogekőváránál találjuk.

A harmadik periódus a dekadencia kora. A vékonyfalú edények helyett a durva iszapolású, kevésbé finom kidolgozású bütyök-

díszes, vastagfalú edények jelennek meg. Az edények festése sem tökéletes, mert a világosabb színt sötétebb színnel festik át. A félgömb- és csonkakúp-formájú edényeket a szűkülő szájú, bomba-formájú edények váltják fel. A háziipar általában véve csak másodrendű fontosságú, az emberek kezdenek földműveléssel foglalkozni, bár főfoglalkozásuk eddig sem az agyagműveség volt. A harmadik periódus emlékeit Bodrogkeresztúron, Gáván, Kenézlőn és Bujon találták.

A bükki kultúra a tiszai kultúrában folytatódik. Az ornamentikában változás mutatkozik, amennyiben az új periódusban csak a meanderek, meandroidok és cikkcakkos vonalak maradnak meg. A meanderek szalagokká szélesednek, az egyes közőket pedig pontokkal díszítik. Edényfestésük fehér, fekete, sárga, vagy vörös színű. Legkedveltebb edényformájuk a talpcsöves edény. Ezeket minden lelőhelyen, legalább töredékekben, a legkülönbözőbb változatokban találjuk. Szegletes edények az átmeneti korból valók, a félgömb- és körteformájúakat korábbiaknak kell tekintenünk.

A tiszai kultúra ott tudott erősebb gyökeret verni, ahol a területek eddig kevésbé voltak lakottak. Elterjedése nyugaton az eddig „lengyeli kultúrának” ismert kultúra területeivel esik egybe. A lengyeli kultúra elnevezése azonban nem helyes, amelyről úgy Alsóausztria, mint Morva- és Csehországok hasonló leleteit elnevezték, mert Lengyel csak egyik állomása a tiszai kultúrának. A tiszai kultúra eredetére vonatkozólag a szakemberek véleményei különbözők. Vannak, akik Előázsiában, Thessálián keresztül keresik húzóirányát. Erdélyben, Tordoson is megtaláljuk ennek a kultúrának emlékeit. Hazánkban nyugatfelé a Dunántúl egy részét, a „lengyeli kultúra” területeit foglalja el.

A tiszai kultúra utolsó fázisában már ismerték a rezet, egyelőre csak ékszereket készítenek belőle. Lakóházaik kérdését, — amit Tompa helyes elgondolással még csak sejtett, — a szegedi egyetem Archaeologiai Intézete által 1929-ben feltárt Kopáncsi telep tisztázta.

A bükki kultúra nagy hatást gyakorolt a nyugati, szomszédos országok területeire azzal, hogy odaszállítván a Tokaji hegyek kőeszközök készítésére alkalmas anyagát, az obsidiánt, megismerteti az ottlakókat az edények festésével.

Amikor nálunk a bükki kultúra a régebbi vonaldíszes kerámiától kezdve a három periódusát éli, ugyanakkor Cseh- és Morvaországban a vonaldíszes és tüzdelt szalagdíszes kerámia két-két szakasza ismeretes. Thessáliában a Seskló; Erdélyben a tordosi I. és Boian A. kulturái hasonló korúak.

A tiszai kultúra első fázisával egyszerre Csehországban a Jordansmühli kultúra, Morvaországban pedig a festett kerámia I. M. A. szakasza lép fel. A tiszai kultúra mindkét periódusával egyidős az előbbinél az északi kultúra, az utóbbinál a festett kerámia II. B. szakasza. A tiszai kultúra mindkét periódusának ideje alatt Thessáliában a Dimini; Erdélyben a tordosi II., erődsdi I. és Gumelnita A. kulturái virágoznak.

Úgy a bükki, mint a tiszai kultúrák kortársai Délországban és Galiciában a Tripolje I. és Cucuteni I. kulturái.

Az érintkezési pontot a bükki és tiszai kultúrák között Tompa a Kr. e. 3000. évről teszi.

A világosan megírt munka mutatja legjobban, hogy mennyi feladat vár még a praehistoria terén, amelyek megoldása a hazai leletektől, illetve rendszeres ásatásoktól várható.

Dr. Bálint Alajos.

Benda László: *A magyar Alföld őstörténete.* A vasvármegyei múzeum ásvány-öslénytárának kiadványai. 2. szám. 1929. I. kt. 1—144 l., II. 145—350 l.

A legrégibb vármegyei múzeumunk, a mult hagyományait követve, 1925 óta sűrű egymásutánban jelenteti meg kiadványait. Eltekintve a könyvtár anyagát ismertető gondos könyvjegyzékektől, eddig három Évkönyvet (I. 1925; II. 1926—27; III. 1927—29.), a természeti osztály egy évi jelentést (1928) adott ki, az ásvány-öslénytár pedig önállóan megjelent kiadvány sorozatot indított meg *Acta Sabariensa* címen, amelyből eddig két szám jelent meg.

Ezeknek a vállalatoknak szorgalmas munkatársa a szerző is, akinek több apró dolgozatán kívül prehistorikus vonatkozású a fenti cím alatt megjelent könyvének VIII. és XVI. fejezete, amiért is szükségét érezzük annak, hogy e fejezetekkel behatóbban foglalkozzunk.

I.

Feladatunk a fenti munka VIII. fejezetének ismertetése. A fejezet címe „A jégkorszak ősembere az Alföld peremén” (104—140. l.). Amint a címből is kitűnik, a szerző munkájának végén ismertetni óhajtja annak a területnek település viszonyait, melyen mai tudásunk szerint az első emberi települések történtek. 104—109. l.-ig terjedő részben a terület klímájára és felszínére vonatkozó megjegyzéseit az általános földrajzból vett elméletekkel igyekszik alátámasztani. 109—127. l.-on a nyugateurópai paleolitikumot ismerteti s a hátralévő (127—140. l.-ig) részben tér reá a magyarországi paleolitikum tárgyalására. Már maga ez a beosztás sejteti velünk, hogy 13 lapon keresztül csak nagyvonalú képét adhatja a magyarországi paleolitikumnak.

Mielőtt a munkával részletesebben foglalkoznánk, előjárójában kell egy megjegyzést tennünk. A szerző közzétette a sajtó-

hibák jegyzékét, de ezek csak a 104. lapig bezárólag közlik a szükséges javításokat. Elkerülte a szerző figyelmét, hogy az irodalom felsorolásánál dr. Papp Károly cikkét (65) a Földtani Intézet Évkönyvének 15. kötetéből ismeri, holott az a 16. kötetben van meg. Kormos Tivadar dr.-nak a Pilisszántói köfülke c. ismertetését a szerző a Földtani Intézet Évi Jelentésében olvasta, pedig ez a Földtani Intézet Évkönyvében jelent meg.

De vegyük sorra a főnnebb taglalt részeit a fejezetnek. Itt két dologra kívánunk rámutatni. A 104. l.-on a következőket olvassuk: „A pleisztocén elején meg is jelenik az ember Magyarország földjén”. Nem vette a szerző figyelembe, hogy a meglehetősen problematikus korú miskolci szakócán kívül, a moustier-nél régebbi leletről nem ír. Erről a kulturáról meg tudjuk, hogy a diluvium középső szakaszában az eljegesedés maximumakor virágzott, a pleisztocén eleji datálás tehát semmivel sincs indokolva.

A másik dolog, ami figyelmünket megragadta a 105. lapon közölt térkép. Alatta a következőket olvassuk: „Eurázia a kőkorszakban a legnagyobb eljegesedés idején...” „A szerző eredetije”. A térképpel nincsen baj (az igaz, hogy nagyon hasonló a paleolitikummal foglalkozó irodalomban általánosan használt térképekhez; egy ilyen térkép van Obermaiernek „Der Mensch aller Zeiten” c. munkája 32. lapján, 2. térkép), de meglepő a térképhez fűzött magyarázat: „57. képünk Európát és Középáziát tünteti fel a kőkorszak végén. Ez az idő körülbelül egybeesik a pleisztocén kor végével” (106). Mindenekelőtt a kőkor nem a pleisztocénben fejeződik be legfeljebb paleolitikum; másrészt az eljegesedés maximuma sem helyezhető a pleisztocén végére, amint annak a térkép címe és a térképhez fűzött magyarázat szerint lenni kellene. Ha a diluviumban egy jégkört veszünk is fel, melynek

csupán előretörése a solutréen-be helyezett eljegesedés, a maximum akkor is a diluvium középre helyezendő, a mousterien idejére. Ugy látszik más területen végezte a szerző azokat a kutatásokat, melyek alapján eredeti térképét megrajzolta s más területen, melyek alapján magyarázatát megírta. Az ellentét nem ötlött szemébe.

A következőkben a jégkorok számát és keletkezésük okáról szóló elméleteket ismerteti. Mielőtt áttér a nyugateurópai paleolitikum ismertetésére néhány olyan megjegyzést tesz, melyek egyikével másikával nem érthetünk egyet. „Ez a paleolitikus kultúrájú ember a hegyeket lakja szívesen” (109. l.) De mit keres akkor a fejezet címében az „Alföld peremén” kitétel. Nem hinnék azt sem, hogy szívesen lakja a hegyeket, mert ide a folyók terraszairól a jégkor fokozatosan hidegebbé váló klímája szorítja. „Találunk ugyan elszórtan nyomokat a Nagyalföldön is...” mondja tovább (109. l.) t. i. a paleolitikus kultúrájú embernek nyomait. De pontosabban nem mondja meg, hogy honnan ismer ilyen elszórt nyomokat? Továbbá: „Akadnak a Bakonyban is csiszolatlan kőkori települések nyomaira, sőt legujabban a Mátrából és a Tát-rából is emlegetnek gazdag lelőhelyeket” (110. l.). Ismét csak a kérdést tesszük fel: honnan?

Ezek után „... lássuk a magyarországi paleolitikus kultúra történetét” (110. l.). Ezt úgy mutatja be, hogy a 111. l.-tól 127. lapig csak a nyugateurópai paleolith kultúrát ismerteti még pedig úgy, hogy Lenhossék Mihály dr.-nak „A jégkorszakbeli ember kultúrája” c. dolgozatát (Természettudományi Közlöny 1912. évfolyam, 552. füzet) néha idézőjelben szóról-szóra, többször azonban idézőjel nélkül gondolatról gondolatra közli. Ez utóbbi esetben az átvétel nem mindig pontos (lásd a T. T. K. 552. f. 364. l. és Benda könyvének 126. l. második

bekezdés, a kommandó pálcára vonatkozó elméletek ismertetésénél). Ezzel a résszel a mondottak miatt nem is foglalkozunk.

Egy önálló betoldása van csupán a szerzőnek, melyet meg kell említenünk: megtalálta az első magyarországi eoliteket. A baltavári őslénytani ásatásai alkalmával Schultz szabómester három darab „érdekes” kővel ajándékozta meg, melyeket az átadó az ásatás helyétől kb. 800 m.-re talált. Három szarukődarab, melyek egyike „tiposos vízben koptatott egyed, rajta kevés ütés, vagy pattintás nyomával, a második már határozottabb jellegű, a legnagyobbik pedig tiposos eolit” (115. l.). Hogy minek alapján mondja ki oly határozottan a tiposos eolit jelleget, nem tudjuk. Amiért három kő az alsólevantei homokból került elő, nem bizonyos, hogy azok egyúttal eolitek is, nem még akkor sem, ha mellette őslénytani telep van. Ha a fennebbiek miatt állítja a leletek eolit jellegét (az egyoldalú pattintás ilyen magában álló darabnál nem lehet kritérium), akkor azt hisszük, a szerző indokolatlanul bővített azon az amúgy is tág körön, mely az eolitek jellegzetességeit magába foglalja.

Nem értjük, miért kellett a 117. l.-on közölt táblázatban Benda felfogását feltüntetni (a paleolitikum egyes emeleit, azok geológiai korát s a kultúrát képviselő emberfajtaikat ismerteti)? Itt ugyanis a strepy-i iparig bezárólag teljesen osztja a szerző Woodward felfogását és nagyon kis eltéréssel Bouleét is (strepy-i ipar embere Boule szerint a Homo Heidelbergensis, Benda szerint Woodward után a Homo Piltdownensis). Ami pedig a mesvi, maffli, reuteli emeleket illeti, téved a szerző, ha azt véli, hogy csak ő sorolja azokat az ónegyedkorba, mert Rutot-nak és Obermaier-nek is ugyanez az álláspontja. Hogy az említett eolit fokok és a harmadkor embere „ignotus”, továbbá, hogy a Dryopithecus, homo

jellege kérdéses azt valamennyien tudják, akik az emberi származás elméletével valamennyit is foglalkoztak. Ezeknek a beállítására nem indokolja azt, hogy a szerző magát akár Boule, akár Woodward mellé állítsa.

A 125. l-on közölt 67. kép „Magdalenien típusú kőszerszámok”, rajzolta Benda. Ugyanezeknek az eszközöknek a rajzait, ugyanezen beállításban Lenhossék említett cikkében (6. kép 360. l.) is meglettük. Ugyanez az eset a 68. képpel is: „Szigonyok a magdalenien korból. (St. Lizier és Dordogne lelőhelyekről).” Az eredetitől (lásd T. T. K. 552. f. 362. l.) csupán abban tér el a szerző rajza, hogy annak kilenc eszköz rajzából csak négyet vesz át, de nem teljes pontossággal.

A felső paleolitikumban eddig páratlanul álló leletről szerzünk még tudomást. A magdalenienből ugyanis ollót ismer a szerző (127. l.), de hogy ezt hol találták, arról nem szól; ez utóbbi adatról Lenhossék cikke — természetesen — nem tud.

Ezek után kerül sor a magyarországi paleolitikum ismertetésére. Ha jellemezni akarjuk az egész közlést, akkor csak azt mondhatjuk, hogy az egész nem más, mint a felületesen bemutatott barlangleletek rendszernélküli egymásutánja, melyből a régészeti irodalomnak semmi haszna nem lett. Ebből az ismertetésből nagyon nehezen hámozhatná ki bárki, hogy a paleolitikum Magyarországon milyen emeletekkel s milyen anyaggal van képviselve; van-e különbség a nyugateurópai és hazai leletek anyaga között?

Herman Ottó híres leleteit a legnagyobb határozottsággal utasítja az acheuli ipar termékei közé s nem vesz tudomást arról, hogy a kérdéses szakácának ezt a korát egyes tudásaink, meglehetősen indokoltan, kétségbe vonják.

Beszél Kadičnak a Puskaporosi köfűl-

kében végzett ásatásairól. De hogy ennek ismertetéséhez honnan vette adatait, nem mondja meg. Ugyanez az eset a Szeleta, csoklovinai barlang és a tatai löszleletek leírásánál is. Ez a feledékenység annál különösebb, mert az említett helyeken ásatók által a Földtani Intézet Évkönyveiben és a Dolgozatokban kiadott publikációkból az tűnik ki, hogy a szerző az egyes leletek anyagát nem sorolja fel mindig azzal a pontossággal, amely a valóságnak mindenben megfelel.

Ugy tévedés az a megállapítás, hogy a Szeleta barlangban: a moustieri, az aurignaciennek három, a solutrénnek alsó fokozata van meg. (132. l.) A legöregebb moustier fokozatot állítólag legalul a barna barlangi anyagban lelték a kutatók (Hillebrand és Kadič). Az egész megállapításnak annyi alapja van, hogy a legalsó rétegek paleolitikus voltuk miatt eleinte tényleg moustierinek vélték. De a tipikus moustier hiánya miatt később a kora solutrénbe sorozták (Földtani Intézet Évkönyve XXIII. k. 217—218. l.). Aurignacienről a kutatók egyáltalán nem tudnak, csupán kora és java solutrénről. Ami pedig a babérlevélhegyek kialakulására vonatkozó elméletet illeti, azt úgy elintézni, ahogyan azt a szerző teszi, nem egészen indokolt. A paleolit kutatások terén eddig kifejtett munkássága erre nem jogosítja fel.

A csoklovinai Cholnoky barlangban végzett ásatásait Roska Márton a Dolgozatok 1912. évfolyamában közli (201—237. l.). Itt Roska említést tesz egy hasított, koptatott *Ursus spelaeus* szemfogról s három fűrészelő készített *Ursus spelaeus* tejszemfogról (218. l.). Ez adatok Bendánál „...nyaklanc, amely csupa átlukasztott medvefogból áll” (135. l.).

Fel kell még említenünk a Takács Menyhért barlang leleteinek rajzait, melyeket a szerző — mint említi is — Kormos Tivadar

gyűjtéséből ismer. Ha a Barlangkutatás V. évfolyam I-ső füzetének 21. lapján közölt rajzot nézzük, melyet Kormos publikációja számára Dömök Teréz készített úgy a két kép között a csodálatos hasonlóság, amelyről már előbb is volt alkalmunk tudomást szerezni, ismét feltűnik. Ugyanazok a darabok, ugyanazon nézetben.

A pilisszántói kőfülke ismertetése alkalmával azzal az indoklással, hogy a barlang maga nagyon szellős és hűvös, az ősemberrel „eszkimómódra földbe vájt kunyhót” (137. l.) készített. Földbe vájt kunyhókat, lakógödröket a paleolitikumból eddig nem ismerünk.

Ugyanezen leletek ismertetésekor a következőket írja: „A mi ősvadász népünk is felszedi sátorfáját és megy a vad, az élelem, a biztos mindennapi kenyér: az Élet után. Végig vándorol egész Észak Szibérián, egy-két törzse eljut Amerikába, Grönlandra és ma is azt az életet éli, amelyet élt százezer évvel ezelőtt: vadászik a renszarvasra, a fókára, harcol ma is az ősi fegyverekkel az életért — az eszkimó”. (137. l.) Ilyen délibábos képet rajzolni a tudomány mai állása mellett vagy már, vagy még nem szabad.

Kíváncsiak lennénk arra, hogy a 138. lapon említett 69. kép a) és b) rajzait (istállóskői aurignacien pengék és kiskevélyi pengék) hol találhatjuk, mert az ismertetett munkában nincsenek. Itt a 69. kép felirata: „Kommandópálca bevéselt vadló rajzokkal a la madeleine-i barlangból” 127. l.).

Nem akarjuk lebecsülni a magyar föld csodálatos teremtményeit, de kétségbe vonjuk az ősembernek az említett tényezővel indokolt erdőgazdasági tevékenységét. (138. l.)

Azt állítja, hogy: „...nyomát találjuk már a síksággal közvetlenül határos dombvidéken a sátorpanyáknak is” (138. l.). Illusztrációul pedig a Font de Gaume bar-

lang rajzait adja, amivel legfeljebb valószínűsíteni lehet a magyarországiakat, de bizonyítani aligha. Inkább a hazai, eddig ismeretlen sátorpanyák nyomait mutatta volna be, ha ilyeneket egyáltalában ismer?

A paleolitikum és neolitikum közti átmenet kérdése mind jobban foglalkoztatja a tudós világot, határozott eredmény alig-alig mutatható fel. Ezért meglepetéssel olvassuk, hogy a kismagyaralföld Sághegy-plató magdalénien lelete „...nagyon világosan szemlélteti az átmenetet a paleolit és neolit korok között” (140. l.). Ezt a leletet a tudomány eddig nem ismeri. Ha a szerzőnek tudomása van róla, miért nem publikálja ezt a nagyon fontos anyagot, vagy ha közölte már valahol, miért nem mondja meg, hol?

Végzésül még csak annyit akarunk mondani, hogy ismertetésünk korántsem teljes, csupán a legkirívóbb néhány hibára mutattunk rá. Lehetetlenség lett volna sorról-sorra haladva kimutatni a sok következetlenséget, hibás magyarázatokat.

Párducz Mihály.

II.

A fentebb ismertetett munkának második kötete a holocén korról foglalkozik. Természetesen minket ebből is csak az a rész érdekel, amelyik „A holocén kor ősemberéről az Alföldön” címet viseli s a könyvnek XVI. fejezetét tölti ki. (302—341. l.)

Ebből a 39 oldalból is csak 23 az, amelynek forrásait nem tudtuk eléggé ellenőrizni s így szerző sajátjaként tekintjük. Ezzel az önálló résszel, illetőleg egyes megállapításával lejjebb fogunk foglalkozni, rámutatva arra a szokatlan tudományos módszerre, amellyel szerző állításait igazolni törekszik.

Az a 16 oldal, amelyen a szerző nagy olvasottságról s a szokszor nehezen hozzáférhető közlemények ismeretéről tesz ta-

nőbizonyosságot, tulajdonképpen négy forrásból táplálkozik. És pedig Rapaics Rajmundnak: „A földművelés legrégibb emlékei Európában” című s a Természettudományi Közlöny 1921. évi pótfüzeteinek és nem a Közlönynek (350 l.) 234—237. lapjain megjelent illusztrált értekezéséből; Krecsmárik Endrének: „Őskori nyomok Szarvas területén s a szappanosi neolith-korú telep” című, Szarvason 1915-ben önállóan megjelent füzetéből; ugyancsak Krecsmárik Endrének: „Kőkori gabonakalászcrajzok a szarvasi őstelepről” című és a Természettudományi Közlöny 1927. évi 113—116. lapjain megjelent értekezéséből és Kormos Tivadarnak a Barlangkutatás 1915. évfolyamának 153—163. lapjain megjelent „A Devence-barlangi praehistorikus telep Biharmegyében” c. értekezéséből.

E fejezet forrásaként megnevez még a szerző néhány könyvet, amelyek Krecsmárik utóbb említett dolgozatában is említve vannak s amelyeket Krecsmárik valóban használt is, jóllehet jegyzeteibe csúsztott hiba következtében nem mindig pontosan vannak megjelölve. Legyen elég e tekintetben a második kötethez adott irodalom felsorolásánál Bella Lajos: „Párhuzamos jelenségek a történelemelőtti korban” című értekezésére hivatkozni, amelyet (Krecsmárik elírása után) szerző is az Archeológiai Értesítő 1912. évfolyamában talált meg (350. l.), holott e sorok írója ezt az értekezést hiába kereste a folyóirat hasábjain.

Ugyancsak ilyen használatra mutat a Forrer közismert Reállexikonának említése, ahol a név épen úgy, mint Krecsmárik cikkének jegyzetében (T. T. K. 59 Kt. 114. l. 7. jegyzet) *Forrers*-nek van írva. A közlésben csak annyi a különbség, hogy míg Krecsmárik ezt írja: „Róbert Forrersnél azt találjuk...”, addig szerző *Forrers kutatásairól* beszél (316. l.), holott nyilvánvaló, hogy egy lexikon szerkesztője vagy

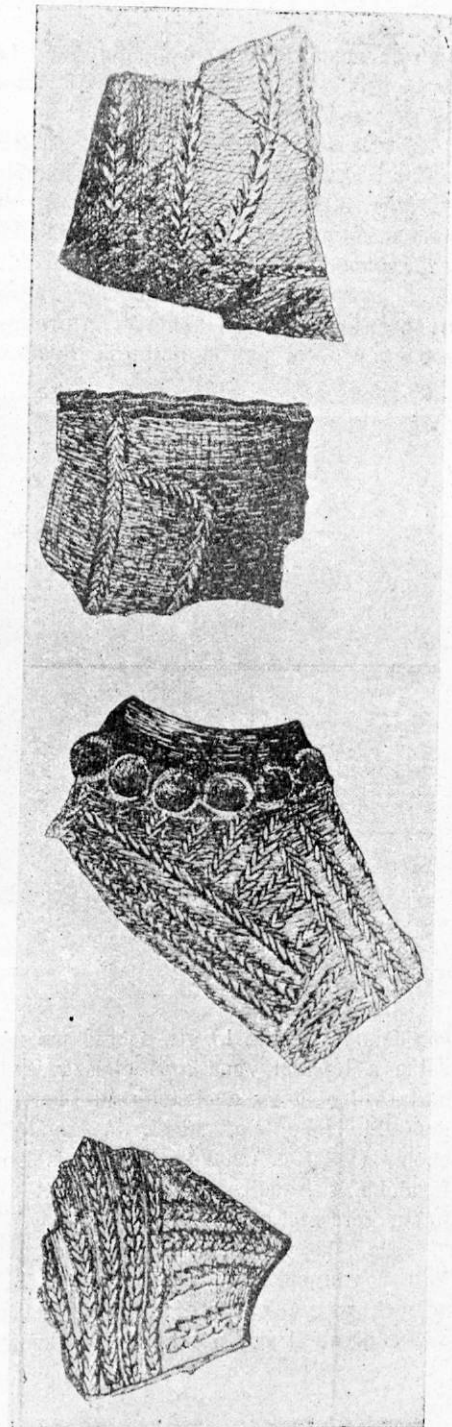

Fig. 1 kép.

cikkírója munkájában nem mindig, vagy talán épen nagyon ritkán közli a saját kutatásának eredményeit.

Az idézésnek ugyanezt a módját látjuk az Ebert Reállexikon cikkével kapcsolatban is. Míg Krecsmárik (u. ott 115. l.) azt mondja, hogy „Max Ebert königsbergi tanár *Redllexikonja* az árpáról úgy nyilatkozik...” addig szerző ezt a mondatot így változtatja meg: „Max Ebert königsbergi professzor az árpáról úgy nyilatkozik *Redllexi-*

szövegben állítanánk össze azokat a helyeket, ahol a szerző úgy használja fel az említett négy forrást, hogy kis változtatással mondatról mondatra követi ugyan forrásait, itt-ott szószerint is, de elfelejti megnevezni azokat. E helyett úgy emlegeti forrásainak forrásait, mintha azokat első kézből használta volna.

Ki kell jelentenünk, hogy eljárását jóhiszeműnek tartjuk s épen ezért hangsúlyozzuk, hogy ilyen esetekben a túlzott óvatos-

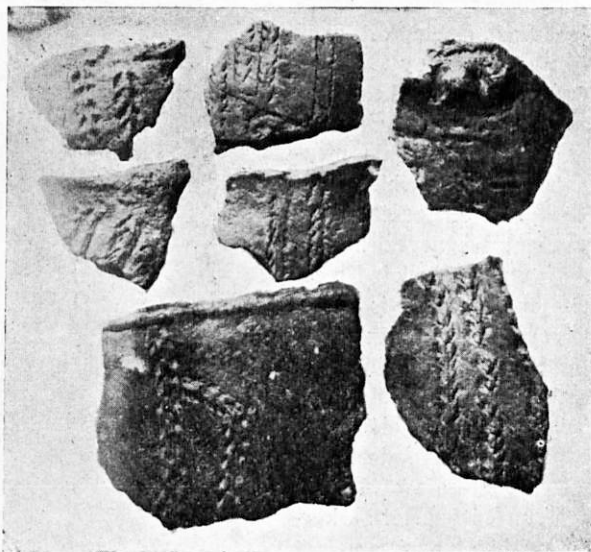

Fig. 2. kép.

konjában...“ (316. l.) Ha szerző megnézte volna a lexikon vonatkozó címszavát, láthatta volna, hogy a cikket nem Ebert, hanem Ed. Hahn írta, akinek „A kapától az ekéig“ (1904) c. munkáját szerző is ismeri legalább is Rapaics fennebb említett munkáján keresztül.)

Igaz, hogy ezzel az ismeretiséggel is bajban vagyunk egy kicsit s ezt is kénytelenek vagyunk tagadóra venni. Ha nem volna olyan drága a nyomda, párhuzamos

ság az ajánlatos. Ez a mulasztás pedig több esetben is ismétlődik.

Ezt a módszert látjuk a 310—313. oldalakon ahol Rapaics cikkének a T. T. K. pót-füzetének 234—236. lapjain lévő bekezdéseit találjuk, kis változással, mondatról-mondatra követve s Rapaics nevével csak az utolsó bekezdésben találkozunk, de ott is úgy, hogy az előző bekezdésben foglaltakra nézve forrásként nincs megnevezve.

Ugyanez áll a Krecsmárik cikkének fel-

használására vonatkozólag is. (Lásd 314—316. és Krecsmárik i. m. 113—115. l.) Itt ugyan még ennyi óvatosságot sem látunk.

Ennek a résznek az elején mindjárt egy nagyon gondolkozóba ejtő dologgal találkozunk. Itt a szerző szószerint ezt írja: „Már munkám során is többször volt alkalmam azt a megfigyelést tenni, hogy az *ön-tudatlanul művészkedő nép elsősorban azokat a díszítő elemeket alkalmazza, amelyek*

Nincs is más magyarázat, minthogy ez a tetszetős megállapítás *Krecsmárik cikkében is megvan, de idézőjelben*. Ő ugyanis ezt a szépen megfogalmazott megállapítást Lyka—Kacsóh: A művészet könyve c. munkájából vette, amit szerző tudomásul vett ugyan, mert forrásai közt említi (350. l.), de ott, ahol valóban használta, nem tartotta szükségesnek megemlíteni.

Ugyanígy, de itt-ott idézőjellel hasz-

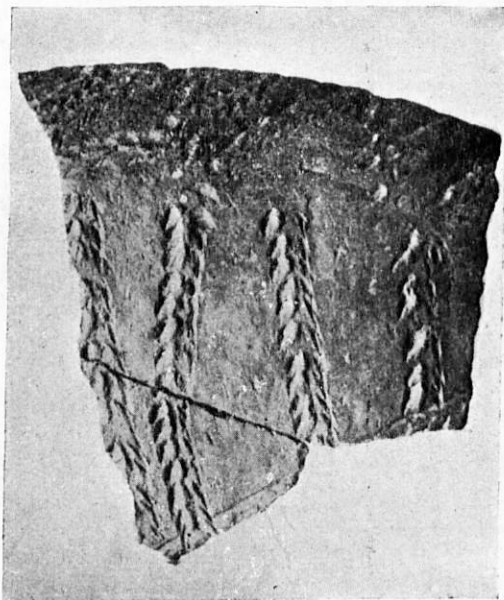

Fig. 3. kép.

valamely vonatkozásban vannak az ő foglalkozásával és az őt körülvevő természettel”. (314. l.)

Meglep ez a megállapítás, mert előzőleg sehol sem találkoztunk olyan vonatkozással, amelyből ez a következtetés leszűrhető volna. Miért volt szükség erre a megállapításra akkor, amikor az előző részekben a pattogatott kukoricáról, dohányról és mákról volt szó?

nálta fel szerző a Kormos jelentését is. (Lásd 328—334. és Barlangkutatás idézett lapjait.)

Ezek után valóban nem lep meg az, ha egyes területekre, vagy jobban mondva csak egy lelőhelyre érvényes megfigyelést általánosít s még csak meg sem említi, hogy a megállapítását melyik lelőhely anyagával igazolja.

Legyen elég itt a 328. lap 2. bekezdé-

séből idéznem: „*Nem is talál az ember az Alföldön sem torzító köszvényt (artis deformans) sem csont szúvasodást (caries), sem ízületi merevséget (ankylosis) vagy gümőkort még nyomokban sem a csontokon, holott a barlanglakó paleolit-kulturájú embernél ezek a betegségek mindennaposak voltak*”.

Ennek az idézett résznek forrása Kreesmárikának a szapanosi halom leleteiről szóló önállóan megjelent munkája, amelyben szó szerint ezeket találjuk: „*Nem is konstatál-*

munkában megkockáztatni, illetőleg általánosítani nem szabad, mert még azt találja hinni valaki, hogy nálunk minden ásatásnál orvos van jelen vagy legalább is megvizsgálja a csontokat, holott kevés kivétellel ilyen dolog csak a rendőrségnek bejelentett, talált csontvázaknál történik.

Azt hiszem, ezek a példák eléggé szemléltetik azt a különös módszert, melyet a szerző más forrásokra támaszkodó megállapításainál követ. De ugyanezt a módszert követi a képeknél is. A nagy képanyagból

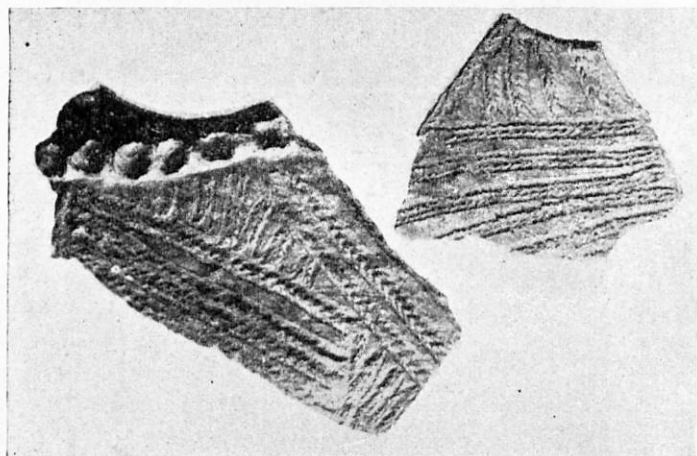

Fig. 4. kép.

hatni a szappanosi halomból kikerült embervázakon sem a torzító köszvényt (artis deformans), sem a csontszúvasodást (caries) ízületi merevséget (ankylosis) vagy a gümőkort, még nyomokban sem, holott a barlanglakó kőkori emberek között mindennaposak voltak e betegségek”. (13. 1.)

Hogy ezen a nem idézett helyen kívül, ki és melyik lelőhely anyagát vette ilyen szempontból vizsgálat alá, nem tudjuk, de azt hisszük a szerző sem tudná megmondani. Ilyen állítást pedig egy tudományos

erre a részre 25 kép és 4 tábla jut, amelyek közül csak háromnál nem találkozunk a szerző nevével, ami azt jelentené, hogy *valamennyi az eredeti tárgyról készült*. Ezek közül kettőnél jelezve van, hogy Kormos után készült, (120 és 119), de az utóbbihoz tartozó szöveg elárulja, hogy „első tollrajzát Szombathy K. dr., a jelenleg bemutatottat a szerző készítette”. Úgy látszik, hogy ez a Devence-barlangból származó neolitikori idol szerzőt is ugyanarról az oldalról érdekelte, mint Szombathyt. Mennyivel ér-

dekesebb lett volna, ha a Szombathy rajzára hivatkozik s más oldalról rajzoja le ezt a nagyon érdekes idolt.

Ugyanígy vagyunk a 109. sz. képpel, amely egy neolithkori csónakot ábrázol szintén a szerző aláírásával. Ha nem csalódunk, ezt a képet (amely a II. kötet címlapját is díszíti.) Goessler: *Der Urmensch in Európa* c. (XVII. tábla 5.) munkájából ismerjük azzal a különbséggel, hogy ott nincsenek hegyek a víz partján, amit az igazat megvallva — itt sem értünk, hiszen az alföldi holocén emberről van szó.

Két kép van a könyvben, amelyeket egyszerűen kell tárgyalnunk, és pedig a 108. és 118. Mind a kettőn neolithkori kunyhók vannak ábrázolva; mindkettő a szerző rekonstrukciója. Az egyik a szerző kunyhó elméletét van hivatva szemléltetni, amely szerint a kunyhót az ősember „a mai mongol jurtákhoz hasonlóan képezett ki”. (308. l.) s nem valószínű, hogy a belsejében tüzet raktak volna (u. ott).

A másik kép a Krecsmárik és Szeghalmy által talált kunyhók rekonstrukciója. De hogy ezeket valóban találták-e? nem tu-

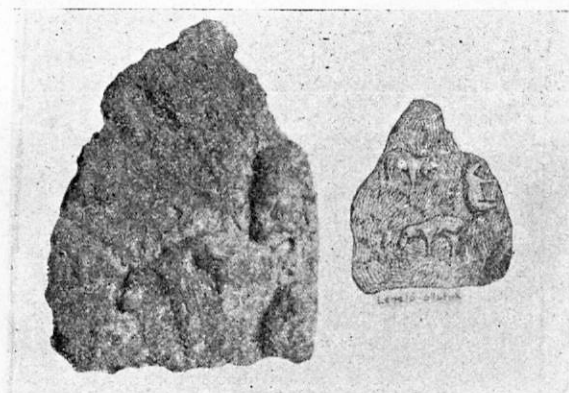

Fig. 5. kép.

Megállapítható, hogy a képek nagyobb része Rapaics és Kormos idézett munkáiból vannak véve s bár készséggel elismerjük, hogy onnan maga a szerző rajzolta ki, mégsem tartjuk indokoltnak, hogy ezeken névaláírása szerepel. Jogosan csak azokra a képekre lehet a nevet ráírni, amelyek valóban eredeti rajzok s nem közölt rajzoknak (esetleg mértékben változtatott) másolatai.

A 106. képen neolithkori és népvándorláskori edényeket mutat be a szerző saját felvétele alapján. Népvándorláskori edényeket azonban nem látunk a képen s a neolithkort is csak a többi leletek alapján hínénk el.

dom. Tompa Ferenc neolithikumról szóló nagy munkája még csak sejteti a kunyhókat, de itt már megoldást is találunk, ami homlokegyenest ellenkezik egyrészt a szerző fentebbi megállapításaival, másrészt az e sorok írója által feltárt négyszögű kunyhó romokkal. Arról nem is szólunk, hogy míg az előbbi esetben nem volt valószínű, hogy a kunyhók belsejében tüzeltek volna, addig az utóbbi képeken vígan jön ki a füst a kunyhók egészen más alakú tetején.

Még két képről kell megemlékeznünk, mielőtt a táblák anyagával foglalkoznánk. Az egyik a 127., amely egy bronzkorból való *hallstadti* kocsit ábrázol, amelyet ere-

deti, egykorú karc után rajzolt a szerző. Valóban nem értjük ezt a fából vaskarikát, vagy jelen esetben a szójáték kedvéért a bronzból vaskarikát. Tudunkkal *Hallstatt* a vaskor első periódusába tartozik, amit a szerző is jól tud. Inkább beszélhetne *hallstatti típusú* kocsiról, bár ebből a korból négykerekű kocsi rajzát is ismerjük éppen magyar területről, Sopronból (Bella—Hillebrand: Az őskor embere és kulturája 248. l.), s itt kétkerekű kocsi van ábrázolva.

óta dolgozik. Azok a pontos adatok vannak hivatva a tőszegi telep egész területére tisztázni a lakás kérdését s nem egy hevenyészett rekonstrukció s egy odadobott mondat, amely a *cölöpváros* utairól s pókháló rendszeréről beszél minden tudományos alap nélkül. (339. és 340. l.)

Es most térjünk át a III. és IV. táblára. A III. tábla érinti egy kicsit e sorok íróját is. Igyekszünk azonban nem személyi vonatkozásában elintézni a kérdést, bár a 324.

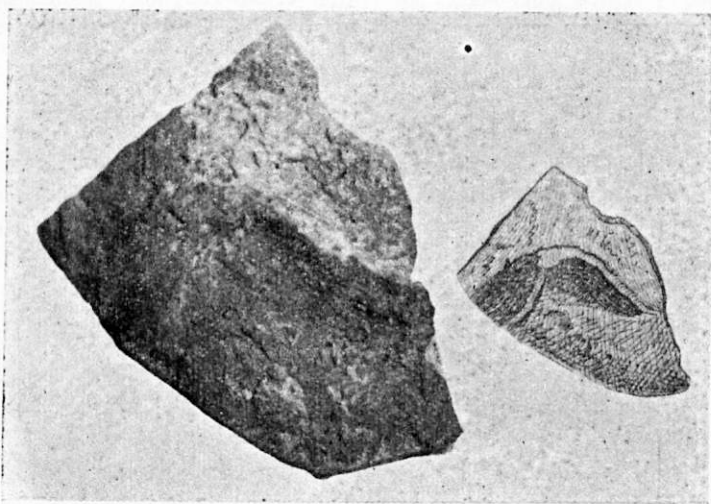

Fig. 6. kép.

Sokkal jobban szeretttük volna, ha megnevezte volna azt a lelőhelyet, ahonnan ezt a rajzot ismeri, hiszen hasonló töredékesen Hoernes is csak egyet ismer. (Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa. 2. kiadás 471. l.)

A másik a 128. kép, amelyen egy neolitikori *cölöpfalu* képét mutatja be a szerző, amelynek nyomait a tőszegi Kuczorgódombon találták. E sorok írójának alkalma volt látni annak a nagyarányú munkának részleteit, amelyen Márton Lajos az eddig elért eredmények összegezése céljából évek

oldal az a rész, amely azt mondja, hogy „Ugyanis archeologusaink közül többen azt a nézetet vallják, hogy nem a gabonakalászt formázzák ezek a díszítések, hanem csupán annak illuzióját keltik, míg lényegileg a szalagdíszítések egy formájával, változtatásával volna dolgunk,” e sorok írójára vonatkozik. Ezt a megállapítást ugyanis e sorok írója tette, amikor az Európában talált körömdíszes edények chronológiájával foglalkozott. (Arch. Ért. 1929. 32. l.)

Nincs okunk rá, hogy az ott *fénypékek*-*kel* is alátámasztott megállapításainkat re-

videáljuk. Ma is álljuk. Nem tisztán a magunk véleményét szegezzük le akkor, amikor kijelentjük, hogy igazat adunk a szerzőnek akkor, amikor ezt állítja: „— *neolith földműves kultúra magyarországi állása ma még tisztázatlan*“.

Magunk is ezt valljuk, de sietünk hozzátenni, hogy mindaddig tisztázatlan is marad, amíg az ezután feltárandó neolithkori telepeken — a cölöpépítmények módjára — konzerválódott gabonát s főleg annak szalmaszárait nem találjuk olyan mennyiség-

de a magunk részéről ezeket a kalászokat egyelőre kicsépelteknek tekintjük s ilyen értelemben többet nem beszélünk róluk.

Beszélni kell azonban a képekről. Szokatlan dolog, hogy könyvismertetésnél nemcsak képekre hivatkozik az ismertető, hanem új képeket is közöl. Minthogy azonban — minden felmerülhető kételkedés elosztatását már most szükségesnek tartjuk, állításaink igazának bizonyítékaként, ehhez a szokatlan eljáráshoz kell folyamodnunk.

Nézzük először a III. táblát. Itt vannak

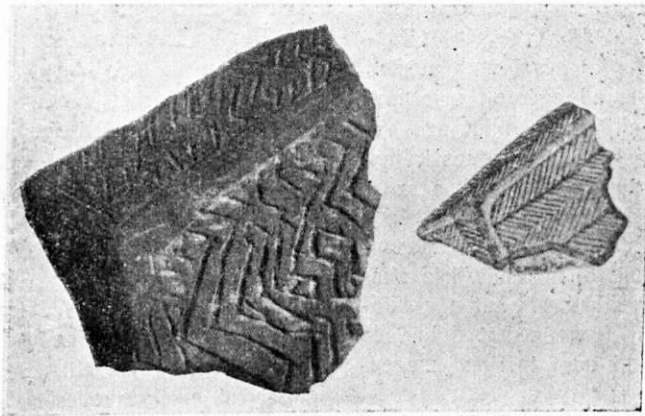

Fig. 7. kép.

ben, hogy azokból mikroszkópikus vizsgálattal a különböző fajokat meghatározni nem tudjuk. Tört cserepeken lévő díszítésekből, amelyeknek a technikája igen jól megfigyelhető s csak illuziót keltenek, ezt a kérdést megoldani nem lehet még akkor sem, ha a „telepes rendszerben kialakított földműves kultúrának“ hasonló bizonyítékait „az Alföldön oly nagy számban adódott szarvasi típusú lelőhelyeken“ (325. l.) ezrével találjuk is.

Nem vonjuk kétségbe, hogy a jövő kutatásai e téren, de az általunk megjelölt módszerrel eredményeket is fognak hozni,

összpontosítva azok a rajzok, amelyek a gabona központ bizonyítékaiul szolgálnak. Szerző gondosan vigyázott arra, hogy a töredékekből csak azok kerüljenek erre a táblára, amelyek szerinte igen alkalmasak a teoria bizonyítására. Azokat, amelyek a jól megfigyelhető technikai eljárás szemléltető volta, gondosan mellőzte, pedig ilyen is szép számmal van abban a gyűjteményben, ahonnan az anyagot kiválasztotta.

Költségkímélés céljából csak négy rajznak a fényképét mutatom be, (1. kép) párhuzamba állítva az eredetiről készült

fényképekkel. (2., 3., 4. kép.) A rajzok az eredetiről készültek, hiszen az anyagot csak nemrégiben bocsátotta szerző a szegedi városi múzeum rendelkezésére.

Tévedés csak az 1. kép 1. ábrájánál van, amelyet szerző fordítva rajzolt le, s elhanyagolta azokat a bizonyításra nem alkalmas, de hasonló technikával készült bemélyedéseket, amelyek a perem szélén helyezkednek el. Így fordítva azonnal feltűnik, hogy a „kalászkok“ lefelé lógnak, épen úgy, mint az alatta való képen, ahol már erősen stilizáltaknak látszanak.

Ha valaki gondosan megnézi a fényképekről készült ábrákat (2., 3., 4. kép) s összehasonlítja a rajzról készült képekkel, láthatja, hogy a szerző egészen más formákat látott a díszítésekben, mint az „objektív“, s azok a nem mindig azonos irányba haladó gabonaszemek, melyeket a szerző olyan gondosan kirajzolt közönséges körömdíszítéssé degenerálódnak. Hasonlónak tartani valamit ahhoz, amit bele akarunk magyarázni, szabad, sőt ezt a gondolatot szuggérálni is megengedett dolog, de rajzban érzékeltetni nem tartjuk megengedhetőnek.

A IV. tábla anyaga a „földműveléssel kapcsolatos díszítésű edénycserepek Szarvasról“ összegyűjtött csoportját foglalja magában. Hogy mennyiben kapcsolatos a „vonalas dísz“, a „kis véső“, „a vakarópenge“, a „szarúpenge“ és az „okker alapon fekete-sáv-os töredék“ a földműveléssel, azt a könyvből nem tudjuk meg, de nem is keressük.

Jobban érdekel azonban bennünket az a töredék, amely egy újjal készített pontok között egy kecske fejét ábrázolja, amelybe szintén vitt valamit a szerző a saját gondolatából, de készséggel elismerjük, hogy a kecske ábrázolását mi is látjuk a darabon. Ennek a képeknek inkább a felírásához volna megjegyzésünk.

A kép alatt ugyanis ez áll: „Kecske a tarlón, v. esőben (?)“ Esetleg jégeső alkalmasabb lett volna, de ismerve a kecske természetrajzát, mi még más „vagyot“ is tudtunk volna aláírni.

Bármilyen „intenzív“ volt is a szarvasi gabonatermesztés, kétségbe vonjuk, hogy az ősember tarlót hagyott volna. A bronzkorban, ahonnan már sarlókat is ismerünk, nem vonjuk kétségbe, de a neolithikumban nem hisszük, hogy arattak volna. Nyűtték a gabonát épen úgy, mint ma a kendert, (amit dacára annak, hogy a szerző ebből készített a kunyhók nyílásának takaróját (328. l.) nem ismert az ősember, mert ilyen maradványokat nem ismerünk). Olyan penge nincs a kőkorból, amellyel gabonaszárát aratás módjára vágni lehetett volna, ha még olyan éles is, mint a kőkori „borotva“, melyet a szerző szintén ismer (303. l.) valószínűleg a hozzátartozó „orvosságos tegely“-lyel és „illatszer csészével“ együtt. (304. l.)

Ugyancsak ezen a táblán mutat be a szerző egy töredéket, amely alatt ez a felírás olvasható: „Jegelő állatok“. A képen különböző elhelyezkedésben négy állat látható. Ugyanezt a képet ismerjük a Krecsmárik rajzából, a szappanosi leletekről szóló füzet III. tábláján, de ezen (14. á.) két sejtelmes körvonalú állat van rajzolva s a hozzátartozó szövegben ez áll: „állatok utánozó szabálytalan alakú plasztikus díszek“. Minthogy a két ábrázolás közt lényegesen eltérő különbség van, az eredeti darabokhoz folyamodtunk s kellő tisztogató után lefényképezve a szerző rajzával együtt közöljük. (5. kép.) Megjegyezzük, hogy a gyűjteményünkben és a városi múzeumban lévő szabálytalan dudorodásokkal díszített töredékekről egész ménest lehetett volna rajzolni.

Ugyanígy vagyunk a táblán ábrázolt kunyhóval is, amelynek rajza sehogy sem

egyeznek a fényképekkel. Arról nem is beszélünk, hogy ez a perspektívával rajzolt kép egyáltalában nem igazolja a szerző fennebb ismertetett kunyhó elméletét, még kevésbé a kunyhó rekonstrukciókat. (6. kép.)

Legérdekesebb azonban a fenyőtűket ábrázoló rajz. Erre azért volt szükség, mert szerző ebben „teljes analógiát” talált ahhoz a darabhoz, amelyet Dabason talált. Ez a rész egy kicsivel több figyelmet érdemel.

Ezek a „fenyőtűk” — írja a szerző a 321. lapon, — nem mutatják a tipusos fenyőtűformát. Enyhén görbülő, hajladozó levélkék, a szár is hiányzik róluk, noha a fenyőtűnél ez az egész díszítőelem alapja. Az ősember hű másolója a természetnek, tehát nem véletlenül és nem szeszélyből csinálta ezeket a leveleket így. Ő ilyen növényt termesztett és én hajlandó vagyok azt is feltenni, hogy ezek a levelek a zsenge, zöld árpat, rozst, vagy búzát ábrázolják. Lehet ugyanis, hogy ismerte a neolitikori ősember a fenyőt, hisz a Hegyalja, vagy a Pilisi domb-ság nem volt messze hozzá, de nem utánozta az életén kívül eső növényfajt akkor, amikor a számára életet jelentő gabona növények állandóan szeme előtt voltak.”

Szerző elismeri, hogy „az ősember hű másolója volt a természetnek”. Ebben egyet vagyunk, de e sorok írója éppen erre az egy megállapításra épített akkor, amikor illúzióknak minősítette a „kalász” rajzokat s azt állította, hogy első a naturális ábrázolás s a stilizálás csak aztán jön. A „kalászok” pedig mint akár a szerző rajzaiból is megállapítható, sohasem egyes „kalászokat”, hanem — ha megmaradunk a kép mellett — mindenkor hosszú, összefüggő vonalakat ábrázolnak, tehát legfeljebb (?) stilizálnak.

De most ne keressük ezt, hanem a fenyőtűket, vagy ha úgy tetszik, a „zsenge zöld árpat, rozst, vagy búzát”. Hát ezt

hiába keressük, azzal a közleménnyel egyetemben, amelyet szerző a T. T. K. pótfüzetiben, 1930-ban írt erről, mert egyiket se találjuk.

Volt a városi múzeum által megvásárolt szappanosi anyagban egy darab, amelynek formája teljesen megegyezett a szerző rajzában feltüntetett alakkal. Ezekon valóban láttunk egészen bizonytalan formájú vonalakat, amelyeket azonban erős szinter réteg s egy preparáló enyves, vagy sellakkos anyag takart. A szerző ezt a tisztátalan darabot rajzolta le, ami eredeti állapotában sem azt a rajzot mutatta.

Ezt a darabot szeszben és sósavban kiáztattuk s azt kaptuk meg, amit előre is gyanítottunk, de amelyre szerző nem volt kíváncsi: a fényképben (7. kép) mellékelt *szalagdiszes* darabot, amely igazán nem a „búzakalász” teória igazolására alkalmas, hanem azok közé a kevés darabok közé tartozik, amelyek a szappanosi leleteket a tiszai-kultúra anyagához kapcsolják. Tévedni szabad, de arra vigyázni kell, hogy ez a tévedés másokat is tévedésbe ne ejtsen, ami az utolsó három rajznál igen könnyen megtörténhetik.

Láttuk a módszert, mellyel szerző forrásait kezeli, láttuk a rajzokat, amelyekkel állításait bizonyítani akarja s ennek bemutatásával kijelentések nélkül is beszéltünk a munka értékéről.

Csak azt az egyet kell még megindokolnunk, miért tartottuk szükségesnek, hogy ilyen behatóan foglalkozzunk a munkával.

Szerzőnek vannak munkái, amelyek idegen nyelven is megjelentek s közel fekszik a gondolat, hogy ez a munka is megjelenhet fordításban s kikerül a külföldi szakörök kezeihez s ott nagyon furcsa véleményekkel lesznek a magyar archeológusok munkájáról, ha azt látják, hogy az Alföldön élt ősember kulturképét a Természettudományi Közönyben közölt néhány, egyéb-

ként értékes értekezés alapján meg lehet írni.

Lehet, hogy ez megtörténik s véleményt is alkotnak, de akkor legalább igazolni tudjuk, hogy a módszert itthon is észrevettük s talán még idejében óvást emeltünk ellene.

Könyvének e fejezetét későbbi korokra utalva ezzel fejezi be a szerző: „Az Alföld geológiai multjának tárgyalása során nem is tartom szükségesnek, hogy ezekkel az időkkel foglalkozzam...” Igaza van a szerzőnek! De mi már azt is elengedték volna, mert akkor a szakszerűen megírt többi részt, — amelyről egyébként szakemberek hivatása ítéletet mondani, — ezzel a kis szépséghibával nem rontotta volna el. Így kihívta maga ellen a régészet kritikáját, amit már a rábapüspöki kannibálizmus háromszoros megjelentetésével is megérdemelt volna.

Banner János.

Magyarország régészeti irodalma 1929-ben. *)

I. Őskor.

III. dr. Saád Andor: *A Bükk hegységben végzett újabb ásatások eredményei.* (Arch. Ért. 1929. évf. 238—247. old.)

Szerző ismerteti mindazoknak a kutatásoknak eredményeit, melyeket a bükk-hegységi Szeleta és istállóskői barlangokban eddig végeztek. 1927-ben Saád is ásatott az istállóskői barlangban, amelyet először Hillebrand Jenő kezdett ásatni 1911-ben. A Hillebrand által aurignacien korúnak megállapított barlang leghátulso részében 8 réteget sikerült szerzőnek feltárnia, melyek közül a legfelső neolithikus, a legalsó pedig sárga törmelékes agyag, melyen aurignacien tűzhelyet talált. Az 5. rétegen szintén tűzhely volt, kevésbé ti-

pikus aurignacien pengékkel. Az alsó tűzhelyből csonteszközök és több „kiskevélyi penge” került elő. Az egyik csonteszköz egész hosszában egy vércsatornát válytak, amely valószínűleg az elejtett vad elvéreztetésére szolgált.

A barlang előlő részében talált tűzelőgödör feltárása nagyon szép eredménnyel járt. A humusz és mésztalaj által bekérgezett csillámos agyag lefejtésével 200-nál több, többé-kevésbé égetett ember-, főleg gyermekcsontokat találtak, amelyből Saád a kannibalizmusra gondol. A tűzhelyből obsidiánból, csontból és agancsból készült eszközökön kívül több edény töredéket is szedtek ki. Az edény töredékek közül legfontosabb egy svasztikás töredék.

A Szeleta barlangban Hillebrand ásatott 1928-ban L. C. G. Clarke, cambridgei egyetemi tanárral. A barlang palaeolithikus anyaga a solutréen korba való. „Hochsolutréen” korú a barlangból előkerült két lándzsahegy. A Szeleta IV. szintjéből egy hasított végű csonteszközt mutat be Saád dr., amelyhez hasonlót Hillebrand a Pálffy-barlangban talált. Megállapítható erről, hogy a franciaországi késő-aurignacien korból előkerült hasonló csonteszközöknek felel meg. Ennek alapján szerző Hillebrand Jenővel együtt bizonyosra veszi, hogy az aurignacien nyugatról vándorolt keletre, szemben Menghin és Bayer megállapításaival.

Laczkó Dezső: *Östörténeti adatok a Balaton környékéről.* (Évi jelentés a Veszprémmegyei Múzeum és múzeumi könyvtár 1928/29. évi fejlődéséről és évvégi állapotáról.)

Ságvár községtől délnyugat felé egy domhátaság húzódik. A Jaba-völgyi szakaszának Horhosi völgyszakadékaiban már 1922-ben *Elephas primigenius* zápfogakat és egyéb csonttöredéket találtak. 1928-ban,

*) Az ismertetésben csak az 1930. decemberéig beérkezett folyóiratok cikkei vannak.

kissé távolabb 5 rétegből álló tűzpadot bon-
tottak ki. A könnyen máló „száraz lösz”
miatt a tűzpadból mindössze 1 m²-nyi terü-
letet tárhattak fel. A rétegekben *Arianta ar-*
bustorum és *Fruticola hispida* fossziliák
voltak, a kőszerszámokon (penge-vakarók,
hornyolt árvéső, tűzköszilánkok), festék-
rög és faszéndarabkákon, továbbá a csont-
anyagon kívül. A kőszerszámok anyaga a
somogyvidéki másodkor kovasavas köze-
te. Megmunkált csontot nem találtak, csak
a *Rangifer tarandus* és *Equus caballus*
csontjait. Ezek az emlősök a pleisztocén
felső rétegében éltek, amely a magdalénien
korral esik egybe. Vitatható azonban, hogy
a kőipar a nyílt vidéki aurignacienhez vagy
a magdalénienhez tartozik-e, de megállá-
pítható, hogy a diluviumban nemcsak bar-
langokban, hanem a nyílt vidéken is élt az
ősember.

Szerző a Szent István Akadémián tar-
tott székfoglaló értekezésének második ré-
szében a „vöröstitői praehistorikus telepek-
kel” foglalkozik. A gyűjtőnév fogalma alá
a Vöröstitői község egész mezősege és a
mencshelyi és nagyvázsonyi határterületek
részei is tartoznak, körülbelül 12 km²-nyi
területben. A leletek a lösz felszínből ke-
rültek elő, melyeket az eke szántott ki. Az
Equus caballus fossilis, *Bos* sp., *Capra*
(*Ibex*) sp. csontokon kívül nagy számú mik-
rolit pengét találtak. A kaparó, fúró, lyu-
kasztó pengék a magdalénien és az ilien ko-
rok jellegzetességei, de vannak olyan szer-
számfélék is, melyek a neolithikum tár-
gyaira emlékeztetnek. A vöröstitői praehis-
toricumban több kultúra összekeveredéséről
szólhatunk.

Roska Márton: *A székelyhídi őskori*
aranylelet. (Arch. Ért. 1929. évf. 41—44.
old.)

A biharmegyei, székelyhídi szőlőkben
nyolc darab arany boglárta találtak 1927-

ben a munkások. A boglárta erdélyi arany-
ból készültek. Belsőfelületükön jól látsza-
nak az öntés nyomai. Gömbszelvény for-
májúak. A külső felületükön látható díszí-
téseket később poncolták, a gomblyukakat
pedig a belső felületen befelé fúrták. A na-
gyobbik S alakú, spirális, kiponcolt szala-
gokkal van díszítve. A spirál-tagok végeik-
nél azonban épen hogy csak érintik egy-
mást, nem függenek össze. A kisebbiken az
egymásba helyezett kettős szalag díszítés
megszakítás nélkül fut körbe, a szalag kö-
zepe pontsorrall van a kerületen kiponcol-
va. A felerősítésre itt is négy lyuk van,
egy ötödiket a felső vonalszalag alján
fúrtak.

Székelyhíd olyan útvonal mellett fek-
szik, amely az aeneolitikus időktől kezdve
a réz- és bronzkorokon át állandóan hasz-
nált volt. Ez az út vezetett a máramarosi
sóbányák felől az erdélyi aranybányák
felé, ezen az úton járhattak vándorkeres-
kedők, ötvösök. Az említett bolgárok is
ilyen módon juthattak Székelyhídra.

Dr. Banner János: *Adatok a körömmel*
díszített edények kronológiájához. (Arch.
Ért. 1929. évf. 23—34. old.)

Úgy a hazai, mint a külföldi anyag és
irodalom beható tanulmányozása alapján
szerző a két újjal, illetőleg körömmel dí-
szített edények magyarországi relatív kro-
nológiáját állapítja meg.

Az ily módon alkalmazott díszítéseknel
határozott tervszerűséget kimutatni nem
lehet, csak néhol lehet bizonyos mintákat
megfigyelni. A legtöbb ilyen edény hazánk-
ban a neolithikumban és a bronzkorban for-
dul elő, míg a külföldi lelet anyagában a
népvándorlás koráig kísérhető.

Dr. Hillebrand Jenő: *Újabb ásatásaim a*
zagyvapálfalvai bronzkori urnatemetőben.
(Arch. Ért. 1929. évf. 34—40. old.)

Szerző Zagypálfalván összesen 221 érintetlen sírt tárt fel, amelynek egy részét az Arch. Ért. XL. kötetében már publikált is. 1927-ben két ízben is ásatott; ebből az ásatásából közöl néhány megfigyelést, bemutat néhány jellegzetes urna- és eszköz-típust.

Az urnák alig 25–30 cm mélyen voltak a földben, néha olyan sűrűn egymás mellett, hogy az urnákhoz tartozó kisebb edénykéik hovátartozandóságának megállapítása sokszor igen nehéz feladat volt. Általában, a több mellékletből álló sírok mélyebben voltak eltemetve, egy esetben pedig 1 m mélyen feküdt. A gazdagabb sírokat, ha díszesebb volt urnájuk, a bronz mellékletek kis száma jellemzi, viszont az egyszerűbb urnákba temetettek mellett több bronztárgy volt található. Az urnák igen gyakran kavicsokkal voltak körülakva, amelyből szerző arra következtet, hogy „kavics-kultusz”-ról lehet itt szó, amely a lélek hittel hozható kapcsolatba. A 165. sír urnájában egy felnőtt csontjai voltak eltemetve. Ugyanebben az urnában egy kicsi bronzvész és bronzbalta is volt, amelyek a rendes eszközöknek miniatűr utánzatai. Szerző szerint „pia fraus”-ról van szó, hogy a drága bronzanyagot megtakaríthassák.

Hillebrand az egységes kulturájú urna-temetőt a Reinecke által felosztott bronzkorszak „D” emeletébe sorozza.

II Rómaikor.

Dr. Buday Árpád: *A magyarföldi limeskutatások.* (Arch. Ért. 1929. évf. 58–67. old.)

Szerző a magyar limeskutatások történetét tárgyalja. Megemlékezik ismertetésében mindazokról, akik a limes problémával valaha is foglalkoztak és szigorú tárgyilagossággal ítéli meg az egyes kutatók munkásságának eredményeit.

Dr. Kuzsinszky Bálint: *Kiadatlan római köemlékek Szentendrén.* (Arch. Ért. 1929. évf. 45–57. old.)

Még a világháború előtt, Szentendrén talált négy kiadatlan rómaikori köemléket ismertet szerző. Az első kőhasáb valószínűleg falba volt erősítve. A felirat betűformája az emléket a Kr. u. II. századba utalja.

A második emlék egy kőlap, amelyen felirat nincsen, csak griff madár ábrázolás. Valószínűleg olyan síremlékhez tartozott, amelynek egyik részét figurális dísz ékesítette.

A négyszögű kőtábla a harmadik emlék, amelyet a Szentendrén állomásozó cohors I. miliaria nova Severiana Surorum sagittarium állíttatott Alexander Severus tiszteletére. 15 sorban 2–2 katona neve van az emlékre vésve, mint akik az emléket állíttatták. A katonák praenomenei hiányoznak, mint ahogy a III. században ez szokásos is.

A negyedik emlék sírkő, amely derékban ketté van törve. A síremlék felső részén domborúműves ábrázolások vannak, alól pedig felirat. Az ábrázolási módból ítélve a sírkő a Kr. u. I. legfeljebb II. század első felére datálható.

Végül ötödik darabnak egy Pozserovacska nevű szerb templom udvarában, falba illesztett sírkövet ismertet. Aedikula szerű keretben egy házaspár domborművű képe van ábrázolva. Az esetleges felirat a sírkőről letörött.

Horváth Tibor Antal: *Ondódi ásatások.* (Vasvármegye és Szombathely város Kultúregyesülete és a Vasvármegyei Múzeum III. Évkönyve. 1927–1929. 96–108. old.)

A Szombathely melletti Ondód község toronyi határszélén egy betömött kutat találtak 1928-ban. A kút oldala kövekből és rómaikori téglákból volt kirakva. A kút szétbontásakor kitért, hogy 5 rómaikori foga-

dalmi kő és 12 síremlék volt egyenlő nagyságú darabokra szétbontva. A sírkövek Savaria valamelyik régi temetőjéből kerültek oda. Szerző az egyes darabokat külön is ismerteti.

Rhé Gyula: *A somlyóvásárhelyi halomsírok.* (Évi jelentés a Veszprémmegyei Múzeum és múzeumi könyvtár 1928/29. évi fejlődéséről és évvégi állapotáról.)

A veszprémmegyei Somlyóvásárhely vasúti megállója melletti temetőben az 1850-ben épült kiskápolnát bontották el 1928-ban. A kápolna alapzata alól kikerült törmelékekből cserépdarabok, vas- és bronztárgyak jutottak felszínre. Az ellenőrző ásatás alkalmával megállapítható volt, hogy a kápolna alatt egy sírkamrát készítettek bazalt kövekből, amelyre nagymennyiségű földet hordottak. A bazaltkő boltozat azonban bedőlt, úgy, hogy a sírkamra mellékletei összetörték. Annyit mégis sikerült kimutatni, hogy a kamrában elégett emberi csontrészek voltak, különböző nagyságú edények között. Találtak még zabla és lőszerszám darabokat is, azonkívül vashalványból készült fegyverek, egy nagyobb paizs, sőt két kocsikerék a bronz is került elő.

A Kápolnadomb közelében levő másik halomból egy hasonló sírkamra bazaltköveinek bányászása közben bukkantak égett temetkezésre. A mellékletek az előbbihez hasonlóak. Legszebb darabok az előkerült állat-idolmok.

Az előbbi két domb közvetlen szomszédságában levő harmadik halom alaprajza nem olyan szabályos köralakú, mint a másik kettőé. Ezt a halmot azonban a föld tulajdonosa nem engedte megásatni, de Rhé szerint „a halom felépítéséből, anyagából bizony lehet arra következtetni, hogy ez is a másik két halommal együtt ugyanazon kultúrának emléke”.

Az előkerült edények készítése módja és a vasfegyverek formája alapján szerző a sírokat a Kr. e. IV. század első felére datálja.

III. Népvándorlaskor.

Fettich Nándor: *Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez.* (Arch. Ért. 1929. évf. 68—125. old.)

I.

A fehérmegeyei Igar község pusztáján, az Igari Vámi Szőlőhegyről három ízben kerültek elő avarkori leletek. Az igari első leletet még 1900-ban publikálta Hampel József az Arch. Ért.-ben.

A második lelet egy férfi és egy nő, továbbá a férfi mellé temetett lócsontváznak voltak mellékletei. A férfi sírjából vashalvány, háromélű nyílcsúcsok, egy övgarnitúra nagy bronz szíjvége, öntött bronzcsatja, és bronzkarika volt megmenthető. A nő csontváz mellől két aranyfülbevaló (üvegpaszta csüngőkkel), két kis rekeszes aranykorong és egy hosszúkás formájú gyöngyszem kerültek elő. A többi mellékletek elkallódtak.

A harmadik leletet 1928-ban találták, amelyek harcos mellé voltak temetve. Az előkerült vasszablya markolata és pengéje egy darabból készült, keresztvasán erős aranylemez borítással. A hüvelytorkolat veretét szintén aranyból készítették. Mellékleteihez tartozott még két fülbevaló, rovátkolt aranykarikák, bronzkapocs, aranyozott ezüstcsat, ezüst lemeztörödékek, valamint két ezüst lemezből összeállított, a végeken aranyfoglatatú tarsoly-szegély, végül rossz ezüstdből készült, díszítés nélküli pohár.

Szerző a külföldi analógiák alapján megállapítja, hogy az ősgermán művészet u. n. II. stílusának állatmotívumai fordulnak elő a leleteken. Erre vallanak a fogazási tech-

nikával előállított állatkompozíciók, rovatkolások.

II.

Még 1899-ben a temesmegyei Fönlakon földmunkálatok során főleg préselő mintákat tartalmazó leletre bukkantak. A leletet már több helyen ismertették, Fettich itt csak a préselő minták ornamentikájával foglalkozik. Az egyik préselő mintával valószínűleg lószerszámdíszeket készítettek. Ennek ornamentikája geometrikus, fordított keresztalakú. A magyarországi és oroszországi s más analógiák alapján szerző a szkita művészet korábbi idejére datálja a mintát.

III.

Értekezésének harmadik részében, mert az európai kora középkori barbár emlékek eredet-kérdését megoldani az oroszországi leletek ismerete nélkül lehetetlen, a Magyarországon talált és az Avar kori Műipar Magyarországon c. munkájában közölt anyaggal párhuzamosan ismerteti az oroszországi leleteket, azok fogazási ornamentikáját. Ismerteti a hazai régészeti leleteken a fogazási technika fellépésének körülményeit. Megállapítja, hogy a fogazást préselési technika, vagy öntés útján készítik, de sohasem utólag rakják fel a kipréselt lemezre.

Schupiter Elemér: *Övdiszítő műgyakorlat a hun ötvösművészetben.* (Arch. Ért. 1929. évf. 258—265. old.)

Schupiter a Szentés határában levő u. n. Nagyhegyi hun temető 139 sírja közül

kiragadja a legjellegzetesebbet, a 133. sírt, és annak mellékleteit ismerteti. A 176 cm mély sír mellékleteiből megállapítja, hogy milyen volt a hunok övdiszítése. Előkerült a derékszíj bőr anyaga, találtak szövetmaradványokat is. A sírbontás során szerző megfigyelhette, hogy az övdiszkek négyes tagozással voltak a bőr anyagára felerősítve. Az övdiszket bronzból öntötték, hátlapjukat kimélyítették, az így keletkezett mélyedést pedig valamilyen pépes anyaggal töltötték ki. Nem lehetetlen szerinte, hogy a szíjvéget eredetileg fából faragták ki és arról készítették negatív öntőmintát, mert a szíjvég díszítési formája erre mutat.

Dr. Lovas Elemér: *A bágyog—gyűrhegyi népvándorlási temető.* (Arch. Ért. 1929. évf. 248—258. old.)

A Fertővidéki Bágyog és Szovát községek között fekvő „Gyűrhegy” domb oldalában, homokbányászás közben már 1905-ben kerültek elő avar kori sírmellékletek. Lovas 1925. őszén kezdett itt ásni s 1927. tavaszáig 26, részben lovassírt tárt fel. A leletek a szokásos avar kori emlékek, kengyelek, kardok, aranylemezzel borított bronzszíjvégek, csatok, halánték karikák, fülbevalók, stb. Figyelmet érdemelnek a második és egy nem hiteles ásatásból származó sírok mellékletei közül a „görbe csontlemezek”, amelyekről folyóiratunk más helyén Dr. Cs. Sebestyén Károly megállapítja, hogy azokat az íjak két végére kötötték és ezekre erősítették fel az íj-húrját.

Dr. Bálint Alajos.

KRECSMÁRIK ENDRE.

1879—1930.

A halál munkáskézből ütötte ki a tollat és mi, akik ennek a munkás életnek tanúi voltunk, megállunk egy pillanatra, hogy őszinte szavakkal búcsút vegyünk attól, akinek mindig nehéz körülményei soha sem engedték meg a teljes kibontakozást, akinek ifjú korában szőtt hímes álmain, durván keresztül szántott az Élet s aki álmaj virágos mezejéről — rajta kívülálló okokból — alig tudott néhány tarka bokrétát összeszedni.

Krecsmárik Endre pályafutásának változatos képét azoknak kell megfesteni, akik a magyar tanügy terén voltak munkatársai. Nekünk iskolánkivüli működéséről kell néhány vonást megrajzolnunk.

Ennek a képnek elején az a fiatalember áll, aki telve ambícióval, Török Aurél műhelyében szélesíti tudását s méregeti a felhalmozott koponyákat, hogy magábaszívja azt a tudást, amelyre egy anthropologusnak szüksége van. Magábaszívja azért, hogy egy életen keresztül rabja legyen, minden körülmények közt.

Az Élet hamar kiragadja ebből a környezetből. Visszakerül szülővárosába, Szarvasra, ahol a tanítóképzőintézetben tanárkodik s szabadidejében nagy ambícióval foglalkozik városa őstörténetével. Ásat a maga költségén s 1910-től egymásután jelennek meg közleményei az Archaeologiai Értesítő hasábjain.

1910-ben: Régiségleletekről Szarvas határában. Régibb középkori temetőkről Szarvas határában. Honfoglaláskori leletekről Szarvason. 1911-ben: Szarvasi középkori és őskori leletekről. 1912-ben: Szarvas domborműves képe őskori edénytöredéken. 1913-ban: Békésszentandrás honfoglaláskori temetkezési helyekről. 1915-ben: A Békés—szarvasi őstelepről. 1927-ben: Újabb kőkori kalászrajzok őskori cserepeken. 1915-ben önálló füzetben adta ki: Őskori nyomok Szarvas területén és a szapanyosi neolithkorú telep c. dolgozatát.

Szarvasról a háború után Gyomára, majd Szegedre került, ahol e folyóirat hasábjain is jelentek meg dolgozatai. Nagy hálára kötelezte

intézetünket, amikor a szappanosi leleteket s gyomai gyűjtésének eredményeit gyűjteményünknek adta, megmentve ezáltal a biztos elkallódástól.

E folyóirat hasábjain a következő dolgozatai jelentek meg: 1926-ban: Jellegzetes koponyák a szegedi városi múzeumban. 1927-ben: Koponyák a Nagykamarási sírokból. Kalászrajzok neolithkorú edénytöredékeken. Ez utóbbi dolgozata a Természettudományi Közlönyben is megjelent, ahol egyébként is gyakran találkozunk nevével, azóta, hogy 1924-ben: Egy alföldi mintagazdaság a XVIII. században c. értekezését Tessedik Sámuel emlékének szentelte.

Ezek mellett a vidéki lapok hasábjain s az iskolánkivüli népművelés terén fejtett ki nagyobb népszerűsítő tevékenységet.

Az elmúlt nyáron, egy saját költségén végzett ásatás alkalmával meghült. Súlyos betegen került a gyulai kórházba s onnan, kevésel utóbb, haza, családja körébe, ahol november 8-án váltotta meg hosszú szenvedésétől a Halál.

Képességei révén, hajlamainak megfelelő munkakörben, többet alkothatott volna, de nehéz viszonyai közt is sok értékes szolgálatot tett a régészetnek, amelyet mindenkor szívügyének tekintett.

Emlékét kegyelettel őrizzük!

1930. december 31-ig hozzánk érkezett cserepéldányok.

Die bis 31. December 1930. eingegangenen Tauschexemplare.

I. Hazaiak :

Archaeologia Hungarica. A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának Kiadványai. Budapest. I—VI. (1926—1930.)

Budapest régiségei. Régészeti és történeti évkönyv. Budapest. I—X. (1887—1923.)

Értesítője. A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület..., Pécs. III—X. (1910—1929.)

Évi jelentés a Veszprémmegyei Múzeum és Múzeumi Könyvtár fejlődéséről és évvégi állapotáról. Veszprém. (1927—28.)

Évi jelentése, A Vas megyei Régészeti Egyesület... I. (1873); III—IV, (1875, 1876); VI. (1878); VIII—X, (1880—1884); XII—XIII, (1884—1885); XIV—XVI, (1889); XXIII—XXIV, (1897).

Évkönyve, a Borsód-Miskolci Közművelődési Egyesület... 1900; 1903—4; 1904—5; 1905—6; 1906—7; 1908—1910; 1911—12. évf.

Évkönyve, Vasvármegye és Szombathely város Kultúregyesülete és a Vasvármegyei Múzeum... Annales Sabarienses. Szombathely. I—III. (1925—1929.) A Vasvármegyei Múzeum természetrajzi osztályának évi jelentése az 1928. évről. — A Vasvármegyei Múzeum ásvány-öslénytárának kiadványai. I. szám. (1929.)

Évlapjai, Esztergom... (Annales Strigonienses). Az Esztergom-vidéki Régészeti és

Történelmi Társulat Közlönye. Esztergom. I—III. (1925—1927.)

Föld és Ember. Tudományos Szemle. Budapest. V—VI; VII: 1—2; VIII—IX; X: 1., 2. (1925—1930.)

Historia. Budapest. I; II: 1—2., 4—5., 6. (1928—1929.)

Jelentés Debrecen szab. kir. város múzeumának és közművelődési könyvtárának működéséről. Debrecen. I—II, IV—XXIII, XXV. (1906—1907., 1909—1928., 1929.)

Kiadványai, Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem..., Budapest. I—III. füzet. (1922., 1923., 1925.)

Közlemények, Történelmi és Régészeti... Miskolc város és Borsódvármegye multjából. Miskolc. I: 1., 2., 3. (1926); II: 1., 2—3., 4. (1927.)

Közlöny, Egyetemes Philologiai..., Budapest. XLIX—LIV. évf. (1925—1930.)

Műgyűjtő. Művészeti és műkereskedelmi folyóirat. Budapest. I—IV. (1927—1930.)

Népünk és Nyelvünk. Szeged. I—II. (1929—1930.)

II. Külföldiek:

Altshlesien. Mitteilungen des Schlesischen Altertumsvereins und der Arbeitsgemeinschaft für oberschlesische Ur- und

Frühgeschichte. Breslau. Bd. 2. (1929); Bd. 3. Heft 1, (1930).

Archiv, Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Altertumskunde. Dresden. XLIV—L. (1924—1929).

Archiv, Schweizerisches Archiv für Volkskunde. Basel. XXVI—XXIX. Bd. (1926—1929); XXX. Bd.: 1, 2—3, (1930).

Archivo Storico per la Sicilia orientale. Catania. Seconda serie — Anno XXIII—XXIV. Fasc. I—II. (1927—1928).

Annales. Institut Archaeologique du Luxembourg. Arlon. Tom. LVI—LIX. (1925—1928).

Annales de la Société Archéologique de Namur. Namur. Tom. XXXVI—XXXVIII. (1923—1928).

Antropología, Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria. Actas y Memorias. Madrid. Tom. I—VII, (1922—1928); Tomo VIII; cuaderno 1—3, (1929).

Anzeiger, für Schweizerische Altertumskunde. Zürich. Neue Folge, XVIII—XXXI. (1916—1929).

Bericht, Deutsches Archäologisches Institut Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt a. M. I—XIX, (1904—1929).

Bulletin de la Société Archéologique Bulgare. Sophia. I—VI., (1910—1918).

Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare. Sofia. I—V., (1921—1929).

Bulletin Société Archéologique et Historique de l'Orléans. Orléans. Tom. XX: No. 223 (1924), No. 224 (1925), No. 226 (1927).

Bulletin de la Société Scientifique de Skopje. Section de la sciences humaines. Skopje. Tom. I. fasc. 2, (1926); Tom. II. fasc. 1—2, (1927); Tom. III. 1, (1928); Tom. V. 1, (1929); Tom. VII—VIII. 3—4, (1930).

Bulletin Trimestriel. Annexé aux Annales de l'Institut Archéologique du Luxembourg. Arlon. 2e année 1, 3, 4 (1926); 3e année 1—4 (1927); 4e année 1—4 (1928); 5e année 1, 3, 4 (1929).

Fornvännen. Meddelanden från k. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm. 1925—1928; 1929: 1—6. H.

Fundberichte aus Schwaben. V—XXIV, (1898—1917); Neue Folge. I—III. (1922—1926); IV: H. 1. (1928).

Germania. Korrespondenzblatt der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a. M. I—XIV. (1917—1930).

Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini. Sarajevo. XXXVII—XLI. 1, 2. (1925—1929).

Heimatblätter, Trierische . . . Trier. 2. Jg. 1—2, 3—4, (1923).

Heimatkunde, Blätter für . . . Graz. 4. Jg. (1926); 5. Jg. (1927).

Heimatkunde, Pfälzisches Museum, Pfälzische Heimatkunde. Kaiserslautern. Jahrgang 1927; 1928; 1929; 1930. 1—8.

Izvestij Rosziskoj Akademii Istorii Materialnoj Krajumi. Leningrad. Tom. I—IV. (1921—1925).

Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums in Bern. Bern. III. Jg. (1923).

Jahrbuch des Braunschweigischen Geschichtsvereins. Wolfenbüttel. Zweite Folge, Bd. I. (1927); Bd. II. (1929).

Jahrbuch des Provinzial-Museums zu Hannover. Hannover. Neue Folge, Bd. 1—5. (1926—1930).

Jahresbericht des Sächsischen Altertumsvereins. Dresden. (1922—1927).

Jahresschrift für die Vorgeschichte der Sächsisch-Thüringischen Länder. Halle (Saale). Bd. 1—7, (1902—1908); Bd. 9—17, (1910—1929).

Kondakovianum, Seminarium . . . Prague. I—III. (1927—1929.)

Kunstbücher, Norddeutsche . . . Bd. I.

Limes, Der Obergermanisch-Rhaetische Limes des Roemerreiches. Berlin und Leipzig. Lieferung I—XLVII. (1894—1930.)

Magazin, Braunschweigisches . . . Wolfenbüttel. Bd. 29—35. (1923—1929.)

Man, A Monthly Record of Anthropological Science. London. Vol. XXVI. No. 1—6, 8—12; Vol. XXVII; Vol. XXVIII; Vol. XXIX: No. 1—7, 9—12; Vol. XXX. (1926—1930.)

Mémoires de la Société Royale des Antiquaires du Nord. Copenhague. Nouvelle Série. 1914—15; 1916—17;; 1918—1919; 1920—24; 1925; 1926—27; 1928.

Mitteilungen an die Mitglieder des Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde. Kassel. Jg. 1925—26; 1926—27.

Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien. Bd. XLVII—LV, (1917—1925); LVII—LX, (1927—1930).

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung. Berlin. Bd. XXXVII, 1922; XXXVIII, 1923.

Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung. München. Bd. 42, 1927; Bd. 43, 1928; Bd. 44, 1929; Bd. 45, 1930.

Mitteilungen der Geschichts- und Altertumsforschenden Gesellschaft des Osterlandes. Altenburg (Thür.). XIII. Bd.: 3—5 H.; XIV. Bd.: 1. H. (1926—1930.)

Mitteilungen des Historischen Vereins für Heimatkunde zu Frankfurt an der Oder. Frankfurt a. d. Oder. XXVII—XXX. H. (1927—1930.)

Mitteilungen des Historischen Vereins der Pfalz. Speier am Rhein. 49. Bd., (1928—1929.)

Mitteilungen, Niederlausitzer . . . Zeitschrift der Niederlausitzer Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde. Guben. XVIII. Bd.: 1, 2, (1927—1928); XIX. Bd.: Erste Hälfte, (1929).

Mitteilungen des Oberhessischen Geschichtsvereins. Giessen. Neue Folge. XXV—XXVIII. (1923—1928.)

Mitteilungen des Vereines Klassischer

Philologen in Wien. Wien. II—VI. Jg., (1925—1929.)

Mitteilungen d. Vereins für Kunst und Altertum in Ulm und Oberschwaben. Ulm a. D. Heft 23, (1924).

Nachrichten der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. Verbandsorgan der Deutschen Gesellschaften für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Tübingen I. Jg.: 1—4, (1926).

Namurcum. Chronique de la Société Archéologique de Namur. III—V. (1926—1928).

Notes et Documents. Publiés par la Direction des Antiquités et Arts. Tunis—Paris. 1913, 1922, 1925, 1929, 1930.

Památky Archeologické. Organ Archeologické Komise pri České Akademii a Archeologického Sboru Národního Musea. (Monuments Archéologiques. Revue pour l'Archéologie Préhistorique et pour l'Histoire des Beaux-Arts en Tchécoslovaquie.) V. Práze. Dílu XXXII—XXXVI. Seš. 1—2. (Roc. 1928—1929).

Piemineklu Valdes Materialu Krajumi. (Collection des Matériaux de l'Administration des Monuments de Lettonie). Riga. 1926; 1928: Tom. IV. fasc. I. (1928.)

Przegląd Archeologiczny. Czasopismo poświęcone archeologii przedhistorycznej i numizmatyce średniowiecznej. (Revue Archéologique Polonaise. Revue d'archéologie préhistorique et de numismatique du moyen-âge. (Poznań. Tom. II. livr. 1, (1922); Tom. II. zes. 2, (1923); Tom. III. zes. 1—3, (1925—1927); Rok. II—III. zes. 3—4; Tom. IV. livr. 1. 1928, (10e année); Tom. IV. liv. 2, 1929. (11e année).

Rapport Annuel. Présenté au Département Fédéral de l'intérieur et rédigé au nom de la Commission par la Direction du Musée. Musée National Suisse à Zürich. Winterthur. XXXVI—XXXVIII, (1927—1929).

Schriften des Historischen Museums. Frankfurt a. M. III—IV., (1925—1928).

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat. 1927, 1928.

Starinar. Revue de la Société Archéologique de Belgrade. Belgrad. Troisième série. I—IV. (1922—1927).

Sudeta. Zeitschrift für Vor- und Frühgeschichte. Reichenberg. Jg. V, (1929); Jg. VI.: 1—2, (1930).

Tagungsberichte der Deutschen Anthropologischen Gesellschaft. Augsburg. 1926.

Trudy Koszudarsztvenogo Isztoriceszskogo Muzeja. Moszkva. I—III. (1926.)

Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. (Opetatud Eesti Seltsi Toimetused). XXV.; I. Teil, (1929).

Veröffentlichungen des Archäologischen Kabinetts der Universität Tartu (Dorpat). (Tartu Ülikooli Arkeologia Kabineti Toimetused). Tartu—Dorpat. I—V.

Veröffentlichungen des Provinzialmuseums zu Halle. Halle a. S. Bd. I. H. 1—4. H. 5. (1918—1926).

Vorgeschichtsfreund, der Bayerische... Blätter zu Förderung der Vor- und Frühgeschichtsforschung. München. Heft. V—IX., (1925—1930).

Vorträge der Bibliothek Warburg. Leipzig—Berlin. 1923—1924; 1924—1925; 1925—1926.

Vorzeit, Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift. Zeitschrift des Schlesischen Altertumsvereins. Breslau. Neue Folge. III—IX. Bd. (1904—1928).

Wiadomości Archeologiczne. Bulletin Archéologique Polonais. Warszawa. VI—IX., (1921—1925).

Zeitschrift, Mainzer . . . Zeitschrift des Römisch—Germanischen Central-Museums und des Vereins zur Erforschung der Rheinischen Geschichte u. Altertümer. Mainz. Jg. XX—XXV., (1925—1930).

Zeitschrift, Trierer . . . Vierteljahrshefte für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete. Trier. Jg. 1—4, (1926—1929).

Zeitschrift, Wiener Prähistorische . . . Wien. I—V, (1914—1918); VII—XVI, (1920—1929).

Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. Graz. XXI—XXIV. (1925—1928).

Zeitschrift der Vereins für hessische Geschichte und Landeskunde. Kassel. Bd. 54—57, (1924—1929).

Zprávy Čs. Státního Archologického Ústavu. V. Praze. Číslo 1, (1929).

